

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HAZAR ÖTESİ TÜRKMENLERİ

EKBER N. NECEF
&
AHMET ANNABERDİYEV

Ekber N. NECEF

(Akber Nedjefov)

19.01.1974 tarihinde doğdu. Temel eğitimini SSCB'de tamamladı. Sovyetler Birliğinin çöküşünden hemen sonrasında Türkiye'ye geldi. Ankara Üniversitesi'nde Türk Dili, Marmara Üniversitesi'nde de Tarih Eğitimi gördü. Çalışmalarını bağımsız olarak sürdürmektedir. Rusça'dan Türkçe'ye çevirileri bulunmaktadır. 1997'den itibaren Özgür Kalemler Derneği (St. Petersburg) üyesi ve 1999 Aykırı Görüşler kulübü (Harkov) seçkin üyesidir. -

Ahmet ANNABERDIYEV

5 Aralık 1975 yılında Türkmenistan Cumhuriyeti başkenti Aşkabet'te doğdu. 1992 yılında liseyi tamamlamasının ardından Türkiye Üniversitelerine açılan sınavı kazanarak İstanbul'a geldi. Marmara Üniversitesi F.E.F. Tarih eğitimi aldı. 1998-2001 yılları arasında yüksek lisans, 2002 yılından itibaren tarih araştırmaları alanında doktora yapmaktadır.

kaknüs yayınları: 187

tarih serisi: 13

isbn: 975-6698-79-9

I. basım

kasım, 2003

istanbul

kitabın adı: *hazar ötesi türkmenleri*

yazarı: *ekber n. necef & ahmet annaberdiyev*

teknik hazırlık: ahmet karataş

kapak düzeni: kaknüs ajans

iç baskı: alemdar ofset

kapak baskı: milsan

cilt: dilek mücellit

kaknüs yayınları

kızkulesi yayıncılık tanıtım hiz.

selman ağa mah., selami ali efendi cad., no 11, üsküdar, istanbul

tel: (0 216) 341 08 65 - 492 59 74/75 faks: 334 61 48

dağıtım: çatalçeşme sk., defne han, no: 27/3, cağaloğlu, istanbul

tel: (0 212) 520 49 27 faks: 520 49 28

www.kaknus.net www.kizkulesinet.com www.kizkulesi.net

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Türkmen Ulusu'nun Özgürlük Abidesi Olan
I. ve II. Göktepe Savaşları'nın Şehitlerine
İthaf Edilmiştir
E. Necef & A. Annaberdiyev

İçindekiler

ÖNSÖZ	9
GİRİŞ: Türkmen Tarihinin Kaynak ve Araştırmaları Üzerine Kısa Değerlendirme	13

I. KISIM:

TARİHTE TÜRKMENLER

I.BÖLÜM: TÜRKMENLERİN GENEL TANIMI	27
Türkmen Adı	28
Türkmenler'in Kökeni	41

II.BÖLÜM: TARİHTE TÜRKMENLER

TÜRKMENLER'İN ATALARI	49
Ti Boyları	50
Wu-huanlar ve Oğuzlar	54
TÜRKMENLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	65
Umurga Sak Devleti	65
Yüe-Çiler	73
Kuşan Devleti	82
Türkmenistan'a Gelen İlk Türk Kavimleri: Hyonlar	91
Eftalitler Devleti	97
İSLÂM VE TÜRKMENİSTAN	102
Tahiriler ve Sâmânîler	108
TÜRKMEN ELİ	112
Altı Oğuz Beyliği	114
Dokuz Oğuz Beyliği	116
Oğuzlar'ın Türkmen Eli'ne Göçleri	122

OĞUZLAR ve TÜRKMENLER	128
Sırderya Oğuz Yabgu Devleti	131
Mangışlak Salur-Oğuz Devleti	142
Yazır-Oğuz Beyliği	152
TÜRKMENLER'İN SİYASİ ve COĞRAFİ DAĞILIMI	163
Uzlar	164
Selçuklu Göçleri	166
SELÇUKLU İMPARATORLUĞU	170
Sultan Muhammed Tuğrul Dönemi: 1040-1063	171
Sultan Alp Arslan Dönemi: 1063-1072	178
Sultan Melikşah Dönemi: 1072-1092	181
Selçuklu İmparatorluğu'nun Zayıflaması ve Yıkılışı	184
MOĞOLLAR ve TÜRKMENLER	189
Moğol İstilâsı Sırasında Oğuz-Türkmen Boyları	190
Moğol İstilâsı	192
Moğol Hakimiyetindeki Türkmenler	200
ORTA ÇAĞ'DA TÜRKMENLER	203

II. KISIM:

TÜRKMEN ULUSUNUN OLUŞUMU

III. BÖLÜM: TÜRKMENİSTAN SAHASININ COĞRAFİ YAPISI VE

XIX. YÜZYIL TÜRKMEN NÜFUSU 221

XIX. YÜZYILDA TÜRKMENİSTAN'IN COĞRAFYASI 221

XIX. YÜZYILDA TÜRKMEN NÜFUSU231

IV.BÖLÜM: TÜRKMEN MİLLİ KİMLİĞİ

XIX. YÜZYILDA TÜRKMEN BOYLARI 237

 Tekeler 237

 Yomutlar..... 242

 Ersarılar 245

Köklen/Göklenler	246
Çavuldurlar/Çovdurlar	247
Salurlar/Salırlar	249
Sarıklar	251
Diğer Önemli Boylar	252
RUS İŞGALİNDEN SONRA TÜRKMENLER'İN	
MİLLİ KONUMU	256
Rus İşgali: Türkmen Tarihinin Çehresi Değişiyor	257
Rus İdaresinde Türkmenler	278
Basın ve Yayın Faaliyetleri	280
V. BÖLÜM: XIX. YÜZYILDA TÜRKMENLER'DE	
SOSYO-EKONOMİK YAPI	291
XIX. YÜZYILDA TÜRKMEN BOYLARININ HİYERARŞİK	
YAPISI	291
1884 YILI: KABİLE TARZI YAŞAMDAN ULISAL	
YAPILANMAYA AÇILAN TARİH	294
DİNSEL YAPI	295
TÜRLMENLER'DE AİLE HAYATI	301
XIX. YÜZYILDA TÜRKMENLER'İN KÜLTÜREL	
KONUMU	305
EKONOMİ	310
Ticari Hayat ve Şehirlerin Konumu	309
Tarım ve Yerleşik Olmayan Türkmen Köylüsü	321
KISALTMALAR	329
BİBLİYOGRAFYA	331
İNDEKS	349

Önsöz

Gerek konu, gerekse de bilgi tasnifi bakımından Türkmen ve Türkmenistan'ın tarihini yazmak Orta Asya tarihçiliği açısından bir hayli meşakkatli ve zorlu bir uğraştır. Her şeyden önce çekilen büyük kaynak sıkıntısı tarihçilerin gözünü korkuttuğundan bu alandan kısıtlı denilebilecek düzeyde araştırmalara imza atılmıştır. Türkmen tarihinin en iyi bilinen ve kaynak bakımından araştırmacıların daha avantajlı olduğu dönemler Selçuklu dönemi kabul edildiğinden bu sahada bir hayli çalışma yapılmıştır. Buna karşılık Türkmen tarihinin ilk dönemleri ve Türkmenistan bölgesinin Eski Çağ tarihi yeterince araştırılmamış, Orta Çağ Türkmen tarihçiliği üzerine ise ciddi anlamda hiçbir tarihçi mesai sarf etmemiştir. Bu sıkıntı ortamında böyle bir çalışmanın izini sürdürmek bizim adımıza büyük bir mesuliyeti üstlenmek anlamına gelmektedir. Tabii ki, sözü edilen boşlukların tamamı burada doldurulmuş hesap edilemez. Ancak elde edilen bilgiler doğrultusunda Türkmen tarihi alanında bir boşluğu dolduracak nitelikte bir takım yeni konular bu kitapta yerini almıştır. Bunlar arasında '*Türkmen Yurdu ve Türkmen Adı*', '*Türkmen ve Oğuzlar'ın Menşei*', '*Umurga Sak Devleti*', '*Mangışlak Salur Oğuz Devleti*' ve '*Ortaçağ Türkmen Tarihi*' belirgin konu

başlıkları olarak dikkati çekecektir. Yine bunun gibi, XIX. Yüzyıl Türkmen toplumunun siyasal, kültürel, sosyal açıdan bir 'evrimi' olarak burada değerlendirilmeye alınmıştır. Kitap Türkmenistan dışında yazılan kapsamı bakımından ilk 'Türkmen Tarihi' olması bakımından da takdir edilmelidir.

Zengin bir tarihi geçmişi bulunan Türkmen toplumunun Türkmenistan merkezli tarihini oluşturmak hiç de kolay olmasa gerek. Çünkü, Türkmen tarihini bir ülkenin coğrafyası ile sınırlamak doğru değildir. Öte yandan böyle bir sınırlama Türkmen tarihi bakımından bir çok problemlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Her şeyden önce tarihi Türkmen Ülkesi ve Türkmenler'in faaliyet alanları büyük ölçüde Türkmenistan sahasıyla irtibatlı olsa da bu coğrafyanın dışında kalmaktadır. Diğer yandan Türkmenistan'ın Türkleşmesi tarihi Selçuklular'a kadar gitmesine karşılık, bölgenin bir Türkmen Yurdu haline gelişi XVI- XVII. Yüzyıllara dayanmaktadır. Bu bakımdan söz konusu Türkmenistan olunca tarihle coğrafyanın adeta bir uyumsuzluğuyla karşılaşmaktayız. Bu nedenden Eski Sovyet tarihçiliğinde takip edilen coğrafya merkezli bir Türkmen tarihçiliği yerine etnik merkezli bir Türkmen tarihçiliği esas alınmalıdır. Aksi taktirde Türkmen tarihinin ana konusu dışarıda bırakılmış olacaktır.

Kendi alanı içinde değerlendirildiğinde bu çalışmanın ne bir ilk, ne de son olacağı iddia edilemez. Türkmen tarihinin araştırılması gereken karanlık dönemleri daha ciddi çalışmalar talep etmektedir. Özellikle, Orta Asya, Yakın ve Ortadoğu tarihine damgasını vurmuş ve buradaki etnik oluşumlara yön vermiş bir toplumun tarihini öğrenilmesi bakımından yapılan bu çalışmanın çok basit kaldığı bir gerçektir. Buna rağmen bu kitabın müellifleri öncelik sırasını Türkmenistan merkezli bir 'Türkmen Tarihi'nin yazılmasına tanıdıklarından dolayı bölgenin dışına pek çıkmamaya çalışmışlardır. Yine de bazı eksiklerin ve hatta yanlış değerlendirmelerin olması muhtemeldir. Bu bakımdan bu çalışma bir başlangıç olarak dü-

şünülmelidir. Üstelik bu araştırmanın oldukça kısıtlı imkânlar ve sıkıntılar ortamında hazırlandığı da gözden kaçmamalıdır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında gereken kaynakların ve diğer materyallerin toplanmasına başlayalı epey bir zaman oldu. Rus ve Türk dillerindeki kaynak ve edebiyatlar bizzat bizim tarafımızdan takip edildiği halde, Arap, Fars ve bir takım Avrupa dillerinde yazılan çalışmalar ve yayınlanan materyaller bir çok kişinin emeği bulunmaktadır. Ancak onlar yaptıkları katkının sır olarak tutulmasını tercih ettiklerinden kendi ısrarları doğrultusunda adlarının burada yer almasını istemediler. Ancak içlerinden Ahmet Tebirizî Galayana'nın adını vermeden edemedik.

Bu çalışma aslında Türkmen kimliğini taşıyan okurlara hitap edilmektedir. Bu kimlik Orta Asya'dan Anadolu'daki Türkler'e kadar bin yıldan uzun bir süredir Türk tarihini yönlendirmiş büyük bir toplumun ve mevcut etnik sınırları göz önüne alırsak çok sayıda ulusun öz millî benliğini oluşturmaktadır. Çalışmanın gerçek değerini belirleyecek olanlar da onlar olacaklardır. Bu kitabın yayınlanmasında da yine onların yoğun emeği bulunmaktadır. Eserin hazırlanmasında yoğun teşvik ve yardımlarından dolayı Muammer Çıgırık, Mehmet Sarıcan, Çetin Erkan'a ve Sibel Ergül Hanımefendiyeye teşekkürlerimizi borç biliriz. Aynı zamanda çalışmanın hazırlanmasında özellikle İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Türkmenistan kütüphanelerinden ve arşivlerinden geniş şekilde yararlanılmıştır. Türkmenistan Devlet Kitaplığı, Devlet Arşivi ve Devlet Kütüphanesinde yardımı geçen herkese aynı teşekkür ve şükranı belirtmeyi görev biliyoruz.

Ekber N. Necef & Ahmet Annaberdiyev
Çengelköy / İst., 14 Ağustos 2003

Giriş

Türkmen Tarihinin Kaynak ve Araştırmaları Üzerine Kısa Değerlendirme

Türkmen tarih yazıcılığının temelleri XIX. Yüzyılda atılmasına rağmen günümüze kadar bu alanda kayda değer ciddi bir çalışmanın yapılmamış olması üzüntü vericidir. Sovyetler döneminde yazılan umumî içerikli '*Türkmen veya Türkmenistan Tarihi*' eserleri ise büyük ölçüde yanıltır¹. Yine de bu dönemde yapılan çalışmalar göz ardı edilmemelidir. Özellikle, Türkmen Tarihinin kaynaklarının ortaya çıkarılmasında harcanan bilimsel çabalar taktirle karşılanmalıdır². Bunun dışında Selçuklular'ın Türkmen kökenli bir devlet ve İslâm coğrafyasında ortaya çıkmış ilk Türk imparatorluk olması dolayısıyla bu sahada bir hayli araştırmaların yapılmasına ve böylece Türkmen tarihinin araştırılmasına kolaylık sağlamıştır. Bu alanda özellikle, Türkmen kimliğini ön plana çıkartarak yapılan araştırmaları arasında A. A. Roslyakov'un eserleri dikkati çekmek-

¹ Bkz. *İstoriya TSSR*, Aşhabat 1957, t. I; Sovyet dönemi Türkmen tarihçiliğinin sorunları hakkında bkz. M. Saray, 'Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan'ın İşgali', *Türk Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 24, Sayı: 1, Ank. 1986, s. 85-92;

² Bu alanda yapılmış en ciddi çalışma için bkz. *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii*, M.-L. 1938-1939, I-II;

tedir³. Eski dönem Türkmen tarihinin ve kültürünün öğrenilmesinde S. P. Tolstov'un araştırmaları da bir nebze de olsa Türkmen toplumunun tarihsel geçmişine ışık tutmaktadır⁴. S. P. Tolstov, ilk Türkmen kümelenmeleri olarak Aral çevresinin tarihine dikkat çekmiş ve buradaki Oğuz öncesi yerleşimlerin araştırılmasına çalışmıştır⁵. Oğuz ve Türkmen Boyları ve Selçuklu Devleti tarihinin tam olarak öğrenilmesinde S. G. Agacanov'un emeği büyüktür⁶. Agacanov, Türkmen etnik kimliğinin öğrenilmesinde de çok sayıda makaleye imzasını atmıştır⁷. Agacanov dışında Selçuklu dönemi tarihinin öğrenilmesinde Rus tarihçilerinden V. V. Barthold, V. A. Gordlevskiy, A. Yu. Yakubovskiy, B. N. Zahoder'in çalışmaları da dikkat merkezinde tutulmalıdır⁸.

³ A. A. Roslyakov, 'Pervyye seldjukidi' İTFAN SSSR, 1951, N: 3; aynı müel., 'Turkmeni i oguzi' Uç. Zap. TGU, vup. 73, Aşhabat 1955; aynı müel., 'Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana', Aşhabat 1956; aynı müel., 'K voprosu o gosudarstvennoy organizatsii u turkmen v sredniye veka', İTFAN SSSR, 1951, N:1;

⁴ S. P. Tolstov, 'Prejtki totemizma i dualnoy organizatsii u turkmen', Problemi istorii dlokapitalistiçeskih obşestv, 1935, N: 9-10; aynı müel., 'Goroda guzov', SE, 1947, N: 3; aynı müel., 'Istoriya osvoeniya drevney delti Sır-Deri, Tezisi dloklaclov na zasedaniyah posvyaşennih itoganı polevıh issledovanii v 1960 g. M. 1961; aynı müel., 'Oguzi, peçenegi i more Daukara', SE, 1950, N: 4;

⁵ S. P. Tolstov, 'Priaralskiye skifi i Horezm', M. 1960;

⁶ S. G. Agadjanov, 'Oçerki istorii Srednii Azii Oguzov i Turkmeni: IX-XIII vekov', Aşhabat 1969; ayrıca bkz. Oğuzlar, Türkçeye çev. Ekber N. Necel – Ahmet Annaberdiyev, İst. 2002;

⁷ S. G. Agadjanov, 'Noviye materialı o prishojdenii turkmen', İAN TSSR, SON, 1963, N: 2; aynı müel., 'Srednevekovıye etimologii nazvaniya "turkmen"', VSETN, Aşhanad 1967; aynı müel., 'Osnovniye problemi istorii oguzskih plemen Sredney Azii', FİTN, L. 1967; A. K. Karmıyev – A. A. Roslyakov – S. G. Agadjanov, 'Problemi etnogeneza turkmenskogo naroda v istoričeskoj literature', VSETN, Aşhabat 1967;

⁸ V. V. Barthold, 'Yeşo izvestiye o Korkude', ZVORAO, t. XIX, 1909; aynı müel., 'Sultan Sandjar i guzi', ZVORAO, t. XX, 1912; aynı müel., 'Soçineniya, t. I-II, M. 1963; B. A. Gordlevskiy, 'Gosudarstvo seldjukidov Maloy Azii, M.-L. 1941; A. Yu. Yakubovskiy, 'Seljukskoye dvijeniye i turkmeni v XI v', İAN SSSR, OON, 1937, N: 4; aynı müel., 'Voprosi etnogeneza turkmen v VIII-X vv', SE, 1947, N: 3; B. N. Zahoder, 'Horasan i obrozovaniye gosudarstva seldjukov', VI, 1945, N: 5-6, çev. İ. Kaynar 'Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan', Belle-ten XIX/76, 1955, s. 491-527;

Orta Çağ Türkmen tarihinin öğrenilmesinde E. Atagarnyev⁹, S. Ahallı¹⁰, G. P. Vasilyeva¹¹, V. O. Vasilov¹², A. Djikiyev¹³, N. N. Yomudskiy¹⁴, B. A. Karnyev'in¹⁵ araştırmaları gerek siyasi, gerekse de kültür tarihi bakımından çok önemlidir. Türkmen tarihinin ve özellikle de Türkmen boy kimliğinin öğrenilmesinde G. İ. Karpov'un çalışmalarının önemi büyüktür¹⁶. Oğuz ve Türkmen boy teşkilatlanması ve boy kimliği açısından V. P. Kurilyev'in değerlendirmeleri de konumuz açısından önemli çalışmaların başında gelmektedir¹⁷.

Bilindiği gibi, Oğuz ve Türkmen boylarından sonra Türkmenistan bölgesinin Türkleşmesinde Mangışlak ve Balhan Türkmenlerinin önemli rolleri olmuştur. Bu boylar arasında yer alan Yazırlar'ın böl-

⁹ E. Atagarnyev, 'K voprosu o vodosnabjenii srednevekovogo Şehr-Islâma i ego okrestnostey', İAN TSSR, SON, 1966, N: 2; aynı müel. , 'Noviye dannıye po istorii Şehr-Islâma', İAN TSSR, SON, 1966, N: 3;

¹⁰ S. Ahallı, 'Salırbabanın eserinde Korkut-Ata', İTFAN SSSR, 1950, N:3;

¹¹ G. P. Vasilyeva, 'Turkmeni-nohurlu', Sredneaziatskiy etnografiçeskiy sbornik, vıp. I, M. 1954;

¹² V. O. Vasilov, 'O perejıtkah totemizma u turkmen', TİİAE AN TSSR, t. VII, 1963;

¹³ A. Djikiev, 'İstoriya turkmen i narodniye predaniya', Edebiyat ve Sungat, 1967, N:8; aynı müel. , 'Materialı po etnografii mangışlakskih turkmen', TİİAE AN TSSR, t. VII, 1963; aynı müel. , 'Etnografiçeskie dannıe po etnogenezu turkmen-salırov', M. 1964; aynı müel. , 'K istorii rasseleniya turkmen-salırov v XVI – naçale XX v', İssledovaniya po etnografii turkmen, Aşhabat 1955;

¹⁴ N. N. Yomudskiy, 'İz narodnogo predaniya turkmen', V sb. V. V. Baitold, Taşkent 1927;

¹⁵ B. A. Karnyev, 'Ob cpose Ker-oglı', İAN TSSR, SON, 1965, N: 3;

¹⁶ G. İ. Karpov, 'Plemennoy i rodovoy sostav turkmen', Poltoratsk 1925; aynı müel. , 'Rodoviye tamgi u turkmen', İTFAN SSSR, 1945, N: 3-4; aynı müel. , 'Turkmeni-oguzı', İTFAN SSSR, 1945, N: 1;

¹⁷ V. P. Kurilyev, 'K voprosu ob etimologii slov "buzok" i "uçok"', SE, 1965, N: 6; aynı müel. , 'Obşestvennyy stroy oguzov po dannım cposa "Dede Korkut"', M. 1964;

geyle ilk temasları çok daha eskilere dayanmaktadır. Bu boylar üzerine azımsanmayacak kadar çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de B. A. Litvinskiy'in liderliğinde yapılan 'Tak-Yazırları' hakkında bir kaynak denemesidir¹⁸. Litvinskiy'le yaptığı bu çalışmaya ek olarak V. G. Moşkova, Türkmenler hakkında bir takım araştırmalara da imzasını atmıştır¹⁹. XVI. Yüzyıldan itibaren Mangışlak bölgesinden Türkmenistan sahasına inen Türkmen boyları hakkında yapılan araştırmalar arasında K. Ovezberdiyev'in²⁰, K. Atayev'in²¹, A. Bahtiyarov'un²², G. İ. Karpov'un²³, K. Niyazkılıçov'un²⁴, K. Nurmuham-

¹⁸ B. A. Litvinskiy – V. G. Moşkova, 'İzuçeniye Taka-Yazırları, Duruna', Materiali YuTAK, vıp. I, M. 1949;

¹⁹ V. G. Moşkova, *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemen*, SPb. 1904; aynı müel. , 'Turkmeni Samarkandskoy i Buharskoy oblastey', BAN UzSSR, 1945, N: 4; aynı müel. , 'Nekotorıye obşıye elementı v rodoplemennom sostave uzbe-kov, karakalpakov i turkmen', Tr. İn-ta istor. i arxeol. AN UzSSR, Taşkent 1950, t. II;

²⁰ K. Ovezberdiyev, 'Materialı po etnografii turkmen-sankov', TIIAE AN TSSR, t. VI, 1962;

²¹ K. Atayev, 'Nekotorıye dannıye po etnografii turkmen-şihov', Tr. II AiE AN TSSR, t. VII, 1963; aynı müel. , *Hozıyastvo i etniçeskaya istoriya turkmen Ahalı*, kandidat. disertatsiya, Aşhabat-Moskova 1968;

²² A. Bahtiyarov, "O turkmenivşcesra" plemya nohur', Turkmenovedeniye, N: 8-9, 1930; ayrıca bkz. A. Bahtiyarov – G. İ. Karpov, 'Oskolki "işçeznuvşih" al-anov', Turkmenovedeniye, N: 8-9, 1930;

²³ G. İ. Karpov, 'K istorii turkmen alielı (ala-el)', SE, N. 3, 1947; aynı müel. , *Turkmenskoe plemya teke*, Aşhabat, Türkmenistan Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi, Yazma; aynı müel. , *Turkmenskiye plemena*, Aşhabat Türkmenistan Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi, Yazma; aynı müel. , 'O turkmenah esenhanskogo yurta', İTFAN SSSR, N: 3-4, 1946;

²⁴ K. Niyazkılıçev, *Turkmeni-çovduı*, K voprosu konsolidatsii turkmenskoy natsii, Dis. Kand. İstori. Nauk, Aşhabat 1968;

medov'un²⁵, D. M. Ovezov'un²⁶, S. P. Polyakov'un²⁷, T. I. Sultanov'un²⁸ ve H. Yusupov'un²⁹ araştırmaları dikkati çekmektedir.

Rus işgali sonrasında ve Sovyet döneminde belirli bir coğrafyayı temel alarak, Türkmen Ülkesi sınırlarının şekillenmesi, Türkmenistan tarihinin bu coğrafi yapılanmaya sabit kalarak araştırılması hızlandırdı. Bu bazı olumsuzluklara neden olsa da, bölgesel olarak Türkmen tarihinin detaylı olarak öğrenilmesinde etken olmuştur. Yapılan bu çalışmalarda Rus ve Sovyet ideolojik yorumunu bir tarafa bırakırsak bilimsel açıdan Türkmen tarihinin yeni baştan değerlendirilmesinde önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında başta Türkmenistan'ın siyasi tarihi olmakla, kültürel konumu, etnik yapısı, toponomik özellikleri, dil ve edebiyatı alanında elimizde çok sayıda araştırma eser ve makale bulunmaktadır. Özellikle, son dönem Türkmen tarihinin öğrenilmesinde ünlü Türkmen tarihçisi J. Annanepesov'un araştırmaları büyük takdir toplamaktadır³⁰. Ana hatlarıyla Türkmenistan tarihinin yazılması çabasını ilk kez Rus şarkiyatçı V. V. Barthold gerçekleştirmiştir³¹.

²⁵ K. Nurmuhamedov, *Etničeskaya istoriya i hozaystvı turkmenskogo naseleniya Ahala v XVIII-XIX vv.*, İstor.- etnofrafik. Oçerık, Dist. Kand. İstor. Nauk, M. 1962;

²⁶ D. M. Obezov, 'Turkmeni-murçalı', Tr. YUTAKE, Aşhabat 1959, t. IX; aynı müel. , 'Rasseleniye i etničeskiy sostav Pribal'hanskikh turkmen v kontse XIX – načale XX v', Vesti. MGU, N: 6, 1961;

²⁷ S. P. Polyakov, *Etničeskaya istoriya Severno-Zapadnoy Turkmenii v srednie veka*, M. 1973;

²⁸ T. I. Sultanov, *Koçevniye plemena Priaralya v XV-XVII vv.*, (Voprosı etničes-koy i sotsialnoy istorii), M. 1982;

²⁹ H. Yusupov, *Priuzboyskiye turkmenskiye plemena v XIV-XV vv.*, Aşhabat 1975;

³⁰ J. Annanepesov, *Hozyaystvo turkmen v XVIII-XIX vv.*, Aşhabat 1984;

³¹ V. V. Bartold, *Oçerki istorii turkmenskogo narodov*, L. 1929, t. I-II;

Barthold'un ardından bu türden çalışmaları komisyonlar üstlenmiştir. Böylece, ortaya genel bir Türkmen ve Türkmenistan tarihini biçimlendirecek çalışmalar çıkmıştır³². Özellikle, Türkmenistan'daki etnik yapılanmanın öğrenilmesinde, Türkmen toplumunun etnik özellikleri ve kimliğine ilişkin Rus tarihçileri yoğun mesai harcamışlardır. Bu araştırmacılar arasında G. P. Vasilyeva'nın, Ya. R. Vinnikov'un, Buhbinder-Dehtyarenko'nun araştırmaları göz doyurmaktadır³³. Türkmenistan bölgesinin etnografya tarihinin öğrenilmesinde A. Djikiyev'in de büyük emeği bulunmaktadır³⁴. Sosyal-

³² *Oçerki iz istorii turkmenskogo narodov i Turkmenistana v VIII-XIX vv*, Aşhabat 1954; *Problemi etnogeneza turkmenskogo narodov*, Aşhabat 1977; *Oçerki etnografii naseleniya Yujnogo Turkmenistana*, Aşhabat 1979;

³³ J. Ya. Buhbinder-Dehtyarenko, *Turkmeni vo vtoroy polovine XIX v.*, (Yazma); N. V. Bryullova-Şaskolskaya, 'Plemennoy i rodovoy sostav turkmen', *Narodnoe hozyaystvo Sredney Azii*, Taşkent 1927, N: 4; G. P. Vasilyeva, 'Iz istorii turkmenskogo naseleniya zapadnih rayonov Taşauzskoy oblasti', Tr. II AiE AN TSSR, 1963, t. VII; aynı müel. , *Preobrazovaniye bita i etniçeskiye protsessy v Severnom Turkmenistane*, M. 1969; aynı müel. , 'Etniçeskie komponenty v sostave turkmen', *Problemi etnogeneza turkmenskogo narodov*, Aşhabat 1977; aynı müel. , 'Kto takiye "soy": K voprosu ob etnogeneza turkmen', SE, N: 6, 1979; Ya. R. Vinnikov, 'Turkmeni Džilikul'skogo rayona Tadžikskoy SSR', Kr. Soobş. İn-ta etnogr. İn. N.N. Mukluho-Maklaya, vıp. XVI, M. 1952; aynı müel. , 'Materialy po etnografii turkmenskiye', Kr. Soobş. İn-ta etnografii, vıp. XXXIV, M. 1960; aynı müel. , 'Rodoplemennoy i etniçeskiy sostav naseleniya Çardjouskoy oblasti Turkmen'skoy SSR i yego rasselenie', Tr. İn-ta istor. arheol. i etnografii, Ser. etnograf. Aşhabat 1962, t. VI; N. Gadjarov, 'İstoriko-etnografiçeskie svedeniya o turkmenah İrana, Sırı i Yujnıy Anatolii v XIX-naçale XX v.', *Oçerki etnografii naseleniya Yujnogo Turkmenistana*, Aşhabat 1979;

³⁴ A. Djikiyev, *Etnografiçeskiy oçerk naseleniya Yugo-Vostoçnogo Turkmenistana (kontse XIX – naçale XX v.)*, Aşhabat 1972; aynı müel. , 'Narodnyye predaniya o proishojdenii turkmen', *Problemi etnogeneza turkmenskogo narodov*, Aşhabat 1977; aynı müel. , 'Etnografiçeskiye svedeniya o kar'ınah i sakarah kontse XIX – naçale XX v.', *Oçerki etnografii naseleniya Yujnogo Turkmenistana*, Aşhabat 1979;

ekonomik açıdan Türkmenistan'ın araştırılmasında da bazı ciddi çalışmalar gerçekleştirilmiştir³⁵.

Türkmen ve Türkmenistan bölgesinin tarih kaynakları ve belgeleri düzenli biçimde toplatılarak ilim araştırmacılarının dikkatine sunulmuştur. Bilindiği gibi, Türkmenistan tarihi alanında önemli bir kaynak sıkıntısının yaşanmasına karşılık Çin, Arap, Sogd, Fars ve Rus dilinde belge ve Türkmenler hakkında epeyce bir yazma, rapor, arkeoloji malûmat bulunmaktadır. Türkmen tarihçiliğinde Çin kaynaklarının yeri ve bilgi seviyesi henüz ciddi anlamda öğrenilmiş değildir. Biz bu sahadaki temel boşluğu W. Eberhard, B. Ögel, N. Ya. Biçurin, Mau-Tsai ve Chavannes'in tercümeleriyle gidermeye çalıştık. Buraya Çin yıllıkları üzerine yapılmış çeşitli araştırmalar ve tercümeler de ilave edilebilir³⁶.

³⁵ S. Meigeldiyev, *Sotsialno-ekonomičeskiy stroy turkmen sredney Amudarı v XIX v.*, Aşhabat 1980;

³⁶ Edl. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turc) occidentaux*, SPb. 1903; aynı müel. , *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turc) occidentaux*, (Documents II), SPb. 1903; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, I-II, Wiesbaden 1969; B. Ögel, 'Uygurların Menşei Efsanesi', DTCTF Dergisi, VI/1-2, 1948; aynı müel. , 'İlk Toles Boyları', Belleten, Sayı: 48, 1948; aynı müel. , 'Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler', DTCTF Dergisi, VI/4, 1948; aynı müel. , 'Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar', Belleten, Sayı:81, 1957; aynı müel. , *Türk Mitolojisi*, Ank. 1971 (I. cilt), 1995 (II. cilt); aynı müel. , 'Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüce-Çi'ler', DTCTF Dergisi, XV/1-3, 1957; Ayrıca B. Ögel'in diğer çalışmaları da kullanılmıştır; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ank. 1996 (2. Bsk.); aynı müel. , 'Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti', *Türkiyat Mesmuası*, c. VII, 1940; N. Ya. Biçurin, *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniya vremena*, T. I-III, M-L. 1950 (2. Bsk.); A. Taşağıl, *Göktürkler*, I-II, Ank. 1996 (I. cilt), 1999 (II. cilt); aynı müel. , 'Toles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış', Mimar Sinan Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Dergisi, Sayı:1, 1991;

Türkmenistan'la ilgili ve özellikle 'Türkmen Adı ve Türkmen Yurdu' hakkında bazı bilgilerin yer aldığı Sogd kaynakları çeşitli makaleler ve araştırmalar halinde derlenmiştir³⁷.

Arap ve Fars kaynaklarına gelince yukarıda da belirttiğimiz gibi Erken ve Orta Çağ Türkmen tarihi hakkında bilgilerin yer aldığı kısımlar iki cilt halinde toplatılıp basılmıştır. Öte yandan S. G. Agacanov'un bir çalışmasında Arap, Fars ve diğer dillerde yazılmış eserlerin zengin bir tanıtımı bulunmaktadır³⁸. Bunun dışında Orta Asya hakkında toplatılan materyaller arasında Türkmenistan'la ilgili çok sayıda belge yer almaktadır³⁹. Yapılan kaynak çalışmaları arasında özel araştırmacılar tarafından derlenmiş eserler de yer almaktadır⁴⁰.

Bugün Türkmenistan tarihinin kaynakları (belgeler, yazışmalar, yazmalar, mektuplar ved.) ülkenin çeşitli arşiv ve kütüphanelerinde korunmaktadır. Türkmenistan Milli Kütüphanesi, Türkmenistan Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi, Türkmenistan Merkez Devlet Arşivi Kitaplığı'nda yer alan belge ve kaynaklar daha ziyade son dönem Türkmen tarihine ışık tutmaktadır⁴¹. Bazı ana kaynaklar ve belgeler ise Rusya Arşiv ve Kütüphanelerinde korunmaktadır. Bu kütüphaneler arasında Salıkov-Şedrin Rusya Devlet Halk Kütüphanesi, Rusya Devlet Kitaplığı, Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi gösterilebilir⁴². Bunların dışında Moskova'daki

³⁷ Bu hususa bkz. *Sogiyskiye dokumentı s goru Mug*, Çteniye, perevod. Kommentarii, Yurid. Dok-tı i pismo, M. 1962, vıp. 2;

³⁸ *MLTT: Materialı po istorii turkmen i Turkmenii*, M.-L. 1938 (t. II), 1939 (t. I); S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 14-65;

³⁹ *Materialı po rayonirovaniyu Sredney Azii: Territoriya i naselenie Buharı i Horezma*, Buhara-Taşkent 1926 (Kitap I -II);

⁴⁰ Bu hususta bkz. O. Tunianoviç, *Turkmenistan i turkmen (Materialı k izuçeniyu istorii i etnografii)*, Aşhabat-Poltoratsk 1926;

⁴¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Annaberdiyev, *Türkmen Milli Kimliği ve XIX. Yüzyılda Türkmenlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1820 -1905)*, İst. 2001 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. X-XI;

⁴² A. Annaberdiyev, *Türkmen Milli Kimliği*, s. X-XI;

Rusya Devlet Arşivlerinde ve Petersburg Etnitaj Müzesinde Türkmenistan'la ilgili çok sayıda belge ve kanıt bulunmaktadır.

Türkmenistan tarihinin araştırılmasında seyyah raporları ve gezi notlarının da büyük katkısı vardır. Bu kaynaklar birincil eserler konumunda olduğundan büyük ilgi uyandırmaktadır. Bölge hakkında bilgiler aktaran ilk gezi raporu m. ö. 139 – 126 ve m. ö. 119-115 yılları arasında önce Yüe-çiler'i, daha sonra ise Vusunlar'ı elçi olarak ziyaret eden Çinli seyyah Chang-Ch'ien tarafından tutulmuştur. Gezginin tuttuğu notlar bölgenin etnik ve coğrafi konumunun öğrenilmesinde oldukça önemlidir. Bu seyahatname Çinli müelliflerden Ssu-ma ch'ien'nin eseri arasında bulunmaktadır⁴³. Ardından Arap coğrafyacılarının tuttukları gezi raporları gelmektedir⁴⁴. Öte yandan Arap coğrafyacılarının Orta Asya ve Türk ülkeleri hakkındaki bilgileri Türk araştırmacılarından R. Şeşen tarafından derlenerek bir kitapta toplanmıştır⁴⁵. Rus işgali öncesinde⁴⁶ Türkmen sahasını gezen seyyahlar arasında N. Muravyev'in ve A. Vambery'nin çalışmaları da önemli bilgiler içermektedirler⁴⁷. İşgal

⁴³ Ssu-ma ch'ien, *Shih-chi (Tarihi Hatıralar)*, Edisyon Chung-hua Shu-chü, Pekin 1975, s. 3157-3181; Eserin daha önceki baskısından B. Ögel'in Yüe-çiler çalışmasından yararlanılmıştır. Ayrıca bkz. Yu. K. Zuyev, 'Iz drevnet-yurkskoy etnonimiki po kitayskim istočnikam', Tr. II AiE AN KazSSR, Alma-Ata 1962, t. XV;

⁴⁴ Bunlar arasında en ünlüsü İbn Fadlan'ın 'Seyahatname'sidir. Bkz. R. Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İst. 1995;

⁴⁵ R. Şeşen, *İslâm Coğrafiyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ank. 1985;

⁴⁶ Bazı Rus ve Batılı seyahatçıların raporları hakkında bkz. Haz: N. Rahimov – S. Veliyev – B. Goyunluiev, *Türkmenistanın Tarihi Boyunca Hrestomatiya*, Aşhabat 1992, s. 98-101, 114-127;

⁴⁷ N. N. Muravyev, *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 godah*, M. 1822; A. Vambeti, *Oçerki Sredney Azii*, M. 1862; aynı müell. , *Puteşestviye po Sredney Azii*, M. 1867; aynı müell. , *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. N. Ahmet Özalp, İst. 1993;

sırasında çeşitli rütbelerde bulunan memurların tuttukları rapor ve gözlemleri de unutmamak gerekir. Ayrıca buraya eclebi günlük niteliğini taşıyan yazmalar da ilave edilmelidir⁴⁸.

Türkmen kültür tarihi alanında çok sayıda edebiyat ve dil çalışmaları da bulunmaktadır. Türkmen edebiyatının yükseliş dönemi olarak kabul edilen XVIII. Yüzyılda birbirinden güzel eserler veren çok sayıda şair ortaya çıkmıştır. Ancak maalesef bu şairlerin eserlerinde konu ettikleri dönemin Türkmen sosyal ve siyasi yaşamının ciddi bir kritiği yapılmış değildir⁴⁹. Türkmen dili ve dialektleri üzerinde de epeyce bir bibliyografi çalışması bulunmaktadır. Bunlar arasında yerel Türkmen ağızları, sözlük çalışmaları, toponomi ve etnonomi sözlük ve araştırmaları övgüye değerdir⁵⁰.

⁴⁸ M. Alihanov-Avanskiy, *Mervskiy oasis i dorogi, vveduşiye k nemu*, SPb. 1883; aynı müell., *Pohod v Hivu, step i oasis*, SPb. 1899; Beneveni Florio, 'Pisma i dnevniki', ZIRGO, IX knig, SPb. 1853; B. V. Bezsonov, *Russkiye peresselentsy v Severnoy Persii*, SPb. 1915;

⁴⁹ Bu şairler arasında en ünlüsü Magtımguş Pıragı'dır. Bkz. Magtımguş, *Saylanan eserler*, İki ciltlik, Aşhabat 1983, I-II; M. Annanepesov, *Mahtumkulu i ego vremya*, Aşhabat 1984;

⁵⁰ Bu hususta geniş bilgi için bkz. J. Amansariyev, *Türkmen dilinin yomut şivesinin demirgazık gepleşikleri*, (Tez), Aşgabat 1954; N. Atamedov, *Türkmen dilinin cnevli dialektinin manış gepleşigi*, (Tez) Aşgabat 1965; S. Ataniyazov, *Türkmenistanın geografik atlarının düşündürişli sözlüğü*, Aşgabat 1980; aynı müell., *Slovar Türkmenşkil Etnonimov*, Aşhabat 1989; N. Durdımuradov, *Türkmen dilinin alili şivesi*, (Tez), Aşgabad 1950; G. Kulmanov, *Geoklenskiy dialekt turkmenskogo yazıka (na teritorii SSSR)*, Dis. Kand. filol. Nauk, Aşhabat 1960; N. Maviyev, *Türkmen dilinin arabaç dialekti*, (Tez), Aşgabad 1975; Z. B. Muhammedova, *İssledovaniya po istorii turkmenskogo yazıka XI-XIV vv.*, Aşhabat 1973; H. Muhiyev, *Türkmen dilinin nohur dialekti*, (Tez), Aşgabad 1959; S. Arazkuliyeve – S. Ataniyazov – R. Berdiyev – G. Saparova, *Türkmen dilinin gısgaça dialektologik sözlüğü*, Aşgabad 1977; E. R. Tanışev, *Stroy salarskogo yazıka*, M. 1976; J. Udayberenov, *Türkmen dilinin enreli dialekti*, Aşgabad 1977; K. Şanıradov, *Türkmen dilinin yomut dialektinin gınbatur gepleşigi*, (Tez), Aşgabad 1960;

Son olarak da Türkiye’de ‘Türkmen ve Oğuz’ tarihinin önde gelen araştırmacısı F. Sümer’in çalışmalarını hatırlatmak gerekecektir. Müellif, bu alanda çok sayıda makaleye ve kitaba imzasını atmıştır. Bizzat onun yoğun çalışmaları sonucu her bir Oğuz boyunun tarihi açıklığa kavuşmuştur denilebilir⁵¹. Bunun dışında Selçuklu Devletleri ve Atabegleri üzerine Türkiye’de bir yığın çalışma yapılmıştır. Bu dönemin öğrenilmesinde söz sahibi araştırmacılardan M. A. Köymen, İ. Kafesoğlu, O. Turan, E. Merçil ve diğerleri önde gelmektedirler⁵².

⁵¹ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları*, İst. 1992; aynı müellif, ‘Avarlara Dair’, F. Köprülü Armağanı, s. 453-478; ‘Bayatlar’, İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, s. 373-389; ‘Bayındır, Peçenek ve Yüregirler’, DTCF Dergisi, XI, s. 317-344; ‘Boz-Oklu Oğuz Boylarına Dair’, DTCF Dergisi, XI, s. 65-103; ‘Ağaç Eriler’, Belleten, XXIV/103, s. 521-528; ‘Döğörlere Dair’, Türkiyat Mecmuası, X, s. 139-158; ‘Oğuzlara Dair Destani Mahiyette Eserler’, DTCF Dergisi, XVII, s. 359-455; ‘XVI. Yüzyılda Anadolu, Suriye ve Irakta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış’, İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, N: 1-4, s. 509-522; ‘Osmanlı Devrinde Anadolu’da Yaşayan Üç-Oklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller’, İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, N: 1-4, s. 437-508; ‘Yıva Oğuz Boyuna Dair’, Türkiyat Mecmuası, IX, s. 151-168; *Türklerde Atıcılık ve Binicilik*, TDAV, İst. 1983; *Eski Türklerde Şehircilik*, İst. 1984; ‘Dokuz Oğuzlar’, İA, XII, s. 420-427; ‘Peçenekler: IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli’, Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1995, N: 94;

⁵² İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ank 1956; ‘Selçuk’un Oğulları ve Torunları’, Türkiyat Mecmuası, XIII, İst. 1958; *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İst. 1953; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, İkinci İmparatorluk Dönemi, Ank. 1954; *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ank. 1963; ‘Kirman Selçukluları Tarihi’, DTCF Dergisi, II/1, Ank. 1943; E. Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, Ank 1991; *Kirman Selçukluları*, Ank. 1989; O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İst. 1969, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İst. 1971; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst. 1971; ayrıca bkz. F. Köprülü, *Salur*, İA; A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ank. 1990;

Türkiye’de Türkmenistan tarihinin öğrenilmesinde M. Saray’ın çalışmalarını özellikle belirtilmelidir⁵³. Aynı zamanda N. Devlet’in Rusya Türkleri ve Dış Türkler hakkında yaptığı birbirinden değerli çalışmalarda da genel anlamda Türkmenler ve Türkmenistan’la ilgili bilgiler bulmak mümkündür⁵⁴.

Özet halinde bahsettiğimiz Türkmen ve Türkmenistan tarihinin kaynak ve araştırmalarını sayısı burada belirtilenin çok üzerindedir. Araştırmamız sırasında yeri geldiğinde de diğer kaynak ve çalışmalardan söz edilecektir.

⁵³ M. Saray, *The Turkmens in the age of imperialism: A study of the Turkmen people and their incorporation into the Russian empire*, Ank. 1989; aynı müel, *Türkistan Türkleri*, 1st. 1984, Türkmenlerle ilgili kısımlar için bkz. s. 38-50; aynı müel, *Türkmen İli ve Boyları*, Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 13, Fasikül: 1 (Orcl. Prof. Dr. A. Z. V. Togan Özel Sayısı), Erzurum 1985, s. 265-276; aynı müel, *1878 Türkmen Cumhuriyeti*, Türk Kültür Araştırmaları Dergisi, c. VII-X, Sayı: 1-2, Ank. 1970-1973, s. 151-154;

⁵⁴ N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ank. 1999, s. 40, 140-141, 207, 239; aynı müel, *Dış Türkiler*, Doğuştan Cünümüze Büyük İslam Tarihi Ek Cilt, 1st. 1993, bkz. Türkmenistan kısmına;

I. KISIM

TARİHTE TÜRKMENLER

I. BÖLÜM

Türkmenlerin Genel Tanımı

Oldukça yaygın bir tanımlamaya göre, 'Türkmen Tarihi' denilince, genellikle İslâmı kabul etmiş Oğuz Türkleri ve bu ad altında onların tarih sahnesine çıktıkları dönemden günümüze kadar ki tarihi süreçleri akla gelmektedir. Özellikle de, bu isimle daha ziyade Oğuz Boylarının Müslüman-Türk kimliklerine vurgu yapılarak, onların tarihsel konumu belirlenmektedir. Oysa, son dönemlerde ortaya çıkarılan Sogd vesikalarından anlaşıldığı kadarıyla, 'Türkmen' adı Oğuzlardan ve özellikle de Müslüman – Türk kimlikli topluluklardan büsbütün bağımsız olarak oldukça erken bir dönemde etnik ve coğrafî bir tanımlama olarak kullanılmaktaydı. Aşağıda da değinileceği gibi, bu durumu göz önüne alırsak, 'Türkmen' adını daha özel bir anlatımla kullanmamız gerekecektir. Yine bunun gibi, muhtemelen Sogdlar vasıtasıyla 'Türkmen' ibaresi İslâm kaynaklarına intikal etmiş, tıpkı 'Türk' (Terk/Terk etmek) adı gibi Arap müellifleri tarafından yanlış okuma ve benzetme yoluyla İslâmiyeti kabul etmiş Oğuz ve Karluk boylarına yakıştırılmıştı. İşin içine, 'Türk-lınan' gibi o dönem için 'gönül okşayıcı' bir ifade de karışınca özellikle Selçuklular sayesinde daha çok Oğuz boylarını kapsar bir biçimde 'Türkmen' adı yaygın bir hal almıştır. Yani, bu yanlış her iki tarafın (ismi kullananlar olarak İslâm müelliflerinin, ismi benimseyenler olarak Oğuzların ve özellikle de Selçuklu hanedanlığı-

nın) memnuniyetini kazanınca, aynı anlamını günümüze kadar korumuştur. Her ne kadar, bu adın etimolojisi üzerine bazı yorum ve açıklamalar yapılmışsa da, henüz hiçbir tarihçi tarafından 'Türkmen' adının Oğuz ve İslam'ı benimsemiş bir takım Türk boyları dışında bir başka kavime ait olup olmayacağı tartışılmamıştır. Hal böyle olunca, burada 'Türkmen' adı üzerine açıklayacağımız görüş ve düşünceler bir takım sert eleştirilere neden olma ihtimali çok yüksektir. Ancak, tarihçiyi yargıya götürecek kararlılık tarihsel verilerin teşviki ve takdimiyle mümkün olmaktadır. Dolayısıyla, gerek 'Türkmen' adı ve gerekse de 'Türkmenlerin Menşei' söz konusu olduğunda iki ayrı ve farklı tarihsel süreci birbirinden ayırmak gerekecektir: Birincisi, 'Türkmen' adı iki farklı anlamda yorumlanmıştır; ikincisi, Türkmen kimliği ile köken olarak farklı olmasalar da tarihsel süreç farkıyla iki ayrı Türk topluluk söz konusu edilmektedir. Bunun açıklamasına ve yorumuna aşağıda değineceğiz.

Türkmen Adı

En az 'Türk' adı kadar tartışmalı ve açıklanması güç bir isim olan 'Türkmen' adı üzerine çok sayıda yorum ve çalışma yapılmıştır. Üzerinde en fazla durulan ve en çok taraftar kitlesi bulunan yorumları Peter B. Golden ve Sergey G. Agacanov özetleyerek, uzun bir süreliğine bu tartışmalara son vermiş gözükmektedirler. Peter B. Golden, Sâmânîler döneminde Orta Asya'da İslâmiyeti kabul eden Türklerden yalnız ikisi: Oğuz ve Karluk grupları için "Türkmen" adının kullanıldığını belirtmektedir⁵⁵. Konunun uzmanlarından S.

⁵⁵ Peter B. Golden'e göre, "... O sırada Türkmen deyiminin gerek Oğuz ve gerekse Karluk grupları için kullanıldığını biliyoruz. Bunların en belirgin ortak ve ayırt edici özelliği Müslüman olmalarıdır" der. Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*, çev. H. Berktaş, İstanbul 2000, s.473.

G. Agacanov, Karluk ve Oğuzlar'ın İslâm devletine sınır ülkeler olmalarını, yapılan İslâmî fetihler sonucu büyük bir Karluk ve Oğuz nüfusunun Sâmânîler Devleti'nin idaresinde bulunduklarını esas göstererek bunlar arasında ister gönüllü, isterse de zorla İslâmı kabul edenlere Müslüman kaynaklar tarafından 'Türkmen' adının verildiğini söylemektedir⁵⁶. Ancak, şunu da belirtelim, S. G. Agacanov ciddi bir iddia ortaya koymasa da Arap müelliflerinin görüşünü desteklemediğini belirtmiştir⁵⁷. Bu yorumu esas kabul edersek 'Türkmen' adının İslâmî bir nitelik arz ettiği anlaşılabacaktır. Nitekim, tarihçileri bu düşünceye götürenler Arap müellifleri olmuşlardır. Ancak, onlar da pek düzenli bir fikir belirtmiş değillerdir. Hatta zaman zaman takma bir kimliğe vurgu yaptıklarını da belli eder gibidirler. Bu kanının pekişmesinde hiç şüphesiz, Birunî'nin büyük katkısı olmuştur. '*Kitab el-Cemahir*' adlı eserinde İslâm dinini kabul etmiş Oğuzlar için 'Türkmen' adının kullanıldığını, bunun da 'Türk-menend' anlamına geldiğini vurgulamıştır⁵⁸. Bu tanımlanmaya karşı çıkan Agacanov, 'Türkmen' adının ortaya çıktığı tarih hakkında bir takım belirleyici açıklamalar ortaya atmasına rağmen, bu adın Oğuzlar için kullanıldığı konusundan taviz vermemiştir. Muhtemelen, adın Oğuz öncesi toplulukları da benimsenmiş olabileceğinin farkına varan Agacanov, muğlak bir tanımlama kullanarak, sorunu çözümlemeye çalışmıştır: "Orta Asya'daki eski Hind-Avrupaî ahalinin torunlarıyla kaynaşan bir kısmı Oğuz ve Türklere 'Türkmen' adı verilmiştir"⁵⁹.

⁵⁶ S. G. Agadjanov, *Oğuzlar, s.80-83*.

⁵⁷ S. G. Agacanov'un bu görüşüne daha sonra değinilecektir. Şimdilik bkz. '*Noviy material o proishojdenii turkmen*', İAN TSSR, SON, 1963, N: 2; Ayrıca bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 117, n. 544;

⁵⁸ S. G. Agadjanov, '*Srednevekoviy etimologii nazvaniya "turkmen"*', VSETN, Aşhabat 1967;

⁵⁹ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 117;

Arap tarihçiliğinin yaygın bir özelliği bulunmaktadır. Özellikle, komşuları ve dıştaki 'Mecûsî olarak değerlendirdikleri Türk toplumları' hakkında sarf edilen tenzel tanımlamayı ısrarla dilden dile dolaştırarak devam ettirmektedirler. Türkler için Arap kaynaklarında kullanılan 'Mecûsî', 'Yecüc – Mecüc' ve buna benzer tanımlamalar, ancak tevazu sahibi bazı müelliflerin sansürüne takılmış, bunların dışında ise Türklerle ilgili bilgi aktaran bütün kitaplarda geçmektedir. Nitekim, 'Türkmen' adı da bu mealde kullanılmış ve yorumlanmış olmalıdır. Özellikle, büyük kitleler halinde gönüllü veya gönülsüz biçimde Türklerin İslâm saflarına geçtiği dönemlere ilişkin bilgi veren Arap müellifleri, 'Türkmen' adını ve anlamını hemen hemen aynı içerikte kullanmışlardır. Bunlardan Mervazî, "Oğuzlar'ın bir kısmı Müslüman olunca Türkmen adını aldı ve onlarla Müslüman olmayan Türkler arasında savaşlar başladı"⁶⁰ demektedir. Mervazî'nin yorumuna Birunî, Kaşgarlı, Neşrî'nin açıklamaları eklenince⁶¹ bir sıra Türk tarihçisi "Türkmen" adının "Türk"–"man" ve 'Türk–iman' kelimelerinden türediğini kabul ederek, kelimeye "iman etmiş Türk" ve 'Türke benzeyen' anlamını yakıştırmışlardır. Böyle bir benzetmenin dayanak noktası şudur: Türkler öteden beri tek Tanrı inancına sahip olduklarından dolayı İslâmiyeti kolaylıkla kabul etmişlerdir⁶². Son dönemlerde yapılan

⁶⁰ O.Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1994, c.1, s.30, 40

⁶¹ Birunî'nin açıklaması için bkz. S.Ataniyazov, *Slovar Turkmenskikh Etnonimov*, Aşhabat 1988, s.117; Ayrıca, M. Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 304; O. Pritsak, *Stammesnamen und Titulatur der altaischen Völker*, Ural Altaische Jahrbücher, 24, N: 1-2, Wiesbaden 1952, s. 31;

⁶² "Turk – mænend" görüşüne karşı çıkmasına karşılık O.Turan, Türkler'in İslâm konusunda açıkladığımız tezi kabul etmektedir. Bkz. O.Turan, a. g e., s.133-157. Özellikle eserde "İslâmlaşırınmayı kolaylaştıran sebepler" başlığı altında (s.143-157) verilen bilgiler belirttiğimiz hususlara dikkat çekmektedir.

çalışmalar bu tezin geçersiz olduğunu ortaya çıkardı. Ahmet Yaşar Ocak'ın da belirttiği gibi "aşırı yorumlar" kayda alınmazsa Türklerin İslâmiyet konusunda inişli çıkışlı bir yol izledikleri kabul edilmelidir⁶³. Müellife göre, Türkler'in İslâm anlayışı, inanç bakımından eski dinlerinden (Şaman, Buda, Mani ve Zerdüşî dinlerinden — ki, Türkler zaman zaman bu dinleri benimsemelerine karşılık genellikle Gök Tanrı ve Şaman inancını taşımaktaydılar—) pek fazla kopuk olmamış ve *Heterodoks* bir nitelik taşımışlardı. Bu açıklamaları da hesaba katacak olursak, büyük ölçüde dinsel içerikte kullanılmakta olan "Türkmen" adının "Türk-mânend" yorumu üzerine kuşkuların sayısı epeyce artacaktır⁶⁴.

Bu kuşkuları daha önceden fark etmiş bazı araştırmacılar, sorunun çözümünü kelimenin etimolojik olarak yorumlanmasında aramışlardır. Bu da neticede, çok sayıda etimolojik yorum ve çalışmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkmen etnonimi hakkında ilk çalışmaların müellifi olan Rus şarkiyatçı N. A. Aristov'a göre "Tyurkmen" – "Turk/Türk" ve "men" kelimelerinden ibaret olup, buradaki "men" – toprak, yer, vatan anlamında kullanılan "ben"ın İslâm kaynaklarındaki versiyonudur (örğ. "Kuban/Kuman")⁶⁵. Kendisinden çok sonra konuya dikkat çeken Sovyet tarihçilerinden D. E. Yeremeyev, N. A. Aristov'un görüşüne destek çıkmış, "Şaman, karaman, akman, becermen" gibi örneklerle "men" kelimesinin Türklerde kullanımının yaygınlığına dikkat çekmekle kalmamış, ayrıca "men"ın bir diğer anlamının olduğunu da vurgulamıştır. Yeremeyev'e göre, Türkler'de "men" eki ataman, gökmen, öğretmen kelimelerinde olduğu gibi "insan" anlamına da gelmektedir. Tarihçinin şahsi kanaati kelimenin

⁶³ A.Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul, 1999, s.26-32.

⁶⁴ A.Yaşar Ocak, *a. g. c.*, s.33-51; Türk-müslümanlığının heterodoks İslâmı denilen gayr-i Sünnî anlayışı üzerine ilk dikkatleri çeken F.Köprülü ve A.Gölpınarlı olmuştur.

⁶⁵ N.A.Aristov, *Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostney i svedeniye ob ih çislennosti*, Jivaya starina, SPb., 1896, vıp. 3-4, s.280.

"Türk insanı" olduğu yönündedir⁶⁶. O. Tumanoviç, kelimenin ikinci sözcüğünün Arap asıllı olduğuna dikkat çekerek "Türkmen" adının anlamını "tyurkskiye lyudi" olarak Rusçaya aktarmıştır⁶⁷. "Lyudi" kelimesi Rusçada geniş bir anlama sahiptir. Sözcük, Türkçe'de "insanlar, adamlar, kimseler, halk" gibi anlamlar yanında "eleman, mensup, personel" gibi manaları da içermektedir⁶⁸. Anlaşılan, O. Tumanoviç bununla "Türk insanı, Türk halkı"nı kastetmektedir. A. A. Roslyakov ise "Türkmen" teriminde men'in bir ek olduğunu vurgulasa da⁶⁹, O. Tumanoviç'in açıklamasını (men/man-plenya, yani kabile/boy/uruk, lyudi/insan/halk) kabul etmektedir. A. Vambéry'de "Türkmen" adını "Türk İnsan(lar)ı" anlamında açıklamıştır⁷⁰.

Bu belirtilenler dışında J. Deny (Öz Türk, Salkan Türk), İ. F. Blaraberg (tur-y-keman -tui-keman-turkman), L. Ligeti (Öz Türk, Salkan Türk), F. Sümer (Öz Türk), A. Bekmuradov (tir-keman) ve V. V. Barthold (Turk Kuman/Kumantürk) gibi tarihçiler "Türkmen" adının anlamı ve etimolojik kökeni hakkında çeşitli görüşler ortaya atmışlardır⁷¹. Dikkat edilecek olursa, yapılan yo-

⁶⁶ D.E.Yeremeyev, *K semantike tyurkskoy etnonimii*, Etnonimi, Moskva 1970, s.135-136.

⁶⁷ O.Tumanoviç, *Türkmenistan i turkmeni (Materiali k izučeniyu istorii i etnografii)*, Ashabad 1926, s.90.

⁶⁸ Rusça – Türkçe Sözlük, Sosyal Yay, İstanbul 1972, Moskova baskısının tıpkı basımı, s.380.

⁶⁹ A.A.Roslyakov, *K voprosu ob etnogeneze turkmenskogo naroda* İzv. TFAN SSSR, 1950, N:5, s.16.

⁷⁰ S.G. Agadjanov, A.Karneyev, *Osnovniye problemi etnogeneza turkmenskogo naroda, kratkiy istoriograficheskiy obzor / Problemi etnogeneza turkmenskogo naroda*, Aşhabat. 1967, s.8.

⁷¹ V.V. Bartold, *Soçineniye*, c.V. s.572-575; A.N.Kononov, *Rodoslovnaya turkmen Soçineniye Abu-l-Gazi hana hivinskogo*, Moskva-Leningrad 1958, s.98-99; prim.132; S.G. Agadjanov, *Noviye materialy o proishojdenii turkmen*, İzv. AN TSSR, Ser. obşestv. nauk, 1963, N:23; F.Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri – Boy Teşkilâtı – Destanları*, Ankara 1972, (2.bsk), s.51-52; S.Ataniyazov, a. g. e., s.117.

rumlar kelimenin çizdiği dilsel boyutların dışına çıkmamaktadır. Ancak burada hesaba katılmayan bir husus daha vardır: yapılan etimolojik yorumlar tarihsel içerikten yoksun bırakılmıştır. İlk kez bu yorumların dışına çıkmaya çalışan V. V. Barthold ve S. G. Agacanov olmuşlarsa da, onlar da Oğuz kimliğinin dışına çıkmaya pek yanaşmamışlardır.

Söz konusu edilmesi gereken hususlardan en önemlisi, 'Türkmen' adının Arap kaynakları dışında kullanılıp veya kullanılmadığı ve eğer kullanılmışsa hangi tarihleri kapsadığını belirlemektir. Yaygın olarak Arap coğrafya ve tarihçilerinin bölgeyi tanıdıkları dönemler VIII. yüzyılın ötesine geçmemektedir. 'Türkmen' adı ise daha sonraki dönem müelliflerinin kaynaklarında geçiyor. Yani, 'Türk-ıman' yorumunun lehine bir görüş belirtecek olursak, Arapların en erken bu adı telaffuz ettikleri dönem VIII ile IX. yüzyıllardır. Oysa, bu tarihin ötesinde kalan iki kaynağa göre, 'Türkmen' adı belirtilen anlam ve tanımlamanın dışında çok erken dönemlerde bilinmekte ve kullanılmaktaydı. İlk tanımlama, Türklerin vazgeçilmez kaynaklarından olan Çin yıllıklarında geçmektedir. Dun-Dyan veya Tun-Dyan adlı bir Çin yılına göre, Sui veya Sude (Sogd Ülkesi veya Türklerin ifadesiyle Suğdak veya Sogdak Ülkesi) bölgesinden bahsedilirken 'Tökü-möng' adından söz edilmektedir. Bu bilgiyi bu haliyle ilk kez V. V. Barthold zikretmiştir⁷². Barthold, muhtemelen kelimeyi tam olarak telaffuz edememiştir. Sonraki okumalar, bu kelimenin 'Tö-kyu Möng' olduğunu belirledi. Barthold'a göre bu kaynak V. yüzyıla aittir. Daha sonra S. G. Agacanov, VIII – IX. yüzyıllara ait Çin kaynaklarında 'Tö-Kyu Möng Ülkesi'nden söz edildiğini açığa çıkartmıştır⁷³. Özellikle, bir toprak parçası veya daha geniş anlamda ülkeyi ifade eden bir isim olan 'Tö-kyu Möng' ifadesi açıktır ki, Çinliler bizzat Türklerin kendi dilin-

⁷² V. V. Bartold, *Soçineniye*, c.2., kısım 1, s.550-551.

⁷³ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 117, n. 544,

den almışlardır. Burada 'Tö-kyu' olarak geçen kelime Çinlilerin 'Tukyu' dedikleri 'Türk' adıdır. 'Möng' ise özellikle Göktürklerin kendilerine verdikleri tanımlamayla 'Mengü' demektir. Bu haliyle, Çince 'Tyuku Möng'ün Türkçedeki karşılığı 'Türk Mengü'dür⁷⁴. Buradan da kısaltılmış bir biçimde 'Türk Mengü/Türkmengü/Türkmen' adının ortaya çıkma olasılığı diğer etimolojik ve açıklamalara göre çok daha olasıdır. Kelime bu nitelikte yorumlanacak olursa, 'Türkmen' adının oldukça anlaşılır bir biçimde 'Türk Mengü' anlamına geldiği, Arap kaynaklarının iddia ettiği gibi etnik ve dinsel bir kimlik taşımadığı anlaşılabacaktır.

Çin kaynaklarına dayandırılan bu açıklamayı VIII. yüzyıla ait Sogd belgeleri de kanıtlamaktadır. Sogdlar, kendi sınırlarındaki bir bölge ve halk için 'Trwkk'm'n' adını kullanmaktaydılar⁷⁵. Araştırmacılara göre, 'Trwkk'm'n' adı Sogdca'da 'Trwkk' – 'Türk', 'M'n' ise 'men' anlamına gelmektedir⁷⁶. Bölgeyle direkt ilişkisi olan, Araplardan daha çok bölgeyi tanıyan ve eskiden beri Türklerle irtibat halinde olan Çin ve Sogd topluluklarının tarifleri daha doğru kabul edilebilir. Özellikle, Sogdlar ticari ve diğer konularda Türklerle batı ülkeleri ve halkları arasında uzun bir süre rabıta görevini üstlenmişlerdi. Başta ticaret olmak şartıyla, gerek Türklerin, gerek batılı ülkelerin ilişkisini onlar tanzim ediyordu. Sogdlu tüccarların bir diğer özelliği ticarete ve bunun sayesinde münasebette bulundukları halkların dillerini çok iyi bilmeleriydi⁷⁷. Dolayısıyla, Türkleri ba-

⁷⁴ L. Gumilev'e göre, "Türkler devletlerine 'Mengü el' ismini vermişlerdir", *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. A. Batur, İst. 2002, s. 204;

⁷⁵ *Sogdiyskiye dokumenti s gorı Mug: Çteniyе, perevod, kommentarii, yuridiçeskiye dokumenti i pisma*, Moskva 1962, vıp.2, s.179, prim.4;

⁷⁶ S. Ataniyazov, *Etnonimov Turkmenskiy Slovar*, bkz. Türkmen;

⁷⁷ Başta Bizanslı müellif Menander olmakla (Menander Protektor, *Fragmenta*, HGM (Histoirci Graeci Minores), I-II, Lipsiae 1971, s. 371-372), bir çok tarihçi (bkz. N. V. Pigulevskaya, *Vizantiya na putyah v Indiyu*, M.-L. 1951, s. 202-4) Sogdların bu konumuna dikkat çekmektedirler. L. Gumilev ise bu

tuılı komşularına onlar anlatmakta, tanıtmakta ve tanıştırmaktaydılar. Kendilerinin de 'Tırwkkın'n/Türkmen' dedikleri veya öyle öğrendikleri Türk ülkesinin adı onlar sayesinde Araplara intikal etmiş olmalıdır. Ancak, sonraki dönemlerde Araplar sayesinde farklı bir yoruma maruz kalan 'Türkmen' adı böylece gerçek yorumunun dışına çıkmıştır. Tıpkı, 'Türkmen' adını etimolojik olarak yorumlayan bazı araştırmacılar gibi, Araplar da bu adı 'Türk/İman' benzetmesine dayanarak Arap dilinin özelliği bakımından açıklamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, Arap müelliflerinin tanıttığı anlamda 'Türkmen' adlı Müslüman olmuş Oğuz ve bir kısmı Türk boylarının 'öz ismi' olarak algılanması ve açıklanması tümünden yanlıştır. İsmi gerçeği, bizzat Türklerin kendi ülkeleri için kullandıkları 'Türk Mengü Ülkesi' anlamında 'Türk Mengü' olmuş, bu haliyle İslâm kaynaklarından oldukça erken bir dönemde Çin ve Sogd belgelerine girmiştir.

Ancak, Arap müelliflerinin verdiği bilgileri de yabana atmamak gerekir. Nitekim, başta Türkler olmakla beraber gerek Çinlilerin, gerek Sogdların ve gerekse de Arapların farkında oldukları, ancak bizim anlayamadığımız hassas bir durum söz konusudur. Evet, Arapların 'Türkmen' adını Sogdlardan duydukları ve kendilerine özgü bir biçimde kullandıkları doğrudur. Ancak, bu adda Araplar için ve genel anlamda Müslümanlar için telâffuzu dahi sakıncalı olabilecek bir durum söz konusudur. Bu durum da 'Mengü' sözcüğünün anlamından kaynaklanmaktadır. 'Mengü', yani 'Bengü', muhtemelen Türkçe'de dinsel bir terimi karşılamak amacıyla sonradan uydurulmuştur. Bunun, Budizmi, Maniheizmi, Zerdüşti ve diğer dinlerin etkisiyle olabileceği ihtimali çok yüksektir. Türkçe'de

hususla çok net bir açıklama yapmıştır: "Eftalitlerin mağlubiyetinden sonra Sogdiyanlar Türk hakanının tebaası oldular. Bunlar uzun zamandır doğu ve batıya aracı ve tacir olarak gidip geliyorlardı. Eftalitler yerine Türklerin hakimiyetine girdikten sonra Sogdiyanların önünde Asya'nın iç bölgelerine doğru güvenli bir yol açılmıştı. Elbette bu ticaretin kaynağını onlar yiyorlardı ..." , *Eski Türkler*, çev. A. Batur, 1st. 2002 (2. Bsk.), s. 63-64;

'Bengü/Mengü' – 'Sonsuz' anlamına gelmektedir⁷⁸. 'Türk Mengü El/İl' – 'Türklerin Daimi Devleti, Sonsuz Türk Ülkesi' veya 'Devlet-i Ebed Müddet' demektir. Bu durumda 'Türk Mengü/Türkmen(gü)' – 'Ebedi Türk, Sonsuz Türk, Ölümsüz Türk' anlamına gelmektedir. Bu anlayış, Türk düşüncesinin, özellikle de 'Türk Devlet Anlayışı'nın özünde saklıdır. Türkler, devletlerinin, hakanlarının Tanrısal olduğunu, Tanrının yer yüzündeki gölgesi olduğuna inanırlar⁷⁹. Türk siyaset düşüncesinde buna 'Karalık' denilmektedir⁸⁰. Arapların bu anlayışa saygı gösterecekleri beklenilemezdi. Durumu nazik bir üslûpla 'iman' anlamına vurgu yaparak 'Ölümsüz Türk'ü, 'İmanlı Türk' anlamında 'Türkmen' olarak açıklamışlardır.

Burada üzerinde durulması gereken bir nokta daha vardır. Gerek Çinli, gerekse Sogdlu gözlemci veya seyyahların 'Türkmen' olarak tanıttıkları ülke neresiydi? Bu soruya net bir cevap bulmak imkânsızdır. Ancak, 'Türk' adının Göktürkler sayesinde ortaya çıktığı kabul edilecekse ve Göktürklerin de kendi devletlerine 'Mengü El/İl' dedikleri hesaba alınacaksa, burasının Göktürk Ülkesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu tanımlama kabul edilebilir gözükmekteyse de bir sorun daha var: Çin ve Sogd kaynakları 'Türkmen' adını verdikleri bölgeyi Sogd sınırında bir yerde göstermektedirler. Özellikle, Çinli kaynağın 'Tu-kyu Möng' dediği bölgeyi Sui/Sogd sınırında bir

⁷⁸ Nitekim, dinsel bir terim olan ve sonraki dönemlerde özellikle Divan edebiyatında sıkça kullanılan 'Abî-Hayat' kelimesini, Türkler 'Bengü Su' – 'Sonsuzluk veya dirlik suyu veya iksiri' olarak karşılamışlardır. Fuzulî'nin 'Bengü Bade' esrindeki 'Bengü' bu anlamdadır.

⁷⁹ Bu anlayış Karahanlılar tarafından İslâm terminolojisine sokularak Selçuklular, Osmanlılar tarafından da devam ettirilmiştir. M. K. Atatürk'ün 'Türkiye Cumhuriyeti ile ebed yaşayacaktır' sözleri episteme olarak aynı zihniyetin Türklerde yaşayan canlı bir ifadesidir.

⁸⁰ 'Tengri Kara Han, Hakan Kara Han' ifadesi bu anlayışın Karahanlılarda yuvarlaklaşmış biçimidir. Bu hususta geniş bilgi için bkz. E. N. Necel, *Karahanlılar*, 1st. 2003, s. 65-68;

yerde tarif etmesi çok ilginçtir. Anlaşıldığı kadarıyla malûmatın sahibi, Türk Ülkesini ve Türkleri gayet iyi tanımaktaydı. Buna rağmen, 'Türkmen' adını onların yaşadıkları ve oturdukları geniş coğrafyaya vereceğinden, ancak Sogd hududundaki bölgeyle sınırlandırmıştı. Nitekim, Sogdlar da bu bölgeyi kendi sınırlarında bir yerde göstermektedirler. Buradan anlaşılan, 'Türkmen' anlamında Çinlilerin tanıttıkları 'Tu-kyu Möng' ve Sogdların 'Trwkkm'n' bölgesi, Göktürklerin kendi devletleri için kullandıkları 'Mengü El/İl' veya 'Türk Mengü' olmasa gerek. Anlam olarak 'Türkmen(gü)' anlamına gelen 'Türkmen' adı Türklerin meskûn bulundukları Sogd sınırında özel bir bölge olmalıdır. Peki, ama neresi?

'Türkmen' ülkesini bulmak için Sogdiyana sınırlarını taramak gerekecektir. Bunu yaparken de, 'Türkmen' adının vurguda bulunduğu bazı özel hususları da göz önünde bulundurmmalıdır. Her şeyden önce, bir toprak veya ülke ve yahut da bölge adı olan 'Türkmen', burada yaşayanlar tarafından 'kutsanmış bir toprak parçası' olarak kabul edilmekte ve bu durum komşuları tarafından da teyit edilmektedir. Türklerde kutsallık atfedilen bir çok değerler olmuştur. Toprak parçası olarak 'Ötüken' – kutsal bir yerdir ve dünyanın merkezi olduğuna inanılırdı. Yine bunun gibi, Göktürkler için bir 'dağ efsanesi ve inancı' söz konusudur. Karluklular ve Karahanlılar için 'Balasagun' kutsal hesap edilmekteydi⁸¹. Bunlar gibi, 'Türkmen' bölgesi de 'kutsal' değerler içermektedir. En ilginç, Çinliler, Sogdlar ve Araplar da dolaylı yoldan da olsa bunu kabul etmektedirler.

Sogd Ülkesi, Maveraünnehr'in güneyini ve orta kısımlarını kapsamaktaydı. Bu saha göçebelerin sık sık uğradıkları bir bölge olmuştur. Türk kavimlerinin bölge ile olan irtibatı çok eskilere dayanmaktadır. Bölgeye hatırı sayılır ölçüde Türk kavimlerinin göç ettiği de bir gerçektir. Ama, bu göçlerin kalıcı olmadığı, gelenlerin bir di-

⁸¹ Türklerde yerin, suyun, toprağın, ateşin, dağın kutsallığı hakkındaki inançlar için bkz. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ank. 1995, c. II, s. 315- 533;

geri tarafından sıkıştırılarak yerlerinden kovuldukları bir vakiadır. Sogdlar ise itaatkâr bir tabiata sahip olduklarından veya uğraşlarının ticaret olması yüzünden çevreleriyle genelde hep iyi ilişkiler kurmaktan yana olmuşlardı. Orta Asya'da daha eski dönemlerden itibaren ağırlığını hissettiren göçebe Türk grupları arasında Tiler önde gelmekteydi. Göktürk hanedanlığı döneminde bölgenin tamamı bu devletin idaresi altında bulunmaktaydı. Göktürk hakimiyetini kabul eden topluluklardan biri de Sogdlardı. Sogdların bu dönemde irtibat alanı genişlemiş ve Göktürlere tâbi olarak ticaret yollarını doğudan batıya katedip durnmaktaydılar. Bu vasıtaayla onların bölgeyi diğerlerinde çok daha iyi tanıdıklarına şüphe yoktur. Onlar kadar olmasa da Çinliler de sahanın yabancısı sayılmazlardı. Sui devrinde (581-618) Çinliler Sogdiyana sınırında bulunan bir Türk topraklarından söz ederler. Bunlar K'ang-kuo olup, Ti, sonraki adlarıyla T'ieh-le'lerin yedi kolundan dördüncüsü idi. 'Sui-shu'nun tarifine göre, "K'abg-kuo, (yani Kang krallığı, Sogdiyana, özellikle Semerkand)'nin kuzey tarafında ve A-t'e ırmağı (İdil veya Sirderya nehirlerinden biri) boyunca oturan T'ieh-le'lerden bir gruptu"⁸². Töles Boyları hakkında geniş bilgiler veren Pei-Shih'de ise, bu bölgede oturan Türkler hakkında çok daha teferruatlı açıklamalara rastlamaktayız. Ona göre, "Semerkand (K'ang-chü)'ün kuzeyi, A-te suyunun (Sirderya) yanında Ho-shih, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-shi, Ho-t'o-su, Pa-ye-wei, Ho'ta ve diğerleri yaşamaktadır. Bunlar otuz binden fazla askere sahiptirler"⁸³. A. Taşağıl'a göre, "Semerkand civarı Seyhun ve Ceyhun nehrleri arası (Maveraün-nehr), eski çağlarda bile K'ang-chü olarak anılmakta idi"⁸⁴. A. Ta-

⁸² Masao Mori, 'Çin Kaynaklarındaki Türk veya Türük Adları', Türk Kültürü El Kitabı, Ist. 1972, Seri: II, cilt: I/b, s. IV;

⁸³ Pei-Shih 99, S. 3303-3304'den aktaran A. Taşağıl, '550-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış', Mimar Sinan Üniversitesi FEF Dergisi, Yıl:1, Sayı:1, Aralık 1991, s. 240;

⁸⁴ A. Taşağıl, *Töles Boyları*, s. 243, n. 30;

şağılı'nın belirttiği coğrafya çok geniş bir araziyi kapsamaktadır. Nitekin, bazı kaynaklar bu coğrafyayı doğru olarak tayin etmemize fırsat tanımaktadır. K. Czeglédy'e göre, "Taşkent'in kuzey batı istikametinde, Sırderya ve buradan kuzeye uzanan Karatau dağları bölgesinde, Avesta'nın *Kangha* adıyla andığı nomad ülkesi vardı. Çinliler, m. ö. II. yüzyıldan başlayarak Kangha ülkesini *Kangkü* ismiyle sık sık kaydederler. Çin kaynaklarına göre, Kangkü'nün başkenti Taşkent'in kuzey batısında, Sırderya'nın kuzeyindeydi. Toprakları, doğuda Talas ve Çu nehri bundan başka Isık Göl bölgesini de içine alıyordu"⁸⁵. Sözü edilen bölge Ti kavimlerinden biri olan ve muhtemelen erken bir dönemde onlardan kopup Maverâünnehr topraklarına gelip burada kendi adlarıyla bir ülke oluşturan Kang boylarının meskûn oldukları Kangkü toprakları idi⁸⁶. V-IX. yüzyıllar arasında Çin kaynakları Kangkü ülkesinin bulunduğu topraklarda Sogdların oturduğunu belirtiyorlar⁸⁷. Yine bu dönemden itibaren, yani V. yüzyıldan itibaren Çin kaynakları Sogdların sınırında bulunan 'Türkmen' ülkesinden söz ederler. Sogdlar da VIII. yüzyılda kendi sınırlarında böyle bir ülkenin varlığından ve 'Türkmen' adıyla tanındığından bahsetmektedirler. Yukarıda da belirtildiği gibi, Çinli ve Sogd kaynaklarının adını çektikleri ülke, Sogdyananın

⁸⁵ K. Czeglédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, çev. E. Çoban, İst. 1998, s. 30;

⁸⁶ Başta K. Czeglédy olmakla bir sıra tarihçilerin, Kangkü ve Kangları Asi veya Türk olmayan bir kavim ve ülke olarak tanımları günümüzde büsbütün ciddiyetini kaybetmiştir. Başta Sovyet araştırmacıları olmakla ve yapılan geniş antropoljik ve diğer çalışmalarla bunların Türklüğü artık kanıtlanmış gibidir. Aynı zamanda Kangların Tilerden bir boy olduğu daha kesindir. Bu hususta bkz. E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, Türk Kültürü El Kitabı, II, cilt I/b den Aydı Basım, İst. 1978, s. 7-9, 52-59, 69-74; n. 10'da Kang veya Kengerler hakkında geniş bibliyografik bilgi verilmektedir.

⁸⁷ K. Czeglédy, *Bozkır Kavimleri*, s. 30-31;

merkezi olan Semerkand'ın kuzeyi, Sırderya yakınlarında olmalıdır. Nitekim, bu dönemlerde bu bölgede bir Töles grubu oturmaktaydı. Sogdiyana yakınlarında bu dönem için Türklerin kalabalık olarak oturdukları başka bir bölgeden söz edilmemektedir. Anlaşılan, Çinlilerin ve Sogdların Türkmen dedikleri topraklar Semerkand'ın kuzeyinde ve Sırderya civarında Töles boylarından müteşekkil birçok kabilenin oturduğu bir ülke idi. Bu Töles kabilelerinin barındıkları bölgeye kendilerinin de 'Türkmen(gü)' dedikleri kesindir. Aksi taktirde her iki kaynak (Çin ve Sogd) aynı ismi kullanmazdı. Nitekim, Arap kaynakları da bu bölgenin ve bu bölge yakınlarında oturan ve Müslümanlığı kabul eden Türk boylarından Karluk ve Oğuz gruplarına Türkmen demektedirler. Bütün bunlar bizim tezimizi destekler niteliktedir⁸⁸.

Böylece, 'Türkmen' adı 'Ölümsüz veya sonsuz Türk' anlamında olup, Semerkand'ın kuzeyi ile Sırderya çevresinde oturan Ti veya sonraki isimleriyle Tölesler'den bir grubun oturduğu toprakların adıydı. Bu topraklar, sonradan Karluk, Oğuz ve diğer Türk boylarının yerleşim merkezi olmuşsa da, Türkmen adı, özellikle İslâmiyetin bölgede yayılması sonucunda önce 'Müslüman Türklere' verilmiş, ardından da 'Oğuzlar'ın genelleşmiş adı olarak kalmıştır. Ancak, her durumda, 'Türkmen' adı birebir Oğuzlara verilmiş bir ad değildir ve daha ziyade coğrafi bir ismin olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁸ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 120'de şöyle der: "Birünî de, İslâmı kabul eden ve Müslüman topluluklarla kaynaşan Oğuzların Türkmen adını aldıklarından söz etmektedir: 'Eski dönemlerde İslâmiyeti kabul eden ve Müslümanlarla kaynaşan bir Oğuz Türkü, diğerlerine de bu yolda tercüman oluyordu. Guzar İslâmı kabul ettiklerinde onlara 'Türkmen oldu' derlerdi. Müslümanlar ise onlar arasında Türkmenî yani Türke benzeyenlerin de bulunduğunu söylüyorlar'. Bu isim, Batı Yedisu, İsficab ve Şaş'da yaşayan ve İslâmı kabul eden Türkler arasındaki melezleşmiş gruplara da verilmektedir". Buradan anlaşılan, Türkmen ismi daha ziyade Türkmen ülkesi bölgelerinin topluluklarının İslâmı kabul edenlerine verilmekte ve bu ad Oğuzlar dışındakileri de kapsamaktadır.

Türkmenler'in Kökeni

Gerçekten de 'Türkmen' ülkesinin ilk halkı, yukarıda da belirtildiği gibi, Ti veya Töles boylarından başkası değildi. Birinci Göktürk İmparatorluğu döneminde ve sonrasında, Türkmen bölgesinde Töleslere bağlı Ho-shih, Ho-chie, Pu-hu (Buku), Pi-kan (Mukan/Muğan), Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta kavimleri oturmaktaydı. Bir arada yaşadıkları anlaşılan bu kavimlerin müşterek askeri gücü 30 bine ulaşıyordu⁸⁹. Bu sayıya göre, Türkmen ülkesinde toplam 150 civarında bir Töles kitlesinin yaşadığını varsayabiliriz. Bu boylar muhtemelen On-ok Boylar birliğine katılmış ve ardından Türgişler'in hakimiyetine girmişlerdi. 740'lardan sonra bölgeye yayılan Karluk saldırıları başta Çigıl (Sikil, İzgil)'ler olmakla Peçenek ve Oğuzların yerlerini terk etmesine neden olmuştu. Peçenekler arasında bir Mukan/Muğan kaviminin Azerbaycan'ın Kura nehri kıyılarına kadar gelmesine bakılırsa, Türkmen bölgesinin Töles kavimleri Karluk istilâsıyla yerlerinden oynatılmış, Peçeneklerle birlikte Hazar denizi çevresine buradan da Kuzey Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a kadar göç etmişlerdi. N. Zeydlits'e göre, bugün Azerbaycan'ın Kür nehriyle Araz nehrinin birleştiği araziden Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş Mukan/Muğan ovası adını bu boydan almıştı. 'Muğan' adı eski Türkçe'de '*çimen, otla zengin olan, otlak*' anlamına gelmektedir⁹⁰. Muğan adının bu boyun adından almış olabileceği diğer araştırmacılar tarafından da kuvvetle ihtimal edilmektedir⁹¹.

Türkmen ülkesinde Karlukluların hakimiyeti fazla uzun sürmedi. Sâmanîlerin bu sahaları ve hatta Karlukluların en önemli merkezi olan Talas çevresini ellerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Sâmanî saldırıları sırasında buralarda yoğun olarak Karlukluların yaşadıkları

⁸⁹ Pei Shih 99, s. 3303-3004;

⁹⁰ *Spiski naselennih mest Rossinskoy*, t. II, s. 86;

⁹¹ T. Ehmedov, *Azerbaycanın toponomikası*, Bakı 1991, s. 160;

rı bilinmektedir. Bu boylar Sâ mânîlerin etkisiyle kısa sürede İslâm dinini kabul edeceklerdir. Muhtemelen, toplu halde İslâmı kabul eden ilk Türk gruplarının Türkmen bölgesinde oturan Karluk ve diğerleri olduğundan Sâ mânîler onlara 'Türkmen' demişlerdi. Kimlik anlamında 'Türkmen' adını taşıyan ilk Türk boylarının Tölesler olduğu kesindir. İslâmî anlamda ise 'Türkmen' adının ilk temsilcileri Karluklar ile Oğuzların olduğu bilinmektedir⁹². Oğuzların ise bu bölge ile irtibatı sonraki dönemlere rastlamaktadır. Oğuzların Türkmen kimliği ile anılması onların bölge ile temasa geçtikleri Sâ mânîler'in sonraki dönemi ve İslâmı kabul ettikleri ile ilişkilidir. Dolayısıyla, Oğuzlar, 'Türkmen' kimliğini sonraki dönemlerde İslâmî bir nitelik taşıdığı için kabul etmişlerdir. Türkmen bölgesi topluluğun Türkler arasında kitlesel olarak İslâm'ı ilk kabul etmelerinden dolayı bu ad kendi sınırlarının dışına çıkmış, adeta Müslüman olan Türkleri simgeler bir hal almıştı. Adın bu anlamda yaygınlaşması, İslâm'ı kabul eden Oğuzları da memnun etmiş olmalı ki Türkmen adıyla anılmaya başlamışlardı. Zamanla, Birunî ve Cürcanî'nin de belirttiği gibi, Oğuzlar da kendi aralarında Müslüman olan soydaşlarına 'Türkmen' veya 'Türkmen oldu' demeye başlamışlardı⁹³.

Ancak burada günümüz Türkmenistan Türklerinin, yani Türkmenlerin menşei üzerinde durmamız gerekmektedir. Çünkü, 'Türkmen' adının peşine takılıp gidersek, amacımızdan sapmış olacağız. Nitekim, belirtildiği gibi, 'Türkmen' adı Töles boylarının kurdukları yerleşim alanının coğrafi adı olarak ortaya çıkmış ve bunun Oğuzlarla ilişkisi dinsel bir bağdan, Türkmenlerle ilişkisi ise genelleşmiş bir isimden ibaret olmalıdır. Oysa, çağdaş Türkmenlerin kökenleri ise Moğol istilâsından sonra, Mangışlak sahasına sığınan Oğuz boylarının Orta Asya'da kalan devamcılarında aramak

⁹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. E. N. Necel, *Karahanlılar*;

⁹³ Birunî, *Kitab el-Camahir fi Ma'rifat'il-Cevahir*, Per. A. M. Belenitskiy, M-L 1964, s. 20; Cüzcanî, *Tabakat-i Nasiri*, Kabil 1342h, s. 193;

gerekmektedir. Oğuz boylarının menşeleri ise kesin olarak tespit edilemediğinden bu durum hâlâ açıklamasını beklemektedir. Biz bu husustaki görüş ve açıklamalara aşağıda geniş olarak değineceğimizden, burada sadece Türkmenistan'daki Türk boylarının menşei_üzerinde durmayı uygun buluyoruz.

Günümüzde Türkmenler kendilerini, kitleler halinde İslâma giren Oğuzlar'ın ve onlar tarafından temelleri atılan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun tarihi mirasçısı olarak görüyorlar. Tarihi kaynaklarda ise bu olay pek de sanıldığı gibi açık değildir. Türkmenler'in Oğuzlar'dan türediği doğrudur, ama bütün Oğuz boylarını kapsar bir tarihi mirastan söz etmek Türkmenistan tarihi adına büyük bir abartı olurdu. Dolayısıyla, Türkmenistan Türklerinden bahsedilirken bu halkın etnik yapısını en ince ayrıntılarına varana kadar açıklamak gerekecektir. Biz burada konuyu ana hatlarıyla değerlendirmeye çalışacağız.

Günümüz Türkmenleri'nin tarihi ana yurdu, bölge halkı tarafından Demirkazık Türkmenistan olarak bilinen, Mangışlak, Üstyurt ve Balkan çevresidir. Rus şarkiyatçı V. V. Barthold'un belirttiğine göre, bölgenin Türkleşmesi tarihi VI.yüzyıla rastlamaktadır⁹⁴. Ünlü Arap gezgini Ahmed b. Fadlan 922 yılında İdil Bulgarlarına yaptığı ziyaret sırasında yolunun üzerinde bulunan bu topraklardan geçmiş ve bölgede Oğuzlar'ın yoğun olan nüfusundan bahsetmiştir.⁹⁵ Bir diğer Arap coğrafyacısı el-İstahrî *Kitap mesailik el-memalik* adlı ünlü eserinde "Siyah Kuht" olarak tanıttığı Mangışlak'taki Karadağ çevresinde Türk boylarının iskân ettiğini haber vermektedir.⁹⁶ Bu bilgiye istinaden A. Djikiyev'in varmış olduğu sonuca göre, IX.yüzyılın sonları ile X.yüzyılın başlarında Mangışlak bölgesi

⁹⁴ V.V.Bartold, *Saxmeniye*, c.II, kısım 1, s.557.

⁹⁵ İbn Fazlan, *Seyahatname*, çev. R.Şeşan, İstanbul 1995 (2.baskı), s.34-44.

⁹⁶ A.Djikiyev, *Turkmeni yugo-vostochnogo poberaajya Kaspiyskogo morya*, Aşhabat 1961, s.14.

Oğuz boylarının idaresinde bulunuyordu.⁹⁷ Aynı kanaate daha önce V. V. Barthold'da rastlamaktayız: "Mangışlak bölgesini yurt edinen Türk boylarından Oğuzlar, Oğuz boyları arasında baş gösteren çekişmeler sonucunda buralara gelmişlerdi".⁹⁸ Mangışlak bölgesinin Oğuz boylarının egemenliğinde olduğuyla ilgili görüşlere Orta Çağ İslâm müelliflerinden Gerdizî, Beyhakî, M. Kaşgarlı, Garnatî, Yakutî ve Bekranî de destek çıkmaktadır.⁹⁹ Mangışlak'ta barınan Oğuz gruplarının konar göçer oldukları, "hayvan sürülerinin izinden çadırlarıyla sürekli otlak saha aradıkları", şehircilikten uzak yaşam sürdürdükleri ve savaşçı kimseler oldukları bilinmektedir.¹⁰⁰ Harezmi şahı Alaeddin Atsız'ın 1138 yılına denk gelen Mangışlak seferinden sonra, bölge neredeyse Özbek ve Kalmuk hanlıklarının XVII. yüzyılın başlarında artan saldırılarına kadar fazla bir saldırıya maruz kalmamıştı. Bundan olsa gerek Abulgazi Bahadır Han'a kadar bölgedeki Türkmen boyları hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Her ne kadar V.V.Barthold büyük çabalar sonucunda yan kaynaklardan yararlanarak Mangışlak tarihiyle ilgili bu boşluğu doldurma girişiminde bulunsa da verdiği bilgiler oldukça yüzeysel kalmaktadır.¹⁰¹

1863-1864 yılında Orta Asya'ya seyahat eden Arminius Vambery, XIX. yüzyılın ortalarında Türkmenistan bölgesinde oturan belli başlı Türkmen boylarından bahsetmektedir.¹⁰² Ama, A. Vambery, bunların menşei bakımından hangi Oğuz boyundan geldikle-

⁹⁷ A.Djikiyev, a. g. c., s.14.

⁹⁸ V.V. Bartold, *Soçineniye*, c.II, kısım 1, s.564.

⁹⁹ A.Begjanov, *Gömlen Akabalar, Göçülen Yurtlar*, Aşgabat 1992, s.5.

¹⁰⁰ V.V. Bartold, *Soçineniye*, c.II, kısım 1, s.599.

¹⁰¹ V.V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda, Turkmeniya*, c. II, Leningrad 1929.

¹⁰² A.Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gecisi*, çev. N.Ahmet Özalp, İstanbul. 1993, s.48-49.

rini belirtmez. Konuya dikkat çeken Faruk Sümer'e göre, "... bu-
günkü Hazar ötesi Türkmenler'in belki yarısından fazlasını Salur-
lar'dan geldiğini kabul etmek gerekir".¹⁰³ F.Sümer'in bu açıklama-
sı Abulgazi Bahadır Han'ın verdiği bilgilere dayanmaktadır.

Abulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime*'sine göre, işbu Türk-
men boylarının bu bölgelere akıp gelmesi Selçuk'un ortaya çıkışı ve
Tuğrul'un hakimiyeti dönemlerinde gerçekleşmişti. Ona göre, bu
dönemde Sırderya ve Amuderya'nın Aral'a döküldükleri bölgelerden
Mangışlak'a akıp gelen Oğuz-Türkmen boyları şunlardır: Eymür, İğ-
dır, Çovdur, Garkın ve Salur.¹⁰⁴ Ama bazı tarihçiler, IX. yüzyılın
sonları ve X. yüzyılın başlarında şiddetle sürüp giden Karluk-Oğuz
savaşlarına dikkat çekerek bu göçün Bahadır Han'ın belirttiği tarih-
ten daha erken gerçekleşmiş olacağı üzerinde durmaktalar.¹⁰⁵ F.
Sümer'e göre, "Salurlar eski dönemlerden beri Mangışlak'ta oturu-
yorlardı. Onların buraya Eymir, Döğer, Çavuldur, Karkın boylarına
mensup büyük kollar ile Şah Melik'in öldürülmesi üzerine Oğuz eli
arasında başlayan kardeş kavgaları sonucunda geldikleri söylenilir.
Biz, X. yüzyıldan beri Mangışlak yarımadasında Türkmenler'in yaşa-
dığını biliyoruz".¹⁰⁶ Sonuç ne olursa olsun istilâ yolları üzerinde
bulunmayan Mangışlak bölgesi Kalmuk, Hive ve Rus işgaline kadar
ağırlıklı olarak Türkmen boylarının vatanı olmuştu. Arazinin geniş-
liği ve konar göçer yaşam tarzına elverişli olmasından dolayı Türk-
menler için Mangışlak'ın önemini belirtmeye gerek yoktur.

XVI. yüzyıla gelindiği zaman, G. İ. Karpov'a göre, Demirgazık-
Günbatır (Kuzey-Batı) Türkmen ilinde iki büyük Türkmen yurdu
mevcuttu: *Esenhan* ve *Söyünhan* illeri.¹⁰⁷ Esenhan iline dahil olan

¹⁰³ F.Sümer, *Oğuzlar*, s.253.

¹⁰⁴ A.Begjanov, *a. g. e.*, s.5-6.

¹⁰⁵ A.Djikiyev, *a. g. e.*, s.14 vd..

¹⁰⁶ F.Sümer, *Oğuzlar*, s.253.

¹⁰⁷ A.Begjanov, *a. g. e.*, s.6.

Türkmen boyları konar göçer yaşam sürmekte ve genel bir isimle Mangışlak Türkmenleri olarak anılmaktaydılar. Bu il veya yurda dahil olan Türkmen boyları şunlardı: Çavdûr veya Çavuldur, İğdır, Abdal, Bozacı ve Buncuk veya Muncuk.¹⁰⁸ Bunların bir kısmı daha XVIII. yüzyıllarda Rusya'nın şimdiki Stavropol ve Astrahan bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardı. Yine önemli bir kısmı da XIX. yüzyılın sonlarında Batı Türkmenistan'a göç ettikleri bilinmektedir. Bu göçlerin Hive Hanlığı ile Kalmuk ve Kazak saldırılarından kaynaklandığı gözardı edilmemelidir.¹⁰⁹

Safeviler dönemi tarihçilerinden İskender Bey Münşî'ye göre, Söyünhan ulusuna Yaka Türkmenleri denilmekte ve bunlar İç Salur – ve Dış Salur olarak ikiye ayrılmaktaydı. Söyünhan iline dahil olan Türkmenlerin Kızılbat'ın doğusunda, Hazar Denizi'nin kuzeydoğu bölgelerinde, Dehistan sahrasının Etrek ve Gürkan Derya denilen kısımlarında oturdukları bilinmektedir. XVI. yüzyıl müelliflerinden Ganî Mahmud Kicûvan'a göre, Mangışlak Salurları İç ve Dış Salurlar olarak ayrılıyorlar. Onun elde ettiği bilgilere göre, İç Salurlar Hazar Denizi yakınlarında, Dış Salurlar ise Harezm'e giden doğu hattı üzerinde yer alan bölgelerde yurt edinmişlerdi.¹¹⁰ Abulgazi'ye göre, Türkmenler'den Ersarı boyu İçki Salurlar'dan (İç Salur), Yomut, Teke, Sarık boyları ise Taşkı Salurlar'dan (Dış Salur) çıkmıştı.¹¹¹ A. Begjanov'un araştırmalarına göre, XVIII-XIX. yüzyıllarda büyük Türkmen boylarından olan: Ersarı, Teke, Sarık, Yomutlar köken bakımından Salurlar'dan gelmekteydi. Ona göre, bu boylar nüfus olarak çoğalmaları sonucu zamanla ana boydan ayrı-

¹⁰⁸ A.Begjanov, *a. g. e.*, s.6.

¹⁰⁹ A.Begjanov, *a. g. e.*, s.6.

¹¹⁰ İskender Bey Münşî ve Mahmud Kijduvan'ın arz ettikleri bilgiler için bkz., V.V.Bartold, *Otçet o poyezdke v Turkestan*, SPb. 1902, s.208.

¹¹¹ A.N. Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, Soçineniye Abul-Gazi hana hivinskogo, Moskva-Leningrad 1958, s.69-72.

olarak birer bağımsız boy halini almış ve Türkmenistan'ın etnik ter-
kibini bu Salur boylan teşkil etmekte. ¹¹² Begjanov'un bu tezi
F.Sümer'in açıklamalarında kendini kanıtla da, S. Ataniyazov ta-
rafından reddedilmektedir. ¹¹³ Zira, Ataniyazov'un ortaya attığı
açıklamalar daha çok etimolojik olup, pek fazla tarihi bilgilerle do-
natılmış değildir. Hal böyle iken, günümüz Hazar Ötesi Türkmen-
leri'nin F. Sümer'in belirttiği gibi büyük bir çoğunluğunun Salur-
lar'dan geldiğini kabul etmek gerekir. ¹¹⁴

Salur boylarının ayrılması ve şimdiki Türkmenistan sahasına
göçlerinin tarihi kesin olarak belirginleşmemiştir. Büyük bir ihtimal-
le bu tarih XVI. yüzyıldan geç olmamalıdır. Zira, bu dönemde Bal-
kan çevresini saran Ersarı Türkmenlerinin Ürgenç hanı Sufyan'la
çarptıkları, artan baskılar sonucu komşuları Tekeler, Sarıklar ve
Yomutlar'a sığındıkları bilinmektedir. Yapılan göçler sırasında 40
bin koyun sürüsüne sahip 16 bin Ersarı, yine 16 cin civarında bulu-
nan Harezmi Salurları, 8 bin kadar da Teke ve Yomut, Mangışlak'tan
Türkmenistan'a inmişlerdi. ¹¹⁵ Yapılan göçler sırasında Ersarılar Le-
bap'ta, Sarıklar Afganistan'da, Tekeler Ahal'da yurt tuttular. XVIII.
yüzyıl müelliflerinden Muhammed Kazım *Nâme-i âlem ârâ-yı Nadi-
ri* adlı eserinde Nadir Şah Afşar'ın hakimiyeti sırasında (1736-1747)
Afşar ve Safevi ordularına karşı direnen Teke ve Yomut ittifakına ka-
rışmış bazı Afganistan ve Horasan Türkmenleri'nin tekrar yukarı is-
tikamette harekete geçtikleri ve göçler halinde Türkmenistan'a gel-
dikleri haber verilmektedir. ¹¹⁶ Yine, Ağustos-Eylül 1740 yıllarına

¹¹² A.Begjanov, *a. g. e.*, s.7.

¹¹³ F.Sümer, *Oğuzlar*, s.253; S.Ataniyazov, *Şecere*, Aşgabat 1994, s.158, 143, 183.

¹¹⁴ F.Sümer, *Oğuzlar*, s.253.

¹¹⁵ *Türkmenistan SSR'nin Tarihi*, Aşgabat 1959, c. 1, birinci kitap, s.142.

¹¹⁶ O.Amaniyev, *Türkmenistan i türkmeni v pervoy polovine XVIII v.*, Aşgabat 1980, s.27-29.

rastlayan Nadir Şah'ın Buhara ve Hıve üzerine saldırıları sırasında toplam 300 bin civarında olduğu sanılan Teke, Yomut, Ersarı, Salur ve Beylikli isimli Türkmen boylarının bu defa Üstyurt, Mangışlak ve Balkanlar'a taşındıkları bilinmektedir.¹¹⁷ Varılacak son nokta şu ki, XVII. yüzyıldan sonra Türkmenistan sahasında kalabalıklaşan Salur boyları XVIII-XIX. yüzyıllarda bölgede iyice yerleşmiş ve burasını kendileri için vazgeçilmez bir yurt edinmişlerdir.

¹¹⁷ O.Amantıyev, a. g. e., s.29.

II. BÖLÜM

Tarihte Türkmenler

Oğuzlar tarafından yaygın olarak benimsenen '*Türkmen*' adı, Selçukluların tarih sahnesine çıkışı ve ardından geniş İran sahasını ele geçirerek Gazneli Devleti'nin itibarını sarsması üzerine teşekkül eden Büyük Selçuklu İmparatorluğu'yla Sırderya'dan Bizans sınırlarına kadar Orta Asya, Yakın ve Orta Doğu ile Kafkasya'daki geniş Türk kitlelerinin ortak ismi haline geldi. Göktürk adından sonra kalabalık Türk boyları ilk kez '*Türkmen*' adıyla ortak bir kimliği benimseme lütfunu göstermişlerdi. Hatta, Arap kanalıyla kendilerine nüfuz eden isimdeki 'sihirsellik' ve 'dinsel motif' dolayısıyla severek kabul etmişlerdir de denilebilir. İsmi hakiki sahipleri ise geride isimleri dışında iz bırakmadan Oğuz ve Karluk boylarının oluşturdukları siyasal güçlerin etkisiyle bu iki devletin genel nüfusuna karışarak tarih sahnesinden silinip gitmişlerdi. Hal böyle iken Türkmenler'in atalarını uzak tarihin derin karanlıklarında fark etmek günümüz tarihçileri için çok zor olmaktadır. Nitekim, bizim burada söyleyeceklerimiz de bu karanlık ortamı mumla aydınlatmaktan öteye gitmeyecektir.

Türkmenlerin Ataları

Türkmenlerin ataları hakkında kesin bir görüş ortaya koymak için Hun İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar genel Türk tarihine şöyle bir göz atmak gerekir. Yukarıda da vurguladığımız gibi, Türkmen adının hakiki sahipleri Tölesler'den küçük bir kesimdi. Türkmen adını benimseyen Oğuz boylan ise S. G. Clauson'un iddiasına göre, Wu-huan kavimlerine mensuptular. Bu iki karmaşık konuyu açıklamak için önce Töles boyları, ardından da Oğuz boylarının menşei üzerinde duracağız. Sonuçta ise Ti boyları ile Oğuzlar arasındaki etnik bağların olup olmadığını bulup açığa çıkaracağız.

Ti Boyları

M. ö. III. bin yıl başlarında Çin'in yafı efsanevi Hsia hanedanını kuzeyden meşgul eden bazı göçebe kavimler arasında Ti boylarının adları da geçmektedir. Bunlar, sonradan ortaya çıkacak olan ve çeşitli adlarla tanınan Ting-ling, Kaoche, Töleslerin atalarıydı. M. ö. X. yüzyılda bunlar nüfus bakımından epeyce çoğalmış ve çeşitli gruplara ayrılmışlardı. Shansi çevresinde iskân tutan Ti boyları giyindikleri elbise ve külahlardan mı, yoksa kosmik bir anlam ifade ettiğinden mi pek bilinmez Ak Tiler, Kırmızı Tiler ve Yeşil Tiler olarak çeşitli gruplara ayrılıyorlardı. Ch'un-ch'ü'e göre, 'Ti' adı kuzeydeki bir kısım Tu-kyu kitlelerine toptan verilen isimdir. Chou zamanında bunlar sık sık Çin'e taarruzda bulunuyorlardı¹¹⁸. Aynı kaynak, Ak ve Kırmızı'nın onlara cihetlere göre verilen bir isim olduğunu söyler. Kırmızı Doğu Tileri'ni, Ak ise Kuzey Tileri'ni simgeliyordu¹¹⁹. Tso-chuan'da Ti boylarının çoğu zaman Çin'e galip geldikleri yazılıdır¹²⁰. Wei-shu ve Pei-shih'te bunların etnik yapısı hakkın-

¹¹⁸ Hsüan, 16;

¹¹⁹ Hsüan, 8;

¹²⁰ Tso-chuan Hsüan, 6;

da şunlar söylenmektedir: "Kao-ch'eler (Tölesler), eski Kırmızı Tiler soyundan ve onların geri kalan kısımlarındandı. Onların ilk adları Ti-li idi. Kuzeyde oturduklarında onların adları Ch'ih-lo idi. Bütün Çinliler onları Kao-ch'e veya Ting-ling sayarlar. Onlar Hsiung-nu'larla aşağı yukarı aynıdır. Fakat zamanla aralarında küçük farklılıklar oluşmuştu. Onların atası Hsiung-nu'ların yeğeni idi".¹²¹

Hun İmparatorluğu öncesinde bazı Ti boylarının Orta Asya'ya yayıldıkları tahmin edilmektedir. Muhtemelen, bunlardan erken dönemde ayrılan bazı boylar Saklar'ı yerlerinden oynatmışlardı. Ermeni ve Gürcü kaynaklarında Sakların ardından m. ö. V. yüzyılda Kafkaslara kadar gelen Buntürk ve Hun boylarından söz etmektedir. M. ö. II. yüzyılda Ermenistan'ı işgal eden Bulgar ve Vgıdur/Bayandur kavimleri de Tiler'den erken dönemlerde kopan Türk boyları olmalıdır¹²². Hun imparatorluğu döneminde Ti boyları Hsiung-nular'ın hakimiyetine girmişler. Daha sonra Hunların zayıflamasından yararlanarak onlara saldırmış ve imparatorluğun kuzey kesimlerini ellerine geçirmişlerdir¹²³. B. Ögel'e göre, "Wu-huanlar doğudan, Wu-sunlar batıdan girdiler. Bu hadise m. ö. 69'da meydana geldi"¹²⁴. Anlaşılan, Hunlara karşı yapılan Ti saldırısında Wu-huanlar'da iştirak etmişti. M. ö. 63 yılında Ting-lingler tekrar Hun ülkesine saldırarak yağmalamışlardı. At ve hayvanları sürüp götürmüşlerdi. Onlara karşı Hunlar 10 binlik bir atlı birliği sevk etmişlerse de bir netice alamamıştılar¹²⁵. Bunlardan anlaşılan, Tiler bu dönemde çok sayıda boylardan müteşekkildi. En önemlisi Ting-lingler olmuş, daha sonra Wu-huanlar ve Wu-sunlar gelmekteydi¹²⁶.

¹²¹ Wei-shu, 91=2131a; Pei-shih, 98=3027a;

¹²² M. Horanatsi, *Ermenci Tarihi*, s. 70;

¹²³ Han-shu, 94A;

¹²⁴ B. Ögel, *İlke Töles Boyları*, s. 799;

¹²⁵ Han-shu, 96A=15b;

¹²⁶ Wu-sun veya Vusunlar'ın menşei tam olarak bilinmiyorsa da, Hunlar'a yakınlıklarıyla tanınıyorlardı. Muhtemelen bunlar Tiler'den ayrılmış bağımsız bir boy olmalıdır. Bu hususta bkz. B. Ögel, *Wu-sunlar*;

Miladi başlarında Ting-ling boyları da çeşitli gruplara ayrılmaya başlamıştı. Bunlar arasında en önemlileri Uygurlar, Saragurlar, Kutigurlar, Onogurlar, Ogurlar'dı. Bunlar top yekûn batıya göç etmiştiler. Geride kalanlar ise Tölesler'di.

Tiler kuvvetli bir Türk boyu olmuştu. M. ö. XII-VII. yüzyıllar arasında mevcut olan Karasu kültürünün bunlara ait olduğu kuvvetle ihtimal edilmektedir¹²⁷. Hun İmparatorluğu'nun kurucusu Mau-tun, m. ö. 206-201 yılından bunları kendisine tâbi etmişti. Bu dönemde Çin yıllıklarında genel olarak Ting-ling adıyla isim yapan bu boylar coğrafi olarak üç gruba ayrılıyorlardı: Batı Ting-lingler, İrtiş nehri boylarında; Güney Ting-lingler Gobi Çölünden Çin sınırlarına doğru; Kuzey Ting-lingler ise Baykal-Yenisey çevrelerinde oturuyorlardı. Bu coğrafi paylaşım, Kırmızı, Ak ve Yeşil Tilerin paylaşımına benzemektedir. M. ö. 71 yılında Hun rejiminden kurtulan Ting-lingler 51 yılına kadar bağımsız yaşadılar. Ancak bu dönemde Hun hükümdarlarından Ci-ci Han tarafından tekrar Hun yönetimi altına alınmışlardı. Tobalar döneminde Çin'e tâbi olan Ti boyları arasında Ting-ling Ka'o-cheleri ve Wu-huanlar Türk olduklarından To-ba boyu sayılmışlardı. 447 yılına kadar bunlar Çin'de türlü olaylara karışmış ve muhtemelen bu dönemden sonra yerlerini batıya kaydırmışlardı. Göktürkler'in ortaya çıkışları sırasında Wu-huanlar 'Oğuz' adıyla tarih sahnesinde gözükmeye başladılar. Hunlar'dan sonra Çin'le ilişkileri koparak Ti veya Ting-ling grupları miladi 350 yıllarında genel olarak üç kısma ayrılmış ve sırasıyla Gobi çölünde, Baykal Gölü çevresinde ve Kazak bozkırlarında oturmaktaydılar. Hunlar'ın Batı Avrupa'ya gitmeleri ve yanlarına çok sayıda Ti boylarını almalarından sonra bölge Tiler'den bir başka gruba Ting-lingler'e bırakılmış oldu. Macar Türkolog K. Czeglédy'e göre, Sirderya'nın kuzeyini kaplayan bu grup Doğu Avrupa'ya mi-

¹²⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, New-York 1939, s. 118-120,

ladi 460 yılında gelecek olan Ogurları¹²⁸ oluşturacaktı.¹²⁹ Gobi taraflarında kalan Ting-ling grupları ise Çin tarihinde Tölesler olarak ortaya çıkacaktı.

VII. yüzyılın başlarında Baykal Gölü'nden Karadeniz'in kuzeyine kadar olan geniş sahayı ellerine geçiren Türk boylarına hepsine bir arada Töles adı verilmekteydi. Bunlar, Göktürk İmparatorluğu'nun ana ve belki de merkezi kitlesini oluşturuyorlardı. Nitekim kaynaklar Göktürkler'in ortaya çıkışında Tölesler'in önemli bir pay sahibi olduklarını belirtmektedir¹³⁰. Bu dönemde coğrafi olarak beş ayrı bölgede kümelenen Töles boyları küçük topluluklar halinde çeşitli uruklara ayrılarak yaşamaktaydılar. Bunlar arasında asla ciddi bir siyasal birlik oluşmasa da her bir Töles boyunun kendisini savunacak belirli oranda askeri bulunmaktaydı. Sırasıyla Tölesler'in oturdukları beş bölge şunlardı: Tola nehri çevresi; Flami, Karaşar, Tanrı Dağlarının kuzeyi; Altay Dağlarının güney-batı yamaçları; Semerkand'ın kuzey tarafları; Hazar Denizi'nin doğusu ve Bizans'ın doğu tarafları¹³¹. Konumuz açısından iki Töles grubunun oturdukları bölgeler dikkate değerdir. Çin kaynakları beşinci Töles grubunun Hazar Denizi'nin doğusunda oturduğundan söz ederler. Burada oturan Tölesler arasında San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu boyları bulunuyordu. Bu bölge Hazar ile Aral Gölü arasında olmalıdır. Ayrıca, onların yukarısında Hazar ile Karadeniz'in kuzeyine Ogur boyları yayılmıştı. Muhtemelen, Aral-Hazar arasında oturan

¹²⁸ Dileciler Oğuz ile Ogur adının aynı olduğunu belirtirler. *z/r* ses değişimi Türkçe'nin temel özelliğidir. Ogurlar 'r'li, Oğuzlar ise 'z'li Türkçe'yi kullanıyorlardı. Bkz. A. Dilaçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ank. 1964, s. 87.

¹²⁹ K. Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, çev. E. Çoban, İst. 1998, s. 19-21;

¹³⁰ Tölesler hakkında Çin yıllıklarında geniş bilgi için bkz. Wei-shu, 103=2307-2311; Pei-Shih, 98=3270-3271;

¹³¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Taşağıl, *Töles Boyları*, s. 237-238;

Tölesler Mangışlak dahil Balkan ve Gürgeç'in yukarılarında göçebe bir yaşam sürdürmekteydiler. Bunlar bölgeye gelen ilk önemli Türk boylarıdır. Oğuzlar'ın bu bölgelere geldiklerinde onların buralarda oturdukları tahmin edilebilir. Hatta, Mangışlak sahasına gelen ilk esas Türk kitlesinin bunların okluğuna şüphe yoktur. Muhtemelen, Arap kaynaklarının Sul adını verdikleri 'Yazırlar' bu Töles kavimlerinin bakiyeleridir¹³².

Bir diğer önemli husus ise dördüncü Töles kitlesinin oturduğu bölgelerdir. Çin kaynakları bu gruba dahil ettikleri Ho-shih, Ho-chie, Po-hu (Bugu?), Pi-kan (Bakan?), Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wu ve Ho-ta boylarının Sırderya kıyılarında ve Semerkand'ın kuzeyinde oturduklarını söylerler¹³³. Burası daha sonra Çin müellillerinin sözünü ettiği 'Türk Mōng', Sogd yazıtlarında geçen 'Trwkkm'n' bölgesidir. Yani, tarihi Türkmen ülkesidir. Bunlar, daha sonra Arap kaynaklarında Türkmenler olarak ortaya çıkacaklardı. Onların daha sonra bölgeye gelen Oğuz ve Karluklar'la karışmasından Türkmen topluluğu meydana gelecekti. Araplar bu sahaya geldiklerinde onlar İsficab ile Balasagun arasındaki topraklara kaymışlardı. İslâm dinini ilk kabul eden bunlar olduklarına göre Müslüman literatürüne '*İslâmı kabul eden Türk*' anlamında '*Türkmen*' adıyla girmişlerdi. Bu ad daha sonra İslâmı kabul eden diğer Türk boylarına, en çok da Oğuzlar'a verilecekti. Oğuzlar ile Semerkand'ın kuzeyinde iskân edip Türkmen Ülkesini kuran Töles topluluğu çok uzaktan akraba boylar olmuşlardı. Her ikisi de Ti boylarındandı.

Wu-huanlar ve Oğuzlar

Her ne kadar 'Türkmen' adı coğrafi bir isim olarak anlaşılrsa da, Türkmen veya Türkmenler denilince akla Oğuzlar gelmektedir. Günümüz Türkmenlerinin de ataları Oğuzlardır. Oğuzların menşei ise

¹³² İbkz. Yazılar kısmına;

¹³³ A. Taşgöl, *Töles Boyları*, s. 237;

kesin olarak bilinmiyor. Zira, Oğuzların kökenine ilişkin bir çok açıklama yapılmışsa da tarihçiler arasında kesin bir görüş henüz oluşmuş değildir. Bunlar arasında temel üç görüş daha çok yankı bulmuştur. Bunlardan ilki J. Hamilton tarafından dile getirilen, Oğuzlar Toğuz-Guz veya Toğuz Oğuzların türediklerine dair açıklamadır. Bu görüş bir hayli taraftar bulmuş ve desteklenmiştir¹³⁴. İkinci görüşün savunuculuğunu ise S. G. Glauson yapmıştır. Ona göre, Çinlilerin 'Wu-huan' dediği boy Oğuzlar olmalıdır¹³⁵. Bazin'e göre, 'Wu-huan' adının aslı Türkçe 'Ugan'dır (u-huan//u-han//ugan)¹³⁶. Bunların m. ö. III. yüzyılda kuzeyli Ting-ling boylarının güney batısında ve Wu-sunların kuzey-doğusunda, Ötüken ile Altay dağları tarafında oturmaktaydılar¹³⁷. Wu-huan'ın 'Oğuz' olarak okunması biraz zor gözükmemektedir. Bazin 'Wu-huan' adını muhtemelen bir yakıştırma olarak 'Ugan' diye okumuşsa, 'Ugan'ın 'Oğuz' olma olasılığı da pek fazla ihtimal dahilinde değildir. Türk kaynakları Göktürkler döneminde 'Oğuz' kavimlerinin Tatarlarla komşu halinde kuzeyde yaşadıklarından söz etmektedir. Tonyukuk Kitabesinde, "Türk Bilge Kağan Turuk Sir Budunug, Oğuz Budunug Igidü olurur" = "Türk Bilge Kağan, Türk (Sir) Budununu, Oğuz Budununu iyi yönetiyor"¹³⁸ şeklinde bir ifade geçmektedir. Yine, Kül Tigin Kitabesinde, Oğuzlar dokuz boydan müteşekkil bir kavim olarak gösterilir: "Tokuz Oğuz budun kentü budunum erti" = "Dokuz Oğuz kavmi kendi kavmim idi"¹³⁹. Her iki yazıt, dikiliş tarihi olarak VIII.

¹³⁴ J. Hamilton, 'Toquz-oguz et On-uygur', JA, I. CCL, 1962;

¹³⁵ S. G. Glauson, 'Türk, Mongol, Tunguz', AM, New Series VIII/1, London 1960, s. 117;

¹³⁶ Bazin, 'Les parlers des T'opa - Wei', T'oung-Pao, XXXIX, 1950, s. 118;

¹³⁷ E. Esin, *İslâmiyetten Önceki*, s. 9;

¹³⁸ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I/120, Tonyukuk, Şimal II/62;

¹³⁹ H. N. Orkun, *ETÜ*, I/48, Kül Tigin, I § 4;

yüzyılın birinci yarısına rastlamaktadır. Buna göre, Oğuzlar VIII. Yüzyılın birinci yarısında dokuz boydan müteşekkil güçlü bir kavim olmuşlardı. Bu dönemde Oğuzlar Tula nehrinin kuzeye doğru kıvrım yaptığı kısımlarında iskân tutmuşlardı¹⁴⁰. Eğer, belirtildiği gibi, Oğuzların bu dönemde dokuz boya ve Göktürk imparatorluğu içinde ciddi bir itibara sahip ise, onların bu gücü ve itibarı bir anda kazanmış olmaları düşünülemez. Dikkat edilmesi gereken bir husus da, Oğuzların Tatarlarla olan komşuluklarıdır. Nitekim, Oğuzların arasına sonraki dönemlerde bazı Tatar boyları da katılacaktı. Yine bunun gibi, Wu-huan'lar da karışık bir konuma sahiplerdi. Yani, eğer, Glauson'un iddia ettiği gibi, Wu-huan'lar Oğuzların atalarıysa, onların Dunğ-Hu (Tung-hu/Tunguz) birliği içinde eski Moğollarla iyi ilişkiler tesis etmiş bir Ti topluluğu olmaları muhtemeldir.

F. Sümer, Oğuzların On-ok boylarının başında geldiğini belirtmesine karşılık bir kaynak göstermemiştir: "Batı Türkleri, yani, On-oklara mensup toplulukların başında Oğuz Eli gelmektedir. Oğuzlar, On-okların Çu ve Talas ırmakları arasında yaşayan ve Çinlilerin Nu-şe-Pi adını verdikleri sağ kolun mühim bir kısmını teşkil ediyorlardı. Bu, kesindir"¹⁴¹. Oysa, On-okların Nu-şe-Pi koluna dahil beş, aslında üç boy arasında Oğuzların adına rastlanmaz¹⁴².

Yani, VIII. yüzyıl Göktürk yazılarında '*Tokuz Oğuz*' diye adlan geçen Oğuzların eski dönemine ilişkin hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Glauson'un açıklamasını bir tarafa bırakacak olursak, diğer gö-

¹⁴⁰ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 16;

¹⁴¹ F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ank. 1994, s. 48-49;

¹⁴² Nu-şe-Pi koluna dahil beş, aslında üç boy şunlardır: A-si-kie (Asiki, yani Sikil/Izgıl/Çigiller), Ko-şu (Koşu), Pa-Say-Kan (Pasaykan/Barsıkan/Barsıgan), A-si-kie (Çigil), Ko-şu (Koşu). Görüldüğü gibi, A-si-kie ve Ko-şu boyları iki kısma ayrıldıkları için beş boy olarak gösterilmiştir. Bkz. Chavannes, *Documents*, s. 30, 60, 270-271; E. N. Nesef, *Karahanlılar*, s. 41-50;

rûşlerin savunucuları da bu konuda net bir fikir beyanında bulunmazlar. Bu durumda, Glauson'un görüşü üzerinde durmamız gerekmektedir. Bunun içinde Wu-huan'ların kimliklerini aydınlatmak zorundayız. Gerçekten de, eğer, Wu-huan'larla Oğuzlar arasında ciddi bir bağ bulunabilirse, bu kavimin menşei ve Türkmenler'in ilk atalarının kimler olduğu sorunu çözülmüş olacaktır.

Çin kaynakları, Wu-huan'lardan Dunğ-hu boyları arasında yer alan bir kavim olarak söz ederler¹⁴³. Onların en erken Çin'de Han hanedanlığının ve Hun İmparatorluğu'nun kurulduğu sıralarda sahneye çıktıkları biliniyor. W. Eberhard'a göre, Dunğ-hu kavimleri Mançurya'nın güney kısımlarında ve Jehol vilayetinde oturuyorlardı, zaman zaman bu sahanın dışına da çıktıkları oluyordu. Münferit kabilelerden müteşekkil olan Duhğ-hu'lar hakkındaki tarihi kayıtlar Han zamanından başlar Tang döneminde son bulmaktadır. Genel bakımdan göçebe bir yaşam tarzına sahip oldukları, pek nadir olarak çiftçilik yaptıkları ve kısmen de avcılıkla ilgilendikleri Çin kayıtlarının verdiği bilgiler arasında geçmektedir. At ve sığır en çok önem verdikleri hayvanlardı. Ana egemenliğinin bulunduğu sosyal yapılarında iç güveylik hakimdi. Kültürel bakımdan Hsiung-nular'ın (Hunlar) etkisi altındaydılar. Bu bir ölçüde onların uzun bir süre Hun hakimiyeti altında kaldıklarıyla izah edilmektedir. Ancak Hunlar'la kaynaşma geçirdikleri de bilinmektedir. Dunğ-hu kavimlerinin yakın kültürel bağları olduğu bir diğer topluluk ise Su-shin'lar olmuşlardı. Su-shin'lar Tunguzlar olarak kabul edilmektedir. "En yakın münasebetler aynı surette Dunğ-hu'larla Şı-veğ kavimleri grubu arasında mevcuttu. Bunları eski Moğollar (Proto-Moğollar) olarak nazarı itibara alacağız. Dunğ-hu grubundan bazı kısımların Moğollar olduğu daha önce teyit edilmiştir"¹⁴⁴. Anlaşılan,

¹⁴³ Bu hususta geniş bilgi için bkz. W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ank. 1996 (2. Bsk.), s. 48-49;

¹⁴⁴ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 50-51;

kesin olarak kökenleri bilinmeyen Dunğ-hu kavimleri çeşitli unsurlardan teşekkül etmiştir. Aralarında Moğol kavimler olduğu gibi, Hun ve diğer grupların da olması muhtemeldir. Wu-huanlar bu grup arasında yer alan en önemli kavimlerden biri olarak Hun İmparatorluğu'nun başlarında karşımıza çıkarlar.

Çin yıllıkları başlangıçta onların Hunlar'ın doğusunda oturduklarını belirtmektedir¹⁴⁵. Lyu-ching ve Bay-lang-shan'ın (Ak Kurt Dağı) kuzeyindeler. M. ö. I. yüzyılda Shang-guo, Yü-yang, Yo-Beg-ping ve Lyav-dunğ şehirlerinin kuzeyinde Wu-huan ordugâhları bulunuyordu.

Öte yandan iyi biniciler ve nişancılar olarak tanınan Wu-huanlar'ın ana meşgalelerinden biri de avcılıktı. Göçebe bir geleneğe sahip olduklarından çadırlarda oturmakta ve çadırlarının girişini Güneşin doğduğu tarafa göre ayarlamaktaydılar. Kızıl içerlerdi ve yünden yapılmış elbiseleri vardı. Gençliğe büyük kıymet attederlerdi. Ana hakimiyetinin bulunduğu Wu-huan kavimlerinde yazı kültürlerinin olmaması dolayısıyla sayı işlerini çentek ve çubukla yaparlardı. Tespit edilmiş aile adlarının olmaması, büyük ölçüde ana erkil yaşamdan ileri gelmektedir. Kız kaçırma yoluyla evlilikler gerçekleştirilmekte, düğün hediyesi olarak da hayvan vermekteydiler. İç güveylik egemendi ve kadının ailesine giden erkek onlar adına çalışırdı. Siyasal işlere de kadınlar karar vermekteydi. Erkekler çalıştıkları, avlandıkları ve savaştıkları sırada daha rahat olması için saçlarını kestiriyorlardı. Kadınlar ise özellikle evlendikten sonra saçlarını uzatarak yukarıya doğru düğümlerlerdi. Sazlık bitkisinden örgüler yapmakta ve muhtemelen hasır örerek ev işlerinde kullanılmaktaydılar. Bunun yanında yünden halılar da dokurlardı. Bu tür işler genelde kadınların uğraşydı; erkeklere gelince onlar yay, ok, kantarına ve eyer yapmaktaydılar. Demir işleminde gayet başarılı olan Wu-huanlar, yabancı hububat bitkileri yetiştiriyorlardı. Ekinleri onuncu ayda olgunluğa erer ve bu

¹⁴⁵ Hov-Han, I 20= 1a;

dönemde hasat mevsimi başlardı. Sağu kültürü vardı. Ölü öldüğünde ağlarlar, ancak gömülürken şarkı söyler ve oyun oynarlardı. Ölü için bir köpek ve bir de binek atı kurban edilirdi. Onlara göre, köpek ruhlara yol göstermekteydi. İnancıları arasında ruhlara büyük saygı duyulmakta ve ölen kişinin ruhunun Kızıl Dağ denilen bir yere gittiği söylenilirdi. Ruhlara, göğşe, toprağa, dağlara, ırmağa, yıldızlara, Güneşe ve Aya tapınılmaktaydılar¹⁴⁶. Yen Sülalesi zamanında (381-410) bunların artıkları, yani Wu-huanlar'ın bazı kalıntıları Lyav-dunğ taraflarında oturmaktaydılar. Onların buralarda başlarında bir hükümdarları vardı¹⁴⁷. Kocalar ağaçtan başlık yaparlar ve bunu kırmızı boya ile boyarlar. Beyaz şarapları oluyor, bu içkinin mayasını Çin'den getirirler¹⁴⁸. Tobalar (Tabgaçlar) döneminde Wu-huanlar Tobalar'ın bir kabilesi konumundaydı. IV. yüzyılda da bu konumları değişmemişti¹⁴⁹. Anlatılanlara göre, onların külâhları çok meşhurmüş. Hatta 445 yılında H'yen-biler'e mensup Tibet'e yerleşmiş bir kavim olan Tu-yü-hunlar'dan Sunğ bu külâhlardan haraç olarak Güney Chin sülalesine sunmuşlardı¹⁵⁰. Çin yıllıklarında Eberhard'dan derlediğimiz Wu-huanlar hakkındaki bütün bilgiler bundan ibarettir. Şimdi bu bilgilerimizle Oğuzlar hakkındaki bilgilerimizi mukayese etmemiz gerekmektedir.

Han devrinin başlarına ait bilgilerle IV-V. yüzyıla ait bilgiler arasında bazı önemli farklar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Wu-huanlar'ın eskiden ana erkil bir yapıya sahipken sonradan başlarında bir hükümdarın olmasıdır. Ancak aralarında ana erkil yapı-

¹⁴⁶ Hov-Han, 120=1a-3a; San-güo Veğ-ci, 30=1b;

¹⁴⁷ Tunğ-cı, 200=3200a;

¹⁴⁸ 'Kocalar' kelimesi burada yaşlılar mı, yoksa evli erkekler anlamında mı geçiyor anlaşılmıyor. Biz Eberhard'ın çevirisini kullandığımızdan yaşlılar olarakta anlaşılabilir. Bkz. Veğ-lüe=T'P'YL 844, 1a;

¹⁴⁹ Veğ-shu, 1=1903cl, 2=1905c, 15=1940a, 113=2194a;

¹⁵⁰ Veğ-shu, 101=2125cl-e;

nın korunduğu da muhakkaktır. Bu tür bir yapılanma tarzına da Oğuzlar arasında rastlanmaktadır. Bilindiği gibi Orta Asya kavimleri arasında en sağlam biçimiyle iç güveylik Oğuzlar'da mevcuttu¹⁵¹. Ancak Oğuzlar arasında da bu anlayışın IX. yüzyıldan sonra yavaş yavaş kaybolduğu bilinmektedir. İnanç bakımından da Wu-huanlar ile Türk ve Oğuz boyları arasında ilişkiler kurmak mümkündür. Türklerde ruha saygı çok önemli olduğu gibi; dağa, ırmağa, Güneşe ve Aya da dinsel anlamda bir kutsanma yapılmaktaydı. En önemlisi Wu-huanlar arasında Gök Tanrı inancının olmasıdır. Yine, Wu-huan boylarının defin merasimi büyük ilgi çekmektedir. Onların birisi öldüğü sırada ağıt yapması, ölüyü gömmeleri sırasında da şarkı söyleyip oyun oynamaları Çinli müellif tarafından pek anlaşılmasa da bunun bir örneğine biz, Ermeni kaynaklarında Hunlara atfedilen bir merasimde rastlıyoruz¹⁵². Yine tıpkı Wu-huanlar gibi, Oğuzlar

¹⁵¹ Bu hususta en geniş bilgi için bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 176-177'de şöyle denilmektedir: "Aktarılan Türkmen rivayetlerinde, eski Türk sosyal evlilik kurumunun değişen yapısının izlerine rastlanılmaktadır. Eski Türk töresi, damadın belirli süre kayınpederin evinde kalmasını gerekli görmekteydi. Sanki, damat gelinin ailesi tarafından evlat edilmekteydi. Bazı Türk lehçelerinde 'güvey', 'Koca, kız ailesinin oğlu oldu' anlamına gelmektedir. Eşinin ailesiyle oturan damat, birkaç yıl boyunca kayınpederin sürülerine bakmakla mükelleftir. Şecereye göre, Türkmen beyleri, eski gelenekleri fakirlere karşı sömürü aracı olarak kullanmışlardı"; Ayrıca bkz. A. İnan, 'Güvey', *Türkiyat Mecmuası*, IX, 1951, s. 139-143;

¹⁵² M. Kalankayutlu, Hunlar'ın 'Guar' adını verdikleri bir Şimşek tanrısına tapıklarını, ölülerini gömdükleri zaman ağular yapıp topluca bir oyun sergilediklerini ve bu oyuna da 'ağu' anlamından hareketle 'Yuğ' dediklerini anlatmaktadır. Yuğ töreninde ölen şahsın yaşanında gerçekleştirdiği bazı kahramanlıkları masal tarzında anlatılarak bir nevi sahneleniyordu. Bu törende söylenen şarkılar 'sağu' veya 'ağu' olarak adlandırılıyordu. Bu tarz törenler Hunlar arasında yaygındı. Tören merasiminde musiki eşliğinde şiirler söylenilir, şarkılar okunurdu. Batu Hun hükümdarlarından Attila öldüğünde ozanlar sağular söylemiş, ağıtlar yakmışlardı. Bu hususta geniş bilgi için bkz. F. Köprüllü, *XVI. Yüzyılın Sonlarına Kadar Türk Saz Şairleri*, İst. 1930, s. 5; M. Seyidov, *Azerbaycan Mifih tefekkürünün qaynaqları*, Bakı 1983, s. 198-301;

arasında da birisi öldüğü zaman toplu halde ağıtlar yakılmakta ve buna 'yuğlaşmak' denilmekteydi¹⁵³. Ağıtlar yakılarak, şarkılar söylenilerek, müzik eşliğinde şiirler okunarak yapılan 'Yuğ' törenlerine Türk Yazıtlarında da rastlanmaktadır. Kül Tigin yazıtlarında şöyle denilir: "Yuğçı (Yugcı) sığıtçı ön p..."¹⁵⁴. IX. yüzyılda kaleme alınan Ennenice yazılmış 'Ağvan Tarihi' eserinde Hunlar'daki ölü gömme merasimi şöyle anlatılmaktadır: "Kılıç ve bıçaklarla (kıngırak) parçalanmış cesetleri başında davul ve cenk çalınmaktadır. Yanaklarından ve yüzlerinin çeşitli yerlerindeki yaralardan akan kanlar eşliğinde kılıçla savaşmaktalar. Mezarlıkta bir yandan diğer yana koşarlar. Erkekler gruplar halinde çarpışır. Atlarla çeşitli yönler doğru hareketler etmekte. Bazıları ağıtlar yakmakta, iç geçirerek ağlamakta, bazıları da gelenekleri gereği şeytanî danslar yapmaktadırlar. Onlar oyunlar sergilemekte, raks etmekte ve şarkılar söylemekte" ¹⁵⁵. Anlaşılabileceği gibi, Çinli müellifin anlattığı Wu-huanlar'daki ölü gömme geleneği Hunlar'da ve bir çok Türk toplumlarında bulunmaktaydı. Bu gelenek özellikle Oğuzlar arasında uzun süre yaşatılmıştı. Hatta Oğuzlar vasıtasıyla İslâm inançlarına da sokulmuştur. Şia mezhebindeki 'İmam Hüseyin ve Hasan'ın katli gününde yapılan ağıtlarda Türkler yüzlerinin ve kafalarının çeşitli yerlerini tırnakları ve bıçakla kanatırlardı¹⁵⁶. 'Oyun' kültürü Türkler arasında çok yaygındır¹⁵⁷. Törende söylenen şarkılar uzun hava tarzında olup, yankılı ve duygulu bir tarzda seslendirilmekteydi. Bu tür şarkılardan bazıları günümüze kadar Türk topluluklarında korunmuştu. En ünlüsü 'Var-sak' adını almakta ve tarihi kayıtlarda XVI. yüzyıldan beri bir şiir

¹⁵³ S. E. Malov, *Pamyatniki drevneyurkskoy pismennosti*, M-L. 1951, s. 391;

¹⁵⁴ S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 29;

¹⁵⁵ M. Gagangatvatsi, *Istoriya Agvan*, Per. Pankratov, SPb. 1863, s. 191;

¹⁵⁶ Bu gelenek hâlâ yaşanmaktadır. Bkz. F. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşunda ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ank. 1999, s. 7-8;

¹⁵⁷ V. A. Gordlevskiy, *Izbranmye soçineniya*, M. 1962, t. II, s. 52;

formu ve melodi tarzı olarak geçmektedir¹⁵⁸. Dolayısıyla, Çin kaynaklarında Wu-huanlar'a atfedilen ana erkil yapı, iç güveylik ve ölü gömmeye törenleri Türk ve özellikle de Oğuz geleneklerinde egemendi. Yaşam tarzları arasında da benzerlikler söz konusudur. Hovhan'da Wu-huanlar'ın 'avcılıkla' geçindikleri yazılıdır. Nitekim, Arap müelliflerinden Yakubî, Türk boyları arasında özellikle Oğuzlar'da "yabani hayvan etine büyük ilgi" vardı demektedir¹⁵⁹. Cahiz, 'Türkler savaş esnasında dahi avlanmayı çok severlerdi. Onlar, at üzerinde yabani hayvanları takip ederler, her türlü kuşu okla avlarlar. Türkler at etinden hazırlanmayan yemekten zevk almazlar' tarzında açıklamalarda bulunmuştur¹⁶⁰. Tabii, avcılık sadece Türkler'e özgü bir meşguliyet değildir. Moğol kavimler arasında da avcılık çok yaygındı. Ancak, at beslemek, kımız içmek ve at üzerinde ava çıkmak Türkler'in temel meşgalesi olarak gözükmektedir. Nitekim, Dunğ-hu kavimlerinin en büyük özelliği domuz yetiştirmeleridir. Ayrıca, bu özelliklerinden dolayı bu adı almışlardır. Dunğ-hu veya Tung-hular, Türkler tarafından 'Tunguz' veya 'Domuz' anlamıyla eşdeğerdi. Dunğ-hu birliğine giren, Wu-huanlar arasında ise 'at beslenmekte' ve 'binicilik, nişancılık' çok yaygındı. Çin kaynakları bu durumu özellikle vurgularlar.

Buraya kadar söylenenler Wu-huanlar'ın Türk olabilecekleri hususundaki ihtimalleri güçlendirmekteyse de, anlatılan bilgiler onların kökeni hakkında bir fikir edinmemizi sağlamamaktadır. Ancak, Çin kaynaklarına yansıyan bunlarla ilgili bir husus nispeten Wu-huanlar'ın kökenine ışık tutmaktadır. Buna göre, 'Wu-huanlar ağaçtan

¹⁵⁸ Rus araştırmacılarında A. Kırinskiy'e göre, Yunus Enre'nin şiirlerindeki vezin ve şiir formatı göçebe Türkler arasında yaygın olarak kullanılan 'Varsağı'dır. Bkz. *Istoriya Turtsii i yeyo literaturı*, M. 1916, s. 263-264;

¹⁵⁹ *MITT*, t. 1, s. 150;

¹⁶⁰ A. M. Mandelştam, 'Harakteristika tyurok IX v.v 'Poslanii Fathu ibn Hakanu' al-Djahiza', *TIIAE AN KazSSR*, 1956, t. 1, s. 230, 232, 235;

başlık yapmakta ve bunu kırmızıyla boyarlardı'. Ayrıca, onların kullandığı bu külâhlar çok ünlüydü ve hatta Çin sarayına haraç olarak gönderilmekteydi. Pek kuvvetli bir ihtimal olmasa da yine de bu durum bize, Wu-huanlar'ın Kırmızı Ti boyuna mensup olduklarını göstermektedir. Bilindiği gibi daha m. ö. X. yüzyılda Ti boyları elbiselelerinin ve takıkları başlıkların rengine göre gruplara ayrılmışlardı: Ak Tiler, Kırmızı Tiler ve Yeşil Tiler¹⁶¹. Wu-huanlar'ın bu Ti boylarından erken dönemlerde, muhtemelen m. ö. X. yüzyıldan sonra ayrılmış Kırmızı Ti gruplarından biri oldukları ihtimal dahilindedir. Tiler'le Wu-huanlar arasındaki bir diğer bağlantı ise 'köpek kültü'dür. Yukarıda da sözü edildiği gibi, Wu-huanlar köpek kurban etmekte ve ölen insanın ruhunun 'Ak Kurt Dağı', bir başka yerde ise Kızıl Dağ gittiklerine inanıyorlardı. Ayrıca, Wu-huanlar'a göre, köpek kurban

¹⁶¹ M. Granet, 'Jung' ve 'Ti' boylarının zırhları başka ata binmeye uygun süvari kıyafetlerinin olduğunu, çakşır ve kemer taktıklarını yazmaktadır. Çinliler, m. ö. V. yüzyılda ata binmeyi, atlı kıyafetleri giymeyi bu kuzey-batı göçebelilerinden öğrenmişlerdir. Bkz. *Danses et legendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 275; Japon asıllı Sinolog Shiratori'nin bulgularına göre, Tiler, onların sonraki dönemlerde devamı olan Ting-lingler veya T'ic-leler ve miladi sonrakindeki yaygın isimleriyle Tölesler Çinliler'in aksine kaftanlarını sola doğru kapatırlar ve uzun saçlar bırakırlar. Bak. 'The queue among the peoples of Northern Asia', MRDTV, IV, Tokyo 1929, s. 1-2; Chavannes, tıpkı Wu-huan kadınları gibi, Ti kadınlarının da uzun örgülü saçlarının olduğunu, serpiş giydiklerini, işlemeli uzun kaftanlarla keten kumaşlar giydiklerini belirtmektedir. Bkz. 'Les Pays d'Occident d'après Heou Han-chou', TP, IV/6, 1905, s. 521-525; Chavannes'in Çin yıllıkları üzerine tercümelelerinde geçen bu bilgileri derleyen E. Esin, Tiler hakkında şu açıklamaları yapmıştır: "Tiler, muhtemelen kosmik timsaller olan muhtelif renk gruplarına da ayrıyorlardı. Yeşil Tilerin doğuda, Ak Tilerin batıda, Al (Kırmızı) Tilerin az daha güneyde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Ti boyları, mensup oldukları renkte elbiseler giyerlerdi. Yugurların da dahil bulundukları Ting-ling boylarının Al Tilerden indiği sanıldığı kaydetmiştik. Gumilev, Ak Hunların Orta Asya'ya göç eden Ak Tilerden indiğini sanmaktadır". Bkz. *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İst. 1978, s. 41;

etmekteki anlam, köpeğin ruhların bu dağa ulaşmasında yol gösterdiğine olan inançtır. Köpek, burada kurdu temsil anlamında kurban edilmiş olmalıdır. Çin yıllıklarında 'Ti' boylarının adı 'köpek' işaretiyle gösterilmektedir. W. Eberhard'ın doğru tespitine göre, "Di işareti, köpeği gösteren işaretle yazılır; bundan kurda intikal olunabilir, bunun da Hsiung-nu kavimlerinin totem hayvanı olduğu malumdur"¹⁶². Türkler arasında '*Kurttan türeyiş efsanesi*' ilk olarak Tölesler'e addedilmektedir. Bu durum, Wu-huanlar'la Tiler arasındaki akraba ilişkilerini artırmaktadır. Bu söylenenlere istinaden Wu-huanlar'ın Uygurlar gibi Kırmızı Tiler'den olma ihtimali yüksektir.

'Wu-huan' boy adına gelince bu konuda kesin bir açıklamada bulunmak çok zordur. Ayrıca, Bazın'e bakılırsa, bu adın takma bir isim olmaması gerekmektedir. Muhtemelen, Çinliler, bu adı onların kendilerinden duymuş olmalı. Bazın'e göre, Wu-huan adının Türkçe'de 'Ugan' biçiminde okuması daha doğru olacaktır. Ancak, gerek Wu-huan, gerek Ugan adının sonradan Oğuz'a nasıl dönüştüğü hakkında hiçbir bilginiz yoktur.

Dolayısıyla, burada söylenenler, Glauson'un Wu-huanlar'ın Oğuzlar'ın ataları olduğu görüşünün yeni bir versiyonundan öte bir anlam taşımamaktadır. Ayrıca, Uygurlar gibi, Oğuzları ve onların ataları Wu-huanları Kırmızı Tiler'den hesap ediyoruz. Ancak bu, Oğuz grubuna giren diğer 24 boyun hepsinin Wu-huan kökenli olduğu anlamına gelmez. Ana Wu-huan kitlesinin başlarda üç boydan oluşma ihtimali yüksektir. Zira, Göktürk kaynakları bunları ilk başlarda 'Üç Oğuz' diye zikretmişlerdi. Daha sonra Altı Oğuz, Sekiz Oğuz, Dokuz Oğuz olarak sayıca artmaya başlamışlar. Bu onlara sonradan katılımların olduğunu göstermektedir. Bu katılımlar Göktürkler'in baskısıyla veya akraba Töles boylarının kendi istekleriyle gerçekleşmiş olabilir¹⁶³.

¹⁶² W. Eberhard, *Çin'in Şimal komşuları*, s. 118;

¹⁶³ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ank. 1986, Sine Uşu Yazıtı, s. 168;

Türkmenler'in Tarih Sahnesine Çıkışı

Yukarıda kaba taslak *Türkmen* adı ve XIX. Yüzyılda bir ulus yapısını kazanmaya başlayan *Türkmenler*'in menşei konusunda bazı hususlara değinilse de, gerçek anlamda Türkmenler'in boy kimliği, tarih sahnesine çıkışları ve tarihsel evreleri üzerinde hiç durulmadı. Özellikle, Türkmenistan bölgesinin *Türkleşme* ve *Türkmenleşme* konusu yoğun tartışmalar halinde bugün dahi Türkmen tarihinde belirgin gündem sorunlarının başında gelmektedir. Gerçek şu ki bu konuda net bir görüş ortaya koymak pek mümkün gözükmemektedir. Kaynakların yokluğu bu konuyu içinden çıkılmaz bir yokuşa sürüklemiştir.

Akhun Türk boylarının bugünkü Türkmen sahasıyla gerçek temasına kadar Orta Asya'nın batısında ve Türkmenistan arazisinde kayda değer Türk nüfusunun varlığı tartışma konusudur. Son dönemlerde yapılan bazı çalışmalarla, Saka sonrası dönemlerde bölgeye küçük çapta Türk Ti gruplarının geldiği tespit edilmiştir. M.ö. IX-VIII. yüzyıllarda doğudan gelen Ti baskıları sonucunda yurtlarından edilen İskit boylarının önemli bir kitlesi batıya doğru kayarken, bir kısmı da Aral – Hazar bölgesinde kalmışlardı. Bunlar m.ö. VI-IV. yüzyıllar arasında Massagetler adıyla bölgede kendi krallıklarını oluşturmuşlardı¹⁶⁴. Massagetler, doğu taraflarında Ti boylarıyla yakın temas halindeydiler.

Umurğa Sak Devleti

Çin, Hint, Fars, Latin ve Yunan kaynaklarının ortak ifadesine göre, Sak olarak tanınan eski tarihin bu en güçlü ve en kuvvetli göçebe toplumunun menşei, isimlerinin kökeni ve anlamı hakkında kesin bir fikre sahip değiliz. M. ö. IX. yüzyılda Orta Asya'nın en güçlü boylan oldukları halde bilinmeyen bir etkiyle — bizim kanaatimize göre, Ti boylarından Bunturk baskısıyla — yerlerinden oynatılan bu

¹⁶⁴ K. V. Traver, *İstoriya Uzbekistana*, Taşkent 1964, t. I, s. 46;

topluluk batıya doğru göçler yaparak bir anda kendilerini Orta Doğu siyaset sahnesinde bulmuşlardı¹⁶⁵. Bu, Sak boylarının tamamının batıya göç ettiği anlamına gelmez. Nitekim, m. ö. VI-II. yüzyıllar arasında Orta Asya'nın geniş dağlık bölgelerinde kalabalık Saka birlikleri bulunmaktaydı. Onların ana yerleşim merkezleri bu dönemlerde Tyan-şan ve Pamir-Alay çevresiydi. M. ö. III-II. yüzyıllarda Hunlar'ın ortaya çıkışı ve onların siyasal baskısından yönlerini Saka topraklarına çeviren göçebelerin yeni akınlar sonucu, Çinlilerin Se dediği halkların bölgedeki nüfusları epeyce zayıflamıştı. Saklar, yeni gelenler yüzünden Orta Asya'nın batısına, İran sahasına ve Hindistan'ın kuzeyi ile batısına gitmek zorunda kalmışlardı. Bu göçler sırasında hatırı sayılır bir düzeyde Sak göçebesinin Türkmenistan'ın İran'la olan sınır bölgelerine geldikleri bilinmektedir. Oysa, İranlı komşuları bunları çok daha önceden tanımakta ve ilişkiler kurmaktaydılar.

M. ö. VI. yüzyılda Persler bozkır hattı bölgesinde Saka göçebeleriyle karşılaşmış ve kendileri açısından bazı kaygı verici temaslarda bulunmuşlardı. Bu dönemde, sonradan Oğuz Yabgu Devleti'nin sınırları içinde yer alacak olan Sırderya boylarında Umurga Saka Devleti mevcuttu¹⁶⁶. İran destanlarında adları geçen hükümdarlardan

¹⁶⁵ M. ö. VII. yüzyılın başlarında Assur kaynakları onlardan Asğuzai/Isguzai olarak söz etmektedir (J. A. Knudtzon, *Assyrische Geberte an den Sonnengott für Staat und Königliches Haus der Zeit Asarhaddon's und Assurbanipal's*, Leipzig 1893, II, n. 29, 35). Bazı müellifler 'İşguz/Aşguz' adının 'İç Oğuz' olduğunu savunmaktadır (A. Memmedov, *Oğuz Yurdu*, Bakı 1994). Herodot'a göre, Saklar veya Skifler, Kalkas Dağlarını sağ taraflarında bırakıp Hazar Denizi'nin batı kıyıları boyunca hareket etmişlerdir (Herodot, *Istoriya*, I/104);

¹⁶⁶ 'Umurga' adı üzerinde çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bazılarına göre, bu adın gerçeği 'Amirgi'dir. Yunanlılar bunu 'Amyrgioi' ve 'Umurga' olarak göstermektedirler. Persler ise bu adı 'Haumavarga' olarak açıklarlar ve buradan yola çıkarak bunlara 'Haumavarga Sakaları', yani 'Haumu içen Sakalar' derlerdi. Yine, bazı İran rivayetleri, bu Saka devletinin başında 'Omarga' adını taşıyan bir hükümdardan söz etmektedirler. Bkz. V. V. Struve, *Etyudy po istorii Severnogo Priçernomorya, Kafkaza i Sredney Azii*, L. 1968, s. 25;

Kuştasıp ve Zariadra zamanında, Sırderya nehrinin öte yakasında büyük Saka nüfusunun oturduğundan söz edilmektedir. İ. Piankov ve R. N. Frye'nin açıklamalarına göre, bunlar Umurga Sakları olup, başkentleri de Hokant geçidinden 150 km. yukarıda bulunmaktaydı¹⁶⁷. Umurga Saka Devleti'nin sınırları Sırderya çevresi, Fergana ve Alay vadileri, Murgab Suyu'na kadar olan Pamir bölgeleri ve Güney Kazak bozkırlarını içine almaktaydı¹⁶⁸. Göçebe bir unsur olan Umurga Sakaları savaş ekonomisine büyük önem vermekteydiler. Nitekim, m. ö. VI-V. yüzyıllarda Orta Asya'da elde ettikleri geniş topraklar ve yerleşim alanları onların bu özelliğini açığa çıkartmaktadır. Kaynaklar, onların m. ö. VI. yüzyılda Hindistan taraflarına yayıldıklarından söz eder. Burada, bir zamanlar önemli bir kısmını batıya, buradan da şimdiki Azerbaycan'ın Talış bölgesine göç veren Kaspi kavimleri oturmaktaydılar. Saklar, Kaspî veya Kaspîr adı verilen bu yerli unsuru kendi siyasal etkileri altına almışlardı. Yunanlı müellifler, Kaspîleri de İskit boylar birliğine dahil etmekten yanadılar¹⁶⁹. Gardiner-Garden, Hahamenişî döneminde Türkmenistan'ın Merv bölgesinde Sak boylarının oturduğundan söz etmektedir. Ona göre, Merv'den geçen Murgab adlı bu Sak boylarından 'Umurga/Murgab'dan gelmektedir¹⁷⁰. Merv çevresinde oturan Saklar'ın Sak-Pers

¹⁶⁷ İ. Piankov, 'askutaki-skifi i vostochnye Kaspîi' Pamirovedeniye, vıp. 1, Duşanbe 1984, s. 113; R. n. Frye, *The Heritage of Central Asia*, Princeton 1998, s. 82;

¹⁶⁸ İ. Piankov, 'The Ethnic History of the Sakas', Bulletin of the Asia Institute, N. S. Vol. VIII/1994, Bloomfield Hills, 1996, s. 37-38;

¹⁶⁹ İ. Piankov, 'Discoveries of German and Pakistani Scholars in Chilas and Gilgit', International Association for the Study of the Cultures of Central Asia, Information Bulletin, N: 15, M. 1989, s. 51-52;

¹⁷⁰ J. R. Gardiner-Garden, *Herodotus's contemporaries on Skythian geography and ethnography*, Bloomington 1987, s. 7-8; Bazı araştırmacılar, bu görüşe katılmayarak, bunun Murgab ile Umurga arasındaki benzerlikten ileri geldiğini söyleseler de, Azerbaycan'ın Einirgen bölgesinin adının da bu şekilde Saklardan Umurga/Amirgi'den teşekkül ettiği bilinmektedir.

savaşları sonucunda buralara nüfuz ettikleri bilinmektedir. Bölgedeki Sak nüfusunun önemli bir kısmı daha sonra Partlar'ın İran istilâsı sonucu buradan güneye dağılacaktır. Nitekim, İran destanları bu görüşü desteklemektedir. Tarihsel açıdan m. ö. VII-VI. yüzyılların keşişliği dönemlere rastlayan bir İran halk rivayetine göre, sınır barbarları olarak tanınan Sakalar, İran'ın Kumış bölgesine kadar sokulmuştu. Bu destansı bilgiyi, Grek müellifleri de desteklemektedir¹⁷¹. Pers devleti kurulduğu sırada gerek Türkmenistan tarafından, gerekse Azerbaycan'ın Araz nehri üzerinden Sak göçebe askeri güçleri İran'ı sıkıştırıyordu. Bunlar, daha Pers devleti öncesinde Türkmenistan'ın bazı bölgelerinde ciddi bir Saka nüfusunun oturduğuna işaret etmektedir. Pers devletinin kurucusu Kiro, onlarla baş etmek için çetin savaşlar vermişti. Bu savaşların birinde Kir'in öldürüldüğü ve kesilen kellesinin içi kanla doldurulmuş bir tulumla atıldığı rivayet edilmektedir¹⁷². Yine Kir'le yapılan savaşlarda Sak Umurga Devleti başkanından Amorg olarak söz edilmektedir¹⁷³.

¹⁷¹ İ. Piankov, 'Drevneyşiye gosudarstvenniye obrozovaniya', İstoriya tadjiksogo naroda, Duşanbe 1998, s. 248; Öte yandan Heradot, daha Medî İmparatorluğu döneminde İran'ın kuzey-doğu sınırlarında Sakalar'ın faaliyetlerinden söz etmektedir. Bkz. Geradot, *İstoriya*, I/153;

¹⁷² *Azerbaycan Medeniyeti Tarihi*, Bakı 1998. Kitapta bu konuda Grek ve Roma dönemi kaynaklarına dayanılarak geniş bilgiler verilmiştir.

¹⁷³ İ. Piankov'a göre, daha sonra Kaspiler'le birlikte Pers idaresine giren Saklar İran'ın 15. Satraplığını oluşturmakta ve İran hazinesine yıllık 250 talantı ödemektedirler. Ona göre, bu Sak ve Kaspiler, Sırderya Umurga ve Hindistan'daki Kaspiler idiler. Ancak, yazının bu açıklaması bize göre doğru kabul edilmez. Adı geçen 15. Satraplık şimdiki Güney Azerbaycan veya eski ismiyle Atropakena ve Hazar kıyısındaki Kaspi bölgesiydi. Dolayısıyla, bu bölgenin Orta Asya ve Hindistan'la ilgisi yoktur. Ayrıca, kaynaklarımız Manna (IX-VIII. Yüzyıllar) ve Medî döneminde Atropatena bölgesinde Sak göçebelerinin oturduğundan söz etmektedir. Assur kaynakları Asarhaddon döneminde (m. ö. 680-669) "Mannalılar Ülkesi'nde oturan Skifler" tarzında bir açıklamada bulunmaktadır. Bkz. J. A. Knudtzon, *Assyrische Gebert*, s. 35;

Kendileri dışında Pers ve Grek müelliflerinin de onlara Sak veya Saka adını verdiği göçebe toplulukların etnik mensubiyetleri bilinmemektedir. Son yılların tahlilleri, bunları aralarında Türk grupların da bulunduğu karma bir unsur olarak kabul etmemizi sağlamaktadır. Kir döneminde başlayan savaşlar I. Darius zamanında (m. ö. 522-486) da devam etmişti. Bu dönemde bazı Sak boylarının I. Darius tarafından itaat altına alındıkları bilinmektedir. İtaat altına alınan Sak boyları arasında Türkmenistan sahasındaki Umurga Sakları, Kaspir, Dadik veya Dartlar bulunmaktaydı. Buna rağmen, Umurga Sak Devleti'nin bütünüyle Persler'e boyun eğdiği söylenemez¹⁷⁴. Pers hükümdar Kserks zamanında (m. ö. 486-465) itaat altında bulunan Sak boyların bazıları merkez yönetime karşı gelerek İran'ı ayrılmışlardı. Umurga Sak Devleti ile Pers arasındaki anlaşmazlık Kserks'in son yıllarına kadar devam etmişti. Ancak Kserks'in ölmenden önce sağladığı anlaşma İskender'in Pers devletini ortadan kaldırmasına kadar sürdü. Kaynaklarda III. Darius'ın son yıllarına kadar Sak-Pers ittifakından söz edilmektedir¹⁷⁵.

Umurga Sak Devleti, Persler'in İskender tarafından ortadan kaldırılmasından sonra bölgeyi yeni ele geçiren güçlerle ciddi savaşlar gerçekleştirdi. Grek müelliflerine göre, İskender'e karşı ünlü savaş taktiği olarak bilinen, Türk ve daha sonra Moğollar tarafından kullanılan 'vur-kaç taktiğini' kullanmalarına rağmen Sak ordusu İskender tarafından yenilmiş ve İskender Sırcı'ya'nın öte yakasına geçmesine rağmen onların izini takip etmeyerek geri dönmüştü¹⁷⁶. M. ö. 329 yılında ise Umurga Sak Devleti ile İs-

¹⁷⁴ I. Piankov, *Askataki-skifi*, s. 112-114'de yer alan bazı görüşleri kabullenmek mümkün değildir. Yine müellifin, Hahmenişin ordusunda yer alan Sak'la ilgili açıklaması da Umurga Sakları'yla pek ilişkin olmasa gerek.

¹⁷⁵ I. Piankov, "*İstoriya Persii*" *Krestiya i sredneaziatskiye satrapii Ahamenidov v kontse V v. do n. e.*, VDI, N: 2, M. 1965, s. 46;

¹⁷⁶ Arrian, *İstoriya*, IV/3, 6; 4/1-9; 5, 1;

kender arasında anlaşma yapıldı¹⁷⁷. İskender'in m. ö. 323 yılında ölümü, onun kurduğu imparatorluğun varisleri tarafından paylaşılmasını sağladı. Bu paylaşım sırasında içinde Türkmenistan sahasının da bulunduğu Orta Asya'nın güney ve güney-batı kısımları Selevikoslar'ın eline geçti. Ancak, Sak hükümdarları İskender'e duydukları saygıyı onun bölgedeki varislerine göstermediler. Bunun üzerine Selevikoslar'la Saklar arasında çatışmalar yaşandı. Bu çatışmalar sonucunda Umurga Sak Devleti önemli toprak kayıplarına uğramıştı. Demodan emrindeki Selevikos birlikleriyle Sırderya'nın ötesine kadar gitme cesareti göstermiş, Taşkent bölgesini Saklar'ın elinden koparıp almıştı. Buraya Sakasen olarak bilinen Fergana'nın da dahil edilmesi gerekecektir¹⁷⁸. Umurga Sak Devleti'nin bu saldırılar üzerine bir hayli zayıfladığı ve Kazakistan bozkır hattına çekildiğini biliyoruz. M. ö. III-II. yüzyılın olayları bu devletin siyasal bir varlık olarak artık etkin olmadığını ve yavaş yavaş ortadan kalktığını göstermektedir.

Saklar'ın Türkmenistan tarihinde önemli rolleri bulunmaktadır. Her şeyden önce, Türkmenistan'la ilgili ilk siyasal oluşumların onların döneminde açıklığa kavuştuğu bilinmektedir. Öte yandan bölgeye çok sayıda Sak boyunun geldiği ve özellikle de Türkmenistan'ın su ve otlak bakımından zengin sahalarında yerleştikleri tahmin edilmektedir. Saklar'ın bu bölgelerde daha sonra yerleşik yaşamı benimseyip, kendilerinden sonraki etnik oluşumlara etkide bulundukları bir gerçektir. Merv sahasına gelen Sak göçebeleri kendi isimleriyle yerleşik alanları da kurmuşlardır. Murgab adının Murga/Umurga'dan gelmesi bunun bir kanıtıdır. Saklar kendilerinden sonra gelecek olan göçebelere de Türkmen ve dolayısıyla İran yolunu açmışlardır.

¹⁷⁷ Bu hususta geniş bilgi için bkz. B. G. Gavurov – D. I. Çibukidis, *Aleksandr Makedonskiy i Vostok*, M. 1980, s. 253-254;

¹⁷⁸ I. Piankov, *Srednyaya Aziya v antiçnoy geografiçeskoj traditsii*, M. 1997, s. 55, 64, 152, 242-246, 257-258;

Türkmenistan'ın gerek coğrafî, gerek siyasi hayatında mühim rol oynayan Umurga Sak Devleti'nin çöküşünü hazırlayan nedenler tam olarak araştırılmamıştır. Kaynaklarımız, Umurga Sak Devleti'nin Orta Asya'da ortaya çıkan ilk siyasal oluşumlardan biri olduğunu göstermektedir. Nitekim, Saklar sayesinde bazı Türk boylan da bu coğrafya ile tanışmışlardı. Yine arazi bakımından Umurga Sak Devleti'nin geniş bir sahayı içine aldığı söylenilebilir. Saklar'ın etnik bakımdan kendi devletlerinin sınırları dışında da oturdukları bilinmektedir. Araştırmacılar, Sak göçebelerinin Sicistan'a kadar indiklerini ve burada kendi devletlerini kurduklarını söylerler¹⁷⁹ Sak boylarının Sicistan'a kadar inışı Türkmenistan sahasında da bunların varlığını kanıtlamaktadır. Zira, Sak göçebelerinin Türkmenistan toprakları üzerinden buralara kadar gelmiş olmalı. Daha sonraki dönemlerde yapılan göçler sonucunda Saklar bölgenin çeşitli yönlerine dağılmışlardır. Hindistan, Afganistan ve İran sahasında bunlara rastlanmaktadır. Önemli bir Sak kitlesinin Türkmenistan'ın güney-doğu kesiminin güney-batısı istikametinde uzun bir süre oturdukları ve daha sonra bölgeye gelen yeni etnik guruplarla kaynayıp karıştıkları bilgilerimiz arasındadır.

Sakları yerinden edenlerin Yüe-Çi boyları olduğu kuvvetle ihtimal edilmektedir. Öte yandan daha Yüe-Çi göçbeleri bölgeye ulaşmadan Sak topraklarının bazı kısımları Aslar veya Asianlar, Toharlar ve Sakaraukalar tarafından ele geçirildiği bilinmektedir. Çin yıllıklarında dikkati çeken bir bilgi yer almaktadır: "Hsiung-nu'lar (Hunlar) Büyük Yüe-Çi'leri mağlup ettikleri zaman, Büyük Yüe-Çi'ler batıya doğru ayaklandılar ve Ta-hsia'ya hakim oldular. Sai-wang'lar (Saklar) da güneyde Chi-pin'e (Keşmir) hakim oldular. Burada Sai-wang'lar parçalanarak birkaç devlet kurdular. Su-lo'nun (Kaşgar) kuzey-batısındaki Hsiu-

¹⁷⁹ Bu konuda yapılmış en iyi derleme için bkz. B. Ögel, 'Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüe-Çi'ler', Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, c. XV/1-3, 1957, s. 259;

hsün ve Chüan-tu'lar başlangıçta Sai ırkından (Saklardan) idiler"¹⁸⁰. Aynı kaynak bir diğer yerde şunları belirtmektedir: "Büyük Yüe-Çi'ler batıya gelip Sai-wang'ları yendiler. Sai-wang'lar da güneye Hsien-t'u'ya indiler. Büyük Yüe-Çi'ler onların (Saklar'ın) yerinde oturdular. Bundan sonra Vusunlar'dan Kun-mo, Büyük Yüe-Çi'lere saldırarak onları yendi. Büyük Yüe-Çi'ler batıya ilerleyerek Ta-hsia'yı kendilerine tâbi ettiler. Vusun Kun-mo'su (hükümdarı) onların (Büyük Yüe-Çiler'in) yurduna yerleşti. Bu sebeple Vusunlar arasında Yüe-Çi ve Sai (Sak) ırkı kalmıştı"¹⁸¹. Her iki açıklama, Saklar'ın bölgedeki siyasal varlıklarına Yüe-Çiler'in son verdiğini açıkça belirtmektedir. Öte yandan siyasal konumlarını yitirmelerine rağmen bazı Sak unsurlarının bölgede daha sonra da oturmaya devam ettiğini göstermektedir.

Yüe-Çiler

Hun İmparatorluğu'nun ortaya çıkışı Çin'in kuzeyindeki etnik dengeleri olduğu kadar Orta Asya'daki yapıyı da büsbütün değiştirdi. Hunlar, bu bölgede aniden ortaya çıkmış değillerdi. Bölgenin Tiler'le birlikte en eski Türk boylarından bir olup, varlıkları m. ö. III. bin yılına kadar gerilere gitmektedir. Türk ulusları yanında Moğol ve diğer etnik gurupları da siyasal baskıları altına alan Hunlar m. ö. III. yüzyıldan miladi III. yüzyıl ve sonrasına kadar Çin'in kuzeyi ile kuzey-batı bölgesine uzun asırlar boyunca hükmetmeyi başarmış ender kavimlerden biridir. Çin kaynaklarından Shih-chi'ye göre, Hunlar ortaya çıktıklarında doğu sınırlarında Tung-hu (Tunguz/Domuz) kavimleri, güney taraflarında ise Yüe-Çiler oturmaktaydı. Ancak, bir zamanlar önemsemedikleri Hunlar, Mao-tun (Me-te) zamanında her ikisini yenince durum değişti¹⁸². Mao-tun'un

¹⁸⁰ Hou Han-shu, 96A=5a;

¹⁸¹ Hou Han-shu, 96B=1b;

¹⁸² Shih-chi, 110=1a, 3b'de şöyle denilmektedir: "Shan-yü [T'ou-man'ın] Mao-tun isimli bir veliahdı vardı. Ancak daha sonra [T'ou-man'ın] çok sevdiği eşlerinden biri de bir çocuk dünyaya getirdi. Shan-yü, Mao-tun'u öldürtüp onun

ardından onun halefi Lao-shang m. ö. 174 yılında Yüe-Çiler'e çok daha ağır bir darbe indirdi. İşte bu olay Yüe-Çi boylarının batıya doğru göçünü başlatmıştı¹⁸³. Alınan Hun yenilgisi üzerine Yüe-Çiler iki kola ayrıldılar: Büyük Yüe-Çi ve Küçük Yüe-Çi. Büyük Yüe-Çi boyu batıya gelen Yüe-Çilerin en büyük kitlesini oluştururken, Küçük Yüe-Çi boyu Yüe-Çiler'in küçük bir kısmının Tibet'in kuzey dağlarında kalan kısmını oluşturmaktaydı¹⁸⁴.

Yüe-Çiler batıya hareketleri sırasında önce Vusunlar'a saldırdılar ve hemen ardından Isık Göl çevresinde iskan tutan Sak boylarına karşı taarruza geçtiler. Sakları yendikten sonra ellerine geçirdikleri topraklara yerleştiler. Bunun üzerine Yüe-Çi hakimiyetini kabul etmeyen bazı Sak boyları güneye doğru göç yolunu tuttu. Çin yıllıklarında şöyle denilmektedir: "*Hsiung-nu'lar (Hunlar) Yüe-Çi'leri yendikleri zaman, Yüe-Çi'ler batıya gittiler ve Ta-hsia'ya hakim oldular. Sai-wang'lar da Chi-pin'e hakim oldular*"¹⁸⁵. Anlaşılan bu iki olay Yüe-Çi ve Sak göçlerini tetiklemiştir. Hunlar Yür-Çiler'i, Yüe-Çiler de Saklar'ı. Yüe-Çiler Saklar'ın topraklarını işgal ederken, onlarda güneye inerek Keşmir'i işgal etmişlerdi. Yüe-Çiler'in Saka yurdunu işgalleri m. ö. 170-160 yıllarında gerçekleşmişti. Onlar burada m. ö. 140-130 yıllarına kadar oturdular. Ancak bu yıllarda Vusunlar'ın saldırısına uğrayınca Sogdiyana'ya göç etmek zorunda kaldılar¹⁸⁶. Yüe-Çiler'in

yerine bu çocuğu veliaht yapmak niyetine kapıldı. Bu niyeti üzerine Mao-tun'u Yüe-Çiler'in emrine rehin olarak verdi. Mao-tun, Yüe-Çiler'in elinde rehin olduğu sırada T'ou-man onlara saldırdı. Bu olay üzerine Mao-tun'u Yüe-Çiler öldürmek istediler. Ancak, Mao-tun iyi koştan bir ata atlayarak onların elinden kaçıp kurtuldu. T'ou-man, bunun üzerine oğlunu taktir cdermiş gibi davranarak onu on bin kişilik bir süvarinin komutanı yaptı";

¹⁸³ Shih-chi, 123=2b; Hou Han-shu, 96A=7a;

¹⁸⁴ B. Ögel, *Yüc-Çi'ler*, s. 249;

¹⁸⁵ Hou-Han-shu, 96A=5a;

¹⁸⁶ Bu hususta bkz. B. Y. Staviskiy, *'Srednaya Aziya v ahaimenidskuyu epohu'*, *istoriya tadliskogo naroda*, s. 407-410; B. Ögel'e göre, aslında bu göç, yani Yüe-Çi göçü Baktiya'ya değil Sogdiyana'ya yapılmıştır. Bkz. *Yüe-Çiler*, s. 261;

başlıca olarak bu dönemlerde Isık Göl çevresine İli, Çu ve Narin havzalarına yayıldıklarını görüyoruz¹⁸⁷. Arkalarından gelen Vusun göçü, onların iyice Orta Asya'nın merkezi kısımlarına kaymasına neden olmuştu. Bu durum, bölgedeki siyasal dengeleri de değiştirmişti.

Yüe-Çi göçleri sırasında Orta Asya'nın merkezi ve Türkmenistan sahasında Helenistik kültürü yaşatan bazı koloniler ve küçük siyasal oluşumlar bulunmaktaydı. Öte yandan Selevikoslar'ın bölgede ciddi bir siyasi baskısı da söz konusuydu. Merkezi Belh olan Baktriya, Aleksandriya merkez olmakla Amuderya, Samerkand, Fergana'da Hokand, Margiana, Merv, Kandehar ve Kabil'de bir zamanlar İskender'e bağlı koloniler bulunmaktaydı. Bunlar kendiliğinden aralarında olduğu kadar Selevikos yönetimine karşı da zaman zaman saldırganlaşabiliyorlardı. Özellikle, Sogdiyana ile Baktriya arasında ciddi çarpışmalar söz konusuydu. Türkmenistan'daki Merv sahası Yunan kolonisi ise dış ilişkilerinde Selevikoslar'a bağımlı olmasına karşı iç işlerinde bağımsızlardı¹⁸⁸. Merv'de bu dönemde koloni yönetici kesimini oluşturan Yuanlılar yanında Saklar da oturmaktaydılar. Merv uzun bir süre Saklar'ın Orta Asya ile İran arasındaki geçit merkezi olmuştu.

Yüe-Çiler, Isık Göl çevresine geldiklerinde buradaki Saklar Baktriya bölgesine taarruz etmişlerdi. Demetrios zamanında Baktriya Devleti'nin toprakları Hun Devleti'yle temas halindeydi. Saklar'ın Baktriya'ya saldırıları Ökratid dönemine rastlamaktadır. Bu dönemde Baktriya epeyce zayıflamıştı. Bundan yararlanan Mitridat'ta bölgeye saldırılarını artırdı. Mitridat'ın saldırıları karşısına geçmeye çalışan Ökratid hezimete uğratılmış, kaçmayı başarmışsa da kısa süre sonra yakalanıp idam edilmişti. Ardından yerine oğlu Heliocles Baktriya kralı olarak atanmıştı. Bu dönemde Partlar bölgeye saldırarak bir ara Baktriya'ya hakim olmuşlarsa da, Saklar Yüe-

187 B. Ögel, *Yüe-Çiler*, s. 261;

188 B. Ögel, *Yür-Çiler*, s. 261-262;

Çiler önünden kaçarak Partları bölgeden kovup Baktriya'ya yerleşmişlerdi. Böylece, Baktriya Krallığı çökmüş ve toprakları Saklar tarafından ele geçirilmişti¹⁸⁹. Starbon'a göre, Partlar Ökratid'in devletini devirdiler ve Iskitler de silahlı zoruyla Baktriya'nın bir kısmını ellerine geçirdiler¹⁹⁰. Kaynakların aktardığına göre, Vusunlar'ın Yüe-Çi ülkesini işgali sonucunda onlar Sogdliana'yı ele geçirdiler, Sakalar ise Baktriya'da oturmaktaydılar¹⁹¹. Bu dönemde geniş Sak kitleleri ise Hindistan, Afganistan, İran ve Türkmenistan sahasına yayılmışlardı. Litvinskiy ve Piankov'a göre, bu sahalara yayılan Sakalar Umurga Sak Devleti'nin nüfusunu oluşturan Sak boylarıydı¹⁹². Helicoles'le Baktriya'da Grek asıllı hükümdarlar sülalesi tamamlandı ve Saklar bölgeyi tamamen ellerine geçirmişlerdi. Bu sırada Umurga Sak Devleti'nin tabanını oluşturan büyük Sak kitleleri Amuderya üzerinden Türkmenistan sahasına inişlerini tamamladılar. Özellikle, Merv çevresinde yoğunlaşan Saklar burada Partlar'la yaptıkları savaşı kazanınca Herat yolunu takip ederek Sicistan bölgesine geldiler. Saklar Sicistan'da kendi devletlerini kurmuş, bir kısmı da İran'ın kuzeyi boyunca hareket ederek Azerbaycan taraflarına gitmişlerdi¹⁹³. M. ö. 125 yılında ise Baktriya'da kalan son Sak boyları da buraları terk ederek başta Merv olmakla güneydeki akrabalarının yanına göç ettiler. Yüe-Çiler ise Baktriya'nın tamamını ellerine geçirip başkentlerini de buraya taşıdılar.

M. ö. 139 yılında Han (Çin) sarayı Chang Ch'ien'i elçi olarak iki defa Orta Asya'ya göndermişti. Elçi ilkinden Yüe-Çiler'e (m.ö. 139-126), ikincisinde ise Vusunlar'a (m.ö. 119-115) sefaret edip

¹⁸⁹ B. Ögel, *Yüe-Çiler*, s. 263;

¹⁹⁰ Strabon, *Geografiya*, XI/2;

¹⁹¹ B. Ögel, *Yüe-Çiler*, s. 264;

¹⁹² B. A. Litvinskiy, *Drevnyye kočevniki "Kırşî mira"*, M. 1972, s. 192-193; 1. Piankov, *The Ethnic History of the Sakas*, s. 38-39;

¹⁹³ B. Ögel, *Yüe-Çiler*, s. 269;

onlarla Hunlara karşı ittifak kurmanın yollarını aramıştı. Bu elçinin geride bıraktığı 'Raporlar' bugün Orta Asya'daki durumu öğrenmek açısından çok önemlidir. Shih-chi'nin Ta Yüan Monografisinde yer alan Chang Ch'ien'in seyahat raporu bu dönemde Orta Asya'daki ülkeler hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Rapora göre, Orta Asya aşağıdaki ülkeler bulunuyordu:

Ta Yüan Memleketi: "Hun Ülkesinin güney-batısında, Han Sülalesinin ise (Çin'in) tam batısındadır. Buranın Çin'le olan uzaklığı 10 bin li'dir. Onların yaşam tarzı yerleşiktir. Ziraatla uğraşmakta; tarlalarında buğday, pirinç yetiştirmekteler. Üzümden yapılmış şarapları ünlüdür. Ünlü olan bir diğer şey ise atlarıdır. Atları kan terler. Bu atlar, kutsal bir attan doğan tayın soyundan gelmektedir. Çift sırdan yapılmış evleri ve şehirleri vardır. Onlara bağlı yetmişten fazla irili ufaklı şehirleri daha bulunmaktadır. Nüfusları 10 bin kadardır. Orduları okçulardan, mızraklı birliklerden ve atlı savaşçılardan müteşekkildir. Ta Yüan Memleketinin kuzeyinde K'ang-chü, batısında Ta Yüe-çi'ler, güney-batısında Ta-hisa (Baktriya), güney-doğusunda Vusunlar, doğusunda ise Yu-mi ve Yu-T'ien (Hoten) gibi ülkeler bulunmaktadır. Yu-t'ien batısındaki bütün ırmaklar batı istikamaetinde akarlar ve Hsi-hai (Batı Denizi)'ye dökülürler. Onun (Yu-t'ien) doğusundaki ırmaklar ise doğu istikamaetinde akmakta ve Yen-tse'ye (Tuz Gölü) dökülmektedir"¹⁹⁴.

Raporda adı geçen Ta Yüan Ülkesi Fergana'dır. Yapılan coğrafi tasvirlerde bu ülkenin Fergana olduğunu doğrulamaktadır. Burası eski Saka yurdu olmuş, Çin kaynaklarında ise adına Büyük Yüan denilmekteydi.

Vusun Memleketi: "Ta Yüan ülkesinin 2 bin li kadar kuzey-doğusundadır. Sürülerin hareketini takip eden göçebelerin yaşadığı bir memleketir. Örf ve gelenekleri Hunlar'la aynıdır. Bunların yüz binlere varan askerleri bulunmaktadır. Cesur ve savaştan korkmaz askerleri vardır. Eskiden Hsiung-nu'lara tabiyseler de güçlendikten sonra Vusunlar

¹⁹⁴ Shih-chi, s. 3161;

*bağılıklarını kaldırdılar. Nitekim, Vusunlar [bağımsız olduktan sonra] Hunların düzenledikleri toylara hiç gitmez oldular"*¹⁹⁵.

Vusunlar, önceleri Kansu eyaletinin batısında oturmaktaydılar. Onlar burada Sağ Hun Beyine tâbi idiler. M. ö. 128 yılında boy halinde Isık Göl çevresine gelerek bir zamanlar Saklar'ın oturduğu daha sonra Yüe-Çiler'in ele geçirdikleri toprakları istilâ ettiler. Gök-türklerin tarih sahnesine çıkışına kadar mevkilerini korumuşlardı. Yapılan son çalışmalar bunların Türk olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir¹⁹⁶.

K'ang-chü Memleketi: *"Ta Yüan memleketinin 2000 li kadar kuzey-batısındadır. Göçebelerin oturdukları bir memlekettir. Yaşam tarzları Yüe-Çiler'le aynıdır. 80 ila 90 bin arasında askerleri bulunmaktadır. Ta Yüan memleketiyle komşudurlar. [Siyasal anlamda] küçük ve zayıf olduklarından dolayı güneyi Yüe-Çiler'in, doğusu Hsiung-nu'ların hakimiyetine bağlı olarak hizmet yapmaktadır"*¹⁹⁷.

Bunlar Kang, Kanglı, Kağrı boylarının ataları hesap edilmektedir. Muhtemelen bölgeye gelen ilk Ti boylarındandır. Haklarında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazılarına göre, K'ang-chü memleketi Sogdiyana'dır. Bazıları bunları Asiler kabul ederken, bazıları da Türkler kabul etmektedir. Son bilgiler Semarkand çevresinin ve kuzeyinin K'ang-chü ülkesi olduğunu göstermektedir. Kang-chü ülkesi kuzeyinde kurulacak olan Türkmen ülkesiyle bölgenin en önemli ilk Türk yerleşim alanları olmuştur¹⁹⁸.

Yen-ts'ai Memleketi: *"K'ang-chü memleketinin 2000 li kuzey-batısında. Göçebe bir topluluktur. Geleneklerinin büyük bir kısmı K'ang-chü'lerinkiyle aynıdır. Askeri sayıları 100 bin kadardır. Bu memleket*

¹⁹⁵ Shih-chi, s. 3161;

¹⁹⁶ J. R. Gardiner-Garden, *Heradot's contemporaries on skythian*, s. 29-40;

¹⁹⁷ Shih-chi, s. 3161;

¹⁹⁸ Bu hususta bkz. S. G. Klyashtorniy, 'Orhun Abidelerinde Kengü'nün Kavını Yer Adı (Etno-toponimiği)', çev. İ. Kaynak, *Belleten XVIII/69*, 1954, s. 89-104;

Büyük Göl kıyısındadır. Dik yamaçlı kıyısı yoktur. Burası Pei-hai (Kuzey Denizi) dedikleri yer olmalıdır"¹⁹⁹.

Sonraki dönem Çin yıllıklarında A-lan adını alan bu ülke gelenek ve göreneklerinde K'ang-chü ile aynı olduğu bilinmektedir. İslâm coğrafyacıları bu sahayı daha sonra Oğuz Çölü olarak göstereceklerdi. Muhtemelen Amuderya ile Hazar Denizi arasındaki sahaları içine almaktaydı. Buranın halkı eskiden Asiler'di, sonradan ise İslâm müellifleri bunların Türkleştiğini kaydetmekte²⁰⁰.

Ta Yüe-çi Memleketi: "Ta Yüan memleketinin 2-3 bin li batısındadır. Kuei-shui ırmağının kuzeyinde otururlar. Onların güneyinde Ta-hsia (Baktriya), batısında An-his (Part), kuzeyinde ise K'ang-chü memleketleri yer almaktadır. Yarı göçebedirler. Hayvan sürülerinin peşinde bir hayat sürdürmektedirler. Gelenekleri Hunlarınki gibidir. Asker sayısı 100 ile 200 bin arasındadır. Bunlar eskiden çok kuvvetliydi. Bu yüzden Hunları küçümsemişlerdir. Mao-tun tahta geçince onlara saldırarak yendi. Lao-Shang (Hun hükümdarı) döneminde Hunlar Yüe-çi kralını öldürdüler ve kafatasından içki kadehi yaptılar. Başlangıçta onlar Tuh-huang Ch'i-lian Dağları çevresinde oturmaktaydılar. Ancak Hunların saldırısına uğradıktan sonra kaçarak buralardan uzaklaşmışlar. Buradan Ta Yüan memleketinden geçip (Fergana üzerinden) batıda Ta-hsia (Baktriya) memleketindekileri mağlup ederek onları kendilerine tâbi ettiler. [Yüe-çi hükümdarı bunun üzerine] karargâhını Kuei-shui'nin kuzeyine kurdu. Hunlardan kaçarken onlardan küçük bir gurup Nan-shan Dağındaki Chianglara (Tibetlilere) sığınmıştır. Bu nedenle bunlar Küçük yüe-çi adlanırlar"²⁰¹.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Hunlar karşısında yenilen Yüe-çi boyları önce Sakları yerlerinden etmiş, daha sonra Vusunlar'ın takibine uğrayınca Baktriya bölgesini işgal ederek buralara yerleş-

¹⁹⁹ Shih-chi, s. 3161;

²⁰⁰ R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 18-19;

²⁰¹ Shih-chi, s. 3161-3162;

mişlerdi. Merkezlerinin Amuderya çevresinde olduğu bilinmektedir. Baktriya sahasına gelen Yüe-çiler burada kendi devletlerini oluşturmuşlardı²⁰².

An-hsi Memleketi: *"Ta Yüe-çi memleketinin birkaç bin li batısındadır. Yerleşik bir topluluk olup tarımla ilgilenirler. Prinç ve buğray yetiştirir, üzümünden şarap yaparlar. Şehir ve yerleşim alanları Ta Yüan ülkesine benzer. Bu ülkede irili ufaklı çok sayıda şehir bulunmaktadır. An-hsi memleketi birkaç bin li genişliğinde olup, büyük bir ülkedir. Bu memleket Kuei-shui (Amuderya) nehri kenarındadır. Bu ülkede pazarlar vardır. Yerel halk ve tüccarları araba ve hayıklarla komşu ülkeler ve hatta birkaç bin li uzaklıktaki memleketlerle ticaret yapmaktalar. Gümüşten paraları vardır. Paralarının yüzü aynen hükümdarların yüzüne benzer (hükümdarın resmi basılmıştır). Hükümdar öldüğünde yeni paralar basılır ve üzerine yeni hükümdarın resmi kaydedilir. Dövülmüş deri üzerine yatay ve paralel biçimde yazılar yazıyorlar. Bunu kitap olarak kullanmaktalar. Onların batısında T'iao-chih, kuzeyinde Yen-ts'ai ve Li-hsüan memleketleri bulunmaktadır"*²⁰³.

Çinlilerin An-hsi adını verdikleri ülke Türkmenistan sahasını da içine alan Part İmparatorluğu'nun kurulduğu geniş İran sahasıydı. Bizzat kaynakta, bu ülke sınırlarının Amuderya'dan başladığı ve aşağıya doğru uzandığı belirtmektedir. F. Hirth, 'An-hsi' adını 'On Sak' olarak okumuş ve Partlar'ın da Sak kökenli olduğunu hesaba katarak bu geniş arazinin bir Sak ülkesi olduğuna karar vermişti²⁰⁴. E. G. Pulleyblank ise bunun 'An-siek' diye okunmasını önermiştir. Yani araştırmacılar, bu adın Part devletini kuran 'Arsakes' hanedanının adından neşet ettiği görüşündeler. Hirth'in açıklaması belki okuma olarak bir benzetmeden ibaretse de, bölgeyi Saklar'la ilişkilendir-

²⁰² B. Ögel, *Yüe-çiler*;

²⁰³ Shih-chi, s. 3162;

²⁰⁴ F. Hirth, 'Story of the Travels Chang Kien's Embassy', (126 B. C.), JAOS XXXVI, 1917, s. 115, n. 267;

mekle çok haklıdır. Nitekim, başta Türkmenistan olmak üzere bu sahada geniş bir Sak kitlesinin barındığına değinmiştik. Çinli seyyah, aynı zamanda özellikle Türkmenistan'la ilgili bazı ip uçları da vermektedir. Raporlarda, bölge halkının araba ve kayıklarla komşu ülkelerle ticaret yaptığına dair yer alan bilgiler Amuderya'nın ticari önemini açıklamaktadır. Bilindiği gibi, eskiden beri Amuderya nehrinin her iki yakasında oturan topluluklar birbirleriyle sıkı ticari ilişkiler içinde olmuşlardır. Ayrıca, raporda yerleşik yaşamın benimsendiğine dair de bilgiler vardır. Dolayısıyla, Çinli seyyah'ın aktarmaları bu dönemde Türkmenistan bölgesini Partlar'ın yönetiminde olduğunu açığa çıkartmakta, ayrıca bu sahada Sakların oturduğu ve yerleşik yaşamı benimsediklerini ortaya koymaktadır.

T'iao-chih Memleketi: "*An-hsi memleketinin birkaç bin li batısındadır. Bu ülke Hsi-hai'nin (Batı Denizi) kıyısında yer alıp sıcak ve rutubetlidir. Genellikle tarımla uğraşmakta ve pirinç yetiştirmektedirler. ... Nüfusu kalabalık olup çeşitli küçük prensliklere ayrılmışlardır. Onlar An-hsi ülkesi tarafından tâbi konumuna düşürülerek yönetilmekte ve vassal yabancı memleket olarak görülmektedirler*"²⁰⁵.

Bu ülkenin neresi olacağı konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ancak raporda Partlar'ın batısı denildiğine ve Batı Denizi'nden söz edildiğine göre, İran'ın ve muhtemelen Hazar'ın batı kısımları kastedilmektedir. Ülkenin çeşitli prensliklere ayrıldığı ve tâbi konumunda olduğu göz önüne alınırsa burasının Kafkas Ötesi ülkeleri olacağı aşîkârdır. Ayrıca, raporda '*bir cins kuş vardır ve yumurtası hap büyüklüğündedir*' ifadesi ile '*bu memlekette iyi hokkabazlar vardır*' açıklaması Hazar Denizi batısında yer alan Atropatena, Albanya ülkelerine gönderme yapmaktadır. Bazı araştırmacıların Batı Denizi denilen denizin Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz olduğu yönündeki açıklamaları kabul edilemez. Çünkü, bu ülkelerin raporda anlattığı gibi Partlar'a tâbi olduğundan yapılan açıklamalar en azından bu dönem için söz konusu değildir.

²⁰⁵ Shih-chi, s. 3162;

Böylece, Çinli elçinin raporu sayesinde m. ö. I. yüzyılda Orta Asya'daki genel durum ortaya çıkmakta, etnik ve coğrafi sınırlar kesinleşmektedir. Buna göre, Orta Asya bu dönemde üç büyük etnik güç tarafından paylaşılmaktaydı: Saklar, Yüe-çiler ve Vusunlar. Bunlarla birlikte bazı küçük etnik guruplar da bölgede iskân etmişlerdir: Kang-chü, Asi boyları bunlardandır. Türkmenistan'a gelince bölgede yoğun bir Sak nüfusunun olduğu inkâr edilemez. Ayrıca, bunlar bu dönemde yerleşik yaşamı benimsemiş, ticaret ve tarımla uğraşmaktaydılar. Yine Türkmenistan Sakları bağıcılıkla uğraşmakta, üzümünden şarap yapmaktaydılar. Bu gelenek Türkmenistan'da hiç bozulmadan XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam ederek gelmişti.

Kuşan Devleti

Orta Asya ve özellikle Türkmenistan sahasının Türk boylan tarafından ele geçirilmesi ve bir Türk Yurdu konumuna gelmesi çok daha eski dönemlere dayanmaktadır. Araştırmacılar Türkmenistan'ın bir kısmını da içine alan Doğu İran sahasının Türkler'le ilk ciddi temasının Kuşanlar sayesinde sağlandığından söz etmektedirler. Eski Belh sahasının Türkmenistan'ın güney-doğu kısımlarını içine alması dolayısıyla Kuşanlar'ın siyasal anlamda etkinlik alanları bu bölgelerde geçerlilik kazanmıştı. Ancak, Kuşan meselesi bir çok problemlerle doludur. Her şeyden önce, bunların etnik mensubiyeti henüz öğrenilememiştir. Bu konuda altı farklı görüşleri sürülmüşse de araştırmacılar temel olarak üç görüşün sağlıklı olduğu konusunda hemfikirler: 1. Türk menşeli oldukları; 2. İran-İskit kökenli oldukları; ve 3. Moğol menşeli oldukları. Son yıllarda ilginç bir görüş daha ortaya atılmıştır. Buna göre, Toharlar, daha sonra Oğuzlar'ın 24 boyu arasında yer alacak olan Döğerler'in ataları olduğundan, bu devletin kurucuları Döğer/Tohar boyları olmuşlardı. Ancak bu defa da Tohar/Döğerler'in etnik

mensubiyeti söz konusu olmaktadır²⁰⁶. Kuşanlar'ın menşei hakkında ileri sürülen görüşler arasında en fazla taraftar bulanı Türk oldukları yönündeki tezdır.

Kuşan adı Brahmi metinlerinde 'Kusāna', Çin yıllıklarında 'Kuei-shuang', Pers kaynaklarında 'Kwş'n', Ermeni kaynaklarında 'Kuşank/Xuşang' olarak geçmektedir²⁰⁷. Bu adın anlamına gelince, bazılarına göre bir yönetici ismi, bazılarına göre ise 'asil, hükümdar sülalesine mensup' olarak anlaşılmalıdır²⁰⁸. Başını J. Kennedy, Wilson, Bhandarkar, S. Levi, F. Hirth, E. Hultsch ve Türk E. Konukçu'nun çektiği bir grup araştırmacı Kuşanlar'ın Türk olduğundan

²⁰⁶ Yapılan arkeolojik araştırmalar Yüe-çi, Kuşan ve Tohar kültürü arasında net bir tespit ortaya koymaya imkân sağlayamamaktadır. Bu yüzden Tohar, Kuşan ve Yüe-çi ilişkisi bir uezden öteye götürülememiştir. Bkz. Liu Hunru, 'Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies', Journal of the History, University of Hawai'i Press, 12, N: 2, 2001, s. 269; Ayrıca, dil olarak Toharların Türklerle hiçbir ilgilerinin olmadıkları biliniyorken sırf isim benzerliğinden dolayı Tohar/Döger Türklüğünden söz etmek doğru değildir. Ancak, Dögerlerin sonradan Türkleşen, Toharlar olmaları bize mantıklı görünmektedir. Nitekim, Oğuz Yabgu Devleti zamanında bazı Arı kavimlerinin Türkleştiklerini biliyoruz.

²⁰⁷ K. V. Trever bir çalışmasında Ermeni müellifi Yelişe'nin "Kuşan adı da verilen Hunlar Ülkesi" ifadesini aktarmaktadır. Bkz. K. V. Trever, *Oçerki po istorii kultury drevney Armenii*, M.-L. 1953, s. 126; Ermeni kaynaklarında Kuşan – Hun benzetmesine sık sık rastlanmaktadır. Ayrıca, Kafkas Ötesi bölgesine gelen Türk göçebeler arasında 'Kuşanlar'ın da adları geçmektedir. Hatta Ermeni kaynaklarında 'Kuş' diye bir boydan da söz edilmektedir. Kuş kavimi Peçenek göçleri sırasında onlarla birlikte bu bölgelere gelmiştir. Muhtemelen, Peçenekler, Sırderya boylarında oturdukları sırada kendileri saf-larına bölgedeki küçük etnik grupları da katmış olmalıdır. Kuşanlar hakkında ayrıca bkz. V. G. Lukonin, 'Kuşano-Sasanidskie moneti', *Epigrafika Vostoka*, N: XVIII, 1967; aynı müel, 'Zavoyevaniya Sasanidov na Vostoke i problema Kuşanskoy obsolyutnoy khronologii', *VDI*, N: 2 (108), 1969; E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ank 1973, s. 11-12;

²⁰⁸ E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar*, s. 12;

yana görüş birliğinde bulunmaktalar. Daha ziyade yapıtlar ve sikkeler üzerinde yoğunlaşan Kennedy, Kuşan liderlerinin Türk temsili-ni canlandırıldığını beyan etmiştir²⁰⁹. Toharlar'la Kuşanlar arasında etnik benzerlik kuran Kennedy, sikkeler üzerindeki hükümdarların fizikî görüntüsünden yola çıkarak bu ailenin Türk boylarına men-sup olduğu kanaatindedir. Aynı nedenlerden dolayı, Wilson da sikkelerde görülen hükümdar resimlerinin 'özellikle Moğol olmayıp Türk olduklarını' vurgulamıştır²¹⁰. Biraz daha nazarı olan bu açık-lamalar, Kuşanlar'ın daha ziyade Hintlilere özgü özellikler taşıdığını savunan araştırmacılar tarafından sert biçimde eleştirilmiştir²¹¹. Oysa, bu görüşlerin haklı olmaları bazı hususlar bulunmaktadır. Özellikle, coğrafi bakımdan Kuşanlar'ın ortaya çıktıkları saha daha sıcak olmasına rağmen, tasviri yapılan Kuşan heykellerindeki hükümdar ve hanedan azalarının görüntüsü bozkır insanının özelliklerini yansıtmaktadır. Her ne kadar Kuşanlar'ın Türk oldukları tezi-ne taraftar gözükmese de G. Pugaçenkova, Kuşan yapıtlarında bu özelliklerin dikkat çektiğini ve muhtemelen onların asil bir aileden indiklerini belirtmektedir²¹². Pugaçenkova'nın çalışmaları daha ziyade Kuşan-Part benzerliği üzerinde yoğunlaşmaktadır²¹³. Aynı bulguları esas alan Bhandarkar da bunların Türk olduklarını vurgu-

²⁰⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. J. Kennedy, 'The Secret of Kaniska', JRAS, 1912;

²¹⁰ H. Wilson, *Arian Antigue. A Descriptive account of the antiquities and coins of Afganistan*, Delhi 1971;

²¹¹ Bu hususta bkz. B. Kunar, *The Early Kusānas*, New Delhi 1973, s. 5-6;

²¹² Müellifin bu alanda yazılmış bir hayli çalışmaları bulunmaktadır. Pugaçenkova'nın araştırmalarındaki en önemli husus, Kuşanlar'ın Amuderya kuzeyindeki başkenti olarak tanıttığı Halçayan'daki arkeolojik bulgular üzerinde ciddi sonuçlar ortaya koymasıdır. Bkz. G. A. Pugaçenkova, *Iskusstvo Baktrii Epohi Kuşan*, M. 1979; aynı müel, 'K ikonografii Geraya (O nekatorih voprosah rannekuşanskoy istorii)', VDI, N: 1, 1965; aynı müel, *Halçayan. K probleme Hudojesrvennoy kultury Severnoy Baktrii*, Taşkent 1966;

²¹³ G. Pugaçenkova, *Iskusstvo Baktrii Epohi Kuşan*, s. 222;

larken, S. Levi daha kesin bir görüş ortaya koyarak Saklar'ın Türk olduğu izlenimi üzerinden hareketle, Kuşanlar'ın da Türklüğüne gönderme yapmıştır²¹⁴. Bu görüşlerin Kuşanlar'ın tam olarak etnik mensubiyetine vurgu yapmadığı görülmektedir. İlk kez ünlü Sino-log Hirth bu hususa değinerek Kuşanlar'ın 'yabgu' ve 'kujula' gibi iki önemli hükümdarlık ünvanını kullandıklarına dikkat çekerek onların Türk olduğunu vurgulamıştır. Hirth'e göre, Çin yıllıklarında görülen 'Hsi-hou' ünvanının Yüe-çiler'e atıfla geçmesi, aynı ünvanın Hun, Vusun ve Kangkü kavimlerinde kullanılması bunlar arasındaki etnik yakınlıktan ileri gelmelidir. Bu ünvanın karşılığı 'yabgu' olup, Kuşanlar tarafından aslına uygun biçimde 'yavuga' olarak kullanılmıştır. Zaten Çin yıllıklarındaki 'hsi-hou', 'yabgu'nun bozulmuş biçimidir²¹⁵. Kuşanlar'ın Türklüğüne ilişkin tezin temeli olarak kabul edilen Hirth'in bu görüşü daha sonra Hultzsch ve S. Konow'un savunmasının esasını oluşturmuştur²¹⁶. Ancak bütün bu açıklamalar pek kolay çürütülecek türden görüşlerdir. Zira, Türk olmayan bir devletin hükümdarının da bu ünvanları kullanması mümkündür. Bu bulgular arasında sadece bir açıklama ciddiye alınabilir. XII. yüzyılda kaleme alınmış Kalhana'nın *Rajatangîni* adlı Keşmir tarihini konu edinen eserinde Kuşan hükümdarlarının Turuşkalar'dan, yani Türkler'de geldiği yönündeki açıklamasıdır²¹⁷. Ancak, bu açıklamada Kalhana döneminde Hindistan üzerindeki Türk etkisinin baskısı bulunabilir. Kuşanlar'ın Türk olduğu yolundaki tez illa da doğrudur diye bir kanıtlamada bulunmak anlamsızdır. Ancak, Kuşanlar'ın bazı Türk özelliklerinin olduğu inkâr edilemez. Bunla-

²¹⁴ B. Kumar, *The Early Kusānas*, s. 5-6; S. Levi, 'Note additionnelle sur les Indo-Scythes', JA, Yeni Sayı, N: 10, 1897, s. 10;

²¹⁵ F. Hirth, 'Nachworte sur Inschrift des Tonjukuk. Beitrage zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen', AIM 1899, s. 48;

²¹⁶ S. Konow, 'On the Nationality of the Kusanas', ZDMG, LXVIII, 1914, s. 88;

²¹⁷ Kalhāna, *Rajatarangîni*, I/170'de. Bu konuda bkz. B. N. Puri, *Kusana Bibliography*, Calkutta 1977, s. 2;

rın daha ziyade Yüe-çi ve Sakalar'la bağlantılarının olması muhtemeldir. Nitekim, bu unsurun arasında da bazı küçük çaplı Türk gruplarının karışmış olma ihtimali de yok değildir.

M. ö. III-II. yüzyıllarda Çin'in kuzeyinde ciddi etkileşimler ve siyasal çalkantılar yaşanmaktaydı. Bölgenin kuşkuyla yer bırakmayacak ölçüde tek efendileri Hsiung-nu denilen Hun boylarıydı. Hunlar Türk menşeli bir boydu ve yanlarına aldıkları bir diğer Türk menşeli Ti boylarıyla neredeyse birkaç yüz yıl Çin'e efendilik edecek derecede güçlü bir ulus ortaya çıkarmışlardı²¹⁸. Hunlar önce çevrelerindeki kavimleri hakimiyetlerine almaya başladılar. Direnenleri veya eski düşmanlarını da net bir biçimde bozguna uğrattılar. Arka arkaya iki kez Hun darbesine maruz kalan Yüe-çiler daha fazla dayanamayıp yurtlarını terk ederek Saka boylarının yerleşik alanları olan Isık Gölü kenarlarına geldiler. Bu göçler m. ö. 174 yılından sonra gerçekleşmişti. Kurtulmuş gibi gözükten Yüe-çiler yeni yurtlarını pek tanıma fırsatı bulmadan m. ö. 133-129 yılında bir rüzgâr gibi ülkelerine dolan Vusunlar'ın baskısına uğradılar. Bunun üzerine yurtlarını bırakıp Bakrtiya tarflarına geldiler. Buradan da onların Afganistan yolculuğu başlamıştı. Bu olay Kuşan Devleti'nin kuruluşuna uzanan yolda atılan ilk adımı olmuştu²¹⁹. Afganistan, Güney-Doğu Türkmenistan sahasına inen Yüe-çi kavimleri buralara gelirken Orta Asya'daki bazı boyları da yanlarına almış olmalıdır. Bunlar arasında Saka veya Hint-Avrupa asıllı olma ihtimali yüksek olan ve kalınuları Oğuzlar'ın Sırderya boylarına geldiklerine kadar süren Toharlar bulunmaktaydı. Oğuzlar, Sırderya kıyılarına geldiklerine Toharlar artık bir Türk özelliği sergilemekteydiler. Bu yüzden kolayca Oğuzlar'a karışıp Döğer boyu-

²¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. L. Gumilev, *Hunlar*, çev. A. Batur, İstanbul, 2002;

²¹⁹ Bu konuda bkz. B. Ögel, *Wu-sunlar*; aynı müel, *Yüe-çiler*; aynı müel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1981, c. I, s. 489-490;

nu ortaya çıkarmışlardı. Göç eden Yüe-çiler beş ayrı yabguluk tarzında idari taksimata bölündüler. 'Yabgu' adı Asya göçebelerinin bu dönemde en çok sevdikleri ve beğendikleri bir hükümdarlık ünvanıydı. Bu yüzden, Yüe-çiler'de hükümdar ünvanı olarak 'yabgu' terimini kullandılar. Beş Yüe-çi Yabguluğu arasında miladi 10. yılda en etkilisi Tohar/Döğer asıllı Kuşanlar'dı. Kuşan yabgusu I. Kujula diğer yabguların zayıf konumundan yararlanıp Yüe-çi ulusunu tek bir merkez etrafında birleştirdi. Böylece, on yıl içinde Kuşan Devleti resmen kurulmuş oldu²²⁰. Kuşanlar bu tarihten itibaren hızla yükselmeye başladılar. Önce Baktriya Devleti'ni ortadan kaldırdılar, ardından da Vima Kadphises zamanında Hindistan üzerine harekete geçtiler. I. Kujula zamanında (10-35), Kuşanlar Partlar'la savaşarak Kabil'i ellerine geçirdiler. Ondan sonra Kuşan tahtına Vima Kadphises (35-62) geçmiştir. Ardından gelen Jihonika dönemi (62-78) ve I. Kanişka devrinde (78-101) Kuşan Devleti altın çağını yaşamıştı. Bu dönemde devletin sınırları doğu yönünde Banares'e, batı yönünde İran Part sınırlarına kadar uzanıyordu. Kuzeyde ise Kuşanlar Buhara'ya kadar gitmekteydiler. Türkmenistan sahası devlerin merkezi ve kuzey-batı kısmını oluşturmaktaydı. Merv bölgesinde iskân eden kalabalık Saka grupları ise Kuşan Devleti'nin bel kemiğini oluşturan unsurlar arasındaydı. I. Kanişka zamanı devletin hudutları alabildiğine genişledi. Onun döneminde Kuşan Devleti geniş Asya hudutları içinde ortaya çıkmış beş büyük devletten biri olarak tanınıyordu. Kanişka ilk iş olarak doğusunda tehlike arz eden Partlar'ı bertaraf etti. Part güçlerine ağır bir darbe vuran Kanişka vakit kaybetmeden doğuya yönelerek Kuzey Hindistan'ın tamamını ele geçirmişti²²¹.

Kuşanlar gerçek bir devlet kimliğine kavuştukları vakit içte ve dışta muazzam bir güç olarak gözükmekteydiler. Roma, ezeli düş-

²²⁰ E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar*, s. 17-19;

²²¹ E. Konukçu, s. 26;

manları ve komşuları Partlar'dan ziyade onları muhatap kabul etmekteydi. Doğu ve Batı'nın iki büyük dengesi arasında yapılan anlaşmalar İpek Yolu ticaretinin kontrol altında tutulmasıyla daha sağlam hale gelmişti. Bu anlaşmada Partlar devre dışı bırakılmışlardı. Buna göre, denizden ve karadan ticarî ilişkileri düzenli biçimde sürdürülecekti. Bu durumu göz önüne alırsak, Kuşanlar'ın rahatlıkla Hazar'a kadar ulaştıkları ortaya çıkmaktadır. Bu da Türkmenistan'ın tamamına yakınının Kuşan Devleti kontrolünde olduğu sonucunu ortaya çıkartmaktadır. Devletin başkenti olan Belh siyasi konumuyla zaten Türkmenistan'ın doğusunu içine almaktaydı. Ayrıca, Kuşanlar bölgedeki kalabalık Saka güçlerinden siyasi ve askeri olarak devamlı beslenmekteydiler. Ancak, Kuzey Hindistan'ın tamamen ele geçirilişi sonucunda başkent Belh'ten Gandahar'da bulunan Paruşapura taşındı²²². Kanişka'nın Hindistan'ı ele geçirmek girişimi, basit anlamda bu ülkeyi fethetmiş ilk göçebe hükümdar olarak tarihe geçmek olmayıp, çok daha farklı amaçlara hizmet etmekteydi. Bölge gerek ekonomik, gerekse de askeri bakımdan (bölgeye daha öncesinden çok sayıda Saka göçleri akın etmişti) Kuşanlar için hayati derecede önem arz etmekteydi. En önemlisi İpek Yolu hattı tümüyle kontrol altına alınmış olacaktı. Türkmen araştırmacılarının aktardıklarına göre, Kuşanlar zaman zaman Çin'le askeri çatışmalara girmişlerdi²²³. Muhtemelen bu çatışmalar büyük ticaret yolunun kontrolünü ele geçirmekten kaynaklanıyordu.

Kuşanlar, bölgesel açıdan sadece güçlü bir siyasal istikrarın kurucuları değil, kültür alanında da önemli gelişmelerin öncüleri olmuşlardı. İskender'le Doğu-Batı'nın kaynaşması olarak yorum-

²²² V. Diakov – S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi I: Orta Doğu – Uzak Doğu – Eski Yunan*, çev. Ö. İnce, Ank. 1987, s. 267;

²²³ S. İbragimov – A. Nuriyev – M. Övliyağulyev – N. Rahimov – G. Hamıradov – Ç. Yazlıyev, *Türkmenistanın Tarihi*, Aşgabat 1984, s. 65-66;

lanan Helenizmin gelişiminde Kuşanlar'ın izledikleri politik tavrın önemli rolü olmuştur. Kuşan hükümdarlarına ait paralar üzerinde Grek kralı Hermaios tesirinin gözlemlenmesi bunun bariz sonucudur²²⁴. Hindistan'daki 'Racalar'a dayalı idari yapının temelleri Kuşanlar döneminde atılmıştı. Bilindiği gibi, Saka ve Kuşan döneminde Hindistan merkeziyetçi bir yapıdan ziyade federatif bir idari yapılanmayı benimsemeye başlamıştı. Bu oluşum sonucunda Hindistan'daki toplumsal yapı da büyük ölçüde tamamlanmıştı. Kanişka döneminin bir diğer özelliği Budizm'in devlet dini gibi resmen benimsenmesidir. Bizzat onun liderliğinde toplanan konsilde Budizm'in dinsel yanları tartışılmış ve kabul edilmiştir. Gandahara ve Mathura okullarının statüsü genişlendirilmiş, âdeta bir devlet okulu konumuna getirtilerek, Sarnath okuluyla bir anlamda Hint-Kuşan veya Hint-Göçebe sanatı arasında birlik tesis edilmişti. Bu tarzın Hint edebiyatı üzerinde de yoğun etkileri olmuştu. Daha ziyade göçebe ve belki de Türkler'e özgü mitolojik bir tanımlama olan 'Manas', Hint dinsel anlayışında bir ilâh olarak karşımıza çıkmaktadır²²⁵.

Kanişka'nın vârisleri olarak Kuşan tahtına Vanişka (102-106), Huvişka (111-138) ve Vesudeva (145-176) geçmişlerdi. Devlet bunların döneminde sakin ve rahat bir dönem geçirmişti. Gerek ticari, gerek siyasi alanında istikrarın korunduğu bu dönemde tarih bakımından kaydadeğer bir olay da gerçekleşmemişti. Ancak, daha sonraki dönemlerde Kuşan Devleti'nin güneşi batmaya başladı. Batıda Sâsânîler, kuzeyde ise Mevarünnehr sahasına doğru yayılmaya çalışan Türkler'den Ti boyları Kuşanlar'ın sınırlarını tehdit etmeye başladılar. İran'da önemli gelişmeler ortaya çıkmış, Partlar'ın yerini Pers asıllı Sâsânîler almaya başladı. İran'da meydana gelen olaylardan rahatsız olduğunu or-

²²⁴ E. Konukçu, Kuşan ve Akhunlar, s. 17;

²²⁵ P. Speer, India. A Modern History, Michigan 1961, s. 76;

taya koymak amacıyla Pencap bölgesine sokulan Kuşanlar burada I. Şapur (241-272) karşısında aldıkları hezimetle kendilerini uçuruma doğru sürüklediler. Son Kuşan şahları²²⁶ II. Kanişka ve III. Kanişka dönemlerinde ağır buhranlar geçiren Kuşanlar askeri bakımdan da çözümler göstermeye başladılar. İran Sâsânî saldırıları bir yere kadar durdurulduysa da, Maverâünnehr üzerinde biriken Türk göçebeleri arkalarındaki baskıyla Kuşan sınırlarını çiğneyip içerilere doğru yol aldılar. Akhun adı verilen bu kalabalık Türk grupları Kuşan veya Sâsânî olsun önlerinde hiçbir engel tanımadan 350 tarihlerinden sonra Ceyhun nehrini geçip güneye doğru indiler. Bu durum karşısında Kuşan hükümdarı Kitolo'yu Pişaver taraflarına çekilmek zorunda kaldı. Her ne kadar Sâsânî hükümdarı Behram Gur (420-438) kısa süreliğine Akhunlar'ın önüne geçmeye başardıysa da kazanılan savaş uzun vadedi bir netice doğurmadı. Kısa süre sonra Belh'i ele geçiren Akhunlar, zamanla bütün Kuşan yabguluklarını ortadan kaldırıp kendi imparatorluklarını kurdular²²⁷.

Siyasal anlamda Kuşan Devleti ortadan kalksa da, tarihteki etkisi daha uzun bir süre devam etmişti. Her şeyden önce, coğrafi bakımdan oldukça savunmasız bir sahada (doğuda Hindistan, batıda İran, kuzeyde ise Türk ve diğer göçebe boyların hareket alanında) ciddi bir siyasi gücü ortaya koyma başarısını göstermiş ilk devletti.

²²⁶ Tarih literatüründe bunlara Kabil Türkşahiler'in ataları sayılan İna Teginliler de denilmektedir. Bu açıklama Markwart tarafından yapılmıştır. Nitekim onun görüşlerinin merkezinde Birunî'nin açıklamaları yer almaktadır. Bkz. J. Markwart, *Wehrot und Arang. Untersucung zur mythischen und Geschichtlichen Landeskunde von Ostiran*, Leiden 1938, s. 87-88. Bu görüş doğrultusunda Kuşanlar'a Barha Teginidler, kurucusu Kadphises'e de Barha Tegin adı yakıştırılmıştır. Bu görüş üzerinde daha ciddi çalışmalar yapılması gerekmektedir.

²²⁷ E. Konukçu, *Kuşanlar ve Akhunlar*, s. 85;

Bölgesel anlamda da Kuşanlar'ın bazı rolleri olmuştu. Orta Asya'daki Büyük Saka boylarının güneye inmesini sağlayarak kuzey-batı istikametinde yoğunlaşan göç dalgalarının etkisini düşürmüşlerdi. Bu durum Avrupa ve Kafkaslar üzerinde belli düzeyde rahatlamalara neden olmuştu.

Kuşanlar, etnik bakımdan Umurga Sak Devleti içinde yer alan boylarla karışan Yüe-Çiler'in ortaya çıkardığı bir siyasal teşekküldü. Onların geriye kalan artıkları daha sonra tekrar tarih sahnesine Oğuzlar'la birlikte çıkacak olan Döğerler olacaktı. Ayrıca, Kuşanlar coğrafi bakımdan Türkmenistan sahasının yoğun biçimde Saka nüfusuyla dolmasını sağlamışlardı. Bunlar daha sonra Akhun ulusu içinde yer alacaktı.

Türkmenistan'a Gelen İlk Türk Kavimleri: Hyonlar.

Romalı tarihçi Ammianus Marsellinus'a göre, Sâsânî Devleti'nin hudutlarının kuzey-doğusunda Chionitae (Kionit/Hyonit/Ak-Hun) adı verilen kavimler oturmaktaydı²²⁸. Adları ilk kez bu şekilde tarihe mal olan Hyonlar'ın kimlikleri günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Gerçi Türklükleri şüphe konusu olmayan Hyonlar'ın daha çok Eftalit Devleti'ni²²⁹ kuran boylarla aynı olup olmadıkları tartışılmaktadır.

Batılı kaynaklar bu boylardan söz ederken onları 'Karmir Hyon', 'Kerimichion' veya 'Herimichion' şeklinde tanıtır. Burada 'Karinir Hyon', 'Kırmızı Hun' anlamındadır²³⁰. Kaynaklar, Eftalitler arasında yer alan bazı boylardan söz etmektedirler: Kadiş-Hun, Askil, Zavul gibi. Yine bu boyların Hyonlar'dan mı, Eftalitler'den mi türediklerine dair kesin bir şey söylenilemiyor. Bir diğer husus da,

²²⁸ Bu konuda bkz. C. A. Mcartney, 'On the Greek Sources for the History of Turks', BSOAS, XI, 1943-1946, s. 266-275;

²²⁹ L. Ligeti, *Attila Hunlarının Menşei*, Attila ve Hunlar, s. 25; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 80;

²³⁰ K. Czegledy, *Bozkır Kavimleri..*, s. 57;

Batı kaynaklarının bunları neden 'Kırmızı Hun' olarak zikrettiğidir. Bu duruma Prokopios'un yaptığı bir açıklama aydınlık getirmektedir. Müellif, yaklaşık 550 yıllarında Hirkania (Hazar Denizi) civarlarında Ak-Hunlar'ın gözüktüğünden söz etmektedir. Ona göre, bunlar göçebe olmayıp, çok eskiden beri bu topraklarda oturmakta idiler. Fizikî görüntüleri diğer Hunlar'a nazaran çok farklıydı. Yüzleri diğer Hunlarınki gibi çirkin olmayıp, tenleri de alışılmadık bir şekilde beyazdı²³¹. Yapılan açıklama Kırmızı Hunlar ile Ak-Hunlar arasında fizikî bakımdan bazı farklılıkların olduğunu ortaya çıkartmaktadır. Bilindiği gibi, Eski Türk toplulukları cihet veya mistik anlamda renklere göre çeşitli gruplara ayrılmışlardır: Ak Ti – Kırmızı Ti, Akkoyun – Karakoyun gibi. Hunlar'ın da Ak Hun ve Kızıl veya Kırmızı Hun olarak ayrılmaları gayet doğaldır. Ancak şaşırtıcı olan Roma tarihçisinin bunları tenlerinin rengine göre vasıflandırmasıdır. Araştırmacıların üzerinde durduğu bir diğer husus ise Ak-Hunlar'la Eftalitler arasında bazı farklılıkların olduğu yönünde kaynaklara yansıyan bilgilerdir. Buna göre, Ak-Hunlar ile Eftalitler iki farklı devlet omuşlardı²³². İlginç olan bir diğer husus ise, Hyon adının Avesta'ya ve hatta Viştasp hikayelerine konu olmasıdır. Gzeglëdy'e göre, bu durum Hyon boyunun bölgedeki varlığının m. ö. I. yüzyıla kadar gerilere gittiğinin göstergesidir²³³.

Bu durum karşısında Türkmenistan bölgesine gelen birbirinden farklı üç Türk göçünden söz etmemiz gerekmektedir. İlki, m. ö. I. yüzyılın ortalarından itibaren miladi 350 yıllarına kadar sistemli olarak yapılan Kırmızı Hun, yani Hyon göçleridir. İkincisi, yaklaşık olarak 350 tarihinden itibaren onları takip eden Ak-Hun boylarının göçü ve üçüncüsü de kökenleri Ak Tiler'e dayanan Efta-

²³¹ K. Czeglëdy, s. 59;

²³² Macar Türkolog Gy. Nemeth'e göre, Eftalitler'e Ak-Hun denilmesi yanlıştır. *Attila ve Hunlar*, çev. Ş. Başıav, Ank. 1982, s. 23-24;

²³³ K. Czeglëdy, s. 60-61;

lit boylarının göçleri. Sonuncusu bir sonraki başlık altında konu edileceğinden burada ilk iki göç dalgasından söz edeceğiz.

Bazı görüşlerin aksine, Türkmenistan sahası göçebeler için coğrafi bakımdan verimli olmasa da siyasî ve ekonomik bakımdan oldukça korunaklı bir araziydi. Ülke, Orta Asya ile İran arasında transit geçiş imkânı sağladığından buradaki topluluklara ekonomik açıdan büyük avantajlar sağlamaktaydı. Ayrıca, siyasî bakımdan bir sorun çıktığı zaman göçebeler düşmanlarının geçmeye cesaret edemedikleri çöllerin merhametine sığınabiliyorlardı. Bir diğer husus ise Türkmenistan'ın güney-batı, Balhan ve Mangışlak tarafları ciddi bir baskı ve tehditten arındırılmış bir konuma sahipti. Yani, Hyonlar'ın komşularının farkında olmadan m. ö. I. yüzyıllardan itibaren gelip buralara sığınmaları pek mantıklı gözükmemektedir. Bunlar ancak 350 yılından sonra Kuşan ve İran için sorun haline gelmeye başlamışlardı. Çünkü peşlerinden gelen diğer Hun kavimlerinin onlara katılması etkinlik alanlarının genişlemesine ve böylece korkusuzca komşularıyla yüzleşmelerine neden olmuştu.

Gerçek Hyon akınlarının batıya doğru hareketi miladi I. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Hun diyarında meydana gelen olaylar bunu düşünmemize fırsat tanımaktadır. Hunların 89-91 yıllarında aldıkları ağır yenilgiler onlara bağlı bazı kavimlerin batıya doğru hareketini hızlandırdı. Yurtlarından koparılan kavimler arasında Hyon/Kion adlı bir grupta bulunmaktaydı. Bir Hun reisin liderliğinde hızla batıya doğru yol alan Hyonlar önce Sogdiyana'ya, ardından da İran Sâsânî topraklarına sokuldular. Böylece, İran için gerçek Hyon tehlikesi zuhur etmiş oluyordu²³⁴. Hyonlar, başlangıçta sayı bakımından zayıf ve etkisiz idiler. Bu nedenden pek huzursuzluk çıkarmadan Hazar Denizi'nin doğu taraflarına, Türkmenistan'ın kuzey-batı kısımlarına gelip yerleşmişlerdi. Bu bölgede daha öncesin-

²³⁴ Mufassal bilgileri için bkz. W. Samolin, 'Hun, Gun, Turk', CAJ, 1957-1958, III, s. 143-150;

den gelip yerleşen yoğun bir Saka topluluğunun olduğu bilinmektedir. Bunlarla temasa geçen Hyonlar, Sakalar'la kaynayıp karışmış olmalı. Bu etkileşim Saka izlerinin 350 yılında ortadan kalkmasına neden olmuştur. Nitekim, 350 yılından sonra bölgede oturan Daha (Saha/Saka) boylarının adına bir daha rastlanılmaz²³⁵. Aynı yıllarda bölgeye bir göçün daha yapıldığı muhtemeldir. İlk gelenler yerlilerle önemli ölçüde kaynayıp karıştıklarından fizikî bakımdan bazı farklılıklar oluşturmuşlardı. Bu yüzden Romalı müellif onlara Ak-Hun adını vermiş olmalıdır. 350 yılında gelenlerin onlarla birleşmesi burada bir devlet teşekkülünün ortaya çıkmasıya sonuçlandı. Bunların da Hyonlar olduğu malûmumuzdur²³⁶. 350 yılında bunların Türkmenistan bölgesinde karşılaşmaları Ak-Hun Devleti'nin oluşumunu sağlamış olmalıdır. Nitekim, ciddi bir tehdit olduklarından Sâsânî hükümdarı II. Şapur sınıra kadar gelmiş, Kionit ve Euse-niler'in (Kuşanlar'ın) karşısına dikilmişti. Ortaya çıkan Roma savaşı, II. Şapur'u onlara karşı nazik davranmaya itmiş olmalıdır. Böylece, yapılan Kionit-Kuşan-Sâsânî ittifakı sonucunda müttefik orduları 358 yılında Amida kuşatmasında birlikte hareket etmişlerdir. Bizzat, Romalı müellif Marcellinus, Hyon hükümdarı Grunibates'den söz ederek Romalılar'a karşı savaşta Sâsânî hükümdarının sol tarafında yer aldığını aktarmaktadır²³⁷. Bu durum 350 yılında Hyon veya Kionit Devleti'nin kurulduğunun açık kanıtıdır.

350 yılında Hyon boylarının oluşturdukları Ak-Hun Devleti, 356 yılında yapılan Sâsânî anlaşmasıyla güneydeki sınırlarını koruma altına aldıktan sonra, yaklaşık olarak 370'den itibaren yapı-

²³⁵ K. Czeplédy, s. 58-59;

²³⁶ W. Samolin, *Hun*, s. 148;

²³⁷ Meydana gelen muharebede Sâsânî ordusunun sol cenahında yer alan Kyon birlikleri büyük bir azımlı ve cesaret göstermişlerdi. Bu olay onların Batı kaynaklarına aniden girmesine ve haklarında çok sayıda hikaye ve görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bkz. K. Shiratori, 'On the Territory of Hun Prince Hsiu t'u Wang', MRDTB, 1930, V, s. 1-77;

lan saldırılar sonucunda Sogdiana'yı ellerine geçirdiler²³⁸ 350 yılında ortaya çıkan ve Sogdiana'nın fehtini ancak 435 yılında tamamlayan Hyonlar'ın ana kitesinin Türkmenistan sahasında bulunduğu, özellikle Hazar Denizi'nin doğu taraflarında Balhan, Gürgeç çevresinde bulundukları anlaşılmaktadır. Sogdiana'nın tamamen ele geçirilmesinden sonra ana karargâhın buraya taşındığından şüphe edilemez. Nitekim, Arap müellifi Mes'ûdî, Hyon (Türk) Hakanının bu bölge üzerinden Horasan fethine başladığından söz etmektedir²³⁹. İslâm müellifleri yüz bini bulan kalabalık bir Hyon ordusunun Sogd üzerinden Merv'e doğru harekete geçtiklerini duyurmaktadır. Merv ele geçti. Hyonlar şehir yakınındaki Kuşmihan denilen yerde ordugâhlarını kurdular. Ardından İran'ın içlerine doğru yağma faaliyetlerine başladılar²⁴⁰. Sâsânîler hileye başvurarak Hyonlar'ı ağır bir hezimete uğrattılar, elde edilen ganimet İran hazinesine girecek olan üç yıllık vergiye bedeldi²⁴¹. Bu zaferin İran için yankıları büyük olmuş ve destanlara konu teşkil etmişti²⁴². Kaynaklar, Sâsânî ordularının Maverâünnahrin içlerine kadar sokulduklarından söz etmektedir²⁴³. Muhtemelen, Hyonlar Balhan ve Gürgeç'in yukarılarına çekilmiş, Ma-

²³⁸ O. Manenchen-Helfen, 'Huns and Hun', Byzantioan, 1944-1945. XVII. s. 227'de Hyonlar tarafından Sogdiana'nın fethinin 370-435 yılları arasında gerçekleştiği belirtilmektedir. Buna göre, Sogdiana'ya bir saldırıdan söz edilemez.

²³⁹ el-Mesûdî, I/303;

²⁴⁰ Taberî, II/863; el-Mukaddesî, *Afcrineş ve't-Tarih*, M. Rıza Şefîî nşr, Tahran 1349, III/141;

²⁴¹ Taberî, II/866; el-Mukaddesî, III/141;

²⁴² Taberî, Türk (Hyon) Hakanının tacının Belhrâm Gur tarafından merkezi Atropatena'da (Güney Azerbaycan) Gazaka kentinde bulunan Zetdüş mabedine bir anı olarak gönderildiğinden söz etmektedir. *Tarih*, II/866;

²⁴³ Taberî, II/865;

veraünnehr'dekiler de nehrin yukarısına kaçmışlardı. Bunun üzerine Behram Gur, Türkmenistan sahasını eline geçirerek merkezi Belh olan Horasan Sepehbudluğunu²⁴⁴ tesis etmiş ve başına kardeşi Nersî'yi atamıştı²⁴⁵. Sâsânîler bölgedeki etkinliklerini 428 yılında Behram Gur'un ölümüne kadar korudular. Muhtemelen, bunun sonucunda Hyonlar'la bir anlaşma yapılmıştı. Ancak Behram Gur'un vefatından sonra kısa süreliğine devam eden taht kavgası sonucunda yerine II. Yazdegert'in (438-457) geçmesi ile durum değişti. Hyonlar, Behram'ın ölüm haberini alır almaz Ceyhun'u aşır Türkmen topraklarına sokuldular. Bu defa daha hırslı ve intikam doluydular. Bölgedeki Sâsânî garnizonları teker teker işgal edildi. Hyon tehlikesi İran üzerine yeniden esmeye başladı. İran edebiyatından yeni bir Behram Gur efsanesi yaratmak için bizzat II. Yazdegert onlara karşı sefere çıktı. 443 yılında İran ordusu Nişabur'da konakladı. Ancak daha ilerisine geçemedi. Sekiz yıl aralıksız süren savaşlarda Hyonlar bir türlü sınırların dışına itilemediler. 455 yılında ise artık Hyon hakimiyeti Horasan'ı da içine almaktaydı²⁴⁶. Bu tarihten sonra Hyon adı kaynaklarda geri plana itilir ve Eftalit ismi ön plana çıkmaya başlar. Muhtemelen, bu sıralarda Ak Ti boylarından Eftalitler Hyon ülkesini ele geçirecek ve onları da kendi hakimiyetlerine alarak yeni bir Türk devletinin temellerini atmışlardı.

²⁴⁴ Sâsânîler döneminde imparatorluk dört sepehbudluğa, yani emirliğe ayrılmıştır: Garp (Mağrip) Sepehbudu, Güney (Hönnüz) Sepehbudu, Kuzey (Hazar) Sepehbudu, Şark (Horasan) Sepehbudu. Bu idare bölgeleri çeşitli dönemlerle arazi ve siyasi bakımdan bazı farklılıklara uğramıştır. Bkz. Taberî, I/89; ed-Dinaverî, *el-Ahbar et-Tival*, SPb. 1904, s. 69; V. G. Lukonin, *Iran v epohu pervih Sasanidov*, L. 1961, s. 19-24; N. V. Pigulevskaya, *Goroda Irana v ranum srednevckovie*, M-L. 1956, s. 169-173;

²⁴⁵ Taberî, II/867;

²⁴⁶ Bu olaylara ilişkin malûmatımız kaynaklarda yer edinmiş küçük açıklamalara dayanmaktadır. Bkz. Gardizî, *Zeynü'l-Ahbar*, s. 28;

Hyonlar, Türkmenistan sahasına yapılan ilk ciddi Türk göçüdür. Onlar başta Merv bölgesi olmakla, Hazar'ın doğu kıyılarında ki topraklarda da geniş yerleşim alanları oluşturmuşlardı. Eftalit göçleri sırasında Hyon veya Ak-Hun göçebelerinin yerleşik hayata geçtikleri bilinmektedir. Bizzat, Romalı müellif, Ak-hunlar'ı Eftalitler'den ve diğer Hunlar'dan ayırarak göçebe olmadıklarını ve yerleşik yaşam sürdürdüklerini belirtmektedir. Anlaşılan Hyonlar yerli Saka boylarıyla çabuk kaynaşarak hızla göçebe yaşamı terk etmeye başlamışlardı. Bu durum onların Eftalit göçleri karşısında etkisiz kalmalarına ve hakimiyeti onlara kaptırmalarına neden olmuştu. Gerek Hyon veya Ak-Hun, gerekse Eftalit göçleri Türkmenistan sahasının Türkleşme sürecini başlatmış, göçebe Türkler'le yerli Sakalar arasında başlayan kaynaşma sonucu yeni bir ulus ortaya çıkmıştı. Buraya, Balhan çevresine daha önce gelen Töles grupları da katılmış ve Selçuklu sonrası ortaya çıkacak olan Yazır birliğinin temelleri atılmıştı. Dolayısıyla, Oğuz göçleri öncesinde de Türkmenistan Türk yerleşimlerine açık bir ülke olup, Müslümanların buralara geldiklerinde Türk-Saka etnik karışımı sonucu karına bir toplum yapısına sahipti. Sâ mânîler döneminde bunlar hızla Müslümanlaştıklarından ve yerleşik hayata geçtiklerinden Türk kimliği geri plana atılmıştı. Dolayısıyla, bazı Batı ve Sovyet tarihçilerinin iddia ettiği gibi, Türkmenistan ülkesi Türkler'le Selçuklu göçleri sonucu tanışmış değildir.

Eftalitler Devleti

Hun İmparatorluğunun sahasında miladi III-IV. yüzyıllarda boylar arasında ciddi ihtilaflar, sürtüşmeler, savaşlar ve bitmek tükenmek bilmeyen muharebeler sürmekteydi. Bunun sonucunda bazı Hun boyları Kuzey Çin'i istilâ ederek burada Toba veya Tabgaç Devleti'ni kurmuşlardı. Başlangıçta Hun bozkırı Moğol Sienbi kavimlerinin eline geçse de, kısa süre sonra bölge Türk-Moğol karışı-

mı kavimlerden meydana gelen Ju-juan²⁴⁷ Devleti'nin kontrolüne girdi. Ju-juan ulusunu Töles, eski Ti boylarından Apar veya Avar ve bazı Moğol kökenli boylar meydana getirmişti. Hakimiyetteki hanedanın Tobalar'a esir düşmüş bir Sienbi kölesinden geldiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen kaynaklar Ju-juanlar'ın Wei, yani Toba (Türk) dilini konuştuklarını söylerler²⁴⁸. 400 yılında bazı Ti ve Hun boyları küçük birlikler oluşturarak ayakta kalma mücadelesi vermektedirler. Bu karışımlardan biri de Ak Ti kökenli Hua veya Uar/Var boyları ile Hun boylarının birlikteliğidir. Bunlar başlangıçta diğer Töles boyları gibi Ju-juanlar arasında yer alıyorlardı. Ancak 429 yılında alınan Toba darbesi Ju-juanlar arasında büyük dağılmalara neden oldu. Bu olay üzerine Hua-Hun/Uar-Hun/War-Gun gibi adlarla anılan Ak Ti-Hun boyları batıya doğru harekete geçtiler. Ağırlık merkezini Ak Tiler'in oluşturması bunların daha sonra Ak Ti/Eftalit/Aptalit/Heptalit adlarıyla ortaya çıkmasını sağladı²⁴⁹.

²⁴⁷ 'Ju-juan' adı tarihçiler arasında büyük tartışmalara neden olmuştur. Bize göre, Çince 'küçük kurt' anlamına gelen 'Ju-juan', daha sonra 'Juan-juan', yani 'küçük kurtlar ve böcekler' anlamına gelen bir kelimeye dönüşmüştür. Bunun nedeni, Tobalar Çin'de en büyük güç olduklarından sembol olarak 'kurt' onları temsil etmekteydi. Ju-juanlar ortaya çıktıklarında bir süre Tobalar'ın hakimiyetini benimsediklerinden kendilerine 'küçük kurt' dedirtmeye başladılar. Ancak Tobalar'a düşman olunca Çin sarayı bunları aşağılamak amacıyla 'Juan-juan' adını takınıştı. Bkz. E. N. Necef, *Karahanlılar*, s. 38-39;

²⁴⁸ Çin yıllıklarında bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Wei-shu'a göre, onlar Proto Moğol ulusu Dung-hu/Tung-hu/Tonguz/Domuzlar'dan gelmektedir. Sung-shu, Liang-shu ve Nan-shu'da ise Hunlar'ın akrabası olarak gösterilmektedir. Bu konuda bkz. L. Gumilev, *Eski Türkler*, çev. A. Batur, 1st. 2002 (2. Bsk.), s. 23;

²⁴⁹ Eftalitler'in menşei hakkında biz daha önce De Guignes'in ortaya attığı (gerçi bu görüş bazı düzeltmelere tabi tutulmak zorundadır) ve L. Gumilev tarafından desteklenen görüşü kabul etmekteyiz. Bkz. J. de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumiyesi*, çev. H. Cahit Yalçın, c. I-VIII, 1st. 1923-1925, II/198-199; L. Gumilev, *'Eftalit' i ih sosedi v'*, VDI, 1959, N:1; aynı müel, *'Eftalit'-gorıtsı ili stepnyaki?*, VDI, 1967, N:3;

430'dan itibaren batıya doğru harekete geçen Hua ve Hun kavimleri Valvalic'i ele geçirdiler. Ardından yerleşik hayatı benimseyen Hyon veya Ak-Hun kavimlerini hakimiyetleri altına alarak İran hudutlarına dayandılar. 450 yılından itibaren Eftalit adının yaygın biçimde İran ve Arap kaynaklarında geçmesi bu dönemde artık devletin oluşumunu tamamladığını gösterir. Muhtemelen, 428 yılında Behram Gur'un ölümünden sonra Hyonları derleyip topralayan ve onları tekrar Sâsânîler aleyhinde harekete geçiren bunlar olmalıdır. Yine, İl. Yazdegert'in bunlara karşı başarısızlığının nedenleri de yeni gelen göç dalgasıyla Hyonlar'ın güçlenmiş olmasıdır. Başlangıçta, bu olup bitenleri anlamayan Pers ve Arap müellimleri daha sonra Eftalit adını ön plana çıkırmaları bu durumla alakadar olmalıdır²⁵⁰.

456 yılında Eftalitler Çin'e bir elçilik heyeti göndermişlerdi. Araştırmacılara göre, bu Eftalit Devleti'nin İran'a karşı kazandırıcı zaferler sonucunda kendi meşruluğunu kanıtlama girişimiydi²⁵¹. Bir yıl sonra Sâsânî tahtına Firuz (Peruz) geçti. Bu dönemde Eftalitler Merv merkez olmakla Ceyhun kıyılarından Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'nden Horasan içlerine kadar neredeyse Türkmenistan bölgesinin tamamını ellerinde bulunduruyorlardı²⁵². Eftalitler, bu bölgeyi ellerine geçirdiklerinde geniş Maveraünnehr sahasını da içine alan bölge idarî bakımından çeşitli prensliklere taksim edilmişti. Çin yıllıklarında bunlara Chou-wu prenslikleri denilmektedir. Nüfusunu Hyon ve Ak-Hunlar'ın (Türk-Saka karşımı etnik gruplar) oluşturduğu Türkmenistan sahası iki prensliğe ayrılmıştı: Mu-kuo ve Wu-na-ho-kuo.

²⁵⁰ Çin yıllığı Liang-shu'da Hualar için şöyle denilmektedir: "Hualar gittikçe kuvvetlendiler. Kuça, Aksu, Hotan, Kargalık, Varvaliz, Keşmir ve Po-ssu (İran)'ya kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurdular". E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar*, s. 46;

²⁵¹ E. Konukçu, s. 77;

²⁵² Çin yıllığı Wei-shu'da 450 tarihlerinde Ju-juanlar karşısında yenilen Ta Yüe-Çiler'den söz edilmektedir. Buna göre, Ta Yüe-Çiler Po-lo'ya gelmişlerdir. Marguarı adı geçen bölgenin Balhan olduğunu söylemektedir. J. Marguarı, *Erensahr*, Belin 1901, s. 55;

Mu-kuo: Merkezinin Merv mi, Amul mu olduğu tartışma konusu olan Mu eyaleti Ceyhun nehrinin batı yakasına düşmekteydi. Burada eski An-hsi sahası yer almaktaydı. Başkent in sınırları 3 li kare olup 2 bin kişilik koruma kuvvetlerince müdafaa edilmekteydi. Sâsânî başkentinden 4000 li uzaklıkta bulunuyordu. Bu durumda başkent in Amul olması ihtimali daha doğru kabul edilmektedir. Çünkü, Merv'le İran hükümeti arasındaki hat 500 li'den daha uzundu²⁵³. Verilen bilgiler bakımından buradaki toplumun artık yerleşik hayat sürdürdüğü ve küçük muhafız birliklerinin koruduğu şehir ve kasabalara ayrıldıkları ortaya çıkmaktadır.

Wu-na-ho-kuo: Mu-kuo prensliğinden 200 li uzaklıkta bulunan bu eyaletin Ceyhun'un batı yakasında ve eski An-hsi bölgesinde kurulduğu bilinmektedir. Küçük bir merkezi bulunan eyaletin koruma kuvvetlerinin sayısı birkaç bini aşmıyordu²⁵⁴.

Her iki eyaletin Hyonlar döneminde oluşturulduğu bilinmektedir. Behram Gur döneminde muhtemelen İran işgaline uğrayan bu eyaletler 450 yılından itibaren Eftalit sınırları içinde yer almışlardı. Bu iki eyalet Türkmenistan sahasındaki ilk ve en önemli Türk yerleşim alanları olmuştu.

Eftalitler, Kuşanlar'ın da varlığına son vermişlerdi. Onların Kuşanlar'ı ortadan kaldırıp arazilerini ellerine geçirmesi üzerine Eftalit Devleti'nin ağırlık merkezi Türkmenistan sahasından Kuzey Hindistan'a taşınmıştı²⁵⁵.

Eftalit Devleti kuruluşunun hemen ardından Sâsânîler'e karşı uzun sürelik bir savaşa başladı. 464-485 yıl kadar uzun sürecek bu savaş sonucunda Sâsânîler peş peşe büyük yenilgiler aldılar. Bu dönemde Eftalit Devleti'nin başında Ahşunvar durmaktaydı. İki dev-

²⁵³ K. Shiratori, 'A Study of Su-t'ie, or Sogdiana', MRDTB, 1928, II, s. 81-145 s. 121-122;

²⁵⁴ K. Shiratori, A Study, s. 120-121;

²⁵⁵ E. Konukçu, Kuşan ve Akhunlar, s. 78;

let arasında çatışma merkezi Merv ve çevresi olmuştu. Ancak yapılan savaşlar sonucunda İran tam mağlubiyete uğratılmış Horasan üzerinde Eftalit hakimiyeti kurulmuştu. Ayrıca, İran uzun süre Eftalitler'e yıllık haraç ödemek zorunda kaldı²⁵⁶.

Eftalit Devleti'nin varlığı ve bölgedeki etkin konumu ile İran üzerindeki baskısı Göktürk İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına kadar sürdü. Kaynaklar Eftalit Devleti'nin ortadan kalkmasında Göktürk-Sâsânî ittifakından söz etmektedirler. İran açısından bu durum anlaşılmaktadır. Yaklaşık yüz yıl kadardır ülke resmen Eftalitler'in vassalı konumunda bulunmakta, daha kötüsü Firdevsî'nin Pers gururunu kurtarmak için uydurduğu hikayelere rağmen İran toplumu Ahşunvar karşısındaki yenilgilerin acısını ve hatta Sâsânî hükümdarı Firuz'un utanç verici biçimde Eftalit hükümdarı karşısında toprağı öpmesini unutamıyorlardı. Göktürkler ise daha çok gözlerini İpek Yoluna dikmişlerdi. Bilindiği gibi bu dönemde İpek Yolu'nun kontrolü Eftalitler'in elindeydi²⁵⁷. Bu amaçla, 555 tarihlerinde İran elçisi Göktürk Hakan'ının çadırına geldi. Taraflar arasında Eftalitler'in kaderini belirleyecek bir anlaşma yapıldı. Bununla da yetinilmeyip verilen sözlerin sağlama alınması için İran şahı ile İstemi Han'ın kızı arasında bir evlilik bağı da oluşturuldu²⁵⁸. Firdevsî'nin anlattığına göre katliama varan savaşlar sonucu²⁵⁹, A. Taşağıl'ın açıklamasına göre, kuzey-doğudan yapılan saldırılar ve bu saldırılara İran'ın verdiği destekle 565 yılında Eftalitler Devleti çöktü. Bundan sonra Ceyhun nehri Göktürkler'le Sâsânîler arasında sınır tayin edildi²⁶⁰. Bu sınır defalarca ihlal edilse de pek değişmedi. Buna göre, Türkmenistan sa-

²⁵⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Taberî, *II/1879-1965*; E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar*, s. 77-81;

²⁵⁷ A. Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 31;

²⁵⁸ N. B. Pigulevskaya, *Vizantiya i İran na rubeje VI i VII vekov*, M-L. 1945, s. 88;

²⁵⁹ Firdovsi, *Şah-name*, Behare nşr, Tahran 1934-1935, VI/310-312;

²⁶⁰ A. Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 32; L. Guinilev, *Eski Türkler*, s. 58-59, 66-67;

hası İran Sâsânîler'in hakimiyeti altına girmişti²⁶¹. Türkmenistan'ın Sâsânî idaresi altına girmesi ve ardından gelen Arap hakimiyeti buradaki Türk-Saka nüfusu üzerinde bazı etkileşimlere neden oldu. Özellikle, İran hükümdarları bölgeye çok sayıda İran kökenli etnik grupları göç ettirerek Göktürkler'e karşı sınırlarını korumaya çalıştılar. Karşılığında ise buradaki Türk nüfusu İran'ın içlerine göç ettirdiler. Dolayısıyla, Türkmenistan'ın nihaî Türkleşmesi Oğulzar'a kadar gecikmiş oldu. Buna rağmen Hyon/Ak-Hun ve Eftalit Devletlerinin Türkmenistan tarihinde önemli yerleri bulunmaktadır²⁶².

İslâm ve Türkmenistan

Sâmânîler'in Türkmenistan sahasındaki hakimiyeti fazla uzun sürmedi. İran İmparatorluğu kısa sürede çözüldü. Asırlar boyu korkuyu doğudan beklerken, bir zamanlar küçümsedikleri insanların tebaası konumuna düşüverdiler. Müslümanlar, İran'ı ele geçirdiklerinde Hz. Muhammed'e ilk surelerin geldiği tarihin üzerinden sadece 27 sene geçmişti. İslâm'ın ortaya çıkışı ve yayılması çok hızlı gerçekleşmişti. Oysa, İbranî, Musevî, İsevî inançların küçük bir toplum tarafından benimsenmesi yüz yıllar almıştı. Romalılar Hristiyanlığı kabul ettiklerinde ortada gerçekliğine inanabilecekleri Hz. İsa'ya dair birkaç sayfalık metin bile kalmamıştı. İslâm ise ilan edildiğinin 22. yılında neredeyse yarımadanın tamamına yayılmıştı. Ancak, bu o kadar kolay olmadı. Başta peygamber olmakla onun safından yürümeye istekli olanlar bu 22 senelik süreç içinde büyük ödünler vermiş, yurtsuz ve barksız kalmış, ağır ve ızdırap dolu yıllara göğüs germişlerdi. Onların azmı bu inanca destek sağlamış,

²⁶¹ *Türkmenistanın Tarihi*, s. 73-76;

²⁶² *Türkmenistanın Tarihi*, s. 73'de şöyle denilmektedir: "Eftalitler ülkemizde Türk ve Fars uluslarının karışımından oluşan bir etnik kitleden müteşekkildirler". Bu durum daha çok Sâsânîler'in bölgeyi tam olarak ele geçirmesi üzerine gerçekleşmiştir.

Arap kabileleri birbirlerinin peşi sıra Müslüman olmuşlardı. 635, 636, 637 yıllarında tam üç kez İran Şah orduları Müslümanlara yenildiler. Artık, ellerinde savaş meydanlarına götürecek asker kalmamıştı. İki sene sonra İran'da Zerdüşt mabedlerinde yakılan ateşin yerini ezan sesi almıştı. 651 yılında Arap orduları Herat'ı ellerine geçirdiler. 652 yılında ise Baktrya'ya girdiler. Birkaç ay sonra Arap orduları Ceyhun nehrine ulaşmışlardı. Ancak onların ilerleyişini yine kendileri durdurdular. Hz. Ali'ye karşı açıktan açığa cephe alan Muaviye, devam eden dört yıllık iç çekişmelerin ardından Emevî kimliği ile halifelik tahtını ele geçirdi. Böylece, 661 yılında İslâm'ın ilk devleti Emevî Hilafeti kurulmuş oldu²⁶³.

Arap fetihlerinin rüzgâr gibi estiği sıralarda Türkmenistan sahası üç veya dört etnik grubun yaşadığı Sâsânîler'in kontrolünde bir ülkeydi. Balhan çevresinde Töles kavimleri oturmaktaydılar. Bunlara Sul deniliyordu. En güçlü dönemlerini yaşayan Sullar buradaki Hyon, Saka gibi diğer unsurları da saflarına alarak Dehistan sahasını içine alacak kadar genişlemişlerdi. Merv sahasında Saka ve Ak-Hun karışımı topluluklar barınmaktaydılar. Aralarında İran kökenli kavimler de bulunmaktaydı. İran kökenli topluluklar daha çok Ceyhun boyunca uzanan kasaba ve köyleri işgal etmişlerdir. Bu daha sonra Araplar'ın da uygulayacakları gelenekleşmiş Sâsânî politikasıydı. Sâsânîler sınır kasaba ve köylerine silahlı grupların muhafaza ettiği küçük garnizonlar inşa ederek çevresine merkezi yönetimin sadakatından emin olduğu aileler göç ettirmektedir²⁶⁴. V. V.

²⁶³ Bkz. Taberî, III/196-201; İbnü'l-Esir, III/422-423, A. Ağırakça çevr, III/428-431;

²⁶⁴ Bunun en iyi örneğini Sâsânîler Kafkas Ötesi'nde Hazarlar'a karşı gerçekleştirmişlerdi. Sâsânîler burada Küçük Kafkas eteklerinden Hazar Denizi'nin sahilini yaklaşık yarım km kadar içe doğru aşacak biçimde büyük Demir Kapı surlarını inşa etmişlerdi. Sâsânîler'in göç politikası hakkında bkz. Taberî, I/894-895; M. Kagankatvatsi, *Istoriya Agvan*, s. 105; E. A. Pahomov, 'Krupnye yie pamyatniki sasanidskoy arhitektury v Zakavkaze', Problemy GAIMK, N: 9-10, 1933;

Barthold, İran'da olduğu gibi Maverâünnehr'de de hakim sınıfın dini Zerdüştlilik idi²⁶⁵, demekle belki de bölgeye Sâsânîler tarafından yayılan İran hanedanına bağlı göçlerden söz etmektedir. Ayrıca, Zerdüşti inançlarının buradaki yerel kesimlerce de yaygın olarak benimsendiği bir gerçektir. Yani, Arap fetihleri sırasında Türkmenistan'daki etnik yapı üzerinde pek az oynanmıştır.

Muaviye'nin iş başına gelmesinden sonra Arap fatihleri fetihlerine kaldıkları yerden devam etmeye başladılar. Abdullah b. Amir'in Küfe valiliği sırasında Abdullah b. Semûra Sicistan'a vali olarak atanmıştır. Abdullah'ın komutasındaki Müslüman birlikler kısa sürede Bust ve Zeran'ı ele geçirerek Gazne sınırlarına kadar ilerlediler. Karşılarında kaydadeğer bir gücün olmadığı gün gibi aşikârdı. İran merzubanları birbirlerinin ardı sıra Araplar'la anlaşmalar yaparak, bir anlamda kendi çıkarlarını da korumak amacıyla İslâm'ı benimsemekteydiler²⁶⁶. Abdullah'ın emrindeki küçük bir askeri birlik başlarında Abdullah b. Sevvar'la Hint hududunu içe doğru epeyce katetmişlerdi²⁶⁷. Hicretin 51-56 (671-676) yılları arasında Afganistan ve Türkistan'ın önemli bir kısmı Emevî Hilafetinin idaresinde bulunmaktaydı. Bu dönemde Buhara'nın İslâm sınırları içine katılması Ceyhun bölgesinin, Merv ve çevresinin Müslüman idaresi altına geçtiğini göstermektedir. Nitekim, h. 54 (674) yılında Horasan valiliğine atanan Ubeydullah b. Ziyad Ceyhun'u aşarak Ncef ve Baykent şehirlerini ele geçirmiş ve sonraki birkaç yüz yılda Orta Asya'da en büyük hasımları olacak Türkler'le çetin savaşlar yaparak bol miktarda ganimet sağlamıştı. Araplar'ın bu ilk

²⁶⁵ V. V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, Ank. 1990, s. 195;

²⁶⁶ V. V. Bartold, *K istorii krestyanskikh dvizheniy v Persii*, Sb. Etyudom po vseobşey istorii v čest 50-letiya naučnoy jizni N. I. Kareyeva, Pcl-M. 1923, s. 57;

²⁶⁷ İbnü'l-Esir, III/436-438, A. Ağırakça çevr, III/433-446;

gelişleri belirli ölçüde memnuniyetle karşılanmıştı. Çünkü, Arap yöneticiler Sâsânîler döneminde toplatılan çeşitli ve ağır vergilerden büyük ölçüde kurtulmuşlardı. Araplar'ın aldığı vergiler az ve düşük olmasına karşı, bazı koşulları ağırdı. Gayr-i Müslimlerden alınan vergilerden kurtulmak için İslâm'ı gönüllü benimseyenlerin sayısı hızla artmaktaydı²⁶⁸. Ancak, bu başarılı siyaset fazla uzun sürmedi. Muaviye'nin uyguladığı devlet siyaseti ve onun bu politikasını benimseyen varisleri, yöneticilerle halk arasındaki ihtilafların su yüzüne çıkmasını sağladı²⁶⁹.

Araplar sosyal dengeleri her zaman için kendi ellerinde tutmaya çalışıyorlardı. Bu amaçla siyasî yatırımlarını çok hassas dengelerden yana yapmaktaydılar. Ticarete yoğun bir teşvik vardı, ayrıca Müslüman kimlikli tüccarlara büyük avantajlar sağlanmaktaydı. Öte yandan Orta Asya kervan yollarının transit geçiş merkezi olduğundan büyük getirisi bulunmaktaydı. V. V. Barthold, "Zengin aristokrasisinin, Çin ve diğer memleketlerle yapılan kervan ticareti sayesinde zenginleşmiş olan tüccarların hususî bir mevkie sahip olduklarının anlaşıldığından" söz etmektedir²⁷⁰. Sadece Sogdlu tüccarlar eskiden beri Türkler'le İran ve ardından Araplar arasında ünsiyetin sağlan-

²⁶⁸ Bu konuda bkz. Mahmut Mustafa, *el-Adeb el-Arabiyye ve tarih*, (İi esrey sadr el-İslâm ve'd-davla el-Emeviyye), Kahire 1937, I/165;

²⁶⁹ Arap kaynaklarında buna ilişkin çok sayıda örnek göstermek mümkündür. En basitinden, Huns valiliğine atanan Halid b. Velid'in oğlu Abdurrahman b. Halid halka karşı uyguladığı iyi idare anlayışı sebebiyle, bu durumu kendi iktidanna karşı tehdit unsuru olarak kabul eden Muaviye, valinin zehirlenip öldürülmesine neden olmuş ve Müslümanlar'ın bu olayın üzerine gitmesini de engellemek için orduyu Bizans seferinin hazırlıklarına başlatmıştı. Bkz. İbnü'l-Esir, III/422-428; Yakubî, *Tarih*, II/218; Aynı nedenden Horasan valiliklerinden uzaklaştırılanlar da yok değildir. Muaviye'nin buradaki gayesi, halkın desteğini yanlarına alarak kendisine karşı bir darbe veya isyan girişimine sebebiyet vermemek idi. Çünkü, Hz. Ali olayı hâlâ hafızalardan silinmemiştir.

²⁷⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına*, s. 196;

masında aracı olduklarından dolayı konumlarını korumayı başarmışlardı. Nitekim, belli bir süre sonra bu görevi de Müslümanlar kendi tekellerine alacaklardı²⁷¹. Narşahî ise tüccarların geniş arazi- lere ve şatolara sahip olduklarından söz etmektedir²⁷².

Ancak, Araplar'ın bölgede rahat biçimde tutundukları söylene- mez. Kendi bağımsızlıklarından vaz geçmeyen Maverâünnehr Türk toplulukları dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve diğer nedenlerden ol- sun Araplar'a karşı ciddi bir mücadele vermekteydiler. Bu yüzden Araplar Türkmenistan'ın ötesinde bulunmayı kendileri açısından pek güvenilir saymıyorlardı. Zira Türkmenistan sahasında da pek güvende oldukları kabul edilemez. Dehistan ve Balhan bölgesinde faaliyet gösteren Sullar sık sık sınırı aşan ve Araplar'ı tedirgin eden saldırılarda bulunmaktaydılar. Semerkand hakimî Gürek, Çin sara- yına gönderdiği mektupta yaklaşık otuz beş yıldır Araplar'la savaştıklarından söz etmektedir²⁷³. Arap valileri bu yüzden ana karar- gâhlarını Merv ve Belh'i de içine alan Horasan'da kurmaktaydılar. Araplar Orta Asya ile tanışandan beri ilk kez Horasan valisi Selm b. Ziyad zamanında (681-683) Ceyhun nehrinin ötesinde konaklama- ya cesaret etmişlerdi²⁷⁴. Taberî, Orta Asya hakimlerinin her yıl Ha- rezm yakınlarında bir toplantı yaparak Araplar'a karşı müşterek ha- reket etmek konusunda anlaşma sağladıklarından söz etmekte- dir²⁷⁵. Horasan ve Merv çevresinde de durum pek parlak değildi. Bu dönemde Emevî halifelerinin isteği doğrultusunda buralara çok sayıda Arap aşiretleri yerleştirilmişti. Bunların bazıları Emevî idare- sinden memnun olmayanlardı ki devlet içinde bir huzursuzluğa ne-

²⁷¹ Taberî, II/1237;

²⁷² Narşahî, *Tarih-i Buhara*, Per. N. Likoşina, Taşkent 1897, s. 5;

²⁷³ Ed. Cavannes, *Documents*, s. 204-205;

²⁷⁴ V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına*, s. 198;

²⁷⁵ Taberî, II/394; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına*, s. 199;

den olmamaları için zorla buralara getirilmişlerdi. Ancak bunlara siyasî ve ekonomik bakımdan büyük avantajlar sunulmuştu. Aralarına devlete sadık aşiretler yerleştirilmiş, üzerlerine de merkeze bağlı bir vali atanmıştır. Kabileler arasında Arap yarımadasında geçerli olan geleneksel kan düşmanlığı buralara da yansımıştı. Selm b. Ziyad döneminde bu kabileler arasında keskin ihtilaflar patlak verdi. Her aşiret bir komşusuyla savaştıkça kadar işi iyice abarttılar. Sonunda bu çekişmelerden Kays kabilesi muzaffer çıkıp, liderleri Abdullah b. Hâzım bölgenin valisi konumuna geldi. O kendi adına sikke bastırtacak kadar rahat hareket etmekteydi.

Türkmenistan'ın başta Merv bölgesi olmakla, Ceyhun boyunca sınır ve kasabalarına da çok sayıda Arap gözetleme merkezi kurulmuş ve aşiretler yerleştirilmişti. Sâsânî ve Arap döneminde başlayan Türkmenistan'ın Hyon-Saka karışımı etnik yapısı üzerindeki oynamalar Sâmânîler döneminde de devam ettirilmişti. Böylece, Karahanlılar'ın Maverâünnehr'i, Selçuklular'ın Horasan'ı ellerine geçirene kadar burada Türk kimliğini yansıtacak bir etnik grup kalmamıştır. Kuteybe b. Müslim'in valiliği sırasında (705-711) Mavarünnehr ve Ceyhun bölgesinde bazı karışıklıkların sert biçimde bastırılması buradaki Arap ve diğer etnik unsurları da rahatsız etmeye başladı. Bu dönemde Maverâünnehr ve Türkmenistan sahasında Türk ve çeşitli etnik gruplar yanında iki önemli topluluk daha vardı. Birincisi, öteden beri aşağılara kadar inerek Cürcan bölgesini sık sık yağına eden Sullar, diğeri ise Harezin çevresinde oturan İranlı bir kavim olduğu halde sonradan Türkleşecek ve Türk dilinin harika eserlerine imza atacak olan Harezmîler oturmaktaydılar. Harezin'de yerel Harezmşahlar hanedanlığının oluşu daha VI. yüzyıllara kadar gerilere gitmektedir. Sullar ise Balhan çevresini ele geçirmiş Töles kavimleri olup Sâsânîler'in bölgeye hakim olmasından sonra bazı Hyon, Saka boylarını da yanlarına alarak korkulacak bir güç haline gelmişlerdi. Bunlar 716 yılına kadar Dehistan bölgesinde tutunmayı başararak sık sık Cürcan'ı yağınalamaya devam ettiler. Bu tarihte ağır bir mağlubiyete uğratılıp ve aralarından ele geçi-

rilen 14 bin esirin idam edilmesiyle askerî güçleri tükendiğinden Balhan'a çekilmek zorunda kaldılar²⁷⁶.

Şu veya bu şekilde Arap hakimiyeti bölgede 830 yıllarına kadar devam etmişti. Abbasiler döneminde (750-1258) 816 yılında patlak verip 838 yılına kadar devam eden Merkezi İran ve Azerbaycan bölgesindeki Hurremî ayaklanması imparatorluğun bütün gücünü tüketince²⁷⁷, Abbasiler çeşitli yerel hanedanlıklara bölündüler. Bu hanedanların başında Arap ve diğer unsurlardan olan, ancak Müslüman orduları arasında yüksek askerî kademelere kadar yükselmiş komutanlar durmaktaydılar. Bunlar sadece halifenin geçici hakimiyetini tanımakta ve bir miktar vergiyle bağılıklarını arz etmekteydiler. Belli bir süre sonra bunun da yapmayacaklardı. Tahirî ve Sâmânî hanedanları böyle hanedanlardan olup, Horasan ve Maverâünnehr sahasında ortaya çıkınışlardı²⁷⁸.

Tahiriler ve Sâmânîler

İran'ın doğu taralllarında ortaya çıkan Tahirî ve Sâmânî hanedanları Abbasî Hilafeti'nin zayıflamasından yararlanarak meydana çıkmış İslamın ilk feodal İslâm devletlerindendi. Tahirîler belli dönemlerde hilafetle olan bağılıklarını tümünden keserek bağımsız olmuşlarsa da, Sâmânîler yıllık bir miktar vergi, sikke ve halifelerin adına hutbeler okutarak tâbi konumlarını sonuna kadar korumuşlardı. Mes'udî, Tahirî hanedanlığının ilk temsilcisi Ruzayk'ın ünlü İran efsanevi kahramanı Rüstem'in soyundan geldiğini söylese de, onun dışındaki kaynaklarda bu konuda pek fazla bilgi verilmemektedir²⁷⁹. Ruzayk, Selm b. Ziyad'ın Horâsan valiliği döneminde Sicis-

²⁷⁶ Bu konuda geniş bilgi Yazır-Oğuz Beyliği başlığı altında verilmiştir.

²⁷⁷ Bu konuda en iyi araştırma için bkz. Z. Bunyadov, *Azerbaycan VII-IX cırlarında*, s. 213-317;

²⁷⁸ Tahirî ve Sâmânî hanedanları hakkında bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstila-sına*, s. 229-232;

²⁷⁹ Mes'udî, *el-Tenbih*, s. 348;

tan'da hakimlik yapan Ebû Muhammed Talha b. Abdullah el-Huza'î'nin emrinde bulunmuştu. Muhtemelen, bölgenin nüfuz sahibi yerli beylerinden olan Ruzayk, Sâ mânî hanedanı kurucusu Saman Hudat gibi, İslâm'ı kabul ederek Talhan'ın desteğine mazhar olmuştur. Ruzyak'ın oğlu Mus'ab zamanında konumlarını pekiştiren bu aile Herat'a bağlı Buşeng şehri reisliğine getirilmiş ve 750 yıllarında Abbasîler'in Emevîler'e karşı başlattıkları yayılma politikasında Ebû Müslim taraftarlarından birisine kâtiplik yapmıştı. Mus'ab'a Hüseyin haleflik etmişti. 814/15 yılındaki ölümünden sonra onun oğlu Tahirî sahnede görmekteyiz. Tahir, Rafi b. Leys'in başlattığı ayaklanmaya karşı düzenlenen savaşlara iştirak ederek ününü pekiştirmişti. Bu isyan Orta Asya'da İslâm'ın konumu bakımından ne derecede önemliyse Türkler açısından da bir o kadar önemlidir. Zira bu ayaklanmada Türkler'in Leys'e destek oldukları bilinmektedir. Özellikle, Karluklu yabgularının ona destek sözü verdikleri de söylenilebilir. Her ne kadar adları Rafi b. Leys olayıyla ilişkili geçmiyorsa da bu dönemde Türkmen İli'ne gelip yerleşen Oğuzlar'ın da isyana karışmış olmaları muhtemeldir. Nitekim, Mukanna isyanında adlarından söz ettinmişlerdi²⁸⁰. Balazurî'nin, bir sonraki olaylarda Oğuzlar'dan söz etmesi onların bu isyanla bağlantısını akla getirmektedir.

Rafi b. Leys ayaklanmasının bastırılmasından sonra Tahir bir dişi memuriyetlerin ardından Halife Me'mun tarafından 821 yılında Horasan valiliğine atandı. Bu dönemde Afşin, Hurremî lideri Babek'e karşı çetin savaşlar vermektedir. Tahir'in görevlerinden biri de ona destek olmaktır. Ancak, Tahir, halifenin beklentilerini boşa çıkardı. Horasan'a yerleştikten sonra gelişmekte olan olayları da fırsat bilip, bölgeyi kendi adına yönetmeye başladı. Önce halifenin adını

²⁸⁰ İbnü'l-Esir, X/80; Rafi b. Leys isyanı hakkında bkz. Taberî, III/484, 707-709; Taberî, s. 775'de Rafi'yi Türkler'in terk etmesi üzerine o da Me'mun'un adaletine sığınmıştı. Bu isyanın bastırılmasında Tahir'in rolü hakkında bkz. V. V. Barthold, *Mogol İstilasına*, s. 224;

hutbelerden kaldırdı, ardından yakınındakileri çeşitli görevlere atadı. 822 yılında ise aniden öldü. Onun ölümünde halifenin parmağının olduğunu düşünen kaynaklar az değildir²⁸¹. Ancak, babasının yarıda bıraktıklarını oğlu Talha b. Tahir devam ettirmekte kararlıydı. Talha kısa zamanda halifenin de menşurunu alarak resmen Horasan hakimi gibi tanındı. 828 yılında Tahirî hanedanının başına geçen Abdullah b. Talha (828-848) Horasan'ın tam hakimi gibi davranmaya başladı. Onun döneminde Türkmenler açısından kayda değer en önemli olay, Abdullah b. Talhan'ın oğlu Tahir yönetimindeki bir birliğin Oğuzlar'a karşı sefer düzenlemesidir. Muhtemelen, önce Mukanna, ardından Leys olaylarına karışan Oğuzlar, rahat durmamış, Maverâünnehr ve çevresinde Tahirîler'in huzurunu kaçırarak yağma ve talanlarda bulunmaktaydılar. Tahir emrindeki birliklerle Türkmen Eli taraflarına doğru harekete geçerek, 'daha önce hiçbir komutanın ayak basmadığı' toprakları dahi fethetti²⁸². V. V. Barthold'a göre, Tahir'in komutasındaki Müslüman birliklerinin yaptıkları sefer, şimdiki Türkmenistan'ın batı yakasını işgal eden Oğuzlar'a karşı gerçekleştirilmişti²⁸³. Buna göre, bu dönemde bazı Oğuz grupları Türkmenistan sahasına sızmaya başlamışlardı bile. Öte yandan ise Türkmenistan'ın batısı ve şimdiki Balhan çevresinde Töles gruplarının yaşadığı bilinmektedir. Oğuzlar onlar üzerine kendi hakimiyetlerini tesis etmiş olmalı. Nitekim, devamında da Tahirî topraklarına saldırmışlar. Bu saldırıları durdurmak amacıyla Abdullah oğlu Tahir'i görevlendirmiş olmalıdır.

Tahirîler döneminde Türkmenistan'ın en önemli merkezi şehri Merv'di. Merv, Amul ve Harezmi bölgesi dahil bir emirlik idaresinde toplanmıştı. Abdullah zamanında Merv'de onun yeğeni Talha emirlik yapmaktaydı. Bu zat, 'Tahirîler'in Felyezofu' olarak ta-

²⁸¹ V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına*, s. 225;

²⁸² Belazurî, *Kitab el-Buldanı*, s. 320;

²⁸³ V. V. Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 651;

nınıyordu. Felsefeyle uğraşmakta ve bu konuda bazı kitaplar da-
hi yazmıştı²⁸⁴. Yine Tahirîler döneminde Horasan fakihlerini ve
Irak'ın bazı fakihlerini bir araya toplayıp suların kullanılması hak-
kında çalışmalar yaptırtan Abdullah b. Talha, bu çalışmaları ka-
nun hükmünde 'Kitabü'l-Kunîy' (Kanallar Kitabı) adlı bir kitapta
toplatmıştı²⁸⁵. Abdullah'ın bıraktığı miras oğlu Tahir zamanında
(848-862) büyük bir başarıyla korunmuş ve kaynaklar ondan say-
gıyla bahsetmekteler. Ancak oğlu Muhammed'in küçük yaşta ba-
şa geçmesi Tahirî hanedanının güneşinin kararmasına yol açtı.
Bundan yararlanarak Maverâünnehr'de Sâmânoglulları, Hora-
san'da ise Saffarîler idareyi ele geçirdiler.

Sâmânî hanedanının kurucusu Sâsânî soyundan geldiği söyle-
nen Sâmân Hudat olmuştu. Horasan valisi Esad b. Abdullah el-Kas-
rî zamanında (öl. 738) Müslüman olup onun himayesini kabul
eden Sâmân, böylece ailesinin yükselmesinde önemli bir girişimde
bulunmuştu. Oğlu Esad döneminde de valiliğin emrinde bulunan
bu aile, daha sonra Esad'ın oğullarının Rafi b. Leys isyanına karşı
göz doldurur mücadelesi sonucunda parlak bir ün edindi. Halife-
nin emri üzerine Esad'ın oğullarının her birine Maverâünnehr'de
birer bölge tahsis edildi. Nuh b. Esad'ın çabaları sonucu temelleri
atılan Sâmânî hanedanlığı onun ölümünden sonra Maverâün-
nehr'in tamamına hükmeder bir konuma geldi²⁸⁶. Esad'ın diğer
oğlu Ahmed, kardeşlerinin ölümü üzerine onlardan boşalan bölge-
leri oğulları arasında paylaştıktan sonra Sâmânîler'i bir merkez et-
rafında topladı. Onun ölümünden sonra oğlu Nasr, merkezleştiril-
miş Sâmânî Devleti'nin ilk hükümdarı gibi tahta çıktı. Sâmânîler,
Hilafete olan bağlılıklarını sonuna kadar korudukları için her za-
man 'emir' ünvanını taşımışlardı. Sâmânîler döneminde Maverâün-

²⁸⁴ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 230;

²⁸⁵ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 229-230; *Türkmenistanın Tarihi*, s. 84;

²⁸⁶ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 225-226; *Türkmenistanın Tarihi*, s. 85;

nehr'de Türkler'e karşı büyük başarılar kazanıldı. Bu başarıları Halife Mu'temid tarafında da ödüllendirilerek, Maverünnahr'ın bütün idaresi yayınlanan bir menşurla 875 yılında Nasr b. Ahmed'e verilmişti. Ardından Sâmânîler, Karahanlılar'la yapılan savaşlar sonucu Talas, İsficab ve Türkmen Eli'ni ellerine geçirdiler. Türkmen Eli'nin Sâmânîler tarafından tutulması burada oturan Töles, Oğuz ve Karluklar'ın İslâm'ı kabul etmesine ve bunun sonucunda da 'Türkmen' kimliğinin ortaya çıkmasına neden oldu. İşte bu dönemden itibaren 'Türkmen' adı İslâm literatürüne girmiş oluyordu.

Türkmen Eli

Semerkand'ın kuzeyi ile Sırderya sahillerinde oturan Tölesler'den Ho-shih, Ho-chie, Po-hu (Bugu?), Pi-kan (Bakan?), Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta boyları 30 bin kişilik bir askeri birliğe sahip olup bağımsız yaşamaktaydılar. Onlar kendi yurtlarına 'Türkmen(g)' diyorlardı. Bu bölge, Sırderya'nın üst kıyısına rastlasa gerek. Ayrıca, bunlar göçebe olduklarından Ot-rar'ın alt kısımlarıyla Taşkent'in yukarisından İsficab üzerinden Isık Göl ve Balasagun'a kadar olan sahada yayılmış olmalıdırlar. Türkmen ülkesi buralarda olmalıdır. Zira, Arap coğrafiyacıları da Türkmenler'e bu bölgelerde rastlamıştılar.

Türkmen Eli, muhtemelen I. Göktürk Devleti'nin çöküşü üzerine bağımsızlığını kazanmış, ancak II. Gökrüt Devleti'nin kuruluşuyla tekrar Türkler'in hakimiyetine girmişti. Bilge Kağan zamanında Göktürk yönetiminde bulunan diğer boylarla birlikte Töles ve Tarduşlar'ın da tekrar düzenlendiklerine dair haberler bulunmaktadır. Göktürkler bu boyların başına birer yabgu atayarak direkt olarak kendilerine bağlamışlardır. Adı geçen Töles boyları arasında Türkmen Eli Tölesleri'nin de olması muhakkaktır²⁸⁷. II. Göktürk İmparatorluğu'nun çözülmesi üzerine hakimiyet uğrunda giden Bas-

²⁸⁷ Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü 12;

mıllar-Uygurlar-Karluklar arasındaki kısa sürelik çatışmadan Uygurların galip çıkması Töles boylarını onların hakimiyetini kabul etmek zorunda bırakmıştı. Ancak, Türkmen Eli'nin bulunduğu coğrafya direkt olarak bölgenin Uygurlar'a bağlandığı yolundaki iddialara şüphe düşürmektedir. Türkmenler muhtemelen daha ziyade Türgişler'in hakimiyeti altındaydılar. 766 yılında Türgişler'in hakimiyetine son veren Karluklar, pek doğal olarak Türkmen Eli üzerinde de kendi hakimiyetlerini tesis etmişe benziyorlar. Karluklar'ın bölgeye gelmesi Türkmen Eli'nin konumunu değiştirmişti. Tölesler burada Karluklar'la karışmış ve çeşitli mahalli idarelere ayrılmışlardı. VIII. yüzyılda burada kim olduklarını net olarak bilmediğimiz çeşitli boylar bulunmaktadır. İlak adı verilen boyun bir Töles grubu olduğu ve İlak nehri üzerinde konumlandıkları bilinmektedir. Ardından İsficab'ta mahalli bir idare tesis edilmişti. Bu saha Karluklar'la ardından da Karahanlılar'la Sâ mânî Hanedanı arasında uzun süre çatışma alanı olduktan sonra IX. yüzyılın sonlarında bölgenin Sâ mânîler tarafından işgal edilmesinin ardından Türkmen Eli İslâm hakimiyeti altına girmişti. Nitekim bu dönemde Türkmen Eli'nde üç ana Türk unsurunun barındığı bilinmektedir: Eski Tölesler, Karluklar ve bölgeye sonradan gelen Oğuzlar. İslâmiyetin bölgede hızla yayılması ve en önemlisi İslâm'ın yayılması için Sâ mânî desteği ile birlikte gayr-i Müslimlere karşı gaza için buralara akın eden çok sayıda Müslüman gönüllülerinin propagandası sonucu kısa sürede Türkmen Eli'nde oturan toplumun Müslümanlaşmasına neden olmuş ve aradaki boylara bağlı etnik kimlikleri unutturarak bir tek unsurun, Türkmenler'in ortaya çıkışını sağlamıştı. Nitekim, amcası Oğulcak Kadir Han'a karşı dini ve siyasi bir savaşa hazırlanan Abdülkerim Satuk Buğra Han 943 yılında Kaşgar'ı ele geçirip Karahanlılar Devleti'nin başına geçerek bu devletin İslâmı kabul etmesinde askeri bakımdan Türkmen unsurunun desteğini almıştı. Türkmen Eli, 980 yılından sonra Karahanlılar'ın eline geçmiş ve bu dönemden itibaren de 'Türkmen' adı bir coğrafî isim olma özelliğini kaybederek, İslâmı kabul eden Türkler için kullanılmaya başlanmıştı.

Altı Oguz Beyliği

Wu-huanlar'dan geldikleri muhtemel olan Oğuzlar'ın bu ad ne şekilde ve nasıl aldıkları bilinmiyor. Bilinen şu ki, Yenisey'deki Göktürk kitabelerinde adları geçene kadar onlar hakkında bilgimizin olmamasıdır. Ulu Kem nehriyle kavuşan Barlık çayı kıyısında dikilen bir kitabede şöyle denilmektedir: "Er erdemi atım tabdım erdemi... Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz budunda üç yegirmi [ya şımka] aldıldım. Beg erikime sizime aldırıldım"²⁸⁸. Bu yazıt, Altı Oğuz boyu beğinin mezar taşıdır. Kitabeden anlaşılan şu ki, henüz 13 yaşında olmasına rağmen Altı Oğuz boyunun başına geçen Öz Yiğen (Yıgan?) Alp Turan Bey burada vefat etmiştir. Onun küçük yaşta vefatı, ayrıca kitabedeki şekliyle 'Beylik nüfuzunu' korumak girişimi bu dönemde Oğuzlar'ın bağımsız olduklarını göstermektedir. Bu yazıtın VII. yüzyılın ilk yarısı ile ortalarında dikildiği görüşü yaygındır. Buna bakarsak, kitabe 600 yılından sonra yazıldığına göre, Oğuzlar altı boy halinde kendilerinden bir liderin başkanlığında bağımsız olarak Barlık çevresinde oturmaktaydılar. Burada Oğuz beylerinden olması kesin olan (çünkü bütün yazıtlarda aynı damgaya rastlanılmaktadır) Koni Tiriğ, Bayna Sangun oğlu Külüg Çur ve adı okunmayan bir başbuğa ait dikiliş tarihleri tartışmalı üç mezar taşı daha bulunmaktadır²⁸⁹. Bar-

²⁸⁸ ETY, III/61; Türkçe'si: "Er erdemi aldını buldum erdemi... Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz kavminden on üç yaşında ayrıldım. Beglik nüfuzundan, sizlerden ayrıldım".

²⁸⁹ ETY, II/62-64; Barlık II veya Koni Tiriğ'e ait yazıtta şöyle denilir: "Koni Tiriğ üç yaşında kansız boldım. Külüg Tutuk içim kişi kıldı. Bunusuz erde ben erdim. Kuydaki konçuyımgı adırıldım apama//Koni Tiriğ üç yaşında babasız kaldım. Ağabeyim Külüg Tutuk [beni] adam etti [büyüttü]. Erlerde ben kadersiz idim. Kuydaki prensesimden ayrıldım ablama"; Barlık III veya Bayna Şanun oğlu Külüg Çur yazıtında şöyle denilmektedir: "Bayna Şanun oğlu Külüg Çur. Bunusuz ulgatım bun bu ermiş. Tenrideki künke yerdeki elimke bükmedim. Kuyda konçuyımgaka özde oğlınka adırıldım//Bayna Sangug oğlu Külüg Çur. Kadersiz büyüdüm. Kader bu imiş: Gökteki Güneşe [Tanrının Gününe],

lık Yazıtları bize muhtemel bazı bilgiler vermektedir. Birincisi, bunların arka arkaya yazıldıkları anlaşılmaktadır. Buna göre, sırasıyla bu dönemdeki Altı Oğuz Beyliğinin liderleri şunlar olmuştur: 1. Öz Yiğen Alp Turan; 2. Külüg Tutuk; 3. Onun kardeşi Köni Tiriğ; 4. Bayna Sangun; 5. Onun oğlu Külüg Çur; ve 6. adı okunamayan bir bey. Son üç yazıtın sonu aynı bitmektedir: "Kuyudaki prensesimden". Burada 'kuyu' kelimesinden mânâ, nehir kıyısındaki ülkesinde oturan prensesine gönderme olsa gerek. Bunu, Barlık III'deki 'vadideki oğlumdan ayrıldım' yazısı kanıtlamaktadır. Bütün bunlara bakarak Oğuzlar'ın VII. yüzyılın başlarından itibaren veya daha erken dönemlerden Barlık nehri yakınlarında oturdukları ortaya çıkmaktadır. Oğuzlar'ın Tula boylarına göçlerini 630 yılından sonrasına, yani Göktürkler'in yıkılışına rastladığı için, sözü edilen beylerin 600-630 yılları arasında Altı Oğuz Beyliğinin başında olmaları gerekir. Ancak söz konusu Oğuzlar'ın buraya ne zaman, neden geldikleri ve daha önceki tarihleri bilinmiyor. Oğuzlar'ın Wu-huanlar'dan türemiş olduklarına daha önce değinmiştik. Wu-huan adının bir ihtimal 'Ugan' olduğu ve bunların Barlık taraflarına gelmesinden sonra da 'Oğuz' olarak ortaya çıktıkları muhtemeldir. Oğuzlar'ın yerlerini terk etmeleri Yen sülalesi döneminde (381-410) gerçekleşmiş olmalıdır. Ana kitle Barlık çevresine gelmiş, geri kalanlar To-ba birliğine katılmıştı. Bu göç V. yüzyılın başında gerçekleşmiş olmalıdır. Bu dönemde Barlık kıyısına gelen Altı Oğuz boyu, muhtemelen göç sırasında burasını geçici yurt olarak kullanmışlardı. Nitekim burada pek fazla tutunamayıp 630 yılından sonra Tula boylarına taşınmışlar. Burada kendi beyliklerini kurdukları anlaşılan Oğuzlar'ın belli dönemlerde Göktürk idaresini kabul ettiği muhakkaktır.

yerdeki elime doymadım. Kuyudaki prensesimden, vadideki oğlumdan ayrıldım"; Barlık IV veya adı okunamayan beyi mezar taşında ise şunlar yazılmıştır: "... elimke bükmedim. [Ku]yda konçuyımka adırıldım, [kan]sız kaldım/... elim doymadım. Kuyudaki prensesimden ayrıldım, babasız kaldım".

Dokuz Oğuz Beyliği

Oğuzlar'ın Tula boylarına kesin olarak ne zaman ve hangi nedenlerle geldikleri bilinmiyor. Bir malûmata göre, Kutluk Hakan II. Göktürk Devleti'ni kurduğu sırada Oğuzlar bu bölgede bulunuyorlardı. Bu göçün, F. Sümer'e göre, 630 yılında I. Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra gerçekleşme olasılığı çok yüksektir. Oğuz göçlerinin tesadüfi olmadığını, aynı tarihte Kemçik'e akan Çırgak çayı boylarında oturan Ediz boylarının güney-batıya inerek Oğuzlar'ın yakınından bir yerde yurt tuttukları kanıtlamaktadır. Anlaşılan bir etki bunları buralara kadar kovalamıştı²⁹⁰.

Oğuzlar Tula ırmağı boylarına yerleştikleri zaman onlara bazı katılmalar olmuş ve sayıları altıdan dokuza çıkmıştır. Dokuz Oğuzlar olarak karşımıza çıkan Tula boyu Oğuzlar'ının başında bu dönemde bir hakan bulunmaktaydı. Eski Türk Yazıtlarında bu hakan-
dan Baz Kağan olarak söz edilmektedir. Muhtemelen, Tula boylarına geldikten sonra burada kendilerine özgü bir idare tesis eden Oğuzlar başlarında bulunan bir kağan emrinde Dokuz Oğuz Beyliğini kurmuşlardı. Bazı araştırmacılar Oğuzlar'ın Tola-Selenga ırmakları bölgesini ele geçirerek Dokuz Oğuz Kağanlığı'nı kurduklarından söz etmektedir. Ancak, bu pek mantıklı gözükmemektedir. Muhtemelen, bu görüşün ortaya çıkma nedeni Oğuz liderinin 'ka-

²⁹⁰ ETY, III/80'de kayıtlı bulunan Kemçik Çırgak Yazıtı B yüzünde şöyle denilmektedir: "Er erdemim adaki eğiçime ana eğniç eğit yer eltim. Başıçalınnı yaşıça yılıkı siziine abda egeyin atım ak n r ğ y. L ç r ğ n s eğdim elimi erşin ayı aşım sunurım kan ta er sayım ak n r ğ y. Snz yetmiş yaşım öltim siziine agımga at bintim. Ediz el uruğın kabay ot amga altım. Ağışga tonım//Er erdemim babacığım, teyzemden, annedim, karından, hizmetçilerimden ayrıldım(?). ...silah, yılık sizlere; avda kurban ettiğim atım ak... ...kurban ıttım, elim erşin(?) ayı kakımın, sungurum... ak... ...yetmiş yaşında öldüm. Sizlenme: hazinemde altınış ata bindim. Ediz kavminin boyunu, Kabay boyunu hazineci olarak aldım. ...". Edizler'in Tola ırmağı yakınlarında Oğuzlar'la komşu olmaları hakkında bkz. T'ung Tien, 1081a; Wen-hsien, 2699b.

ğan' unvanı taşımasıdır. Kanaatimizce, Oğuz beyi Baz Kağan'ın adındaki 'kağan' ünvanı Çinliler tarafından verilmiş olmalıdır ve buradaki amaç Göktürkler arasında bir karışıklık çıkartmaktır. Nitekim, Kutluk Kağan Oğuzlar'ı sıkıştırmaya başladığı sırada, Oğuzlar'ın Kunı ve Tonra boylarından birer elçi Çin'e ve Kitaylar'a sefaret etmiştir²⁹¹. Adı geçen kavimlerin Dokuz Oğuzları oluşturan iki önemli boy oldukları anlaşılmaktadır. Dokuz Oğuz Beyliğinin bağımsızlık dönemleri Kutluk Kağan'ın onlar üzerinde Göktürk hakimiyetini tesis etmesine kadar sürmüştü. Oğuzlar'ın ittifak aramak amacıyla bir haberciden Çin ve Kitay'a elçiler gönderdiklerinin duyan Kutluk Kağan vezir Tonyukuk'a "gönlünce ordu sevk et" talimatını vermiş, taraflar arasında meydana gelen 'İnekler Gölü' savaşında Oğuzlar ağır bir darbe almıştı. Bu olaylar 682 yıllarında olmalıdır. Yapılan savaşta Baz Kağan'ın sağ kurtulduğu ve Göktürkler'e tâbi olmayı kabul ettiği bilinmektedir²⁹². Yenilginin ardından Oğuzlar direkt merkezi idareye bağlanmışlar. Yazıtlarda hakanın kendi ulusuna 'Türk ve Oğuz beyleri'²⁹³ diye hitap etmesi, Oğuzlar'ın Göktürkler arasında Türkler'den sonra ikinci büyük ve önemli unsur olduklarını göstermektedir. Ancak 682 ile 691 yılları arasındaki on senelik kısa dö-

²⁹¹ ETY, III/102'le bu hususta şöyle denilmektedir: "*Körüg sabı andağ: Tokuz Oğuz budun üze kağan olırtı ır. Tabgaçgarı Kunı Senünig idmiş, Kitaygarı Tora Semig idmiş//Haberçinin sözü şöyle idi: Dokuz Oğuz kavmi üzerine bir kağan oturdu der. Çinlilere Kunı Sengün'ü göndermiş, Kitaylara Tonra Sem'i göndermiş*". Burada, Dokuz Oğuzlar üzerine bir kağanın atandığı açıkça gösterilmektedir.

²⁹² Bu sonucu Baz Kağan'ın İlteriş Kağan adına balbal diktirdiğinden çıkarıyoruz. Bkz. ETY, I/138;

²⁹³ ETY, I/39-40'da Kül Tigin Yazıtının bir yerinde şöyle denilmektedir: "*Türk Oğuz begleri budun eşidin! Ança itmiş ilim dıun eşid! Üze Tenri basmasar, asra yir telinmeser türk budun, ilinin törünün kem artalı?//Ey Türk, Oğuz beyleri, kavmi eşidin: Gökte Tenri basmasa, aşağda yer delinmese Türk milleti ülkeni, üreni kim bozar?*";

nemde Dokuz Oğuzlar ile Göktürkler arasında yedi savaşın olması dikkat çekicidir. Anlaşılan, Oğuzlar sık sık Göktürk idaresine karşı baş kaldırıp, savaşmışlardı. Bunun nedeni Dokuz Oğuzlar'ın kendilerinden değil, hakan tarafından atanan bir idareci tarafından yönetilmesinden duyulan memnuniyetsizlik olmalıdır²⁹⁴. Ancak, bu olaylardan sonra Dokuz Oğuzlar'la Göktürkler arasında ki 715 yılına kadar sakin geçmişti. Muhtemelen, Oğuzlar beylik statülerini geri kazanmışlardı. Kapagan Kağan döneminin sonlarında ağır Göktürk idaresinden bunalmış Türk boyları sırasıyla isyan etmeye başladılar. Bunlar arasında Oğuz ve Ediz boylarının da adları geçmektedir. 715-716 yılları arasında taraflar arasında peş peşe çok sayıda çatışmalar gerçekleşmişti. İlk çatışma Toğu Balık'ta cereyan etti. Tula nehri kıyılarından küçük bir şehir olan Toğu Balık çevresinde vuku bulan bu savaştan bir netice husule gelmemişti. Taraflar pozisyonlarını koruduklarından çözüme gitmek için Andırgu'da bir kez daha karşılaştılar. Ancak yine bir sonuç ortaya çıkmayınca Çüş Baş denilen bir yerde bu zamana kadar yapılanlar arasında en ciddi çarpışma gerçekleşti. Kıran kırana geçen bir muharebenin sonucunda Oğuzlar'ın ciddi kayıplar verdiği anlaşılmaktadır. Savaş sonucunda Göktürk birlikleri Oğuz Tonra boyundan Alpagut ve on akrabasını esir olarak ele geçirmişti. Şubat-Mart 715 yılında yapılan (muhtemelen Mart ayının ortasında gerçekleşmiştir) ulusal Yug/Yuğ törenlerinde esirler idam edilmişlerdi. Ancak bu savaş Göktürkler'e öne geçme şansı tanıdıysa da henüz Oğuzlar pes etmemişlerdi. Bunun üzerine taraflar bir kez daha Ezgenti Kadaz mevkinde karşı karşıya geldiler. Ancak, sonuç namına ortada yine bir olay yoktu. İş inada bindiren Göktürkler hasımlarını yenmeyi kafalarına iyice yerleştirmişlerdi. 715 yılı sonunda Oğuz birliklerine yaklaşmaya çalışan Göktürkler, kışı Amgı sığınaklarında geçirdiler. 716 yılı başlarında

²⁹⁴ EYY. I/138'de yer alan İne Hüşölü yazıtında şöyle denilmektedir: "Tokuz Oguzka: yeti sünüş sünüşdükde//Dokuz Oğuzlarla yedi savaş savaşıkta"

buradayken muhtemelen kışın aşırı soğuk geçmesinden dolayı hayvanları ölmeye başladı. 'Yut' veya hayvan ölümü adı verilen bu olay korkulacak düzeyde olmadığından Göktürkleri pek etkilemişe benzememektedir. Bahar mevsiminde Kül Tigin tekrar Oğuzlar'a karşı sefere geçti. Ancak, Oğuzlar da tetikteydiler. Ordunun harekete geçtiğini gören Oğuzlar, muhtemelen farklı bir taktik geliştirip aniden Kül Tigin'in bulunduğu karargâha saldırdılar. Kül Tigin bu saldırı karşısında inanılmaz bir cesaret sergilemişti. Sonuçta Oğuzlar bazı kayıplar verdirerek geri çekildiler. Sınırları iyice gerilen Göktürkler, Oğuz yurtlarına saldırarak bazı obaları yağmaladılar. Bunun üzerine Oğuzlar eskiden beri beraber oldukları Dung-hu/Tunguz boylarından Tokuz Tatarlar'la ittifak oluşturup Göktürk yağmalarının önüne geçmeye çalıştılar. Ağu yakınlarına Oğuz-Tatar birlikleriyle Göktürkler arasında ardarda iki savaş gerçekleşti. Ancak her iki savaşta Göktürkler lehinde sonuçlandı. Bu yine Oğuzlar'ın tâbi olduğu anlamına gelmiyordu. Nitekim, kaybedenler meydanı bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardı²⁹⁵. Bu olayların ardından Oğuzlar'ın Çin'e

²⁹⁵ ETY, V/48-52'de Kül Tigin Yazıtının bir yerinde bu olaylar şöyle anlatılmaktadır. Tercümesi: "Dokuz Oğuz kavmi kendi kavımını idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldu. Bir senede beş defa harp ettik. En ilki Togu Balık [şchrinde] harp ettik. Kül Tigin azman akına binip hücum etti. Altı eri mızrakladı. Ordu [birbirine] değdiği vakit yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Kuşagakta Edizlerle harp ettik. Kül Tigin az yagız [atına] binip hücum ederek bir eri mızrakladı. Dokuz eri eğire dokudu. Ediz kavmi orada öldü. Üçüncü Oğuzlarla harp ettik. Kül Tigin azman akına binip hücum etti, mızrakladı. Askerlerini mızrakladık. Ülkesini aldık. Dördüncü Çuş başında harp ettik. Türk kavminin ayağı burkuldu, korkak oluverdiler. O gelmiş olan ordusunu Kül Tigin püskürtüp Tonglardan bir kabile, Alpagutlardan on eri Tonga Tigin cenaze merasiminde sarıup öldürdük. Beşinci Ezgenti Kazazda Oğuzlarla harp ettik. Kül Tigin az yagızına binip hücum etti. İki eri mızrakladı. O ordu orada öldü. Amga kalesinde kışlayıp ilk baharda Oğuzlara doğru ordu çıkardık. Kül Tigin baş kumandanı tayin edip (?) gönderdik. Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Kül Tigin öksüz denilen atına binip dokuz eri mızrakladı. Karargâhı vermedi. Annem hatun, büyük annelerim [yahut kaynanalarım?],

sığındıkları bilinmektedir. 717 yılında gerçekleşen bu olay üzerine Göktürkler Oğuzlar'ın bu ihanetine sinirlenip onlara karşı sefere çıkarak, çocuk ve kadınlarını esir olarak ele geçirmişlerdi²⁹⁶. Muhtemelen bu olay üzerine Oğuzlar tekrar hakimiyet altına alınmıştır. Nitekim, 726 yılında dikilen veya bu tarihte dikildiği tahmin edilen Tonyukuk Kitabesinde Türk hakanın 'Türk ve Oğuz boylarını iyi yönettiği'nin yazılması bunu teyit etmektedir²⁹⁷.

Yazıtlarda ve Oğuzlar'la ilgili anlatılan olaylarda Tonra boyunun öne çıkması düşündürücüdür. Anlaşılan bu dönemde Dokuz Oğuz boyları arasında hakimiyet onların elinde bulunuyordu. Tonra boyundan sonra en etkin kabile Kunı olmuştur. Bu bir anlamda Dokuz Oğuz Beyliğinde 'Yabgu-Subaşı' sisteminin olduğunun habercisidir. Bilindiği gibi, Oğuz Yabgu Devleti'nde böyle bir sistem mevcuttu. Buna göre, 'yabgu' hakim boydan, subaşı ise ikinci dereceden bir boydan seçiliyordu. Dokuz Oğuz Beyliğinde Tohra-Kanı boyunun siyasal konumları böyle olsa gerek.

Oğuzlar, Göktürk Devleti'nin sonuna kadar tâbi pozisyonlarını korumuşlardı. Ancak bu bağlılığın Göktürk Devleti'nin sonlarına yakın sarsıldığı ve aradaki iplerin koptuğu bilinmektedir. Göktürkler'e aşırı sadık kalan bazı Oğuz grupları ise onlarla birlikte devletin çöküşü üzerine Çin'e gitmişlerdi²⁹⁸.

ablalarım, gelinim, prenseslerim içinde sağ kalanlar cariye olacaklardı. Ölüler de yurtta, yolda yatakalacak idiniz. Kül Tigin yok olsa idi, hep ölecek idiniz. Küçük kardeşim vefat etti. Ben yaslandım [yas tuttum]. Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez gibi oldu. Ben yaslandım. Zamanı Tanrı taktir eder, kişi oğlu hep ölmek için türemiştir”;

²⁹⁶ ETY, 1/66'da "Otuz dört yaşında Oğuzlar kaçıp Çinlilerin idaresine girdiler. Kızıp [üzzerlerine] sefer ettim... oğullarını, karılarını orada aldım”;

²⁹⁷ ETY, 1/120'de "Türk bilge kagan Türk Sir budunıg oguz budunıg iğigü olurur//Türk bilge hakan, Türk sir boyunu, Oğuz boyunu iyi idare ediyor”;

²⁹⁸ İ. Kafesoğlu, TMK, s. 142-143;

742 yılında üç büyük Türk boyu: Uygurlar, Basmıllar ve Karluklar anlaşarak II. Göktürk Devleti'ne son verdiler. Hakimiyet, Basmılların eline geçti. Ancak 744 yılında bu defa Uygurlar'la Karluklar bir araya gelip Basmıl hakimiyetine son verince tahtın yeni varisleri Uygurlar oldular. Her iki savaşta da hakimiyet dışına itilen Karluklar bu defa Basmıllar'ı yanlarına alıp Uygurlar'ı bertaraf etmek istediyseler de başarılı olamayınca yurtlarını terk edip On-ok sahasını işgal ettiler. Uygurlar'ın bir diğer başarısı bu savaşlarda Dokuz Oğuzlar'ı kendi saflarına çekmeleridir. Şine Usu yazıtında Uygur Devleti'nin kurucusu Moyunçur şöyle demektedir: "Su... orada kalmış [olan] halk On Uygur, Dokuz Oğuz üzerine yüz yıl [hakim] olup"²⁹⁹. Bir başka yerde ise, "Dokuz Oğuz kavmimin hepsini topladım" denilmektedir³⁰⁰. Bu durum, devletin kuruluşu aşamasında Dokuz Oğuzlar'la Uygurlar'ın birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Araştırmacılara göre, bu durum Göktürkler döneminde olduğu gibi, Uygurlar döneminde de Oğuzlar'ın ikinci aslî unsur olduklarını göstermektedir. Ancak, Uygur-Oğuz birliği fazla sürmedi. Şine Usu yazıtlarında Moyunçur'un onlarla savaştığı anlatılmaktadır: "Tuttum... bir... orada ormanlığa yetiştim. Gece ışık batarken harbettim. Orada mızrakladım. Gündüz [dağılmışlar], gece derlenmişlerdi. Ormanlıkta Sekiz Oğuz, Dokuz Tatarlar kalmadı. İkinci gününde gün doğarken harpettim"³⁰¹. Burada ilginç olan Oğuzlar'ın dokuz değil sekiz boy halinde zikredilmesidir. Nitekim, Moyunçur Oğuzlar'la yaptığı ikinci savaşında da onlardan Sekiz Oğuz olarak söz etmektedir³⁰². Bu olaylarda Oğuzlar'ın bir boy haricinde Uygurlar'a karşı

²⁹⁹ ETY, I/164;

³⁰⁰ ETY, I/165;

³⁰¹ ETY, I/168;

³⁰² ETY, I/168-169'da şöyle denilmektedir: "Beşinç ay udu kelti. Sekiz Oğuz, Tokuz Tatar kalınatı kelti, selene kidin yılun kol birdin sınar şıp başına teği çerig itdim//Beşinci ay uyarak geldi. Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar kalmadı geldi. Selenganın batısını Yılun Kolun güneyini sınır yapıp, Şıp başına kadar ordu koydum";

ayaklandıkları görülmektedir. Bir diğer açıklama ise, ilk iki savaşta Oğuzlar'ın sekiz boy olarak zikredilmeleri, bir boyun daha önce Çin'e gitmesinden ileri gelmektedir. Üçüncü savaş arifesinde bunlar geri dönerek tekrar Oğuzlar arasına katılmışlardı. Nitekim, bir sonraki olaylarda Oğuzlar'dan yine Dokuz Oğuz olarak söz edilecektir³⁰³. Oğuzlar'ın Uygurlar'a karşı savaşlarda yanlarına çeşitli boyları da aldıkları bilinmektedir. Başından beri sanki kader birliği yapmışcasına Oğuzlar'la Dokuz Tatarlar'ı ittifak halinde görmekteyiz. Yine bu savaşlarda Kırgızlar ve Çikler de Oğuzlar'ın yanında yer alarak Uygurlar'a karşı çetin savaşlar vermişlerdir. Ancak bu savaşların hepsi Uygurlar lehinde sonuçlanmıştı³⁰⁴.

Oğuzlar'ın Türkmen Eli'ne Göçleri

Oğuzlar'ın Uygurlar'a yenildikleri tarihten Sırderya boylarına göçlerine kadar olan dönemler çok karanlıktır. Bu hususta ileri sürülen açıklamalar, maalesef bilgi yetersizliğinden dolayı faraziye den öteye gitmemektedir. F. Sümer'in iddiasına göre, Sırderya Oğuzlar'ı ile Dokuz Oğuzlar arasında bazı farklılıkların olması mümkündür. Bunlar ya aynı kavmin iki kısma ayrılarak biri batıya göç edip Sırderya Oğuzlar'ını, diğeri ise eski yurtlarında kalarak Oğuzlar'ı oluşturmuşlardı. Veya her iki kavim arasında isim benzerliğinden başka hiçbir özellik bulunmuyordu. Son açıklamanın kabul edilmesi imkânsızdır. İlkinin ise biraz daha sağlıklı hale getirilerek ortaya konulması durumun açıklanmasına yardımcı olabilir kanısındayız.

Uygur yazıtlarında Oğuzlar'ın en son ismi 751 yılında gerçekleşen üçüncü Uygur-Dokuz Oğuz savaşı dolayısıyla geçmektedir. Bundan sonra Uygurlar'la Oğuzlar arasında bir etkileşimden söz edilmez.

³⁰³ ETY, I/172'de şöyle denilmektedir: "Tokuz Oğuz beyleri geldi... Yine yaramadın (?) düşman imiş";

³⁰⁴ ETY, I/170-172;

Bu durumu açıklayacak tek görüş, bu tarihten itibaren batıya doğru bir Oğuz göçünün meydana geldiğidir. Nitekim, Arap kaynaklarında yer alan bazı küçük açıklamalar bu görüşü desteklemektedir. İbnü'l-Esir'e göre, Halife Mehdi zamanında (775-785) Türk ülkesinin uzak bölgelerinden Maverâünnehr'e Oğuz boyları geldiler³⁰⁵. İbnü'l-Esir, bu göçü tarif ederken özellikle onların nereden geldiklerine dikkat etmiştir. Müellif açık ve net bir biçimde Oğuzlar, "Tokuz-Guzlar'ın yurdundan ayrılarak" Maverâünnehr'e geldiler demektedir. Hemen ardından Narşahî, bölgeye gelen Oğuzlar'ın Mukanna isyanına karıştıklarını haber verir³⁰⁶. Bir sonraki dönemde ise Oğuzlar'ın bölgeyi iyice tehdit ettiklerinden dolayı Tahiri emiri Abdullah'ın (828-848) onlara karşı sefer düzenlendiğinden söz edilmektedir³⁰⁷. Arap kaynaklarının Oğuzlar'ın kademeli olarak İslâm sınırlarında gözükmemesine dair aktardıkları üç açıklama bir yanlış anlaşılma olarak görülemez. Gerek, İbnü'l-Esir'in aktardığı bilgisine kaynaklık eden Anonim Horasan müellifi, İbnü'l-Esir'in kendisi, Narşahî ve Belazurî, gerekse de Uygur yazıtlarında 751 yılından sonra Oğuzlar'ın gözükmemesi bize bazı ip uçları vermektedir. Bu iki olay arasında bağlantı ancak bir şartla sağlanılabilir: Oğuzlar'ın Uygur yenilgisinden sonra batıya göç ettikleriyle. Ancak, batıya gelen ve daha sonra 24 boy halinde organize olan Oğuz boyları arasında Dokuz Oğuzlar arasında etkin bir rol oynayan Tonra ve Kunı boylarının adları geçmemektedir. Bu duruma da bir açıklık getirmek için F. Sümer'in ilk görüşü yabana atılmamalıdır. Böylece, aktarılan bilgilerden ortaya çıkacak netice şudur: 751 yılında Dokuz Oğuz Beyliği başında bulunan Tonra ve Kunı boyları Uygurlar'a karşı yapılan üç büyük savaşta büyük kayıplar vererek yıpranmışlardı. Bu durum, Dokuz Oğuz Beyliğinin çökmesine

³⁰⁵ İbnü'l-Esir, X/80;

³⁰⁶ Narşahî, *Tarih-i Buhara*, Ch. Schefer nşr, s. 32-33;

³⁰⁷ Balazurî, *Kitab el-Buldan*, Kahire bsk., s. 320;

neden oldu. Onlara tâbi olan diğer Oğuz boyları kitleler halinde batıya akın etmeye başladılar. Geriye ise bazı küçük Oğuz grupları ile Tonra ve Kunı boyu kalmıştı. Bunlar yapılan göçlerden sonra zayıflayarak Uygurlar'a karşı ciddi bir sorun oluşturacak pozisyonlarını kaybettiler. Dolayısıyla, Uygurlar'ın hakimiyetini büsbütün benimseyerek tâbi konumuna düştüler. Bunlar daha sonra Uygurlar'a karışarak erimişler ve 840 Kırgız-Karluk saldırısından sonra da Uygurlar arasında Beş Balık ve çeşitli istikametlerde dağılmışlardı. 751 yılı yenilgisinin hemen ardından ise önemli bir Oğuz kitlesi batıya doğru harekete geçti. Onların batıya doğru hareket etmelerinin nedeni daha önce birkaç kez gittikleri Çin'den pek memnun kalmadıkları gösterilebilir. Muhtemelen 760 yılında, yani Karluklar daha Türgiş Devleti'ni ele geçirmeden önce Oğuzlar bir zamanlar Tölesler tarafından kurulan Türkmen Eli'ne, Talas, İsficab, ve Sırderya boylarına dağılmışlardı. Onlara bölgedeki bazı On-ok gurplarının da karıştığı muhtemel gözükmemektedir. Neticede, Türkmen Eli'ni ele geçirip, buradaki boyları kendi saflarına katan Oğuzlar, Halife Mehdi zamanında Maverâünnehr'e inmişlerdi. Ancak Maverâünnehr'e sadece belli başlı Oğuz gruplarının inmesi söz konusudur.

Oğuzlar'ın bu şekilde iki kısma ayrılarak göç etmesi hadisesi gayet mantıklıdır. Nitekim, gerek Zahirreddin Nişaburî³⁰⁸, gerekse de diğer Oğuz-name rivayetlerinde yer alan bir bilgi bu görüşü doğrulamaktadır. Her iki görüşün doğruluğunu tartışan S. Agacanov'a göre, Selçuklu göçlerindeki en temel etken Oğuz boyları arasında çekilen yaylak ve kışlak sıkıntısıydı. Bu duruma bazı siyasal etkenler de eklenince Selçuk Bey yanına aldığı büyük sayıda hayvan sürüsü ve insan gücüyle Oğuz yabgusundan ayrılıp yurdunu terk etmiş ve Cent'e gelmişti³⁰⁹. Ayrıca, *Tercüme-i mesalik el-memalik* ese-

³⁰⁸ Nişaburî, *Selçuk-name*, s. 11;

³⁰⁹ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 260-261'de şu açıklamayı yapmaktadır: "Selçuklu göçlerinin temelinde siyasî sebeplerden daha ziyade ekonomik nedenlerin yattığını düşünmemize imkân tanınmaktadır. Muhtemelen,

rinin müellifi açık biçimde, göçebelere otlak ve yaylakların dar gelmesi üzerine Selçuk liderliğinde Türkistan'dan ayrılarak Semerkand, Buhara ve Nur yakınlarına göç ettiler tarzında ifadelere yer vermişti³¹⁰. Aynı olayın daha önce 751 yılında Uygurlar'ın Dokuz Oğuzlar'ı yenilgiye uğratması sonucunda Dokuz Oğuz Beyliği içinde meydana gelme olasılığı çok yüksektir. Burada da yurtta kalan yönetici boy olmuş, bölgeyi terk edenler ise tâbi boylar olmuşlardı. Tıpkı, Oğuz yabgusunun Türkistan'da kalıp, Selçuk'un Cent'e gelmesi gibi.

760 yılında göç eden Oğuz boylarının Türkmen Eli'ne geldikleri kesin gibidir. Göçebeler Talas ovasına, İsficab açıklarına, Sırderya boylarına yayıldılar. Bazıları da ganımet amacıyla Maverâünnehr'e sokulmuşlardı. Oğuzlar'ın Türkmen Eli'ne gelmesi görüşünü, İslâm kaynaklarında Oğuz yabgusu ve Selçuklular'ın ilk vatanı olarak 'Türkistan' tabirinin ortaya çıkışıyla kanıtlayabiliriz. Nişaburî, Selçuklu boylarının ilk vatanının Türkistan olduğunu belirtmektedir³¹¹. Aynı bilgiler, sonraki dönem İslâm müelliflerinde de geçmektedir³¹². Ayrıca, Türkmen rivayetlerinde şu hususa dikkat çekilmektedir: "Türkmenler ana yurtlarının şimdiki Türkistan şehri olduğunu söy-

Selçuklu boyları ve Oğuz yabgusu arasındaki anlaşmazlık, yaylak ve otlak arazilerin paylaşılmasından kaynaklanmıştır. Büyük hayvan sürülerine sahip bulunan, zenginleşen ve yükselen Selçuklu beyleri, otlak arazilerin kısıtlı olmasının sıkıntısını hissetmeye başlamışlardı. Büyük bir iltimalle bunun verdiği huzursuzlukla, göçebe boy aristokrasisi ve onların başını çeken üst düzey yöneticilerle Eski Guzeli hükümdarı arasında dinmek bilmeyen bir husumet baş göstermişti. ... Yöneticiler arasındaki bu çetin husumet, Selçuklu boylarını Sıgnak ve Karatav eteklerini terk etmeye zorlamıştır";

³¹⁰ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 260, n. 104;

³¹¹ Nişaburî, *Selçuk-name*, s. 10-11;

³¹² Raşideddin, HafızEbrû ve diğer tarihçilerde bu yönde verilen bilgiler için bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 258;

lerler. Semerkand ve Buhara Türkmenleri kendilerini, Amu-Derya'ya göç eden halkın ana kitlesinden arta kalanlar olarak kabul ederler. Onların anlattıklarına göre, Türkmen halkının ataları, Türkistan'dan hareketle Buhara'nın Nur beldesine ve buradan da Hazar civarı bozkırlarına girmişlerdir"³¹³. Ayrıca, Türkistan coğrafi tabiri Oğuzlar'la ve daha ziyade Selçuklular'la birlikte ortaya çıkmaktadır. Türkistan'ın Türkmen Eli'nde bir şehir olduğuna inanmalıyız. Bu durum, 751 yılı göçünden sonra Oğuz kitlelerinin yoğunlukta olarak Türkmen Eli'ne geldiklerini göstermektedir. Ancak bu bölgenin bazı kısımları daha sonra onların elinden Karluklular ve Karluklular'dan da Sâmânîler tarafından alınmıştır. Sâmânîler'in eline geçen Türkmen Eli'nin bazı kısımları ve çevresinde oturmaya devam eden eski Töles boyları, Oğuzlar ve Karluklar'ın İslâm'ı kabul etmeleri üzerine İslâmlaşmış 'Türkmen' etnik adı ortaya çıkacaktır. Arap müellifleri de Türkmen ulusuna bu bölgede rastlamışlardır³¹⁴.

Oğuz göçlerinin gelip yerleştiği bu saha pek de korunaklı sayılmazdı. Bölge gün geçtikçe artan Karluk etkisini sırtında hissetmekteydi. Öte yandan Sırderya boylarının belli kısımları daha önce bölgeye gelen Peçenekler tarafından tutulmuştu. Kuzeyde, yani Kazak bozkırlarında Kimekler dolaşmaktaydılar. Aral'n yukarısına doğru, Hazar taraflarında Hazarlar bulunmakta, Mangışlak ve Balhan çevresi Araplar'ın Sul adını verdiği Eski Töles boylarınca kapatılmıştı. Bunlar arasında Oğuzlar'ın en fazla rahatsızlık duydukları Karluklar'dı. Zira onlarla daha önce de tanışıyorlardı. Ayrıca, Karluklular'ın Oğuzlar'dan alınacak bir intikam borçları da vardı, çünkü Göktürk tahtını Uygurlar'a onların desteği ile kaptırmışlardı³¹⁵. Bu

³¹³ S. A. Hasan'a istinaden S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 258-259;

³¹⁴ Arap kaynaklarında X. yüzyılda Balasagun ile Taraz'ın 100 mil kadar doğusunda adına Mirki denilen bir kasabada başlarında bir melikin bulunduğu Türkmenler'den söz edilmektedir. *El-Mukaddesi*, s. 275;

³¹⁵ Bölgedeki Oğuz-Karluk savaşları hakkında bkz. E. N. Necef, *Karahanlılar*, s. 83, 189-193;

durum karşısında Oğuzlar bulunabilcek en zayıf düşmanı seçtiler: Peçenekler. Böylece yüz yıl sürecek Oğuz-Peçenek savaşları sonucunda adım adım onların topraklarını ele geçirecek olan Oğuzlar, nihayet Sırderya boylarını kendilerine vatan yapacaklardı.

Oğuzlar ve Türkmenler

Göktürk İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine başta Töles boyları olmakla bu siyasal birliği oluşturan kavimler kendi bağımsızlıklarına kavuştular. Bunlardan üçü Basmıllar, Uygurlar ve Karluklar Göktürk tahı uğrunda kıyasıya savaşa tutulunca, geri kalanlar henüz ortaya yeni bir siyasal gücün çıkmadığını fırsat bilerek kendi bağımsızlıklarını korumak için bir takım önleyici tedbirler almaya başladılar. Ancak, Karluklar'ın Uygurlar'a yenilip hakimiyeti onlara kaptırınca On-ok boylarının yurtlarına doğru iniş, bölgedeki siyasal dengeleri altüst etti. Karluk etkisi sonucu bazı On-ok kavimleri yurtlarını terk ettiler. Bu sırada Sırderya'nın kuzeyi boyunca Aral Gölü'ne kadar geniş saha Oğuz boylarının tekelindeydi. Ancak, Oğuzlar'ın bu geniş coğrafyayı bir başlarına paylaştıkları söylene-
mez. Zira, arazi çeşitli Türk boylarının üzerinde şiddetle yaşam mücadelesi sergiledikleri bir alanı andırıyordu. Karluklar, Oğuzlar, Peçenekler, biraz daha yukarıda Kimekler gibi güçlü Türk boyları dışında Araplar'ın ve Abbasi İmparatorluğu'ndan ayrılan Tahiriler'in de gözü kulağı buradaydı. Çetin mücadeleler sonucunda coğrafyayı ancak Oğuzlar kendi ellerinde tutma başarısını göstereceklerdir.

İkinci Göktürk İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine Ötüken'deki hakimiyeti ellerine geçiren Basmıllar ancak iki yıllığına mevkilerini korumayı başardılar. Ardından Uygur-Karluk ittifakı sonucu ortadan kalkıp, Beşbalık çevresine göç ettiler. Bunun üzerine Ötüken tahı Türk boylarından Uygurlar'ın eline geçti. Uygurlar, Basmıl-Karluklu birliklerini hezimete uğrattıktan sonra 744 yılında hakimiyetlerini resmen tescil ettirmiş oldular. Bu savaştan yenik çıkan Karluklar'ın

bir kısmı Uygur, bir grubu da Çin hakimiyetine geçmesine rağmen ana kitle Balgaş, Urungu ve Zaysan'ın aşağı bölgesine inerek On-ok sahasına geldiler. 766 yılında Türgiş Devleti'nin başkenti Talas'ı ele geçirip bu devlete fiilen son verdikten sonra kendi devletlerini kurdular³¹⁶. Bu sırada, Oğuz ana kitleleri Yedi Su çevresinde oturmaktaydılar. 'Yada Taşı' hakkında anlatılan rivayetlerden anlaşıldığına göre³¹⁷, Oğuzlar ile Karluklar arasından ciddi savaşlar cereyan etmiştir. Oğuz-Karluk savaşlarının aralıklarla X. yüzyılın başlarına kadar sürdüğü ve savaşlarda baskın tarafın Karluklar olduğu anlaşılmaktadır. Kononov'a göre, Oğuzlar'ın ataları bu sırada Isık-Göl çevresinde yurt tutmuşlardır³¹⁸. Karluk-Oğuz savaşları sonucunda bazı Oğuz gruplarının yurtlarından çıkarıldıkları söylenilebilir. Nitekim, Gardizi ve Mücincü't-Tevarih'e göre, bazı Oğuz grupları kuzeye doğru hareket etmişlerdir³¹⁹. Bir diğer açıklamaya göre, Abbasi halifelerinden el-Mehdi zamanında (775-785) bazı Oğuz grupları Maverünnehr'e geldiler. İslâm'ı benimseyen bu göçebeler daha sonra hilafete karşı ayaklanan el-Mukanna'nın yanında yer almışlardır³²⁰. O. Pritsak, Maverünnehr'e gelen bu Oğuzlar'ın Müslüman olduklarının inandırıncı olmadığını, Oğuzlar'ın İslâm'ı ancak iki yüz yıl kadar sonra benimsediklerini vurgulayarak, adı geçen göçün doğru olduğunu be-

³¹⁶ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, s. 78-91;

³¹⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 186-187;

³¹⁸ Kononov, *Rodoslovnya*, s. 38, 57, 81; Bazı rivayetlerde Oğuz Yabgusunun Talas'ta oturduğu söyleniliyorsa da mevcut bilgilerimiz ışığında bunun doğru olmadığı bilinmektedir. Nitekim, bölge 766 yılından 893 yılına kadar Karluklu Devleti'nin merkezi olmuş, 893 yılında Sâmânîler'in eline geçmişse de, 990 yılında tekrar Karahanlılar tarafından geri alınmıştır. E. N. Necef, *Karahanlılar*, s. 105-107;

³¹⁹ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 191;

³²⁰ İbnü'l-Esir, *Kamil et-Tarih*, X/80; V. V. Bartold'a göre, İbnü'l-Esir'in bu bilgisinin kaynağını İbn Funduk adıyla tanınan Ebu'l-Hasan Beyhakî isimli müellifin kaybolan *Meşarib et-Tevarih* eseri oluşturmaktadır. Bkz. V. V. Bartold, 'Sultan Sandjar i Guzi', *Zapiski VO*, SPb. 1912, t. XX, s. 48;

lirtmiştir³²¹. Ancak, gerek O. Pritsak, gerekse de Agacanov İbn Funduk'a atıfla gösterilen bu bilgiyi pek ciddiye almamışlardır. Oysa, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu olay Oğuzlar'ın Türkmen Eli'ne ilk gelişlerini canlandırmaktadır. Maverâünnehr'e inen bu Oğuz gruplarının siyasal anlamda ciddi bir güç teşkil etmedikleri, Sâmânîler'in bu bölgeyi ele geçirmesinden sonra da İslâm'ı kabul ederek Müslümanlaştıkları ve bölgede bulunan Karluklar'la birlikte 'Türkmen' adıyla anıldıkları kuvvetle ihtimal olunmaktadır. Bu göçlerin bazı nedenleri olmalıydı. Muhtemelen, Oğuzlar Karluklular'ın baskısı sonucu kendi yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu göç sırasında Oğuz boylarının üç kısma ayrıldıkları söylenilebilir. Birinciler, Aral Gölü çevresiyle Seyhun kıyılarına göç ederken; ikinciler, Guz b. Mansak liderliğinde Bulgar sınırına hareket etmişlerdir. Muhtemelen, daha sonra Doğu Avrupa'da ortaya çıkacak olan Uzlar bunlar olursa gerek. Üçüncü küçük bir grup ise Maverâünnehr'e inmiştir. Bu göçler arasında Oğuzların en önemli kitlesinin Seyhun nehri kıyısıyla, Aral Gölü çevresine geldiği anlaşılmaktadır. Bu saha ve güneyindeki geniş toprakların Arap Abbasî devletinin nüfuzu altında olduğu bilinmektedir. Nitekim, X. yüzyıl başlarında Oğuzlar ile Horasan'daki yarı bağımsız Tahirîler hanedanlığı arasında bazı çatışmalar gerçekleşmiştir. Arap müellifi Belazurî'ye göre, Tahirî hakimlerinden Abdullah b. Tahir (828-844) oğlu Tahir b. Abdullah'ı Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemesini emretmiştir. Anlaşılan, Oğuzlar, Aral ve Seyhun'un güneyindeki İslâm ülkelerine saldırılarda bulunmuş, bunun üzerine Tahirî hakimleri de önleyici tedbirlerde bulunmuşlardır. Harekete geçen Tahir b. Abdullah komutasındaki Tahirî ordular, Türkmenistan'ın batısına sızan Oğuzları mağlup ederek onların daha yukarılara çekilmesini sağlamışlardır³²².

³²¹ O. Pritsak, 'Oğuz Yabgu Devleti'nin Yıkılışı', s. 97;

³²² Belazurî, *Fütuh el-Buldan*, s. 320; V. V. Bartold, *Soçineniya*, I. I, s. 651; Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 191-192'de bu seferin Oğuzlar'a karşı gerçekleştiği üzerine ileri atılan şüpheleri kanıtlayıcı bilgilerle gidemektedir.

Oğuzları bir anda Orta Asya'nın siyaset sahnesine iten bu olayları üzerinde tarihçiler çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. V. V. Barthold ve O. Pritsak tarafından savunulan görüşe göre, 766 yılında Karluklar'ın Suyab'ı ele geçirip On-ok boyları üzerindeki denetimini ellerine almalarıyla Sırderya ve Aral çevresine kayan Oğuzlar burada kendi devletlerini tesis etmişlerdir³²³. Bu görüşe karşı çıkanların başında ise S. G. Agacanov gelmektedir. Ona göre, "Oğuz Devleti'ne ilişkin ilk kayıtlara, ancak IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyıl başlarına ait Arapça kaynaklarda rastlamak mümkündür. Sırderya Yabgu Devleti'nin nihai şekillenışı, büyük bir ihtimalle tam bu tarihte gerçekleşmiştir"³²⁴.

Sırderya Oğuz Yabgu Devleti

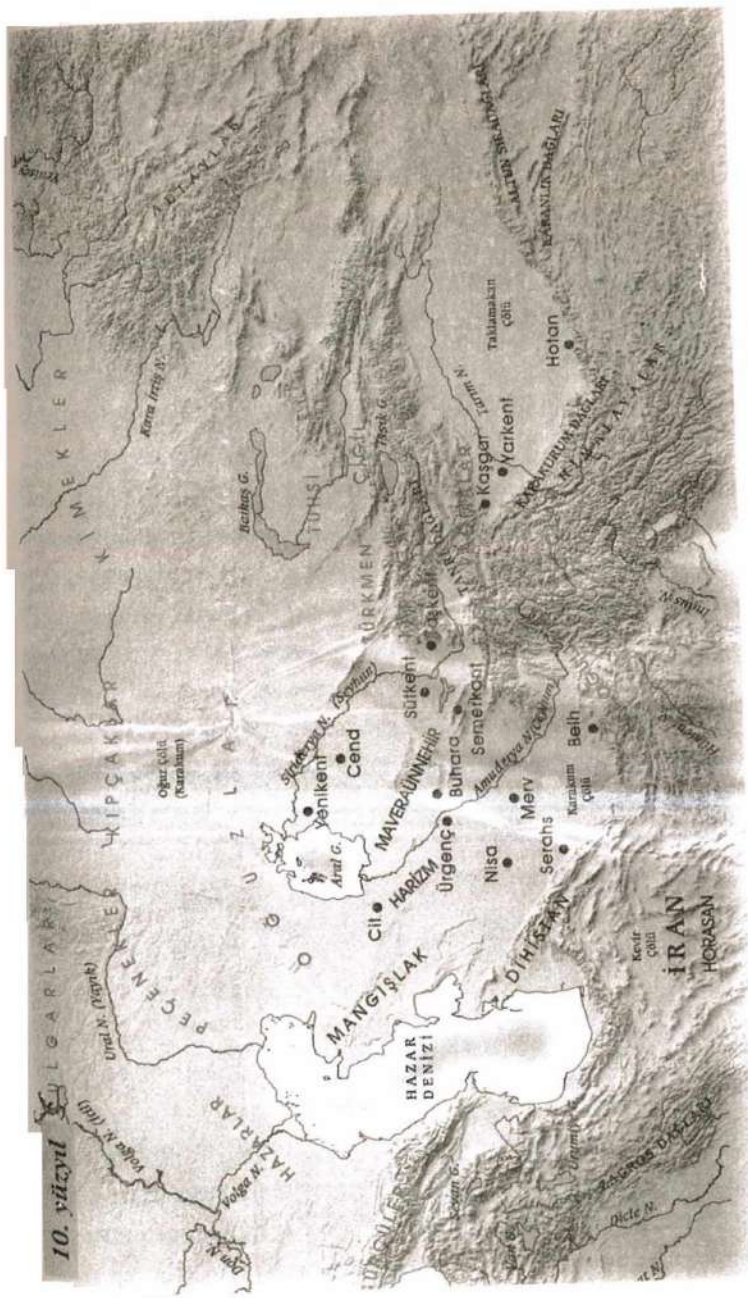
Yukarıda ortaya konulan Oğuz Yabgu Devleti'nin kuruluşuna dair iki açıklamadan birine taraf olmak hiçte kolay değildir. Ancak, O. Pritsak'ın açıklamasının daha doğru olduğu kanısındayız. Zira, Agacanov, Arap kaynaklarında Oğuz Devleti'ne ilişkin bilgilerin ancak IX. yüzyıl sonunda şekillendiğini öne sürerek O. Pritsak'ın görüşüne karşı çıkmıştır. Pekâlâ, Arap müelliflerinin Yabgu Devleti'nin varlığından daha geç haberdar olmaları mümkündür, Orta Asya'daki diğer pek çok olaylar gibi.

Türkmen Eli'ne göç eden Oğuzlar burada pek fazla kalamadılar. 766 yılında Karluklar'ın Suyab'ı ele geçirmesi üzerine bu bölgeler güvenilir olarak kabul edilmezdi. Dolayısıyla, bölgede yerleşmek arzusunda olan Oğuzlar dışında ana kitle Sırderya kıyıları boyunca balıya kaymaya başladılar. Ancak bölge Peçenekler'in³²⁵ idaresi altında olduğundan Oğuzlar'ın buralara yerleşmesi zaman alacaktır.

³²³ O. Pritsak, *Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı*, s. 97-99;

³²⁴ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 197;

³²⁵ Peçenekler'in konumuna ilişkin geniş bilgi için bkz. F. Sümer, 'Peçenekler: IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli', *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1995, N: 94, s. 61-67;

Öte yandan Peçenekler burada yalnız değillerdi. Türkmen Eli'nin yanbaşında çok eski bir Türk ülkesi daha bulunmaktaydı. Çin kaynakları buraya Kang-çü, Pers kaynakları Kangha derlerdi. Kısaca adı Kang olan bu ülkenin kurucuları m. ö. III. yüzyılda Ting-ling boylarından ayrılmış Kanglı boyları oldukları anlaşılmaktadır³²⁶. Bunlar Peçenekler'in bölgeye gelmesi üzerine onlara tâbi olmuş ve Peçenek boyları arasında yer alan Kangar/Kengerler'i oluşturmuşlardır³²⁷. Kanglılar'ın Göktürkler zamanında Kengü-Tarban'da oturdukları bilinmektedir. Bu bölge, S. Klyāstorniy'a göre, "Çu ve Talas nehrleri havzası (On-oklu halkı sahası)nın batısında ve Sırderya (Sogd hududu)nun doğusunda bulunması icap eder". Aynı müellif, Tarban'ın Şaş'ın başkenti olduğunu ve buranın da sonradan Otrar adını alacak şehir olduğunu belirtmiştir³²⁸. VIII. yüzyılın başlarında Sırderya'nın mansap istikametiyle Aral Gölü civarında oturan Kanglı veya Kenger boyları 740 yılından sonra bölgeye gelen Peçenekler'in idaresi altına girmişlerdir. Peçenek boyları arasında Kengerler dışında Bacnak, Bancane, Bacgirt ve Naukerde kavimleri de bulunmaktaydılar³²⁹. Yani Peçenekler, Oğuz göçleri öncesi Sırderya ve Aral Gölü çevresini ele geçirip, bazı yerli kavimleri de kendi saflarına katmaları sonucu etkin bir konuma gelmişlerdir.

760 yılında Oğuz göçleri bölgeye ulaştıklarında dağınık biçimde çevreye yayıldılar. Uygur savaşları, göç yolculuğu onları epey yıpratmış ve ekonomik olarak da sıkıntılı bir duruma düşürmüş olmalıdır ki, bir an önce hayvanlarına otlak ve yaylak sahaları aramaya koyulmuşlardır. Ancak, yerleşmek istedikleri alanlar kısa süre

³²⁶ Kangkü Ülkesi hakkında diğer yorumlar için bkz. K. Czegledy, *Bozkır Kavimleri*, s. 30-47;

³²⁷ Peçenekler arasında bulunan Kengerler hakkında bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 44-45; Kıpçaklar'la birlikte ortaya çıkacak olan Kanglı kavimleri için ise bkz. s. 43-44;

³²⁸ S. Klyāstorniy, *Orhon Abidelerinde Kengü Kavmi*, s. 92-97;

³²⁹ S. Klyāstorniy, *Orhun abidelerinde Kengü Kavimi*, s. 99;

sonra Karluklular tarafından ele geçirilince ve Maveräünnehr'de de talihsiz olaylara (Mukanna İsyanı gibi) karışınca hızla Peçenek sahalarına kaymaya başladılar. Peçenekler'le mücadele etmek isteği Oğuzlar'ı Karluk ve Kimekler'le ittifaka zorladı. Bu durum pek anlaşılır bir husustur. Yaptıkları göçler ve askeri bakımdan zayıf konumda olmaları onları bu ittifaka itmiştir. Öte yandan Peçenekler hem Karluk, hem de Kimekler için daha ciddi tehlike arz etmekteydiler. Z. V. Togan'a göre, Oğuz beyleri, Karluk ve Kimekler'le anlaşarak Sırderya vadisi ile Aral çevresinde barınan Peçenekler'le savaşa koyuldular³³⁰. Diğer araştırmacılar da bu savaşın varlığına dikkat çekmektedirler³³¹. Bu bilgileri ve açıklamaları Arap müellifleri de teyit etmektedirler³³². Ayrıca, Türkmen halk rivayetlerinde de bu konuyu işleyen destansı hikayeler anlatılmaktadır. Bu rivayetlerde Oğuzlar'ın daha ziyade Peçenekler'den İt-Beçena boylarıyla çarpıştıkları zikredilmektedir³³³. Bu durum Türk tarihçiliğinde yaygın olan, Peçenekler Aral Gölü ve Sırderya kıyılarına uğramadan direkt kuzeye hareket etmişlerdir görüşünü çürütmektedir³³⁴. Nitekim, Bizanslı müellif Konstantinos Porphyrogenetos'un IX. yüzyılın sonlarına doğru Peçenekler'in durumuna ilişkin yorumu bu olaylardan sonraya rastlamaktadır³³⁵. Anlaşılan, Oğuzlar, IX. yüzyılın sonlarında

³³⁰ A. V. Togan, *Umumi*, s. 107;

³³¹ Bu konuda daha teferruatlı bilgi için bkz. *Oçerki iz istorii turkmenskogo naroda*; A. Yakubovskiy, *Vaprasi etnogeneza*; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 193-194;

³³² el-Mes'udi, *Muruc ez-Zeheb*, s. 180;

³³³ Türkmen halk rivayetlerinin toplanıp değerlendirilmesi için bkz. Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 70-71; Rivayetlerin tarihsel açıdan yorumu için bkz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 194-197;

³³⁴ Bu açıklamayı savunan görüşler hakkında bkz. F. Sümer, *Peçenekler*; aynı müel, *Oğuzlar*, s. 44-45; A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*;

³³⁵ *Soçineniya Konstantina Bogrynorodnogo "O semah" i "O narodah"*, Predisl. G. Laksina, M. 1899, s. 139'da şöyle denilmektedir: "Önceleri Peçenekler Volga (İdil) ve Heik (Ural) nehirleri arasında oturuyorlardı. Onların komşuluğunda Macar ve Uz denilen kabileler yer almaktaydı".

Aral ve Sırderya kıyılarındaki geniş Peçenek yurtlarını ele geçirerek onların İdil ve Ural taraflarına kaymasına neden olmuşlardır. Onların hemen ardında da Oğuzlar yer alıyorlardı. Yani Oğuzlar sadece Peçenek yurtlarını tutmakla yetinmemiş, Ural'a kadar onların peşinden hareket ederek Yayık nehri kıyılarına kendi çadırlarını dikmişlerdir. Rivayetlerde sözü edilen Guz b. Mamsak'la ilgili 'Yada Taşı' olayı bu tarihlerde gerçekleşse gerek. Nitekim, rivayetten anlaşıldığına göre, Karluklar'la Oğuzlar arasındaki ittifak bozulmuş, bunun sonucunda da Guz b. Mamsak Yayık'a doğru hareket etmiştir. Bizans kaynaklarında karşımıza çıkan Uzlar bu Oğuzlar olmalıdır. Ayrıca, rivayetlere bakılırsa, Karluk-Oğuz savaşında Guz b. Mamsak'ın oğlu Baygu da ölmüştür³³⁶. Muhtemelen bu olaylar 850-900 yıllarında gerçekleşmiştir. Nitekim, bu dönemde Karahanlılar Devleti'ni kuran Karluklar'la Oğuzlar arasında çetin savaşlar meydana gelmiştir. Bu dönemde en son Karahnah-Oğuz savaşı, 893 yılında Talas'ı Sâmânîler'e kaptıran Karahanlı hükümdarı Bazır Arslan Kara Han'ın devlerin batı kısmından sorumlu tuttuğu kardeşi Oğulcak Kadir Han arasında cereyan etmiştir. Oğuzlar, Karahanlılar'ın yenilgisinden yararlanarak 903 yılında onların ülkesine saldırı düzenlemişlerse de Oğulcak Kadir Han onları ağır bir hezimete uğratmıştı. Bu olay üzerine Oğuzlar ile Karahanlılar arasında Selçuklu göçlerine kadar sıcak bir temas yaşanmamaktadır³³⁷.

Şecere-i Terakime'de yer alan bir rivayet ve bu rivayetin *Dede Korkut* destanı ile XVII. yüzyıla ait Türkmenler arasında yaygın olan hikayelerle desteklenmesi Oğuzlar'ın Sırderya kıyısına göçleri ve Peçenekler'le yaptıkları savaşların tarihi gerçekliğini efsanelere yansımaları olarak yorumlanmalıdır. Rivayette şöyle denilmektedir: "Salur Enkeş isimli biri vardı. Karısının adı Cacaklı (Saçaklı) idi. Oğullarının ismi Salur Kazan'dı, aynı zamanda kendisine Kazan Alp da derlerdi. Bu sırada Beçene ilinin beyi Toymaduk idi. O geldi, Enkeş'in çadırı-

³³⁶ *Mücmelü't-Tevârih*, s. 102-103;

³³⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. E. N. Necel, *Karahanlılar*, s. 97;

na saldırdı, Cacaklı'yı esir aldı ve götürdü. Üç yıl sonra Enkeş mal vererek onu geri almayı başardı. Evine dönüşünden altı ay sonra Cacaklı bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Annesinin değnek ile başını yaran Kazan Alp: "bu çocuğu nereden buldu?" diye sordu. Cacaklı: "hava karalınca düşman geldi; sen korkudan sararıp solarak kaçtın; ben deveye binip senin peşinden gelmek istedim. Bütün gücünü kullanan İt-Becene, arkamdan yetişti, devemi başından yakaladı. İçi coştı, kendisi kızardı, üzerime çıktı, eğlendi, irademi elimden aldı; ben ondan bu erkek çocuğu dünyaya getirdim" dedi. Bu çocuğun aslı İt-Becene ilinden geldiği için ona İrek adını verdiler. Türkler arasında adete göre, köpeklere İrek [veya] Serek adı verilir. İrek'in Arıklı adlı bir oğlu vardı. Söylendiğine göre, İç Salurlar Arıklı soyundandır³³⁸. Aynı rivayet bir başka biçimde Dede Korkut hikayeleri arasında 'Salur Kazan'ı Çadırının Yağmalanması'nde anlatılmaktadır. Bu rivayet ise şöyledir: Rivayete göre, Salur Kazan ava çıktığı sırada obasını korumak için oğlu Uruz Koca'nın emrine 300 asker vermişti. Tam bu sırada Peçenekler Uruz Koca'nın koruduğu Oğuz karargâhına saldırdılar, "onun (Salur Kazan'ın) altın tepeli çadırlarını kâfirler yağmaladı, onun nişanlı kızını kaz gibi bağirttiler; onun yüğrük at sürülerine binip güzel develerini önlerine katıp yürüttüler; zengin hazinesini, çok sayıdaki paralarını talan ettiler. Yaşlı Burla Hatun ile kırk güzel kız esir alındı; Kazan Bey'in yaşlı annesi kara bir devenin boynuna asılı olarak götürüldü; Kazan Han'ın oğlu Uruz Bey ile 300 yiğidi elleri ve boyunları bağlı olarak götürüldüler"³³⁹. Aynı olayın bir başka versiyonu da Türkmen halk rivayetleri arasında anlatılmaktadır³⁴⁰. Her üç rivayetin destansı nitelikler taşımasına rağmen aynı mecrada iz sürmesi, şüphesiz bir tarihi gerçekliğin göstergesidir. Bu durumda anlatılan hikayeler gerçektir ve Oğuzlar'ın ilk dönemi hakkında önemli bulgular sunmaktadır.

³³⁸ Ebu'l-Gazi, *Şecere-i Terakime*, Kononov nşr, s. 73-74;

³³⁹ Dede Gorgut, V. V. Bartold nşr, Bakı 1950, s. 27-41;

³⁴⁰ Bu konuda bkz. A. Samoyloviç, 'Očerki po istorii turkmenskoy literaturı', Turkmeniya, I, 1929, s. 150;

Her şeyden önce, anlatılan rivayetlerin 760 yılından sonra gerçekleştiği bir gerçektir. Nitekim, Oğuzlar ile Peçenekler arasında ilk ciddi savaşlar bu dönemden itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Muhtemelen, 760 yılında batıya doğru harekete geçen Oğuz boylarının başında Salur Boyu beyleri bulunuyorlardı. Bu daha sonra Oğuz Yabgu Devleti'nde hanedan soyu olacak Salurlar'ın da konumuna açıklık kazandırmaktadır³⁴¹. Onların ilk temsilcileri Salurlardan Enkeş Bey olmalıdır. Enkeş Bey'in hanımı Cacaklı veya Burla Hatun'un da, Oğuzlar arasındaki hiyerarşi içinde kadının önemli bir konumunun olduğu göstermektedir³⁴². Enkeş liderliğindeki Oğuzlar'ın Sırderya kıyılarındaki yaylalarda yerleştikleri bilinmektedir. Rivayetlerde onların çadırlarda oturduğundan söz edilmesi Oğuzlar'ın göçebe yaşam tarzlarını koruduklarını göstermektedir. Ancak, ani bir Peçenek saldırısı başta Oğuz beyin hanımı olmakla çok sayıda Oğuzun esir düşmesine, çadırlarının yağmalanmasına ve hayvan sürülerinin sürülüp götürülmesine neden olmuştur. Bu olay üzerine Enkeş, büyük meblağda fidye vererek Burla veya Cacaklı Hatun'u İt-Becene boyunun elinden geri almıştır. Esir alınanlar arasında Enkeş'in oğlu Salur Kazan'ın oğlu Uraz Koca'nın da olduğu bilinmektedir. Her ne kadar Enkeş, eşini fidye yoluyla kurtarmışsa da, bu olayı hazmedemeyen Salur Kazan çevresinde topladığı askeri birliklerle Peçenekler'e saldırmış, yapılan olayın intikamını almıştır. Muhtemelen bu Oğuzlar'ın yeni liderlerinin Salur Kazan olduğunu göstermektedir. Hikayelerde bu konuda şöyle denilmektedir: *"Salur Kazan, 30-40 askeriyle sefere çıktı; İt-Becene ilini dağıttıktan*

³⁴¹ Salur hanedanlığı için bkz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 202-204;

³⁴² Oğuz Yabgu Devleti'nde hanımları, yani hükümdar eşlerinin siyasi konumu hakkında bkz. A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda ibnı Fadlana o yego putestsvii na Volgu*, Harkov 1956, s. 17'de Arap sefiri Fadlan'ın Oğuz komutan Etrek'le görüşmesinde Hatun'un, yani onun hanımının da konuşmalarda iştirak etmesi anılmaktadır. Ayrıca, Oğuzlar arasında Hatunların konumu için bkz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 215;

sonra döndü. Onların bazıları aman dile yerek kurtuldular; alplar, begler gören var mı Kazan gibi"³⁴³.

Buna atıfla, 760 yılında Sırderya bölgesinde artık bağımsız bir Oğuz Yabgu Devleti'nin oluşmaya başladığına ve boylar arasındaki hakimiyetin Salurlar'da olduğuna ve bu tarihten IX. yüzyılın ortalarına kadar Oğuz tahtında sırasıyla Enkeş (760'den itibaren?), Salur Kazan ve onun oğlu Uruz Koca'nın (850'lere kadar ?) oturduğu iddia edilebilir. Ancak bu bilgilerin güvenilirliği diğer kaynaklarca sağlanmadığı sürece önemli ölçüde kuşkuvar olacaktır. Rivayetleri takip edersek, 850 yılından sonra Oğuzlar'ın başında Mamsak, onundan sonra da oğlu Guz bulunmuştur. Guz'un Oğuz yabgusu olduğu dönemler IX. yüzyılın sonlarına rastlar. Nitekim bu dönemde Oğuzlar ile Karluklar arasında ciddi bir savaş patlak vermiş, savaş kaybeden Oğuzlar kuzeye doğru çekilmişlerdir. Guz b. Mamsak döneminde Oğuz Yabgu Devleti'nin sınırları Ural'a kadar uzanmıyordu³⁴⁴. Böylece, Oğuz Yabgu Devleti'nde Salur hükümdarlarının 'efsanevi' listesi şöyle yapılabilir: 1. Enkeş (760?-780?); 2. Salur Kazan (780?-820?); 3. Uruz Koca (820?-850?); 4. Mamsak (850?-880?); 5. Guz b. Mamsak (880?-920?).

X. yüzyıl Oğuz Yabgu Devleti'nin yükseliş dönemidir. Bu dönemde ülkenin sınırları epey genişlemiş, nüfus bakımından Oğuz boylarının sayısı epey artmıştır. Muhtemelen, Oğuzlar'ın 24 boy halinde teşkilatlanmaları bu dönemlerde gerçekleşmiştir. Daha yüzyılın başlarında siyasal anlamda devlet teşekküllerini tamamlayan Oğuzlar, idari bakımdan da organize olmuşlardır. Devletin başında 'yabgu' ünvanını taşıyan bir yönetici bulunmaktaydı. Ancak, Oğuzlar'daki 'yabgu' ve 'baygu' ünvanı arasındaki farklar tartışılmalıdır. Bazı araştırmacılar her iki ünvanın aynı olduğuna dikkat

³⁴³ Ebu'l-Gazi, *Şecere-i Terakime*, Kononov nşr, s. 71;

³⁴⁴ Bu hususta bkz. *Mücmelü't-Tevarih*, s. 102-103; *Soçineniya Konstantina Bogdanorodnogo*, s. 139; Oğuzlar'ın Karluklar karşısında yenildiği bu savaşlarda Guz b. Mamsak'ın oğlu Baygu'nun ölümüne istinaden söylenilebilir.

çekerek, arada sadece yorum farkının olduğunu belirtmişlerse de, bu açıklama pek doğru kabul edilmemiştir³⁴⁵. Bugünkü bilgilerimiz doğrultusunda 'yabgu' ünvanının 'hakan' veya 'hükümdar' anlamındaki ünvanlardan daha küçük bir dereceyi yansıttığı yönünde açıklamaların³⁴⁶ asılsız olduğu anlaşılmıştır. Oysa, yapılan en sağlıklı yorumlar, Çin kaynaklarında Hun hükümdarı için kullanılan 'Şan-yü' ünvanının 'yabgu' olduğunu ve anlamı bakımından Çin'deki 'kral' karşılığında 'Wang'la aynı olduğu ortaya konulmuştur³⁴⁷. Agacanov'a göre, Oğuzlar arasında 'baygu-paygu'³⁴⁸ ünvanının 'yabgu'ya göre önemi ve saygınlığı daha düşüktür³⁴⁹. Oğuzlar arasında yabgudan sonra derecesine göre Kül-Erkinler, yani hakanın naibleri geliyorlardı. Ordu komutası ise Subaşılardan elindeydi. Oğuzlar arasında 'Kengeş' adı verilen halk toplantıları da yapılmaktaydı³⁵⁰. Yani, Sırderya Oğuz Yabgu Devleti'nin kendine has idarî ve siyasi yapısı bulunmaktaydı.

³⁴⁵ V. Minorsky'in her iki ünvan aynıymış gibi, Hududu'l-Alem'deki Baygu terimini Yabgu olarak düzeltilmesi (s. 97), Agacanov tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Bkz. Oğuzlar, s. 209, n. 123; A. Z. V. Togan ve İ. Markvar'ta 'baygu' ile 'yabgu' ünvanlarını aynı kabul etmişlerdir.

³⁴⁶ F. Sümer, Oğuzlar (s. 38) ve Eski Türklerde Şehircilik (s. 72-74) adlı eserinde, onu baz alan R. Genç'te Karahanlı Devlet Teşkilatı (Ank. 1981, s. 36) adlı çalışmasında 'yabgu' ünvanının daha küçük bir derece olduğunu ileri sürerek Karluklular'ın Karahanlılar Devleti'nin kurucuları olamayacağı tezini savunmuşlardır.

³⁴⁷ İ. Tekin, Hunların Dili, Ank 1993, s. 13'de şöyle der: "Hsiung-nu şan-yü<'dian-giwo=*d'abgu, *cabgu=ET yabgu"; 'Yabgu' ünvanının anlamı ve üzerindeki tanımlar için bkz. M. Seyidov, Azerbaycan mifih tefekkürünün qaynaqları, s. 216-221;

³⁴⁸ Hun hükümdarlarının bu ünvanı taşıması göçebe boyar arasında olumlu tepkilere yol açmıştır. Hunlar'a karşı çıkan boy beyleri ve Hunlar'da sonra sahneye çıkan devlet liderleri hep bu ünvanı kullanmışlardır. Kısaca, 'yabgu' ünvanına Kuşan, Tohar, İranlı, Karluk ve diğer devlet hükümdarlarının adları arasında rastlamaktayız. Agacanov, Oğuzlar, s. 208;

³⁴⁹ S. Agacanov, Oğuzlar, s. 210;

³⁵⁰ S. Agacanov, Oğuzlar, s. 210-214, 216-218;

Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasi sınırlarına gelince, Belhî ve İstahrî'nin aktardıklarına göre, X. yüzyılda Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Seyhun nehrinin orta akarı üzerinde yer alan Farab, daha sonraki adıyla Karaçuk'a, İsficab yörelerinden yukarıda Kazak bozkırlarına kadar geniş sahalarda oturmaktaydılar³⁵¹. Gürgenç sınırındaki Jlt kasabasından başlayan Oğuzlar'ın sınırı Mangışlak yarımadasını içine alarak Hazar'ın kuzeyi boyunca uzanıyordu. Oğuzlar'ın Hazar'ın kuzeyinde Ural nehrinin kıyılarına kadar vardıkları bilinmektedir. Doğu istikametinde ise Aral Gölü güneyinde yer alan Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara'nın kuzey taraflarına da yayılan Oğuz göçlerinin daimi oturak alanları daha çok Sırderya'nın orta hattı üzerindeydi. Nehir boyunca Oğuzlar'a ait bu dönemde çok sayıda yerleşim alanları, şehir ve kasabalar kurulmuştu. Bunlar arasındaki en önemlileri: Yengikent veya Yeni Guzeli, Cent, Barçınlık kenti, Sıgnak, Karnak, Süt kent, Aşnas, Otrar, Sabran/Şabran, ve daha küçük olmakla çok sayıda kasaba bulunuyordu. Oğuzlar'ın eski başkentleri Eski Guzeli, Sırderya boyunca tam yerleştikten sonraki merkezleri ise Yeni Guzeli olmuştur³⁵².

Guz b. Mamsak'ın 920 (?) yılında ölümü üzerine Oğuz Yabgu Devleti'nin hakimiyeti uğrunda ciddi bir iç çatışma meydana gelmiştir. Bu çatışmalar sonucunda Baranlu hanedanı hakimiyeti eline geçirmiş, Salur hanedanına bağlı boy ve kabileler ise Mangışlak yarımadasına göç ederek burada Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin temellerini atmışlardır. Agacanov'a göre, X. yüzyılın ortalarında Oğuz Yangu Devleti'nin hakimiyeti başında Baranlu kabilesine mensup hukumdarlar ve komutanlar bulunmaktaydı. Baranlu hanedanından adı tespit edilen ilk hakamı Ali Han olmuştur³⁵³.

³⁵¹ İstahrî, *Mesalik el-Memalik*, s. 290;

³⁵² Eski ve Yeni Guzeli hakkında geniş bilgi için bkz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 198-202;

³⁵³ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 204-207;

Baranlı hanedanının iş başına gelmesi Oğuzlar arasında bazı bölünmelere neden oldu. Ciddi bir Oğuz kitleşi Mangışlak'a göç etmiş, bazı boylar ise Doğu Avrupa sahasına geçerek faaliyet alanlarını buralara kadar genişlendirmişlerdir. Yeni yönetimden memnun kalmayan bir başka grup ise Selçuklu boylarıydı. Böylece, Ali Han'ın hakimiyetinde 40 bin çadırılık bir Oğuz topluluğu kalmıştır³⁵⁴. Ancak, Ali Han ülkedeki huzursuzlukların önüne geçmekte dirayet gösteremedi. Küçük yaşta veliaht ilan edilen Şah Melik, atabegî Ulduz Kuzıcı'nın³⁵⁵ idaresini çiğneyerek Oğuzlar arasında otorite boşluğunun meydana gelmesine neden olacak davranışlarda bulunmaktaydı. Raşideddin'in aktarmasına göre, Kuzıcı çok yaşlı birisi olduğundan Kılıç Arslan'ın (Şah Melik'in ünvani) davranışlarının önüne geçemiyordu³⁵⁶. Bu davranışları Oğuzlar arasında bazı huzursuzluklara neden olduğundan Horasan'da bulunan ve Ali Han'ın idaresinden rahatsız bir topluluk ona karşı ayaklanarak Şah Melik'i ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Şah Melik'in emrinde 20 bin kişilik askerin bulunduğu bakılırsa bu mağlubiyet Oğuz Yabgu Devleti'ni ciddi bir krizin içine sürüklemiştir. Nitekim, bu olaylardan iki sene sonra Ali Han öldü, tahta oğlu Melik Şah'ın geçtiği sanılmaktadır³⁵⁷. Şah Melik 1043 yılına kadar hakimiyette kalmayı başardı. Bu tarihte Selçuklular'ın eline esir düşerek idam edilmiştir. Onun ölümü Oğuz Yabgu Devleti'nin fiilen çökmesi anlamına gelmekteydi.

³⁵⁴ Z. V. Togan, *Umumi*, s. 182;

³⁵⁵ S. Agacanov'a göre, 'Ulduz' olmalıdır (*Oğuzlar*, s. 225). F. Sümer ise 'Büg-düz Kuzucu' olarak tanıtır (*Oğuzlar*, s. 64-65).

³⁵⁶ Raşideddin'e istinaden F. Sümer, Atabey Kuzıcı'nın 180 yaşında olduğundan söz etmektedir (*Oğuzlar*, s. 65). Bu bilgi bir efsaneden öteye gitmemektedir.

³⁵⁷ Destanî bilgiler, Şah Melik'in babasından önce yakalanıp öldürüldüğünden söz ederler. Oysa, 1041 yılında onu Harezmi işgal eden Oğuz birliklerinin hükümdarı olarak görmekteyiz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 228;

Ancak Oğuz Yabgu Devleti'ne son darbeyi doğudan gelen Kun-Kıpçak göçleri indirmişlerdir³⁵⁸. Böylece, Baranlu hanedanının Oğuzlar üzerindeki hakimiyeti fazla sürmedi. Rivayete göre, Melik Şah'ın dedesinin adı Turan, bazı yazmalara göre ise Buran olmuştur³⁵⁹. Bunu kabul edeceksek, Baranlu hanedanının ilk temsilcisinin Turan veya Buran (belki de Baran) olması gerekir. Onu Ali Han ve Melik Şah takip etmiştir. XI. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleşen Kun baskısı sonucunda da Oğuz Yabgu Devleti'ne son verilmiştir.

Mangışlak Salur – Oğuz Devleti

X. yüzyılın ortalarında Sırderya Oğuz Yabgu hakimiyeti uğruna kaynaklara yansıdığı kadarıyla 'sessiz', gerçekte ise şiddetli bir iç çatışma yaşanmıştır. Hakimiyeti ellerinde bulunduran Oğuz Salur/Salgur hanedanına karşı, Oğuz Baran/Baranlu hanedanı ciddi bir mücadele vermektedir. Bazı araştırmacılar bu taht kavgasının abartıldığı kadar etkin olmadığını söylerler. Ancak kaynaklara oldukça az yansıyan bilgi 'kırıntıları' bu olayın Türkmen ve Oğuz tarihinde önemsinmesi gereken bir durum olduğunu göstermektedir. Nitekim bu olay bir anlamda Moğol sonrası Orta Asya'da, özellikle de Türkmenistan bölgesinde Türkmen-Oğuz gruplarının tekrar devreye sokulmasıyla birebir ilişkilidir.

Müellifler, X. yüzyılda Mangışlak bölgesinde etkin bir Oğuz kitlesinden söz etmektedirler. Ancak bunun nedenini açıklamazlar. X. yüzyıldan itibaren Oğuzlar'ın Mangışlak bölgesine gelişi tesadüf olmasa gerek. Nitekim, Yabgu tahtını Baranlu hanedanına kaptıran Salurlar'ın büyük bir kitlesi bölgeden çeşitli istikametlerde dağılmışlardır. F. Sümer'e göre, "Moğol devrine kadar Salgur şeklinde yazılan bu boy, Reşideddin'deki destan-i tarihe göre, Oğuz hüküm-

³⁵⁸ Kunlar hakkında bkz. O. Pritsak, 'Polovetsler ve Ruslar', Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1995, N: 95, s. 153-169; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 229-234;

³⁵⁹ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 65, n. 3;

darlarından Dib-Yavku'nun büyük beylerinden Ulaş ve oğlu Ulat Salurlardan olduğu gibi, İnal Han'ın veziri ile naibi de yine bu boydan idiler. Yine orada İnal Han'ın oğlu İnal Soyram Yavku'nun vezirinin de Salur olduğu yazılıyor"³⁶⁰. Agacanov'un incelemesine göre, destansı nitelikler arz eden bu rivayetler X. yüzyılın ikinci yarısında Salurlar'ın Oğuz Devletinde hakim hanedan oldukları döneme ait olmalıdır³⁶¹. Araştırmacılar, Hazar-Ötesi Türkmenler'in oluşumunda birincil amilin Salurlar olduğundan söz ederler. Günümüz Türkmen toplumunun menşesine dair verdiğimiz açıklamalar sırasında X. yüzyılın ikinci yarısında kalabalık bir Oğuz nüfusunun Mangışlak bölgesine göç ettiğinden söz etmiştik. Bütün bunlar, X. yüzyıl ikinci yarısında hakimiyeti Baranlu hanedanına kaptıran hatırı sayılı bir Salur boyunun Mangışlak bölgesine göç ettiğine işaretir. Muhtemelen, Mangışlak bölgesine gelen ilk Oğuz boyları da Salurlar olmuşlardır. Salurlar'ın Mangışlak bölgesine geldikten sonra, burada VI. yüzyıldan beri oturmakta olan Türk ve gayr-i Türk unsurları kendi siyasal nüfuzları altına alarak devlet tarzı bir teşekküle imza attıkları düşünülebilir. Ayrıca, 'Mangışlaklılar' etnik isminin oluşumu bu teşekkülün siyasal anlamda bir sonucudur. Bölgedeki etnik unsurları derleyip toparlayan Salurlar, kendilerine katılan diğer Oğuz boylarını da bu siyasal teşekkül içinde eriterek 'Mangışlak/Mengü Kışlak' sosyo-etnik unsurun doğmasına neden olmuşlardır. Yabgu Devleti'nin çöküşü üzerine Mangışlak Salur-Oğuz Devleti bünyesine bazı Oğuz grupları da katıldılar. Bunlar arasında Eymür, Döğer, Çavuldur, Karkın boylarının ismi önde gelmektedir. XVI. yüzyılda ortaya çıkan İç Salur – Dış Salur teşkilatı oluşumlardan anlaşılan, eskiden beri yöneticilik konumları bulunduğu, gelen bu Oğuz boyları kolayca Salur idaresini benimseyerek Mangışlak Salur-Oğuz Devleti terkibine katılmışlardır.

³⁶⁰ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 336;

³⁶¹ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 204;

Türk siyasi literatüründe ilk kez bu çalışmayla ileri sürülen 'Mangışlak Salur-Oğuz Devleti' tabirinin burada belirli ölçülerde açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu nedenden, kaynaklara yansıdığı kadarıyla Mangışlak'taki Oğuz etkisi ve bu devletin varlığını açıklayan hususların biraz daha detayına girmemiz şarttır.

Kaşgarlı Mahmud, 'Man-Kışlag' maddesinde şöyle demektedir. "Man-Kışlag – Oğuz ülkelerinden bir yer adıdır"³⁶². Bir diğer yerde ise "Man-kışlağ: Oğuz ülkesinde bir bölgenin adıdır" demekle bir önceki görüşünü teyit eder³⁶³. Her iki açıklamasında da Kaşgarlı, Mankışlak'ın bir Oğuz ülkesi olduğunu kabul etmektedir. Nitekim, Kaşgarlı'nın bu bilgisi Oğuz Yabgu Devleti'nin çözüldüğü dönemin öncesine ve sonrasına aittir.

Arap müelliflerinden el-Makdisî ise "Hazar Ülkesinden" bahsederken Mangışlak bölgesi hakkında şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: "Hazar, denizin ötesinde manâur olmayan, fakir, fakat koyunu, balı ve yahudisi (Yahudiler) bol bir yerdir. ... Bu ülkenin iki nehri vardır (Idlil ve Yayık). Şehirlerin çoğu sözü geçen nehirlerin kıyısındadır. Bu nehirler Hazar Denizi'ne dökülür. Hazar Ülkesi'nin Cürcan tarafındaki hududu üzerinde Mangışlak yer alır"³⁶⁴. Buradan, Mangışlak'ın Hazar Ülkesi'nden bağımsız, ülkenin güneydoğusunda Cürcan tarafında bir sınır bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. El-Birunî 'el-Kanun' adlı eserinde bölgeden 'Banhışlağ' olarak söz eder. Ona göre, "Banhışlağ: Oğuz Ülkesinin sahilidir"³⁶⁵. Anlaşılan, Birunî, siyasal konumundan olsa gerek Mangışlak bölgesini Oğuz ülkesinin (Oğuz Yabgu Devleti'nin) sınırında bağımsız bir ülke olarak tanıtmıştır. M. D. Dunlop'a göre, X. yüzyıl kaynakları Hazar Hakanları hakimiyet alanının Mangışlak'a kadar uzandığını, bu bölgeyi içine almadığını söylemektedir³⁶⁶.

³⁶² Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr, I, s. 387;

³⁶³ Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr, III, s. 118;

³⁶⁴ Makdisî, *Ahsen et-Tekasim*, M. J. de Goeje nşr, s. 355;

³⁶⁵ Birunî, *el-Kanun*, s. 47;

³⁶⁶ M. D. Dunlop, *The history of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, s. 150.

Bilindiği gibi, Mangışlak'ın batısında yarı çöl ve yarı taşlı bozkır arazisi bulunmaktaydı. Bu alan Mangışlak'la birlikte Arap kaynaklarında Siyahkuh olarak geçer. Arap müellifleri bu ada istinaden zaman zaman burada oturan topluluğa 'Siyahkuhîler' de demektedirler. Yukarıda da değindiğimiz gibi, burada Salurlar'dan önce bazı küçük Türk grupları oturmaktaydılar. Ancak bölgeye ilk ciddi Türk nüfusunun Salurlar'la geldiği kesindir. Nitekim, İstahrî'de bu hususta kayda değer bir bilgi bulunmaktadır: "Siyahkuh'ta Türk boyları oturur. Onlar, Guzlar'la aralarında cereyan eden anlaşmazlıktan dolayı buraya yerleşmişler. Onlar (Salurlar) onlardan (Oğuzlar'dan) uzaklaşılar ve (Siyahkuh'u) kendi barınakları ve yaylalarına döndürdüler; onların burada su ve meraları vardır"³⁶⁷. İdrisî, Siyahkuh'la ilgili hem coğrafi, hem de siyasi bilgiler aktarmaktadır. Ona göre, "Siyahkuh'tan Hazar'a kadar 900 mildir. Bu mesafe aynı zamanda denizin uzunluğudur. Siyahkuh'tan Dehistan'a 6 konaklık yol bulunur". Bir diğer yerde ise "Siyahkuh [yanım]adasında günümüzde Türkler'den bir grup oturur. Bunlarla (Salurlar'la) kabileleri (Oğuzlar) arasında bir anlaşmazlık çıkmış, kabileden (Oğuzlar'dan) ayrılarak bu adaya gelip yerleşmişlerdir"³⁶⁸. Görüldüğü gibi, İstahrî ve İdrisî, kesin bir fikir yürütmekten kaçınmalarına rağmen Oğuz Yabgu Devleti içindeki Salur-Baran hanedanlık anlaşmazlığına dikkat çekmekte. Bu ikisinin açıklamalarını ise Yakut el-Hamevî tamamlamaktadır: "Hazar Ülkeleri ve Oğuz çölünün bir kısmı, kuzeyde Oğuz çölleri vardır. Oğuzlar Türklerden bir boy olup Siyahkuh tarafında otururlar"³⁶⁹. İbn Havkal ise Siyahkuh'taki Hazar varlığının pek kayda değer olmadığından söz eder: "Ruslar akınları sırasında Hazar, Bulgar, Burtas'ın tamamını harap ettiler ve buraları istilâ ettiler. İdil halkı Bab el-Ebvab adasına sığınıp orada korundular. Bir

³⁶⁷ *MITT*, t. I, s. 269;

³⁶⁸ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştak*, R. Şeşen çevr, s. 110-111;

³⁶⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cem el-Buldan*, R. Şeşen çevr, s. 133;

kısmı ise Siyahkuh adasına sığındı. Onlar burada korku içinde otur-maktaydılar”³⁷⁰. Anlaşılan, Siyahkuh'a sığınan Hazarlar aralarında-ki eski husumetten dolayı Oğuzlar konusunda endişeliydiler. Diğer yandan, Mangışlak veya Siyahkuh'taki Oğuz varlığı konusunda Hu-dud el-Alem'de çok daha net bilgiler bulunmaktadır. Hudud el-Alem müellifi, Siyahkuh'ta oturan boyları “Oğuzlar'dan bir Türk bo-yu”³⁷¹ olarak tanıtır. İdrisî ise çizdiği bir haritasında Siyahkuh dağ-ları eteklerinde Oğuz istihkam ve kalelerini göstermektedir³⁷². Aga-canov'un yaptığı doğru tespit ve yorumlar Siyahkuh bölgesinin Mangışlak'la özdeşleştiği ve hatta Üst Yurt'un bazı kısımları ile Man-gışlak Karatav bölgesini de içine aldığı ortaya çıkmıştır³⁷³.

Bütün bunlar bize Mangışlak ve Siyahkuh bölgesinin Oğuz-lar'ın elinde bulunduğunu gösterir. Ayrıca, İstahrî ve İdrisî'nin yo-rumları burada oturan Türkler'in bir iç çekişme veya hanedanla ka-bilesi arasındaki bir anlaşmazlık sonunda geldiklerini belirtmekte-dir. Hudud el-Alem, bu Türkler'in Oğuz olduğunu belirtmekte ve bu görüşe Hamevî ve diğer Arap müellifleri de katılmaktalar. Söy-lenenlerden yol çıkarak, Oğuzlar arasındaki taht kavgası sonucu Oğuz Salur boylarının bölgeyi ele geçirip kendi devletlerini oluşturu-dukları görüşü netlik kazanmaktadır. Mangışlak Salur-Oğuz Devle-ti'nin bağımsız siyasal bir oluşum olduğunu kanıtlayan diğer bilgi-ler de bulunmaktadır. Bunlar arasında yukarıda da kaydedildiği gi-bi, bu boyların bir anlaşmazlık sonucu bölgeye geldikleri gösterile-bilir. Tıpkı Selçuk ailesi gibi, Salur Bey'i de Oğuz Yabgusunun hiz-metinden ayrılarak buralara gelmiştir. Öte yandan İdrisî'nin bölge-deki Oğuz istihkam ve kalelerinden söz etmesi, Birunî'nin Mangış-lak sahilindeki Hazar Denizi'ne açılan Oğuz limanlarını göstermesi,

³⁷⁰ İbn Havkal, *Surat el-Arz*, el-Hayat nşr, s. 333;

³⁷¹ *Hudud el-Alem*, V. Minorsky nşr, s. 60;

³⁷² S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 113;

³⁷³ Kaynak ve araştırmalar için bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 113-114;

Hamevî'nin Hazarlar'ın büyük bir korku ve panik içinde bölgeye sığınması ve en önemlisi İbnü'l-Esir'in sonraki olaylar sırasında bölgedeki Oğuzlar'ın başında güçlü bir hanın olması yönündeki açıklaması Mangışlak'ta siyasal bir gücün olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, sonraki dönem Selçuklu kaynakları Mangışlak'taki oluşumdan siyasal bir otorite olarak söz etmektedir. Bunlardan Cüveynî, "Mangışlak emirleri" ifadesini kullanmaktadır³⁷⁴.

Böylece, X. yüzyılın ikinci yarısında Sırderya Oğuz hakimiyetini Baranlu hanedanına kaptıran Salurlar'ın büyük bir kısmı Mangışlak bölgesine göç ederek kendi devletlerini, bir diğer anlamda Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin temellerini atmışlardır. Maalesef, kaynaklarda bu devletin iç işlerine dair bilgiler bulunmamaktadır. Muhtemelen, Oğuz Yabgu Devleti'nin çöküşüne kadar Yengikent hanedanıyla sürekli anlaşmazlık içinde bulunan Mangışlak Salur-Oğuz Devleti, Kun-Kıpçak baskısı sonucu bu devletin çöküşü üzerine bölgeye gelen yeni Oğuz göçleriyle daha da kuvvetlenmiştir. Bu hususta Ebulgazi Bahadır Han şöyle bir açıklama yapmaktadır: "... Şah Melik'in hezimetinden ve Yengikent hükümdarı Ali Han'ın ölümünden sonra Oğuz halkı dağıldı. Boylar arasında aralıksız savaşlar vuku buldu. Kılık Bey, Kazan Bey ve Karaman Bey yönetimindeki Oğuz halkı Mangışlak'a taşındılar. Bunlar arasında bütün halklardan insanlar vardı, ancak en fazla Eymür, Döğer, İğdir, Çavuldur, Karkın, Salur ve Agarlar mevcuttur"³⁷⁵. Bölgeye akın ederek Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin yönetimi altına giren bu yeni Oğuz boyları zaman zaman bazı huzursuzluklara da yol açmış olmalıdırlar. Nitekim, Mangışlak Oğuz yönetimi bunların meydana getirdikleri huzursuzlukları önlemiş olmalıdır ki bazı Mangışlak kabileleri Balhan çevresine göç ederek buradaki Yazır konfederasyonuna katılmışlardır.

³⁷⁴ Atabettü'l-Ketebe, s. 85;

³⁷⁵ Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68;

Bu olayların ardından kaynaklar Mangışlak'la ilgili 1065/66 yılı Sultan Alp Arslan'ın seferini hatırlatmaktadırlar. Sibte el-Cevzi eserinde Mangışlak'ta Alp Arslan karşısına dikilen gücün "Kıfşak ve Türkmen"ler olduğunu vurgular³⁷⁶. Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nden Türkmen olarak söz edilmesi bunların bir anlamda İslâmlaşmış olduklarını da göstermiş olabilir. Ancak, Sancar dönemi kaynakları bunlardan şiddetle 'putperest' diye söz etmektedirler. Bir diğer husus ise, Türkmenler'le birlikte 'Kıfşak/Kıpçak' adının geçmesidir. Bunda amaç 'Kıpçaklar'a da bir gönderme olabilir. Nitekim, 1050 yılından itibaren bölgede etkin bir Kun-Kıpçak baskısının egemen olduğu bilinmektedir. Ancak, Kıpçaklar'ın Mangışlak Oğuzları üzerinde nihai bir baskı unsuru oldukları düşünülemez. Sonuçta, 1065/66 yılında Alp Arslan karşısında Kıpçak ve Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin bir arada hareket ettikleri gözlenmektedir. Ancak savaş Alp Arslan'ın zaferiyle sonuçlanmıştır³⁷⁷. Buna rağmen Selçuklu etkisinin Mangışlak sahasına nüfuz ettiği söylenemez. Nitekim, Alp Arslan'ın geri çekilmesi üzerine Mangışlak Oğuzları yine bildiklerini okumaya başladılar. 1096 yılında bölgede geniş çaplı bir Oğuz etkinliği meydana geldi. Bu sırada Mangışlak ve Doğu Hazar bölgesinde oturan Türkler Harezm istikametinde saldırıya geçtiler. İbnü'l-Esir'e göre, Türkler'in başında güçlü bir 'Han' bulunuyordu³⁷⁸. Bu bilgi, iki hususu birden doğrulamaktadır: birincisi, Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin bağımsız olduğunu ve Kıpçak idaresi altına girmedikğini; diğeri ise Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin başında güçlü bir hanın bulunduğunu belli etmektedir. Agacanov'a göre, bu saldırı geçici bir

³⁷⁶ Togan, *Umûmî*, s. 190; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 360'da Mangışlak 'Kıfşak ve Türkmen'lerini Yazırlar'la özleştirilmektedir, ki bize göre bu yorum doğru olarak kabul edilemez.

³⁷⁷ İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 36;

³⁷⁸ İbnü'l-Esir, X/110-111;

yağma hareketi olmayıp, gayet planlı bir istilâ girişimiydi³⁷⁹. Saldırya Horasan Selçukları'ndan kaçan Akıncı b. Koçkar'ın oğlu Tuğrul Tegin de katılmıştı. Harezmi önlerine kadar gelen Mangışlak Oğuz birlikleri bölge hakimi Muhammed b. Anuştegin'in Sancar'dan yardım dilemesi üzerine pek öteye gidemediler. Nitekim, Harezmi'e yaklaşan Selçuklu birliklerinin varlığından haberdar olan Oğuzlar Mangışlak'a geri döndüler. Bu olayları anlatan İbnü'l-Esir, Mangışlak birliklerine katılan Tuğrul Tegin'in Hond Han'a kaçtığını söylemektedir³⁸⁰. Eğer, İbnü'l-Esir'in Mangışlak orduları başında güçlü bir han olduğu yolundaki açıklamasını esas alırsak Hond Han denilen zatın Mangışlak Salur-Oğuz Devleti hükümdarı olduğu ihtimali yüksektir. Öte yandan, isim benzerliği dolayısıyla bu zatın Hond/Hun/Kun hanı olabileceği de düşünülebilir. Anlaşılan, kaynaklarımız bize, hiçbir Mangışlak Salur-Oğuz Devleti hükümdarı hakkında bilgi vermemekte diretmektedir.

Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin bölgedeki siyasal bağımsızlığının ne zamana kadar devam ettiği bilinmemektedir. V. V. Barthold'a göre, "XI. yüzyılda Oğuzlar'ın batı ve güneye doğru hareketlerinin kuzeyden Kıpçaklar'ın sıkıştırmasından ileri gelmiş olması mümkündür. Belki de evvelce yerleşilmemiş olan Mangışlak yarımadasının X. yüzyılda işgal edilmesi hakkında Arap coğrafyacıları tarafından verilen bir haber bu olayla açıklanabilir. Mangışlak yarımadası o günden sonra da son yüzyıllara kadar Türkmen Yurdu olarak kalmıştır. Son yüzyıllarda onlar da kuzeyden gelen diğer bir baskı — Kazak baskısı — sonunda buraları bırakmak zorunda kalmışlardır"³⁸¹. V. V. Barthold, 'Türkmenistan' üzerine bir diğer çalışmasında Mangışlak bölgesindeki Türkmen-Oğuz guruplarının

³⁷⁹ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 360;

³⁸⁰ İbnü'l-Esir, X/110-111;

³⁸¹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Y. Kopraman – A. İ. Aka, Ank. 1975, s. 153-154;

XVI. yüzyılda Nogaylar ve XVII. yüzyılda ise Kalmuklar tarafından yurıtlarından sökülüp atıldıklarını kaydetmektedir³⁸².

Kaynaklarda XII. yüzyıldan XVIII yüzyıla kadar Mangışlak hakkında aydınlatıcı bilgi bulunmadığından bu sorunun halli çözülmüş kalmıştır. Ancak, Moğol istilâsına uğramamış yegane Orta Asya ülkesi olduğunu göz önüne alırsak Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'nin siyasal bağımsızlığının XVI. yüzyıla kadar sürdüğü kesindir. XII. yüzyıla ait kaynaklarda, Mangışlak'tan gelen devamlı saldırların önüne geçmek Sultan Sancar ve onun Harezm'deki emiri Harezmşah Atsız'ın bir sıra faaliyetlerde bulundukları kaydedilmektedir. '*Feth-i Harezm ber dest-i Sultan-ı azam Şehinşah-ı muazzam Sancar b. Melikşah*' adına bir vesikada Harezmşah Atsız'ın Cent ve Mangışlak'a kadar uzanan Türkmen topraklarına saldırdığı ve muhtemelen Mangışlak Salur hanedarılarına karşı çetin savaşlar yaptığı ve bu savaşlarda çok sayıda insanın kanının akıtıldığı söylenmektedir³⁸³. M. A. Köymen bir çalışmasında ise Sultan Sancar'ın Harezmşah Atsız'ı "nüfusu İslâm hudutlarının sadık muhafızı olup, devamlı olarak küffar la harp halinde olan Cent ve Mangışlak'ta, kendli izni olmadan Müslüman kanı akıtmakla" itham ettiğini belirtir³⁸⁴. Bu vesika Mangışlak'taki Oğuzlar'ın İslâm'ı kabul ettiğini ve 'Türkmen' adını aldıklarını göstermektedir. Ancak, bu durumun yine de bir kesinlik ifade edip etmediği tartışma konusudur. Öte yandan Atsız fetihlerinin sadece Mangışlak sınırına kadar uzandığı verilen bilgilerle de anlaşılmaktadır³⁸⁵. Gerek Selçuklu

³⁸² V. V. Bartold, *Oçerki istorii Turkmenii*, Leningrad 1929, s. 51, 57;

³⁸³ İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 47, n. 78;

³⁸⁴ M. A. Köymen, '*Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine ait Münşeat Mecmuaları*', AÜDTCF Dergisi VIII/4, Ank. 1951, s. 58;

³⁸⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Cüşa*, II/5, 6; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 77b "Cent ve Mangışlak nuntuklarını, buralardaki göçbeleri itaatına alarak kuvvetli ordular vücuda getirmişti" yorumundaki Mangışlak'ı adeta

Harizm ve gerekse de Moğollar tarafından Mangışlak fethinden kaçınılmasının en büyük nedeni bölgenin giriş kısmını kaplayan taşlık ve kuraklık yarı bozkır topraklarındaki ulaşım zorluğu ve bu çevredeki dağlık arazideki çok sayıda bulunan Oğuz istihkam ve kalelerinin yarattığı tehlike olmalıdır. 31 Temmuz 1156 yılında Harezmsah Atsız'ın ölümü³⁸⁶ üzerine Mangışlak bölgesindeki 'kâfirlerin' tekrar harekete geçtiğini göstermektedir. Öte yandan yeni Harezmsah Tekiş'in onlara karşı belirli bir politika izlediği de bilinmemektedir³⁸⁷. Kaynaklarda Mangışlak Oğuzları için geçen 'Müslüman' ve 'Kâfir' tanımlaması onları hedef alan İslâm devletlerinin (Selçuklu ve Harezmsahlar'ın) politikası gereği değiştiği gözlemlenmektedir. Bu olaylardan sonra, bir de Tekiş döneminde Mangışlak Türkmenleri hakkında bilgi sunmaktalar. Buna göre, Tekiş bölgedeki 'kafir' Türklerin saldırı direncini kırarak, çok sayıda Oğuz'u kendi ordusuna 'paralı asker' olarak katmıştır. Nitekim, Tekiş'e ait mektuplarda, Harezmsah ordusu içinde 'Mangışlak' adını alan özel bir kıtadan söz edilmektedir³⁸⁸.

Moğol istilâsıyla zaten az olan Mangışlak'la ilgili bilgilerimiz toptan karanlığa gömülmektedir. Ancak, bölgenin Moğol istilâsına uğramadığı biliniyor. Küçük bir bilgiye de Cüveynî ve en-Nesevî'de rastlamaktayız. Bunlara göre, Harezmsah Muhammed'in 1220 yılında ölümünden sonra perişan düşen Harezim güçleri ve onların idaresini üstlenen sultanın oğulları Celaleddin, Uzlağ Şah ve Ak Şah

Harezmsah sınırları içine dahil etme girişimi yanlıştır. Nitekim, kaynaklarda bu hususta bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. S. G. Agadjanov, *Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv*, M. 1991, s. 183-184;

³⁸⁶ *Tarih-i Cihan-Güşi*, II/13; İbnü'l-Esir, IX/50; daha geniş bilgi için bkz. Z. Bunyadov, *Gosudarstvo Harezmsahov – Anuşteginidov (1097-1231)*, M. 1986;

³⁸⁷ *Araisü'l-Havatir*, vr. 45b-46a'dan naklen İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 73; S. G. Agadjanov, *Gosudarstvo Seldjukidov*, s. 214;

³⁸⁸ İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 100-101;

babalarının adadaki ölümü ve defninin ardından yanlarındaki 70 süvariyle Mangışlak'a gelmişler. Burada destek için yanlarına atlar alıp, tekrar Harezm'e dönmüşlerdir³⁸⁹. Buna bakılırsa, Mangışlak Oğuzları'nın aralarındaki husumete rağmen Moğollar karşısında dağınık Harezm güçlerine destek oldukları söylenilebilir. Bir diğer ihtimale göre de, Moğol istilâsı sonrası bazı Oğuz ve Türkmen gruplarının Mangışlak'a göçtüğü muhtemeldir. Nitekim, bu güçler Sancar'ın ölümü sırasında güneye inerek Mangışlak'ta nüfus boşluğuna neden olan bölgenin tekrar eski konumuna gelmesini sağlamıştır. Moğollar'ın bölgeye saldırmamasına gelince ya bölgeyi tanımıyorlar, ki bu düşük bir ihtimaldir; ya ciddiye almamışlardır, ki bu ihtimalin geçerliliği de pek söylenemez. Ya da bölgenin taşlık bozkır arazi olması ve Mangışlak'ın doğusundaki dağlık alanların çok sayıda kale ve istihkamla korunması Moğol ordusuna rahat hareket bırakmamaktaydı, ki bu durum geçerli bir neden olsa gerek. Sonuçta, bu veya diğer nedenlerden olsun, Mangışlak Moğol istilâsına uğramamış tek Orta Asya ülkesidir.

Yazır – Oğuz Beyliği

Büyük Kun baskısı sonucunda çöken Sırderya Yabgu Devleti'ne bağlı Oğuz boyları çeşitli istikametlere dağıldılar. Önemli bir kısmı Doğu Avrupa yolunu tutarken, bir kısmı da hakimiyeti Baran hanedanlığına kaptıran Salur/Salgur boylarının zamanında göç ettikleri Mangışlak sahasına gittiler. Geri kaianlar eski yurtlarında oturmaya devam ederken Kıpçak idaresini benimsediler. Bazıları Karahanlı ve Harezm idaresine, bazıları da Hazar Denizi kıyılarına şimdiki Türkmenistan bölgesine, Balhan çevresi ve Horasan'a taşındılar. Yabgu Devleti'nin hanedan soyu Baranlular ise epeyce kalabalık bir nüfusla Merv havalisine göç etmişlerdir. İşte, tam bu sıralarda Yazır siyasi oluşumu teşekkül etmiştir. Muhammed b. Necip Bekran'a göre,

³⁸⁹ *Tarih-i Cihan-Güşa*, I/131;

Türkmenler üç kabileden müteşekkildirler: Yazırlar, Mangışlaklılar ve Barsiler. Bunlardan "Yazırlar, Balhan dağı civarında ve eteklerinde oturan bir Türk boyudur. Bir Mangışlak, diğeri ise Horasan'dan gelen iki boyun kendilerine katılmasıyla sayıları artmış ve kuvvetlenmişlerdir. Yazırlar kendi yurtlarını terk ederek Şehristan ve Fera-va'ya gittiler. Ardından Hisar-ı Tak denilen bir kaleye yerleştiler. Burada şimdi üç boy halinde oturmaktadırlar: Gerçek Yazırlar, Mangışlaklılar ve Barslar"³⁹⁰. Kaynağın Yazırlar'dan 'Gerçek' veya 'Asıl' Yazırlar olarak söz etmesi düşündürücüdür. Müellifin böyle bir ifade kullanmasındaki amaç, Yazırlar arasına katılan diğer iki unsurlarla bunları ayırmak olmalıdır³⁹¹. Yazırlar'ın gerçek yurtlarının Balhan ve çevresi oldukları kuvvetle ihtimal edilmektedir. Onlar bu bölgede Oğuz Yabgu Devleti'nden önce de oturmaktaydılar. Yazırlar'ın menşei sorununa gelince bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır. V. V. Barthold, V-VI. yüzyıllarda Balhan çevresinde 'Bozkır' veya 'Kum' (bir diğer anlamı 'Yazır') anlamına gelen Sul isimli bir topluluğun oturduğundan söz etmektedir³⁹². Bilindiği gibi, Arap müellifleri çeşitli Türk boylarına 'Sul' demektedirler³⁹³. Bu açıklamadan

³⁹⁰ MITT, t. I, s. 349; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 358; Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, s. 78, n. 986. Burada Barslar'ın Horasan'dan gelen boy olduğu bilinmektedir. Muhtemlen bunlar Hyon-Saka karşını eski boylardan olmalıdır.

³⁹¹ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 353;

³⁹² V V. Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 556;

³⁹³ Arap kaynaklarında sıkça geçen 'Sul halkı', 'Sul geçidi', 'Sul kapısı', 'Büyük Sul şehri', 'sınır ülkesi Sul' gibi ifadelerin (Taberi, 1/896) bazı araştırmacılara göre, Hazarlar'la ilişkili olduğu vurgulanmaktadır. Ancak, kaynaklarda geçen bu açıklamaları tanı olarak araştırdığınızda 'Sul', Ermeni kaynaklarında geçen 'Çoga' ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Çoga, eski Albanya (Kuzey Azerbaycan) ülkesinde Derbet surlarını da içine alan bir vilayetin adıdır. Çoga ülkesinin adı Türk boylarından birine ait olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda bu ad Çol, Çola, Çul, Sul, Çoga ve değişik şekillerde geçmektedir. Türkçe 'çöl' anlamına gelen Sul veya Çol'un bir boy ismi olduğu bilinmektedir. Bu konuda bkz. A. S. Başkistrov, 'İzucueniye

yola çıkacak olursak, V-VI. yüzyıllarda Balhan çevresinde bulunan 'çöl, bozkır' adını taşıyan Türk boylarının oturdukları muhakkaktır. Bilindiği gibi, bu sahaya daha önce Tölesler'den bazı gruplar gelmiştir. Yine burada Hyon, Ak-Hun grupları oturmaktaydılar. Muhtemelen bu karışımından 'Yazır' topluluğu ortaya çıkmış olmalıdır. Yazır adı da 'çöl, bozkır' anlamına gelmektedir. Bekran'ın onları 'Gerçek Yazırlar' olarak tanıtmaması, Oğuzlar'dan gelmediklerini göstermek için olmalıdır. Bu durumda V-VI. yüzyılda Balhan çevresinde oturan Sullar'ı, Yazırlar'ın ataları kabul etmemiz gerekmektedir.

Yazırlar, XI. yüzyıla kadar kendilerinden pek söz ettirmeden Balhan bölgesinde yaşadılar. Bu tarihe kadar onlara atfedilecek en önemli olay Taberî ve İbnü'l-Esir'de yer alan ve yanlışlıkla F. Sümer tarafından Peçenekler'e bağlanılan h. 98 (716) yılında Sul et-Türkî isimli bir komutanın emrinde bulunan Türk birliklerinin Dehistan seferini gerçekleştirmesidir. Kaynağa göre, bu dönemde Dehistan sahası Türkler'in elinde bulunuyordu. Bu Türkler'in başında Sul/Çol et-Türkî isimli birisi durmaktaydı. Bu komutan veya yönetici sık sık Cürcan bölgesine saldırılarda bulunmaktaydı. Bölgeyi yağmalayıp, zengin ganimetlerle geri dönen bu birliklerin faaliyetleri planlı bir saldırıdan uzaktı. 716 yılında Sul'un kendi topraklarına yeni bir saldırı girişimi düzenlediğini öğrenen Firuz b. Kul destek için Horasan Emevi emirlerinden Yezit b. el-Mühellebî'ye başvurdu. Bu çağrıya karşılık kalabalık bir Emevî ordusuyla Sul üzerine harekete geçen Yezit, Türkleri ağır bir yenilgiye uğrattığı gibi esir olarak ele geçirdiği 14.000 Türkü de öldürttü. Yenilgi üzerine Sul, ailesi ve maiyeti bölgeden çekip gittiler³⁹⁴. Sözü edilen Dehistan bölgesinde oturan

pamyatnikov starim Dagestana', Dagestanskaya starina, Mahaçkala 1927, I, III; M. Isakov, '*İşçesnuvşiy gorod v Dagestane*', JI, 1941; Z. Bunyadov, *Azərbaycan VII-IX esrlerde*, Bakı 1989, s. 42, n. 19; Şu durumda Çol adını taşıyan Balhan bölgesinde bir Türk boyunun varlığı söz konusu da olabilir.

³⁹⁴ Taberî, II/1319, 1322-1325; İbnü'l-Esir, V/29-36; F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 50, n. 97'de sul et-Türkî Peçenekler'den gösterilmektedir.

Türkler'in Yazırlar olma ihtimali çok yüksektir. Arap müelliflerinin Türk komutan için kullandıkları 'Sul et-Türkî' adı bir yakıştırmadan öte bir şey değildir. Bununla onlar 'Türkler'den Sul lideri' demeye getirmiş olmalıdırlar. Anlaşılan Balhan çevresinde oturan Sul/Yazırlar, bu dönemde epeyce güçlenmiş olmalıdırlar. Bu durum, Sâsânî sonrasında bölgede meydana gelen boşluğu değerlendirmeye çalıştıkları göstermektedir. Nitekim, bunda da başarılı olmuşlardır. Dehistan sahasını ellerine geçirip komşuları Cürcan merzubanını rahatsız etmekteydiler. Nüfuslarının fazla olmaması ve arkalarında siyasi bir desteğin bulunmaması onların daha ciddi seferler düzenlemesini engellemiş olmalıdır. Ancak 716 yılındaki olayla çok büyük kayıplar verdiklerinden uzun süre kendilerini toparlayamadılar. Taberî'nin 'Sul, ailesi ve maiyyeti ile çekip gitti' açıklaması, Sul/Yazırlar'ın Balhanlar'a döndüklerini gösterir.

XI. yüzyıla kadar Oğuz boylarıyla iyi münasebetler gerçekleştirdikleri gözlemlenen Yazırlar'ın bu dönemde Balhal çevresinde gözükmeye başlayan Selçuklular'la da temasa geçtikleri biliniyor. Gazneliler karşısında güç duruma düştükleri zamanlarda Selçuklu beylerinin Balhan'a sığındıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Beyhakî, Horasan'da faaliyette bulunan Kızıl ve Yağmur Oğuzları'nı 'Türkmen' olarak tanıtmakta ve bunların Gazneliler'e karşı 1027 yılında başlattıkları ayaklanmaların ardından Balhan dağlarına kaçtıklarından söz etmektedir³⁹⁵. Agacanov, 'Şecere-i Terakinie'ye dayanarak aktardığı açıklamalarda, Oğuzlar'la sıkı temaslarında bulunduğu ihtimal ettiği Balhan-kuhîler, yani Balhan Dağlı Oğuz

ki, bu dönemde Peçenekler'in Dehistan'a gelmiş olma olasılığı dahi tartışmalıdır. Nitekim, Peçenekler hiçbir zaman Ceyhun'un güneyine inmemişler. Ancak Oğuzlar'ın hakimiyetine geçen bir grup sonradan Selçuklu boyları arasında gözükmeye başladıysa da, bunların 716 yılı seferini gerçekleştiren Sullar'la hiçbir bağlantısı bulunmamaktadır. Öte yandan F. Sümer'in Biruni'ye istinaden söyledikleri sonraki döneme aittir.

³⁹⁵ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Morley nşr, s. 71;

gruplarının bu bölgelerde oturduklarından söz etmektedir³⁹⁶. Anlaşılan, Yazırlar siyasi anlamda zayıf konumda olduklarından dolayı gerek Yabgu, gerekse de Selçuklular'la her hangi bir sıcak temas sebebiyet vermemeye özen göstermişlerdir.

Oğuz Yabgu Devleti'nin XI. yüzyılın ortalarına doğru Kun/Kıpçak darbesi sonucu çökmesi üzerine Balhan çevresine bazı yeni Oğuz göçleri gerçekleşmişti. Muhtemelen, önce Mangışlak bölgesine giden Oğuz gruplarının bazıları buradaki Salur hakimiyetini benimsemediklerinden veya sürülerini besleyecek otlak sahalar bulamadıklarından dolayı bölgede tutunamamış Balhan'a gelmişlerdir. Necip Bekran'ın Yazırlar arasına katılan Mangışlaklılar'a yaptığı atıf bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Mangışlaklı Oğuzlar doğrudan doğruya Yazırlar arasına katılırken, direkt olarak Balhan çevresine göç etmiş Oğuz boylarından Oklu, Göklü, Akarlı ve Şultanlu grupları da onların etkin oldukları bölgelerde iskân tutmuşlardır³⁹⁷. Muhtemelen, Oğuz Yabgu Devleti'nin hanedan boyu Baralular da Balhan bölgesine gelmişlerdir. Bu durum, XI. yüzyıl ortalarında Balhan çevresinde kalabalık bir Oğuz-Türkmen nüfusunun oturduğunu göstermektedir.

Yazırlar'ın XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Balhan çevresinde oturdukları bilinmektedir. Ancak içlerinde Yazır gruplarının da bulunduğu bazı Oğuz-Türkmen gruplarının aşamalı olarak Horasan topraklarına indikleri ve bu göç faaliyetlerinin XI. yüzyılın ortalarından XII. yüzyılın ortalarına kadar sürdüğü konusunda bilgiler mevcuttur. Agacanov, 1065 yılında Sultan Alp Arslan'ın Kıpçak ve Gazi seferlerinden söz ederken, kısa süreliğine de olsa Mangışlak ve Balhan çevresinin Selçuklu hakimiyeti altına girdiğini belirtir. Ayrıca, yine onun vurguladığı gibi Selçuklu siyasi hakimiyetinin Mangışlak ve Balhan'ın tamamına yayıldığı imkânsız gibidir³⁹⁸. Selçuklular'ın Ho-

³⁹⁶ Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 359;

³⁹⁷ Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 359;

³⁹⁸ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 360;

rasan fütuhatına katılan Balhan çevresi Oğuz-Türkmen grupları arasında bazı küçük Yazır boylarının da olma ihtimali mümkündür³⁹⁹.

Sencer döneminde aralarında Yazır boylarının da olduğu bilinen Dehistan ve Mangışlak sınırlarında barınan, muhtemelen İslâm'ı kabul etmeyen Oğuz gruplarının büyük bir kısmı yeniden Selçuklu idaresi altına alınmışlardır⁴⁰⁰. Bilindiği gibi, Sencer dönemi, özellikle Türkmensitan sahasında biriken Oğuz-Türkmen grupları için büyük sıkıntılarla geçmiştir. Nitekim, Sencer onlara karşı uygulattığı ağır baskıdan olsa gerek canlarını dişlerine takan Oğuzlar, bir zamanlar atalarının Gazneliler'e yaptıkları gibi 1153 yılında Selçuklu idaresine karşı ayaklandılar. Bu olaylar öncesinde önemli bazı Oğuz gruplarının Balhan bölgesinden Türkmenistan'ın güneyine indikleri malûmumuzdur. Bunlar arasında Oğuz Yabgu hanedan boyu Baranlu da vardı. Baranlular Merv bölgesine gelmişlerdir. Ancak onların buralarda yerleşmesine Sultan Sencer tarafından göz yumulması, iki hanedan arasında eskiye dayalı düşmanlığı göz önüne alınacak olursa ilginç bir olaydır.

Belh bölgesinde sıkışıp kalan Oğuzlar'ın 1153 yılında başlattıkları isyan Sencer'in ve Büyük Selçuklular'ın varlığına indirilmiş büyük bir darbeydi. Bu olaydan sonra Moğol istilâsına kadar bir türlü durulmayacak olan Horasan, Oğuz ve Türkmen gruplarının yoğun olarak faaliyet gösterecekleri bölge olmuştur. Nitekim, bu fırsattan yararlanan, belki de Mangışalk bölgesindeki Salur-Oğuz baskısı sonucunda Yazır boyları ana yurtları Balhan'ı terk ederek Şehr-istan, Tak, Ferava ve Şehr-i İslâm'a göç ettiler. Böylece, XII. yüzyılın ikinci yarısında Yazır boyları kendilerine katılan Oğuz ve Türkmen gruplarıyla Şehr-i İslâm ve Durun bölgesine gelip yerleştiler.

³⁹⁹ Bazı kayıtlarla 1160 yılında Horasan bölgesinde Yazırlar'ın varlığına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Raşicleddin, *Cami et-Tevarih*, Ruşen-Musevî nşr, III/2264;

⁴⁰⁰ Bedî, Sencer'e ait bir fermanda bu hususu dile getirmektedir. Bkz. *Atabekü'l-Ketebe*, s. 19; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 362;

Kononov'un aktarmasına göre, "Yazırlar Horasan'a gitmiş ve uzun bir süre Durun civarında oturmuşlar. Bundan dolayı Duruna Yazır Yurdu denilmektedir. Yazırlar'ın bir kısmı Durun çevresindeki dağlık arazilere yerleşerek tarımla uğraşmaya başladılar. Günümüzde (XVII. yüzyılda) bunlara Karataşlı denilmektedir"⁴⁰¹. Anlaşılacağı gibi, Balhan bölgesindeki uzun sürelik hakimiyetlerini yeni geldikleri yurtlarında da devam ettiren Yazırlar yaşam tarzları bakımından edindikleri coğrafyanın pek dışına çıkmışlardır. Bu özellikleri göz önüne alınacak olursa Balhan çevresinden kendi istekleri dışında sürüldükleri ortaya çıkmaktadır. Onları bu bölgede sıkıştırabilecek esaş gücün Mangışlak Salur-Oğuz Devleti veya Kıpçaklar olması muhtemeldir. Sonuç ne olursa olsun, Sencer, Oğuz beyleri elinde esir muamelesi görürken, Yazırlar Durun ve Şehr-i İslâm'a inmişlerdi bile. Yazırların, bu dönemde tam bir Türkmen boyu konumuna geldikleri bilinmektedir. Nitekim, daha geç dönem kaynakları onları direkt olarak 'Türkmen' diye vasıflandırmaktadır⁴⁰². Daha sonraki dönemlerde ise bunlar Karataşlı olarak anılmaya başladılar. Bu adın etimolojik kökeni Durun çevresindeki dağın adından 'kara+taşlı' olarak formüle edilmiş olma ihtimali yüksektir⁴⁰³.

Sencer'in ölümü akabinde gerçekleşen olaylar Yazırlar'ın kendi içlerinde bir birlik kurduklarını göstermektedir⁴⁰⁴. Muhtemelen bu dönemden itibaren siyasal anlamda bölgedeki olaylarla yakından ilgilenen Yazırlar başlarında bir beyin bulunduğu beylik tarzı bir oluşumu gerçekleştirmişlerdir. Yağmur Han adını taşıyan bu beyin faaliyetleri göz önüne alınacak olunursa 1160 yılında Şehr-i İslâm ve Durun çevresinde bağımsız bir Yazır-Oğuz Beyliği'nden söz etmek mümkündür.

⁴⁰¹ Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68;

⁴⁰² Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 71-72;

⁴⁰³ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 363;

⁴⁰⁴ V. V. Bartold, *Soçineniya*, 1. II, s. 585;

Sencer'in ölümü üzerine Türkmenistan ve Horasan sahasındaki olaylara Harezmşahlar'ın da müdahalesi artmıştır. Rebî'ü'l-evvel 555 (Mart-Nisan 1160) yılında Harezmşah İl-Arslan Ecehe'i kuşatma altına alıp, el-Beraziyye Türkmenlerine saldırdılar. F. Sümer'e göre, el-Beraziyye adını alan bu Türkmenler Yazır boylarıdır⁴⁰⁵. İbnü'l-Esir, Harezmşah İl-Arslan'ın saldırısına muhatap kalan bu Türkmenlerin Türk-Yazgır boyu olduğunu vurgular⁴⁰⁶. Kaynaklar, Yazır boylan başında Yağmur Han b. Ödek'in bulunduğundan söz etmektedirler. Cereyan eden savaşta Yazırlar ağır bir darbe aldılar, ayrıca Harezm birlikleri çok sayıda Yazırı öldürdüler. Olayların çıkış noktası olarak Dehistan hakimi Emir İhtiyareddin Aytak gösterilmektedir. Nitekim, aynı kanaati benimseyen Yağmur Han destek için Horasan'daki Oğuz beylerine müracaatta bulundu⁴⁰⁷. Emir Aytak, Sencer döneminin önemli komutanlarından olup, Oğuzlar'ın Horasan'a inmesi ve Sencer'in ölümüyle eski günlerin özlemi ile yanına aldığı bir miktar Oğuz askeri birlikleriyle Nisa, Ebiverd, Dehistan ve Gürgen çevresinde varlık sürdürmekteydi. Artan Oğuz tehditleri onun soluğu Harezmşah'ın yanında almasına neden olmuştur⁴⁰⁸. Dolayısıyla, Yazır beyi Yağmur'un ondan kuşkulandırılmasında bazı haklı sebepleri bulunuyordu. Harezmşah tarafından mağlup olunca Sultan Mahmud b. Muhannmed'e sığınan Yağmur, onun aracılığıyla diğer Oğuz beyleriyle temasa geçip, kalabalık bir Oğuz gücünün Emir Aytak üzerine kaymasına neden oldu. Oğuz beyleri Nesa ve Ebiverd yolunu takiben Gürgen ve Dehistan'a doğru hareket ettiler. Bu durum karşısında telaşa kapılan ve onlara karşı tek başına koyacak iradeyi gösteremeyeceğini anlayan Aytak, Mazandaran (Taberistan) ha-

⁴⁰⁵ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 118, 241;

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, XI/110;

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esir, XV/258, 261; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 363;

⁴⁰⁸ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 364;

kimlerinden Şah Gazi Rüstem'e başvurdu. Rüstem, Ebiskun yakasında oturan Türkmenler'den kendi ordusunun askerî çekirdeğini oluşturup yanına da takviye olarak Şiâ asıllı Deyleman ve Kürt birliklerini kattı. Oluşturduğu birlikle Aytak'la buluşup Oğuzlar'la savaşacak kararlılığı gösterdiler. İbn İsfendiyar'a göre, Rüstem'in ordusu merkezinde Türkmenler, sağında Aytak, solunda ise Deyleman-Kürt birlikleri koğuşlandırılmıştır. Böylece, karşılıklı savaş başlamış oldu. Sürekli saldırı pozisyonunda olan Oğuzlar peş peşe gerçekleştirdikleri beş hamlenin geri püskürtülmesine rağmen yılmadılar. Ancak, son saldırıda Oğuzlar taktik değiştirip Emir Aytak ve Kabudcame'nin komutasındaki sağ kanadı vurmaya başladılar. Bu durum karşısında panikleyen Aytak ve Kabudcame, Rüstem'i ortada bırakıp kaçmaya koyuldular. Şah Rüstem ordusunun önemli bir kısmını savaş meydanında ölü olarak bıraktı. Takip ve saldırılarla birkaç bin kişinin ölümüne neden olduktan sonra Bistam ve Damgan'ı ellerine geçiren Oğuz beyleri, daha sonra yönlerini Maverâünnehr tarafına çevirdiler⁴⁰⁹. İbnü'l-Esir'e göre, savaş sonrasında tüccarlar tarafından yedi bin Aytak ve Rüstem askerinin cesetleri toplanılıp kefene konularak toprağa verilmiştir. Bu durum Oğuz saldırısının gerçekten de bir felakete yol açtığını göstermektedir. Müellife göre, muzafferler savaşın Dehistan yakınlarında cereyan etmesinden ve kazanılmasından sonra buraya saldırdılar. Ocak 1161'de şehir halkına ağır bir darbe indirip mallarını yağma ettikten sonra, aynı davranışları Cürcan'da da tekrarladılar⁴¹⁰. 'Tarih-i Cihan Arâ' müellifine göre, Oğuzlar Dehistan ve Cürcan'ı talan ve yağma ettikten sonra Horasan'a dönmüşlerdir⁴¹¹. Agacanov'a göre, işte bu olaydan sonra, yani Emir Aytak'ın yenilgiden sonra Harezm'e sığınması ve Harezmşah İl-Arslan'ı kışkırtması üzerine, Harezmşah askerî birlikleri Yağmur

⁴⁰⁹ İbn-i İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, s. 95; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 364,

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir, XI/261;

⁴¹¹ Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, *Tarih-i Cihan Arâ*, Tahran 1963, s. 178;

Han'a saldırmışlardır⁴¹². İbnü'l-Esir'e göre, Dehistan'ı kaybettikten sonra Harezmi'ye doğru kaçan Aytak Cüveyn sınırında koğuşlamış Emir Buğra Tegin Baz el-Curganî'ye saldırarak 15 Sefer 556 (13 Şubat 1161) yılında gerçekleşen savaşta onun bütün varını yokunu, elinde bulunan her şeyini almıştır. Ele geçirdiği değerli eşyalar ve servet dolayısıyla kaybolan itibarını geri alan Aytak, askeri bakımdan da kayda değer bir sayıya ulaşınca tekrar Gürgen ve Dehistan'ı ele geçirmek planları yapmaya başladı. Harezmsâhı matbû olarak tanıdıktan sonra, ondan edindiği destek sonucu, muhtemelen Gürgen ve Dehistan'daki Oğuz birliklerini bertaraf edip bölge hakimiyetini tekrar eline geçirdi. 1161-1165 yılları arasında onun emrinde bulunan Dehistan'da okunan hutbelerde önce Harezmsâh İl-Arslan'ın ardından da kendisinin adı ve ünvanları çekilmekteydi. Ancak, Harezmsâh sayesinde kurmuş olduğu düzen emire batmış olacak ki, 1165 yılında Harezmi'de tertiplenen bir saray darbesine adı karışınca Ay-Aba komutasındaki Harezmi birlikleri Dehistan'ı ele geçirip Emir Aytak'ın canına okumuşlardır⁴¹³.

Oğuzlar'ın desteği ile Yazırlar üzerindeki konumunu pekiştiren Yağmur Han'ın bundan sonraki faaliyetleri bilinmiyor. Muhtemelen bu olay sonrasında Yazır-Oğuz Beyliği'nin bölgedeki konumunu sağlamlaştıran Yağmur Han, gelişen şartlar dolayısıyla Harezmsâh'ların baskısına daha fazla dayanamayıp tâbi duruma düşmüştür. Yazırlar hakkındaki bir sonraki bilgilerimiz Moğol istilâsı sırasında cereyan eden olaylarla bağlıdır.

Araştırmacılar, Yazırlar'ın göçebe bir topluluk olduklarından söz etmektedirler⁴¹⁴. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi, aralarına bazı göçebe Oğuz gruplarının katılmasına rağmen ekseriye Yazır

⁴¹² S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 364;

⁴¹³ İbnü'l-Esir, XI/262; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Guşa*, II/16; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 365; İ. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Tarihi*, s. 78;

⁴¹⁴ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 366;

kitlelerini tam olarak göçebe kabul etmek doğru olmayacaktır. Daha ziyade bazı kaynakların da vurguladığı gibi⁴¹⁵, yarı göçebe bir sosyal yapılanma gösterdikleri görülmektedir. Tak ve Durun çevresinde yapılan arheolojik kazılarda elde edilen bulgular Yazırlar'da tarım ve hayvancılığın atbaşı gittiğini göstermektedir⁴¹⁶. Kononov, Yazırlar arasında gelişmiş bir tarım yaşamının olduğundan söz etmektedir. G. P. Vasilyeva, Nohur vadisinde yerleşik Yazır boylarının bulunduğunu ve ana meşgalelerinin toprakla uğraşmak olduğunu vurgulamaktadır⁴¹⁷. Ele geçirdikleri toprakların dışına pek çıkmayan Yazırlar'ın VI. yüzyıldan beri ancak iki kez yer değiştirmeleri, göçebelikten daha çok toprağa bağlı sosyal uğraşlarının bulunduğundan ileri gelmektedir. Nitekim, Şehr-i İslâm'daki arkeolojik bulgular, Yazır şehir ve kasabalarının yarı-göçebe özellikler taşıdığını açığa vurmaktadır⁴¹⁸. Agacanov kaynaklardaki açıklamalara dayanarak, Türkmenistan'daki Yazır Beyliği'nin bağımsız döneminin 1213 yılına kadar sürdüğünü söylemektedir⁴¹⁹. Muhtemelen, XII. yüzyılın sonlarında ölen Yağmur Han'ın yerine Yazır-Oğuz Beyliği tahtına geçen Hintli Han'ın 1213 yılında ölümü, bölgedeki siyasal duruma Harezmi'nin el koymasına neden olmuştur. Hintli Han Harezmi sarayından bir kızla evlendiği için Terkan Hatun miras olarak burayı ele geçirmek hakkının olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Onun ölümünün ardından bölgeye asker sevk eden Terkan Hatun, Kale-i Yazır'ı hileye başvurarak ele geçirmek istediye

⁴¹⁵ Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68;

⁴¹⁶ Bu konuda bkz. B. A. Litvinskiy – V. G. Moşkova, *Izuçeniye Taka-Yazra, Duruna*, Materialı YuTAKE, M. 1949, vıp. I;

⁴¹⁷ Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68; G. P. Vasileva, 'Turkmen-Nohurlu', *Sredneaziatiskiy etnografiçeskiy sbornik*, M. 1954, vıp. I, s. 93; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 366;

⁴¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 365-366;

⁴¹⁹ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 367;

de Yazırlar'ın dirayetini kıramadı. Ancak onların da direnci bir yere kadardı. Daha fazla karşı koyamayarak Terkan Hatun'un baskısına boyun eğmek zorunda kalan Yazırlar siyasal anlamda bütün avantajlarını da kaybetmiş oldular⁴²⁰. Harezmşahlar'ın hakimiyeti fazla uzun sürmedi. Terkan Hatun bölgeden gelen zengin vergilerin seyr-ü sefasını görmeden, Moğollar Harezm'i işgal edip, bölgeyi ele geçirdiler. Ancak Yazırlar varlıklarını uzun bir süre daha korudular. F. Sümer'e göre, Moğol istilâsından sonra bölgedeki nüfuslarını koruyan Yazırlar'ın bir kısmı Anadolu'ya göç etmiştir⁴²¹. XVI-II-XIX. yüzyıllar Türkmen kaynakları, yerel boy reislerinin Yazırlı beylere büyük saygı gösterdiklerinden söz etmektedirler. XIX. yüzyılda Türkmenistan'daki Türkmen milli kimliğinin oluşum sürecine katılan Yazırlar, Rus işgali sonrasında genel Türkmen toplumu içinde eriyerek izlerini kaybettirmişlerdir.

Türkmenlerin Siyasi ve Coğrafî Dağılımı

Selçuklular'ın Cent'e yerleşmesi üzerinden geçen yüz yıl kadar bir süreden sonra 1040 yılında yapılan Dandanakan savaşı sonucunda Gazneliler'i Horasan'dan söküp atmalarıyla Tuğrul Bey liderliğinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun temellerini attılar. Horasan'da bu olaylar gerçekleşirken, eski Oğuz Yurdunda, yani Sırderya ve Aral çevresinde mevcut Yabgu Devleti'nin siyasi yapısında çözümler başlamıştır. Dandanakan zaferinin on yıl kadar sonrasında Oğuz Yabgu Devlet'i doğudan gelen, Kun göçleri sonucunda tarihe kavuştu. Yabgu Devleti'nin çöküşü yeni göçlere neden ol-

⁴²⁰ Cürcanî, *Tabuka-i Nasirî*, MİTT, t. 1, s. 254; Terkan Hatun'un Yazırlar üzerindeki hakimiyeti hakkında bkz. Nescvî, *Celeleddin Mangburnu Biyografisi*, Rusçaçev. Z. Bunyadov, s. 57-58;

⁴²¹ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 242;

muştur. Selçuklu topraklarına sığınan Oğuz boylarının, önemli bir kısmı da Doğu Avrupa'ya hareket etti. Geri kalanları da eski topraklarında Kıpçak hakimiyetini kabul ederek yaşamlarını sürdürmeye başladılar. Ancak, araştırmacılar yapılan Oğuz göçleri sırasında önemli bir Oğuz kitlesinin Mangışlak sahasına gittiğinden söz etmemektedirler. Oysa, daha X. yüzyılın ortalarında hakimiyeti Baran hanedanlığına kaptıran Salır/Salur boylarının önemli bir kısmı Mangışlak bölgesine gelerek burada kendi devletlerini kurmuşlardır. Bu süreci daha ayrıntılı anlatmak için Türkmen ve Oğuzların siyasi ve coğrafi dağılımını geniş olarak tetkik edelim.

Uzlar

X. yüzyıl Rus vakayinamelerinde 'Tork' ve 'Uz' boylarının adları geçmektedir. Bunların kimlikleri konusunda bazı ufak tefek tartışmalar bulunsa da Oğuzlar olduğu kabul edilmektedir. Arap kaynaklarının Orta Asya kavimlerinden 'Türk' olarak söz etmeleri bir yere kadar anlaşılmaktadır. Ancak Rus vakayinamelerinde 'Tork' adının diğer Türk boylarından soyutlanmış biçimde Türkler'den bir kavimin adı olarak vurgulanması şaşırtıcıdır. Adı geçen bu boyun Göktürkler'in kalıntıları olduğunu ve Oğuzlar arasında yer alarak daha sonra batıya hareket ettiğini kabul etmek yanlış olmazdı. Torklar kadar Doğu Avrupa'da rol oynayan diğer bir kavim Uzlar olmuşlardır. Uz adı, Rus ve Doğu Avrupa kaynaklarında Oğuzlar için kullanılmıştı. Daha, Oğuz Yabgu Devleti'nin varlığını sürdürdüğü sırada Oğuzlar'ın Ural nehri kadar uzandıkları ve nehrin Hazar topraklarına bakan kıyısında çadırlar diktikleri bilinmektedir. Ancak Kıpçak göçleri sonucunda yurtlarını terk eden önemli bir Oğuz kitlesi hızla bu çadırlarını nehrin ötesine taşımaya başladılar. 1060 yılına dair Rus kayıtları Tork-Oğuz boylarının Ruslar'ın sınırlarına akınlar ettiğinden söz etmektedir. Göçlerin ortaya çıkardığı tedirginlik karşısında kendi aralarındaki küçük hesaplaşmaları bir

tarafa bırakan sınırdaki Rus knyazlıkları birleşerek Tork-Oğuz saldırılarını önlemeye çalışmışlardır⁴²². Her ne kadar Rus knyazlıklarının birleşik ordusu Tork-Oğuz saldırılarının önüne geçmeyi başarmışlarsa da, göçebeler arkalarındaki Kıpçaklar'la uğraşılmıyorsa daha zayıf buldukları Rus knyazlarıyla mücadele etmeyi tercih etmişlerdir. Bunun üzerine Rus steplerini hızla aşarak Dnyeper'in ötesine, buradan da Tuna boylarına gelen Tork-Oğuz birlikleri Macar topraklarına sokuldular. Ancak bazı Oğuz grupları Kıpçak idaresini kabul edek yurtlarında kaldıkları gibi, Torklar'ın da önemli bir kısmı Kiyev knyazına tâbi olarak sınır kasabalarına dağıldılar⁴²³. Macar topraklarına gelen Uzlar burada güvenlik ve iâşe sıkıntısı nedeniyle fazla kalmadılar. 1064 yılında Uz birlikleri Tuna'nın öte yakasına geçip Bizans sınırlarından içeri daldılar. Bizans kaynaklarına göre, Tuna'yı aşan Uzlar'ın sayısı 60 bini buluyordu. Onların yanlarına ailelerini de aldıkları bilinmektedir. Uzlar'la Bizans'ın baş etmesi bu durumda imkânsız gibi görülüyordu. Çünkü, gelenlerin kendilerinden daha ürkütücü olan ünleri sınırdaki her kasabaya yayılmıştı. Öte yandan Bizans askerini korkutacak bazı vukuatları da olmuştu. Bulgarlar'ı tabiri caizse param parça etmişlerdi. Aynı sonuçla Grekler de karşılaşmış, çareyi Uzlar'ın önünden kaçmakta bulmuşlardı. İyice hırslanmış Uzlar, öteden beri bu saha-ların göçebe işgali altında olduğundan ellerine pek bir ganimet geçirememenin acısını Theselonike'yi yakıp yıkmakla belli etmişlerdi. Bunun üzerine Bizans imparatoru çekip gitmeleri için onlara açıkça rüşvet teklifinde bulunmuştu. Ancak, Uzlar'ın da güçlerinin bir sınırı vardı. Nitekim, insan gücü değil, tabii şartlar sonlarını hazırladı. Bastıran kış, soğuğa aç ve hazırlıksız yakalanmalarına neden oldu. Bunu fırsat bilen Bulgarlar intikamlarını almayı başardılar. Dağılan Uz birliklerinin bir kısmı Bizans hakimiyetini kabul edip

⁴²² Bu konuda bkz. *Povest vremennih let*, M-L. 1950, t. I, s. 307-311;

⁴²³ S. Ağacanov, *Oğuzlar*, s. 235;

sınır bölgelerinde yerleştirildiler, diğerleri ise Rus steplerine geri dönmeyi tercih ettiler⁴²⁴. Bizans kaynaklarında geçen Uz boylarının sayısı hakkındaki kayıtları göz önüne alacak olursak oldukça kalabalık bir Oğuz boyunun Avrupa'ya göç ettiğini kabul etmemiz gerekmektedir. Ancak, Doğu Avrupa'ya göç eden Tork-Oğuz boyları yaptıkları bazı tehditkâr saldırı ve kazandıkları bir sıra zaferler dışında pek etkili olamadılar. Aralarında siyasi birliğin olmamasından dolayı kısa zamanda çeşitli gruplara ayrılarak Kıpçak, Rus, Bizans idaresi altına girerek ortadan kalktılar⁴²⁵.

Selçuklu Göçleri

Selçuklu ailesi Oğuz boyları arasında itibar sahibi ve nüfuzlu bir aileydi. Kınık boyundan geldikleri konusunda kaynaklar ittifak ederler. Asıl yurtlarının Karaçuk ve Sıgnak bölgesi, ilk temsilcilerinin adının da Kerekuçi Hoca olduğu Selçuklar'ın kökenine dair rivayetler arasında zikredilmektedir⁴²⁶. Kerekuçi Hoca'nın 820-880 yılları arasında yaşadığı, oğlu Tugşınmış'ın ise 950 yılına kadar ayakta olduğu en sağlıklı ihtimaller arasındadır. Selçuklular'ın asıl hikayesi Dukak'la başlar. Kaynaklar onun hakkında şöyle derler: "*Türk dilinde manası 'demir yay' demek olan Yakak (Dukak) şehametli şeci, tedbir ve rey sahibi bir adam idi. Türk Meliki idarenin dizginlerini Yakak'ın eline bırakmıştı, onun tedbir ve rey kabilile tenevvür ederdi. Birgün ismi (ünvanı) Yabgu olan Türk Meliki İslâm ülkelerine doğru yürümek üzere askerlerini toplamıştı. Emir Yakak, onu bundan menetti. Bunun üzerine Türk Meliki Yakak'ın hattı hareketinde kendisine karşı mu-*

⁴²⁴ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 236; İ. Kafesoğlu, *TMK*, s. 174;

⁴²⁵ A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 152; aynı müel, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ank. 1972, s. 65; B. Kosanyı, 'XI-XII. Asırlarda Uzlur ve Kumanlar'ın Tarihine Dair', *Belleten*, sayı: 29, 1944; F. Sömer, *Oğuzlar*, s. 67-68;

⁴²⁶ Bu konuda en iyi bilgi için bkz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 246-252;

halefet emareleri sezdi. Yakak ona doğru uzanarak Melik'in yüzünü tokatladı.., (Melik) onun yakalanması ve hapsolunması için emr verdi. Yakak kızarak Allahın merhametine sığındı.. Ondan ayrıldılar ve Meliki evine götürdüler. O yuvasındaki sırtlan gibi sakin oldu ve ne yapacağını şaşırarak Emir Yakak'ın yanına gitmeyi ve onun gönlünü almayı ihtiyar etti. Yabgu, emir Yakak ölünceye kadar hilesini kalbinde gizledi. Yakak'ın oğlu Emir Selçuk, sunn-i rüşde baliğ olduğu vakitte, onu emaretü'l-ceyş'i ve asker kumandanlığı demek olan subaşı lakabını verdi"⁴²⁷. Müellifin aktardıklarında abartı ve olayları çarpıtmalar dikkati çekmektedir. Nitekim, bazı tutarsızlıklar da söz konusudur. Ancak içinde bir gerçeklik taşıdığı inkâr edilmez. Anlaşılan, Dukak döneminde 'Subaşı', yani ordu komutanlığı görevine atanan ilk Selçuklu beyleri, yabgudan sonra Oğuzlar arasında en yetkili isimler olmuşlardı. Dukak'ın ölümünden sonra bu göreve oğlu ve hanedana adını verecek olan Selçuk geçmiştir. Onun Subaşılığı döneminde Oğuz Devleti içinde ortaya çıkan siyasî ve ekonomik buhran bazı göçlerle sonuçlanmışır. Bu göçlerden biri de Selçuklu göçü olup⁴²⁸, XI. yüzyılın ortalarından itibaren bütün Orta ve Yakın Doğu tarihini etkileyecek olaylar zincirinin ilk halkasını oluşturmaktadır.

⁴²⁷ el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, N. Lugal nşr, Ank. 1999 (2. Bsk.), s. 1;

⁴²⁸ el-Hüseynî'ye göre, "Türk Melikinin karısı kocasını Emir Selçuk'a güvenmekten menediyor ve ondan sakınmasını söylüyordu. Bu kadın Selçuk'tan tesettur etmezdi. Bir gün "Mülk akımdır ve müşarekete tehammül yoktur. Eğer Selçuk katledilmez ve ona ölüm kâsesinden tattırılmaz isen senin için saltanat şarabının içimi saf olmaz ve devletin sabahı açılmaz. Zira, onun yakında seni mülkünden sürmesi ve helakine çalışması muhakkaktır" dedi. Bu muhavere Selçuk tarafından görülüp işitilebilecek bir yerde cereyan etti. Bunun üzerine Selçuk atına bindi ve askerleriyle İslâm diyarına doğru yollandı; ve Hanefî dinine girmek saadetiyle mes'ut oldu". Bkz. *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 1-2; el-Hüseynî tarafından aktarılan bu hikaye diğer 'Selçuk-name' kitaplarında da geçmektedir. Ancak, Selçuklu göçlerini tek başına bu olaylar bağlamak yanlış oldurdu. Daha önemli etkenler ve sebepler için bkz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 260-261;

X. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklu göçleri Maverâünnehr'e dahil olup, Semerkand'ı geçerek Cent yakınlarına geldiler⁴²⁹. Selçuklu göçlerinin belli bir plan üzerinden yapıldığı ve yerleşecekleri alanı bölgedeki dengeler bakımından gayet büyük bir titizlikle seçtikleri anlaşılmaktadır. Aksi taktirde, Semerkand'a gelip buradan tekrar yukarı istikamette Cent'e gitmelerinin bir mantığını açıklamak pek doğru olmazdı. Bölgeyi eskiden beri tanımları, buradaki siyasi dengeleri gözettileri ve kendileri açısından en uygun bölgenin Cent olacağına karar verdikleri bir gerçektir⁴³⁰. Belki de Selçuklular birkaç koldan göçler yapmışlardır⁴³¹. Aslında Cent Yengikent'in doğusunda ve Oğuz Yabgusuna bağlı bir şehirdi⁴³². Bu da, bu göçün daha çok ekonomik sıkıntılardan gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Öte yandan Selçuklular'ın bölgedeki siyasal dengeleri gözettiğini onların Buhara'nın Nur kasabasına iner inmez İslâm'ı kabul etmeleri de kanıtlamaktadır. Zira, burada bölge

⁴²⁹ Selçuklular'ın Cent'e geliş tarihi tarihçiler arasında bazı tartışmalara neden olmuştur. Bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c. I'de Selçuklu göçleri hakkında geniş ve uzun açıklamalar da bulunmuştur. Ayrıca bkz. İ. Kafesoğlu, 'Selçuklu Tarihinin Meseleleri: "Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu" Adlı Eserin Tenkidi dolayısıyla', *Belle-ten*, cilt:XIX/76, 1955, 463-489, s. 484; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 65-66;

⁴³⁰ Hamidullah Mustevfi, *Tarih-i Gozide*, A. Nevalî nşr, Tahran 1339, s. 427'de Selçuklular'ın Türkistan'dan hareketle Maverâünnehr'e gelip Nur-i Buhara ve Sogd-u Semerkand yakınlarında yurtlar edindiklerinden söz edilmektedir.

⁴³¹ Ancak, bu dönemde Semerkand sahası yoğun bir Karahanlı baskısı altında bulunduğundan buralara sadece uğradıkları ve hemen ardından da yukarılara doğru gittikleri söylenilebilir. Nitekim, 990 ve 999 yılında Karahanlılar'ın batı kısmı hakimlerinden Harun Buğra Han ve Nasr İlg Han bölgeye geldiklerinde Selçuklularla hiç karşılaşmamışlardı. Bu konuda bkz. E. N. Necef, *Büyük Karahanlılar Devleti*, s. 106-107, 130-141;

⁴³² el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 2'de şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: Selçuk "Cent taraflarında ikameti ihtiyar etti, kâfir valilerini tardederek oraya yerleştirdi"; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 65;

hakimlerinin hışmına uğramadan bu şekilde yaşayabileceklerini öğrenmiş olmalıdırlar⁴³³. İslâm'ın kabul edilmesiyle bir yandan bölgedeki Müslüman kimlikli toplulukların desteğini sağlamak, diğer yandan da hayvan sürüleri için rahat bir şekilde mera bulmak Selçuklular'ın içinde bulunduğu sıkıntıya bulmuş oldukları bir çözümdü. S. Agacanov'a göre, "Selçuklular'ın yakınlarına yerleştikleri Cent şehri, Oğuz Yabgu Devleti'nin Harezmi ile Maverâünnahr sınırına yakın bulunan hakimiyet bölgesi içindeydi. Cent civarı sakinleri, yerleşik ve göçebe halde yaşayan insanlardı. Gerek Cent, gerekse Sirderya'nın aşağı akımları boyunca sıralanan şehirlerde Müslüman tacir ve zanaatçılara rastlanmaktaydı. Cent bölgesine komşu Harezmi ve Maverâünnahr kalelerinde oturan ahali, genelde gazi ve gönüllülerden oluşmaktaydı. Kendi inançları uğrunda savaşmaktan çekinmeyen bu Müslüman topluluklar arasında Türkler de vardı. Bunlar putperest Oğuzlar'a sürekli baskınlar yapıyorlardı. Bu saldırılar sırasında esir ve ganimetler aldıkları gibi, yağma hareketlerinde de bulunuyorlardı. Bu açıdan bakıldığında İslâm dininin kabulü, Selçuklular için barış ve huzur anlamındaydı. Selçuklular, İslâm'ı kabul etmekle, muhtemelen Oğuz Yabgu Devleti'nin topladığı haraçlardan rahatsız gözükken Cent halkının da desteğini sağlamak istemişlerdir"⁴³⁴.

İslâm'ı kabul etmeleri, bölgedeki Müslümanlar'ın desteğini yanlarına alarak Oğuz Yabgu Devleti'ne ait bölgelerde faaliyet gösterenleri yabgu ile Selçuk arasında bazı yeni çatışmalara sebebiyet vermiştir. Bu dönemde Oğuzlar'ın başında Baranlu hanedanının ikinci üyesi Ali Han bulunuyordu. Yapılan savaşların birinde Sel-

⁴³³ Gregory Ebu'l-Farac (Bar Habraeus), *Ebu'l-Farac Tarihi*, R. O. Doğrul nşr, Ank. 1945, I/293'deki açıklaması dikkat çekicidir: "Selçuklu yöneticileri kendi aralarında şöyle konuşuyorlardı: Eğer biz bu ülkenin (Sâmânîler'in) geleneklerini ve inançlarını benimsemezsek himse bize teveccüh göstermez; bu durumda biz desteksiz ve yalnız kalırız"

⁴³⁴ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 263;

çuk'un oğullarından Mikail öldürülmüştür. Yabguya bağlı askeri birlikler bazı Selçuklu topraklarını ellerine geçirmişlerdi. Bu olayların 980 yılında cereyan ettiği bilinmektedir⁴³⁵.

Selçuklu İmparatorluğu

Dandanakan savaşının hemen ardından savaş meydanında kurulan tahta oturtulan Tuğrul Bey 'Horasan Selçuklu Sultanı' ilan ve kabul edildi. Tuğrul Bey dönemi (1040-1063) Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve oluşum aşaması olarak kabul edilmektedir. Tuğrul Bey, bir yandan fetihlerle uğraşırken, diğer yandan da hanedan soyuna bağlı emirlerin isyan ve bozgunculuklarının önüne geçmek için çabalayıp durmuş, devletin içinde istikrarın sağlanması için büyük çaba sarfetmişti. Ancak onun önünde aşılması zor engeller de yok değildi, bizzat kendi yakınlarına söz geçirmekte zorlanan Tuğrul çoğu zaman kardeşi Çağrı'nın isteklerine ve davranışlarına göz yummak zorunda kalıyordu. 1050 yılında Selçuklu akınları Anadolu'nun içlerine kadar uzanmaktaydı. Azerbaycan, Irak bölgeleri imparatorluğun sınırları içinde yer almakta, Gazneliler Belh ve Toharistan'ın ötesine kadar itilmişlerdi. Tuğrul'ın hakimiyetinin sonlarında devlet idari mekanizmasının kurulduğu ve işlemeye başladığı görülmektedir. Alp Arslan ve Melik Şah dönemleri imparatorluğun 'altın çağı' olarak bilinmektedir. Ancak Melik Şah'ın ölümünden sonra oğulları arasında baş gösteren ihtilaflar sonucunda Selçuklu İmparatorluğu çeşitli devletlere ve ardından da Atabeyliklere bölündü. Son imparator Sancar'ın 1057 yılında Oğuz beyleri elinde 'demir kafes' içinde ölümünden sonra Moğol istilâsına kadar bölge Selçuklu devletleri ve atabeylerince idare edilecekti.

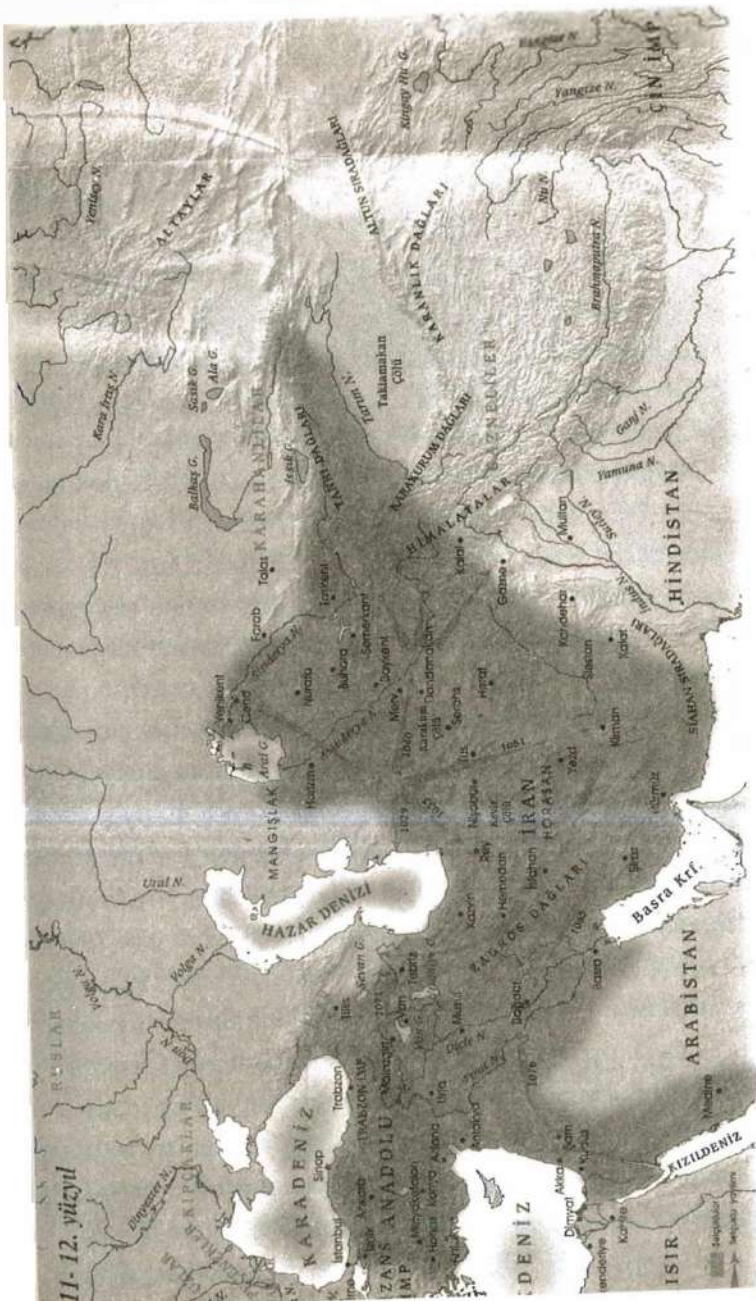
⁴³⁵ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 265;

Sultan Muhammed Tuğrul Bey Dönemi: 1040-1063

Merv'de toplanan kurultayda alınan kararlar ve tespit edilen fetih programı gereğince Tuğrul, Çağrı ve Musa İnan Beyler kendilerine tahsis edilmiş bölgelere hareket ettiler. Sultan sıfatıyla tahta oturan Tuğrul Bey Nişabur'a gelip devlet teşkilatını oluşturdu, ardından Curcan ve Taberistan'ı da kendi sınırları içerisine aldı. Merv'deki toplantıda Gaznelileri'in iyice hırpalanmasından yana tavır alan Çağrı Bey ise bu planını tek başına gerçekleştirmek için harekete geçmişti. O, Gazne valisi Altuntak'ın savunduğu Belh'i kuşattı. Sultan Mes'üd'un oğlu ve Gazne'nin yeni sultanı Mevdud direnişe destek olmak için karşı harekete geçtiyse de yenilgiye uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Sultanının çaresizliğine duvarlar ardında şahit olan vali Altuntak da mecbur kalıp şehri teslim etti. Çağrı sırasıyla Cüzcan, Bagdis, Huttalan ve Toharistan'ı da fethedip Gazneliler'e karşı uygulamak istediği planında tam muvaffak oldu. Musa İnanç Bey ise Herat'ı ele geçirmişti. Ancak, o kısa süre sonra burasını Gazne sultanı Mevdud'a kaptırmıştı. 1043 yılında ise Harezm ele geçirilmiş ve Şah Melik Horasan'da bir dizi vukuatta bulunduktan sonra ele geçirilip hayatına son verilmişti⁴³⁶. Herat üzerinde Gazneli Mevdud'la Çağrı, Musa İnanç ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş arasında giden savaşlarda Ertaş'ın Mevdud'u ağır mağlubiyete uğratması üzerine Sistan ve Herat Musa'nın eline geçmişti. Selçuklular'ın hukukî ve fiili reisi sıfatıyla başa oturtulan Tuğrul Bey'in hakimiyetlik sınırlarının kısıtlı olduğu bilinmektedir. Özellikle kardeşi Çağrı Bey'in davranışlarını kontrol etmekte çok zorlanmaktaydı. Çağrı'nın bu tavrı diğer hanedan üyelerinin de şımarıklıklarına neden olmuyor değildi. Bunlardan İbrahim Yınal haraç ve yağma yoluyla elde ettiği kervanlar dolusu serveti Tuğrul'la paylaşmak istemeyince is-

⁴³⁶ İbnü'l-Esir, X/346; A. Sevim – E. Mercil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 28;

11-12. yüzyıl

yan etmiş, birkaç kez affedilmesinin ardından 1059 yılında yayının kirişiyle boğularak idam edilmişti⁴³⁷. 1061 yılında Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış isyan etti. Kendisine karşı gönderilen Tuğrul Bey'in ordusunu yendikten sonra eline geçirdiği bölgeler üzerinde sultan gibi hükmetmeye başlamıştır. Durumun ciddiye-tini gören Tuğrul, vezir Amîdü'l-mülk el-Kündürî komutasında yeni bir askeri birlik daha seferber ederek Kutalmış'ın yakalanma-sını emretmişti. Gird-Kûh'da kuşatma altına alınan Kutalmış, Tuğrul Bey'in ölüm haberinin duyulması üzerine canını bu defa-lık kurtarmayı başarmıştı⁴³⁸.

Tuğrul Bey akıllı ve devlet idaresini anlayan bir sultandı. Oğuzlar'ın göçebe yaşamın hayat koşullarından ve yapısından ile-ri gelen özellikleriyle, ele geçirdiği İran, Irak gibi yerleşik yaşama dayalı toplumların sosyal yapısını bütünleştirmek yolunda taktir edilmesi gereken bazı başarılarla imza atmıştı. Bunlardan en önem-lisi ikta sistemidir. Ikta tanımı, uygulanması ve kökeni hakkında tarihçilikte çeşitli görüşler mevcuttur. Ancak, idari anlamda ilk kez Selçuklular'la yaygın biçimde kullanıldığı genel görüş olarak kabul görmektedir⁴³⁹. Ikta askeri bir idari biçimdi. Ancak, merkezi oto-riteyi kuvvetlendirmek amacıyla bazı karmaşık mekanizmaya so-kulmuştu. Uygulanmasına Tuğrul Bey'le başlanılan bu idare tarzı-

⁴³⁷ el-Hüseynî, 14; Bundan, 13-14; İbnü'l-Esir, IX/645; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 59-62; aynı müel, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 59-63; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 320-326;

⁴³⁸ M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 63-64;

⁴³⁹ Orta Çağ tarihçileri arasında da bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüş-tür. Bunlardan İsfahanî'ye atıfla Bundari, ikta'nın uygulanmasındaki en önemli anıacın Selçuklu fetihleriyle meydana gelen kıtlık ve verimsizliğin önüne geçmek için bu yönteme baş vurulduğunu anlatmaktadır. Bunda-rî, s.51. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. C. Cahen, 'L'évolution de l'iq-ta du IX au XIII siècle', *Annales, Economies Societes Civilisations*, t. VIII, N: 1, Paris 1953;

nın Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde, özellikle de dönemin en ünlü devlet adamı vezir Nizamü'l-Mülk'ün getirdiği bir takım yeni düzenlemeler doğrultusunda başarıyla sürdürülmüştü. Ikta sisteminin amacını ve içeriğini el-Bundarî şöyle aktarmaktadır: "Bu zat [Nizamü'l-Mülk], vezirliği deruhde ettiği zamanda, yani Deylem devletinin nihayetinde ve Türk devletinin başlangıcında, devlet idaresinin nizamı bozulmuş, dinin ahkâmı değişmiş, sonuncularının ikbali, evvelhilerin idbari, arasında memleket harap olmuş ve hâli kalmış ve üzerine mütecaviz eller musallat olmuş ve kökleşmiş, memleketin etrafında sağıçılar, sağı sağıyorlar, meclislerde mersiye hanlar mersiye okuyorlardı. İşte bu esnada Nizamülmülk, devlet idaresini intizama, Dini de kıvamına iade etti. Vilayetleri tamir ve imaretleri birbirine isal etti (birleştirdi). Eskide, memlekette mal toplayıp askere sarf etmek adet idi. Kimsenin ikta'ı yoktu. Nizamülmülk, yurt muhtel olduğu için mal toplanmadığını, il hasta olduğu için mahsul elde edilmediğini görünce, araziyi ikta olarak askere taksim etti ve onu asker için varıdat menba'ı kıldı. Bu suretle, askerin o araziyi işletmesi için saik kuvvetlendi. Ve memleket, kısa bir zamanda, en güzel bir hale geldi"⁴⁴⁰. Tabii yazarın ikta'yı Nizamü'l-Mülk'e atfetmesi doğru olmayabilir, ancak bunun bir askeri yapı içerdiğine ilişkin açıklamaları doğrudur. Tıpkı, Osmanlılar'ın en verimli dönemlerinde bir kâr kaynağı olan kapitülasyonlar gibi ikta da, devletin çöküş dönemlerinde en büyük sorunlardan biri olmuştur. Yapının bu denli yozlaşmasında sistemden kaynaklanan bazı aksilikler de söz konusuydu. Bundarî'nin aktarmalarına göre, kendisine ikta bağlanan asker alacağı maaşın bir kısmını Rum diyarının bir kasabasından, bir kısmını ise Horasan'ın bir beldesinden almaktaydı⁴⁴¹. Askerin eline geçecek maaş adeta kontrol altına alınmış olmaktaydı. Bu da gelirlerin merkezi yönetim tarafından kontrol edilmesini sağlamaktaydı. Ülke içinde

⁴⁴⁰ Bundarî, *Zubdat el-Nusra*, s. 57-58, trc. 59;

⁴⁴¹ Bundarî, s. 58, trc. 59;

siyasi istikrar bulunduğu sürece bu mekanizma başarılıydı, ancak küçük bir yönetim krizinde bu yapıda bir çok aksaklıklar ortaya çıkıyordu. Tuğrul Bey tarafından uygulanan ilk ikta sistemi muhtemelen daha farklı olmalıydı. Tuğrul, iktası eline verilen askeri veya komutanı kendi iktası üzerinde söz sahibi yapmış olmalıdır. Ancak, bunun sakıncalı olduğunu anlamış olan Nizamü'l-Mülk bu yapıyla oynamış olması muhtemeldir. Çünkü, ilkinde merkezi yönetimin direkt olarak sistemi kendi kontrolünde bulundurmakta zorlanıyordu. Ayrıca, Nizamü'l-Mülk'ün yaptığı bir diğer değişim, sistemi yaygınlaştırmak olmuştur. Çünkü, onun döneminde sıradan bir askerinde iktaya bağlandığı gözlemlenmektedir. Sonuç olarak bu sistemin Oğuz ve Türkmen göçebelere karşısında perişan duruma düşen İran toplumunun gelişiminin önünü açmış, bu da Selçuklular'ın durumuna etki etmiştir.

Tuğrul Bey döneminin bir diğer önemli olayı ise, tarihçilerin üzerinde bir anlaşmaya varamadıkları hilafet meselesidir. Bilindiği gibi, Halife Kaim bi-Emrillâh'ın daveti üzerine 25 Ramazan 447 (18 Aralık 1055) yılında Bağdat'a giren Tuğrul Bey, Buveyhiler hanedanlığının şehir üzerindeki hakimiyetine son vermiş ve Abbâsî hilafeti üzerindeki Şîâ idaresini kaldırmıştı. Bu gelişmenin ardında yatan bir diğer olay ise dünya hakimiyetinin Tuğrul'a, dini idarenin sorumluluğunun da halifeye bırakılmış olmasıdır. Nitekim, Zî'l-ka'de 449 (Ocak 1058) yılında halife Tuğrul'a "Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib" (Doğunun ve Batının Sultanı) ünvanını vererek onun iktidarını onaylamıştı. Bu olay, Türk tarihçileri tarafından belirsiz amaçlar doğrultusunda yorumlanmıştır. Oysa, durum İslâmî aleminde yeni bir idari anlayışın başlangıcı olarak görülmelidir. Her şeyden önce, ilk kez bu olayla 'devlet' kavramı 'din'le özdeş hale geliyordu. Bu Türkler için anlaşılır bir durum olduğu halde İslâm ve Kur'an öğretisi için anlaşılır bir şey değildi. Çünkü, Türkler'de devletin kaynağı Tanrı'dır, peki İslâm'da? Bunun gerçek tartışılması devletçi yapıya yakınlıklarıyla bilinen Sünnî ekol tarafından gerçekleştirilmiş değildir. Konuya ilişkin iki otoritenin görüşü temel kabul

edilerek atlatılmıştır. Emeviler döneminde ulemanın sınıflaşması bunda da etkili olmuştur. Tuğrul Bey'in hakimiyeti sırasında duruma ilişkin ilk açıklama el-Maverdî tarafından gerçekleştirildi. Maverdî, kesin bir ifadeyle İslâm tarihinde radikal bir söylemi gerçekleştirerek "din ve devlet ayrılmaz ikizlerdir" fetva hükmündeki yorumunu yapmıştır⁴⁴². Ulema arasında el-Maverdî'nin açıklaması bir yere kadar tartışılabilirdi. Ancak, ardından çağının ve sonrasının büyük alimi olarak kabul edilen Gazzâlî'nin 'din ve saltanat ikizdir' yorumunun gelmesi teoriyi pratik anlamda formülleştirdi⁴⁴³. Konuyu siyasi iktidar bakımından en ciddi biçimiyle açıklayan İslâm müelliflerinden Ravendî olmuştur. Müellif eserinin bir yerinde Azerbaycan Atabeyi ve Irak Selçuklu sultanlığının hamisi Atabey Muhammed Cihan Pehlivan'ın halifeye gönderdiği bir mektubun içeriğinden söz etmektedir. Atabeyin mektubunda şöyle denilmektedir: "Eğer halife imam ise, onun ana meşgalesi namaz kılmak olmalıdır, çünkü namaz dinin esası ve yapılan işlerin en güzeli. Bu sayede takvası ve halkın önünde örnek insan olması ona kafidir. Bu hakiki padişahlıktır. Halifenin mevcut⁴⁴⁴ padişahın işlerine müdahale etmesinin hiçbir ehemmiyeti yoktur, bunu sultana bırakmak gerekir"⁴⁴⁵. Bazı

⁴⁴² el-Maverdî, *el-ahkamu's-Sultaniyye*, Kahire 1909, Önsöz kısmı;

⁴⁴³ Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-İtikad*, Kahire 1962, s. 119; Kanaatimce, konunun uzmanları Gazzâlî'nin Selçuklu dönemindeki konumunu ciddi biçimde incelememişlerdir. Bilindiği gibi, Gazzâlî, Selçuklu dönemi merdeselerinde eğitim almış ve hocalık yapmıştır. Onun yükselişinde dönemin siyasal iktidarının rolü büyüktür. Öte yandan dönemin çok aykırı çıkışları karşısında İslâm'ın en önemli kalesi olarak görülmüştür. Muhtemelen Gazzâlî'nin bu yorumunda tasarrufunu kendi himayecileri lehinde kullanmış olabilir. Türk tarihçiliğinde bu konuya bugüne kadar getirilmiş en açıklayıcı yorum A. Y. Ocak'a aittir. Ona göre, Selçuklular döneminde özdeşleşen din devlet anlayışı eski Türk siyaset anlayışıyla birleşerek Osmanlılar döneminde oluşumunun en üst düzeyine çıkmıştır. Bkz. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İst. 1999 (2. Bsk.), s. 83;

araştırmacılar, devletle din arasında Tuğrul tarafından çekilen bu ince çizgiye büyük atıflar yapmışlardır⁴⁴⁶. Aslında Tuğrul Bey için 'halife' olarak kabul gören dinsel otoritenin, klasik Türk dini inançlarında zaman zaman siyasi iktadarla birleşen 'şaman'dan hiçbir farkı olmamıştır. Selçuklular sanıldığı kadar İslâm'ın gerçek bir araştırmacısını yaparak bu dini kabul etmiş değillerdir. Onlar için İslâm'ın kabulü, siyasal bir gereklilik ve yaşamsal bir nitelik arz ettiğinden anlam kazanımsı⁴⁴⁷. Nitekim, Ravendî'nin Atabey Cihan Pehlivan adına yaptığı açıklama halifenin Selçuklular nezdinde ifade ettiği değeri açıkça ortaya koymaktadır⁴⁴⁸. Bu anlayış dinsel bir devlet tanımına değil, devletçi bir din tanımına yol açmaktadır. Yani İslâm'ın devletleşmesidir. Aksi taktirde, Tuğrul'un gerçekleştirdi-

⁴⁴⁴ Müellif burada mevcut yerine 'geçici' kelimesini kullanmıştır. Bundaki anlam 'dünya hakimiyetliğinin geçici, dini işlerle uğraşmanın ise kalıcı olduğuna' vurgu yapmaktır.

⁴⁴⁵ Ravendî, s. 309;

⁴⁴⁶ İ. Kafesoğlu tarafından konuya ilişkin yapılan uzun açıklama bir çok yönüyle doğru kabul edilemez. Her şeyden önce araştırmacı bu anlayışı 'laiklik'le bütünleştirmeye çalışmıştır ki böyle bir şeyden söz edilemez. Dolayısıyla, onun nazariyesi Türk-İslâm sentezinin kaba bir yorumundan öteye gitmemiştir. Eğer bir sentezden söz edilecekse tezlerin ciddi biçimde tartışılması gerekmektedir. Selçuklu sultanının böyle bir şeyi gerçekleştirdiği düşünülemez bile. Kavram olarak 'laiklik' olgusu üzerinde inşa edilmeye çalışılan bu sentez örneği tarihe kendi güncel kaygılarımızı dayatmaktan öte bir anlam ifade etmemektedir. Bkz. *Türk Milli Kültürü*, s. 346-348;

⁴⁴⁷ İ. Kafesoğlu'nun İbrahim Yanal'ın Nişabur'da 'İslâm'da ve Türk'de ortak telâkki olan adalet ve nizamı saygısı' (TMK, s. 345) gereği yaptığı konuşmayı esas alması pek bir anlam ifade etmez. İlginçtir, 'İslâm ve Türk'ün ortak telakkisi olan adalet ve nizam' anlayışına sahip İbrahim Yanal'ın İran, Kafkas Ötesi, Anadolu'da çoğunluğunu Müslümanlar'ın oluşturduğu ülkelerden topladığı 10 bin arabaya varan ganimeti toplaması ve bunu paylaşmak için Tuğrul'la çekişmesini neyle izah etmemiz gerekecek. Dolayısıyla, tarihsel anılandırmayı kendimizden yana değerlendiremeyiz.

ği bir anlamda devlet yapısının İslâm'la bir bağlantısı bulunmamaktadır. Gerçi, Tuğrul'a kadar siyasal anlamda İslâm bazı yapısal değişimler de geçirmişti. Tuğrul'un halifelik misyonunu üzerine alması denilen bir şey de düşünülemezdi. Çünkü, Tuğrul için bulunduğu mevki halifeninkinden çok daha yüksekti. Böylece, Türk zihninin en karmaşık ve sağlıklı düşünce değeri olan 'devlet' sistemi İslâm içinde kendisini kamufle ederek onun üzerinde asli bir usur olmuştur. Türklerin yaşam inancında birincil olan dinsel değil, siyasal bütünlüktür.

Sultan Muhammed Tuğrul 70 yaşında, 455 (1063) yılında vefat etti. Geride her yönüyle sağlam bir güce dönüşmüş imparatorluk bırakmıştı. Kaynaklar onu büyük bir saygıyla anmaktalar⁴⁴⁹.

Sultan Alp Arslan Dönemi: 1063-1072'

El-Hüseynî'ye göre, Tuğrul Bey'in çocuğu olmadı, onun veliahdı kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan b. Davud idi⁴⁵⁰. Bundarı'ye göre, h. 450 yılında babası Çağrı Bey'in ölmesi üzerine onun idaresinde bulunan iktalar üzerinde oğlu Alp Arslan söz sahibi olmuş ve Belh'te oturmaya başlamıştı. Onun daha babasının sağlığında Tuğrul tarafından veliaht ilan edildiği bilinmektedir⁴⁵¹. Ancak Alp Arslan arzulandığı gibi, tahta kolay geçemedi. Kadeşi Süleyman'la kısa

⁴⁴⁸ Öte yandan halifelik kurumunu kabul eden Türk devletlerinden Karahanlılar'la Gazneliler'in kaygıları farklı olmuştur. Bu konuda bkz. E. N. Neccef, *Karahanlılar*, s. 141;

⁴⁴⁹ el-Hüseynî, onun için şunları söyler: "O, çok şeci, halim, kerim ve taata ve Cuma namazına mulazemet ederci, riyayetkardı". Bkz. *Ahbarü'd-Devletü's-Selçukiye*, s. 16; el-Hüseynî'nin bu açıklamaları Tuğrul'un tam bir İslâm kimliye sahip olduğunu göstermek için yeterli olabilir. Ancak Bundart'de ona atfedilen bazı rivayetlerden de onun eski Türk inancına uygun davranışları göz ardı edilmemelidir. Bkz. Bundart, s. 27-28, çvr. 25-26;

⁴⁵⁰ El-Hüseynî, s. 16;

⁴⁵¹ Bundarı, s. 28, çvr. 26;

süreliliğine de olsa bir sürtüşme yaşamak zorunda kaldı⁴⁵². Böylece, Tuğrul'un ölümünden sonra Çağrı Bey'in oğlu Süleyman sultan ilan edilmişse de kardeşi Alp Arslan karşısında tutunamayarak önce saltanattan feragat etmiş, ardından da başkenti terk etmek zorunda kalmıştı. Vezir Amîd'ül-Mülk el-Kündürî de önce Süleyman, ardından da Alp Arslan adına hutbe okutarak bu olaylar sırasında taraf-sız kalmaya çalışmıştı. Böylece, Ekim/Kasım 1063 yılında Selçuklu tahtına sultan olarak Alp Arslan oturdu⁴⁵³.

Alp Arslan dönemi Selçuklu İmparatorluğu'nun yükseliş çağıdır. O dahilde Kutalmış ve kardeşi Kavurd'un isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalırken, dışarıda da Bizans ve Karahanlılar'la başarılı savaşlar gerçekleştirmişti. Daha Tuğrul zamanından beri uzun süredir devleti uğraştıran Kutalmış isyanının bastırılmasında ciddi tedbirler alan Alp Arslan, onun ortadan kaldırılmasıyla kardeşi Kavurd'un ayaklanması da önüne geçmiş, Fars ve Kirman bölgesinin hakimiyetini ona vermişti⁴⁵⁴. Ardından ülkenin kuzey-batısındaki bölgelerle uğraşan Alp Arslan 1064 yılında Arran, Gürcistan, Kars ve Anı hakimilerini itaat altına almıştı. Bu dönemde buralarda Arap Revvadî, Kürt Şeddadî ve Kuzey Azerbaycan'da ise Şirvanşahlar hüküm sürmekteydi. Alp Arslan bunlardan Revvadîler'in hakimiyetine son vermiş, Şeddadî ve Şirvanşahlar'ı tâbi konumuna düşürmüştü. Bu olayların uzantısında Gürcü krallıkları ve onların hamisi konumunda bulunan Kıpçaklar'da Tiflis'in ötesine atılmışlardır. Alp Arslan'ın Doğu Anadolu'da izlediği politika Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile 26 Ağustos 1071 yılında karşı karşıya gelmesine

⁴⁵² "Tuğrul Bey'in vefatından sonra Rey'de Alp Arslan'ın kardeşi Süleyman namına hutbe okununca, ... Kazvin'e gidip Alp Arslan namına hutbe okudular". Buncarı, s. 28, çvr. 26;

⁴⁵³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 16;

⁴⁵⁴ Kavurd isyanının nedenlerinden biri olarak da vezirinin tahrikleri gösterilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, X/37; el-Hüseynî, s. 21, 28; Buncarı, 47, çvr. 48;

neden olmuş, Malazgirt'te gerçekleşen savaşta kesin bir zaler kazanarak Bizans imparatorunu esir olarak ele geçirmişti. Ardından Selçuklu göçleri Suriye, Anadolu'nun içlerine kadar hareket imkânı bulmuşlardı. Doğuda ise 1066/67 yılında gerçekleştirdiği seferlerle Aral çevresini idaresi altına almayı başarmıştı. Buradaki Oğuz ve Kıpçak birliklerini etkisiz konuma getiren Alp Arslan sınırlarını Mangışlak Salur Oğuz Devleti'nin hudutlarına dayamıştı⁴⁵⁵. Bizans taraflarında kazandığı başarıların ardından tekrar doğu seferine çıkan Alp Arslan 10 Rebîü'l-evvel 465 (24 Kasım 1072) yılında bir suikasta⁴⁵⁶ kurban gitti⁴⁵⁷. Öldüğünde Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırları kuzeyden Aral Gölü ve Kafkas eteklerinden güneyde Umman Denizine, doğudan Karahanlı hudutlarından batıda Suriye ve Anadolu'nun içlerine uzanıyordu. İran, Irak, Doğu ve Güney Doğu Anadolu, Suriye, Azerbaycan, Arran, Gürcistan, Sicistan, Kitman, Horasan, Afganistan, Orta Asya'nın güney batısı başkent Hamedan olmak üzere bir merkez etrafında birleştirilmişti.

⁴⁵⁵ Bu gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Ravendî, s. 119-124, çvr. 116-122; A. Sevim – E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 50-64; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 360-361;

⁴⁵⁶ Alp Arslan Maveiaünnehr'de iken Yusuf el-Berzemî adlı bir kale kumandanı tarafından bıçakla yaralanmış (20 Kasım 1072) ve dört gün sonra vefat etmişti. A. Sevim – E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 77;

⁴⁵⁷ Hakim Senâ-i Gaznevî'nin bir şiirinde onun için şöyle denilmektedir:
Ey gönül, bunca zamandır bu zindanda her yalanı görmekteşin,
Bu karanlık zindandan çıktığında cihanı görmekteşin.
Görmedin mi, Alp Arslan'ın başı gök yüzüne değiyordu,
Merv'e varınca Alp Arslan'ın vücudunu toprakta görmekteşin. — Şair burada öldüğü sırada Alp Arslan'ın bir tepenin üzerine çıkarak ülkesinin büyüklüğü ve ordusunun sayısından gururlandığını, o sırada öldüğünde ise her insan gibi toprağa gömülerek gruruna esir düşütüğünü hatırlatmaktadır. Bkz. Senâî Gazvinî, *Divân*, British Museum, Or. 3302, vr. 68a -70a;

Sultan Melikşah Dönemi: 1072-1092

Sultan Alp Arslan'ın beklenilmeyen ölümü üzerine tahta oğlu Melikşah geçti⁴⁵⁸. Alp Arslan döneminde vezirlik makamına getirilen büyük devlet adamı Nizamü'l-Mülk yeni sultanın bir nevi danışmanı, yönlendiricisi konumundaydı. 25 Kasım 1072 yılında resmen tahta çıkan Melikşah, hakimiyetinin ilk dönemlerini Selçuklu şehzadelerinin çıkardığı huzursuzlukların önüne geçmekle geçirdi. Maverâünnahr'de tahta çıkan Melikşah askerin maaşını toplam 700 bin altın arttırarak ordunun desteğini almayı başarmış ve alelacele 20 günlük yolu 3 günde katederek 31 Aralık 1072 yılında Cuma günü Horasan'a gelerek buradan Nişabur'a yerleşip, iç kalede bulunan hazineyi komutanları arasında tahsis etmişti. Bu girişimlerin ardından ordunun kendisine olan bağlılığını pekiştirdikten sonra Kavurd ve kardeşi Tekiş'e karşı harekete geçti. Fars ve Kırmıan hakimi olan Kavurd zaman zaman devlet aleyhinde başkaldırılarda bulunarak bölgede huzursuzluklar çıkartmaktaydı. Bu olaylara bir son vermek için 1073 yılında Kavurd'a karşı harekete geçen Melikşah onu yenmiş, her hangi bir kargaşaya meydan vermemek için yayının kirişiyle onu boğdurmuştu. Tekiş ise 1080/81 ile 1085 yıllarında iki kez isyan girişiminde bulunmuşsa da başarılı olamamış, gözlerine mil çekilerek etkisiz konuma düşürülmüştü⁴⁵⁹.

Melikşah döneminin en önemli hadisesi Gazneliler ve Karahanlılar'la yapılan savaşlardı. Bu savaşlar sonucunda her iki Türk devleti Selçuklular'ın tâbisi durumuna düşmüşlerdi⁴⁶⁰. Ancak Melikşah döneminin en dikkat çekici özelliği devlet içinde bazı anlaş-

⁴⁵⁸ Kaynaklar Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ı 1066 yılında Nişabur yakınlarındaki Radgan şehrinde veliaht ilan ettiğinden söz etmektedir. Bkz. A. Sevim – E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 76;

⁴⁵⁹ Bu konuda bkz. el-Hüseynî, s. 38-40; Bundartı, s. 48, çvr. 49; İbnü'l-Esir, X/79; A. Sevim – E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 78-81;

⁴⁶⁰ A. Sevim – E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 81-82;

mazlıkların su yüzüne çıkmasıdır. Bunların başında Melikşah'la vezir Nizamü'l-Mülk arasında ilan edilmemiş çekişmenin iyice gerilmesi gelmektedir. Nizamü'l-Mülk otuz yıldan fazla bir süreliğine devlet idaresinin tek yetkilisi konumunda bulunmuş, özellikle ülkenin idari ve teşkilatı yapısının gerçek mimarı olmuştur. Ancak, sultanın çevresini saran bazı emir ve devlet yöneticileri Melikşah'ın dikkatini vezirin üzerine çevirmeyi başardılar. Nizamü'l-Mülk hakkında yapılan dedikoduların gerçeklik tarafının olmadığı yönündeki tarihçilerin ileri sürdüğü iddialar pek inandırıcı değildir. Bundarı onun hakkında şöyle der: *"Amidü'l-Mülk azledilip ve işten el çektilirip hapsedildiği yere nakledilince Nizamü'l-Mülk'ün işi yoluna girdi, güneşinin ziyası parladı, nefsi, isteklerini elde etti, sancağı yükseldi, kalemi yürüdü, mevkii yüceldi, siyaseti dal budak saldı, kılıcı kesti ve bulutu şimşeklendi"*⁴⁶¹. Nizamü'l-Mülk'ün emrinde 20 binlik kölenin olduğu ve geniş ikta sahasına sahiplik ettiği bu rivayetler arasındadır. Yine bunun gibi oğulları da devlet erkanında yüksek mevkileri işgal etmişlerdi. Nizamü'l-Mülk vezirliği sırasında yapılan hemen hemen bütün seferlere iştirak etmiş ve bütün devlet atamalarını kendi isteği doğrultusunda gerçekleştirmişti. Akıllı ve devlet idaresini iyi bilen birisi olduğundan sultanın çevresinde onun ikinci bir alternatifi de bulunmuyordu⁴⁶². Melikşah'la Nizamü'l-Mülk ara-

⁴⁶¹ Bundarı, s. 30, çvr. 30;

⁴⁶² Ravendî, onunla ilgili ilginç bir olayı aktarmaktadır: *"Sultanın ordusu Ceyhanı geçince, Nizamü'l-Mülk vereceği ticaretin parasını Antakya üzerine yazdı. Sultan gemiye binince, geniciler feryat edip - "Biz fakir insanlarız, bizim maışetimiz bu sudandır. Eğer bir genç burada Antakya'ya gitse ihtiyar olarak döner" dediler. Sultan Nizamü'l-Mülk'e dedi: - "Ey peder, bu ne soğuk, uygunsuz iştir? Bu vilayette elimize bu kadar bir şey geçmiyor mu da, bu parayı Antakya'ya havale etmek lazım geliyor?". Vezir cevap verdi: - "Ey efendimiz onların bir yere gitmesi lazım değildir. Uşaklarımız onların beratını alın parayla satın alır. Kulunuz bunu hükümranlığın tazimini, padişahlığın büyüklüğünü göstermek gayesiyle ve bütün cihanın, memleketimizin genişliğini ve padişahın hükümünün nereden nereye kadar geçtiğini bilmeleri için emretti". Nakiller bunu*

sında saray yöneticilerinin zaman zaman gündeme getirdikleri sürüşmeler her ikisinin aynı tarihlerde ölmesine kadar sürdü.

Aralarında sessizce sürüp giden çekişmeye rağmen veziri de yanına alıp Bağdat seferine çıkan Sultan Melikşah Nihavend yakınlarındaki Sehne adlı köye geldiklerinde Ebû Tahir-i Arranî adlı bir Batini fedaisinin saldırısına uğrayan Nizamü'l-Mülk 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) yılında öldü⁴⁶³. Bu olaydan 35 gün sonra Sultan Melikşah Bağdat'ta öldü. Ölüm tarihi 16 Şevval 485 (19 Kasım 1092) yılı olarak bilinmektedir⁴⁶⁴.

Sultan Melikşah'ın ölümü Selçuklu İmparatorluğu'nun çöküşünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Z. Bunyadov'a göre, "Sultan Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra şiddetlenen iç çekişmelerin on yılda fazla sürmesi Selçuklu Devleti'nin zayıflamasının ilk aşaması olarak kabul edilir. Bu büyük devletin zayıflamasına sadece siyasal hadiseler değil, sosyal nitelikli sebeplerde etken olmuştu. Araştırmacılar Selçuklu askeri teşkilatının temelini teşkil eden Türkmenler arasında yasa ve nizamın olmamasını, büyük fetihlerin tamamlanmasını, İsmailî hareketinin meydana getirdiği tehditleri, sultanlık tahtı uğrunda hanedan üyeleri arasında artan mücadelenin bir sonucu olarak cereyan eden iç savaşları siyasal nedenler olarak sıralarlar. İkincisi, sosyal nitelikli sebeplere ise, ikta sahipleri tarafından halk kitlesinin sömürülmesi, vergilerin artması ile bağlantılı olarak

tarihe yazmışlardır. Ne yazık, vezirlerin böyle fazıl, bilgili, akıllı ve kudretli oldukları zamanlar geçti!". Bkz. Rahatî's-Südur, s. 126;

⁴⁶³ Bundarî onun son dönemleri hakkında şunları söyler: "Nizamülmülk ise ihtiyarlanmış, yaşı ilerlemiş, kuvveti zayıflık sınırına ermiş, evlatlarının necabetinden ümit kesmiş, pek çok yaşamış olup, hayattan bıkmış ve felaketlere alışık olup mütecellim olmaz olduğundan, bunların, kendisi aleyhindeki sailerine ehemmiyet vermedi. Ve bunlara iltifat etmedi. Mektuplarından müteessir olmadı. Onların ne amirlerini ve ne de zeydlerini vezne çekmedi. Bundan dolayı bir gün, bu zındığın bıçağıyla ansızın öldürüldü". Zuhrau'l-Nusra, s. 62-63;

⁴⁶⁴ Bundarî, s. 63;

şehir zanaatçılarının durumunun kötüye gitmesi gibi nedenler dahil edilmektedir. Bunun dışında, hanedan azasının çeşitli katmanlarında özellikle Türk asker mensuplarıyla yerel memuriyetlerin başındakiler, özellikle de İran menşeli ayanlar arasında zıtlıkların keskinleşmesi zayıflamanın nedenleri arasında gösterilmektedir”⁴⁶⁵.

Böylece, der A. Özaydın, “Nizamü'l-Mülke mensup devlet adamlarının taşkınlıkları, rakip ve düşmanların entrikaları ve özellikle Terken Hatun'un ihtirasları sebebiyle bozulan ahenk, yalnız Nizamü'l-mülk ve Melikşah'ın birbirlerini takiben hayata veda etmelerine sebep olmakla kalmamış, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti'ni sarsmış ve buhranlara sürüklemiştir”⁴⁶⁶.

Selçuklu Devleti'nin Zayıflaması ve Yıkılışı

Melikşah'ın ölümünü takiben Selçuklu sultanlık tahtı uğrunda oğulları arasında hakimiyet kavgası şiddetlendi. Sağlığında büyük oğlu Berkyaruk'un tahta geçmesini isteyen Melikşah, öldüğünde bu vasiyeti Terken Hatun'un engeline takıldı. Henüz beş yaşında bulunan Mahmud'un sultan olması için neredeyse hazineyi emir ve askerlere peşkeş çeken Terken Hatun Berkyaruk yandaşlarını susturmak için yoğun çaba sarfetmişti. Aynı yoldan itirazlarını sürdüren halifeyi adeta satın alarak 22 Şevval 485 (25 Kasım 1092) yılında 'Nasıru'd-Dünya ve'd-Din' lakabıyla Mahmud adına hutbe okunmasına nail oldu⁴⁶⁷. Öte yandan Nizamü'l-Mülk'ün yakınları Melikşah'ın ölümünü haber alır alamaz Berkyaruk'u İsfahan'da sultan ilan ederek adına hutbe okudup paralar bastırdılar⁴⁶⁸. Böylece, Selçuklu güçleri Berkyaruk ve Mahmud arasında bölündüler. Bu olay Selçuklu siyasi iradesinin zayıflamasına yol açan ilk ciddi ha-

⁴⁶⁵ Z. Bunyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Bakı 1985, s. 15;

⁴⁶⁶ A. Özaydın, *Muhammed Tapar Dönemi Selçuklu Tarihi*, s. 8;

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esir, X/62;

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esir, X/215;

rekettir. Hanedan üyeleri arasında içte patlak veren bu taht kavgası, öteden beri Selçuklu merkez idaresi bünyesinde bulunmaktan memnun olmayan yerel Selçuklu yöneticilerini de harekete geçirdi. Suriye Selçukluları (1078-1117)⁴⁶⁹, Kirman Selçukluları (1041-1187)⁴⁷⁰, ve Anadolu Selçukluları (1077-1307)⁴⁷¹ büyük sultanın hakimiyetinden bağımsız olarak davranmaya başladılar. Selçuklular'ın hakimiyet alanı aniden küçüldü: Irak, Horasan ve Azerbaycan sultanlık tahtının çevresini saran savaşların birinci dereceden etkilendiği bölgelerdi⁴⁷².

Biri Bağdat'ta halife ve bazı Selçuklu emirleri tarafından, diğeri İsfahan'da Nizamü'l-Mülk ve Melikşah'ın ileri gelen komutanlarınca ilan edilen Büyük Selçuklu Devleti'nin iki farklı sultanları hesaplaşmak için 16 Zilhicce 485 (17 Ocak 1093) yılında Hamedan'ın 18 fersah kadar yakınında Berûcird kasabasında karşıkarşıya geldiler. Mahîmud adına savaşan birlikler fazla karşı koyamayıp dağılınca, Berkyaruk 'sultan' sıfatıyla devlette tek söz sahibi hakkını eline geçirmiş oldu. Ancak hüsumet daha devam etmekteydi, ta ki 1094 yılında peş peşe önce Terken, ardından da Mahîmud'un ölmesine kadar⁴⁷³. Sırasıyla, amcaları, özellikle de Tacü'd-devle Tekiş, Selçuklu emirleri ve diğer karşı koyanlarla mücadele etmek zorunda kalan Berkyaruk sonunda bütün muhalif güçleri bertaraf etme başarısını göstererek hakimiyetini kanıtlamıştı. Ancak, onun sakin

⁴⁶⁹ Suriye Selçukluları hakkında bkz. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi*, Ank. 1989;

⁴⁷⁰ Kirman Selçukluları hakkında bkz. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ank. 1989;

⁴⁷¹ Türkiye Selçukluları hakkında bkz. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ank. 1958; M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri, I. Anadolu'nun Fethi*, İst. 1944;

⁴⁷² Z. Bunyadov, *Azerbaycan Atabeyleri*, s. 15-16;

⁴⁷³ Bundarı, s. 83, çvr. 84; Ravendi, s. 139; İbnü'l-Esir, X/234;

dönemleri fazla uzun sürmemiş, Azerbaycan'ı ikta olarak elinde bulunduran Muhammed Tapar'la ölümüne dek mücadele etmek zorunda kalmıştı. Yapılan savaşların Berkyaruk'un lehinde sonuçlanmasına rağmen özellikle halifenin arabuluculuğuyla Muhammed Tapar velahtlık konumunu korumayı başarmıştı⁴⁷⁴. 1104 yılında Berkyaruk'un ölmesi üzerine tahta geçen Muhammed Tapar 1118 yılına kadar Selçuklu sultanlığı görevini sürdürdü⁴⁷⁵. Öldüğünde velaht olarak tahta oğlu Mahmud'un geçmesini vasiyet etmiş ve ordudan bu konuda söz almıştı. Ancak Mahmud'un saltanatı birkaç yıl sürdü. Öteden beri Horasan hakimi olan Sancar tarafından bertaraf edilerek, kendisine Irak sahası bırakıldı ve Büyük Selçuklu idaresini kendisi devraldı. Sancar'ın uzun süren hakimiyeti (1119-1157) gerek Oğuz boyları gerekse de Türkmenler açısından pek de olumlu geçmemişti. Ancak, tarihçiler Sancar dönemi için İkinci İmparatorluk devresi ifadesini kullanmaktadırlar. Sancar döneminde devletin merkezi Merv'e taşınmış, Türkmenistan sahası imparatorluğun merkez bölgesi konumuna gelmişti⁴⁷⁶.

Sancar döneminde Orta Asya'da nüfus bakımından hâlâ kalabalık oldukları bilinen önemli sayıda Türkmen kitlesi oturmaktaydı. Gerçi Selçuklu hareketi büyük Oğuz boylarının Anadolu'nun içlerine kadar dağılmasına neden olmuşsa da, özellikle Türkmenistan sahası ciddi biçimde Oğuz kimliğini muhafaza etmekteydi. Selçuklular'ın idaresine girmeyen Oğuz grupları ise Doğu Avrupa'ya yayıl-

⁴⁷⁴ Z. Bunyadlov, *Azerbaycan Atabeyleri*, s. 16; 1101 yılında iki kardeş arasında yapılan anlaşmaya göre, Berkyaruk sultan, Muhammed Tapar melik unvanına sahip olacak; Gence ve çevresi, Azerbaycan, Diyarbakır, el-Cezire ve Musul Tapar'ın ikta sahası gibi tanınacak; Muhammed ancak kendi adına üç nevbet çaldırabilecek; Tapar sultanın emri gereğince askeri seferlere katılacak; yıllık olarak sultan sarayına 1.300.000 dinar vergi gönderecekti. Bkz. A. Özaydın, *Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 28;

⁴⁷⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Özaydın, *age*, s. 39-58;

⁴⁷⁶ M. A. Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, İkinci İmparatorluk Devri, c. V, Ank. 1991;

mış, en önemli kısmı ise Mangışlak'ta bulunmaktaydı. Balhan ve Türkmenistan'ın güney batı kısmındaki yerleşime müsait alanlarda ise yoğun Selçuklu idaresi altında oturan Türkmen grupları üzerlerine atanan 'şilne'lerin hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardı. Gerçek şu ki, İran'ı ele geçirdikten sonra Selçuklular asli unsur olarak bağlı kaldıkları Türkmen kimliğini büsbütün yansıtmış değillerdi. Tarihçiler arasında özellikle Melikşah döneminden itibaren Selçuklular'ın ciddi biçimde İranileştikleri görüşü yaygındır. Hatta bu siyasal oluşum orduya kadar nüfus etmişti.

Bilindiği gibi, Oğuzlar genelde 24 boy birleşmesinde teşekkül etmekteydi. Bu boyların tamamının Oğuz menşeli olduğu söylenilemez. Bu boylar federasyonu, zamanla ana kitlenin çevresine yapılan katılımlarla gerçekleşmişti. Bilindiği kadarıyla yabguluk idaresinin oluşumundan itibaren Oğuz boylarının idaresi genelde üç boyun yönetiminde olmuştur: Salgur/Salur, Baranlu ve Kınık. Baranlu'ların bir boy olup olmadıkları bilinmiyor. Ancak daha sonra Doğu Anadolu ile Azerbaycan'da kurulacak Karakoyunlu Devleti'nin hanedan boyu olarak ortaya çıkacaklardır. Salurların ise ana kitlesi Mangışlak taraflarına giderek burada kendilerine özgü bir idare tesis etmişlerdi. Geri kalan kısımları ise Anadolu'ya kadar yayılmışlardı. İçlerinde önemli bir Salur topluluğu Fars bölgesini ele geçirerek Fars Salgurlu Atabeyliğini oluşturmuşlardı⁴⁷⁷. Kınıklar ise Selçuklu hanedan soyunu oluşturmakta ve bu devletin oluşumuyla birlikte önemli mevkiiler elde etmişlerdir. Geri kalan Oğuz boyları ise Horasan, İran, Azerbaycan, Suriye ve Anadolu bölgelerine dağılmış hakimiyetlik için sıranın kendilerine gelmesini beklemekteydiler. Nitekim böyle de olmuştu. Bayandırlar/Bayandurlar Ak-koyunlu, Afşarlar Nadir Şah Afşarlı devleti, Kaçarlar Kaçar Devleti gibi irili ufaklı siyasal oluşumlar meydana getirmişlerdi. Ancak, ilginç olan Selçuklular'ın İran plarosunu ele geçirdikten sonra Türk kimliklerini koru-

⁴⁷⁷ Bu konuda bkz. E. Merçil, *Fars Atabeyleri Salgurlular*, Ank. 1975;

mamış olmalardır. Bu dönemde hiçbir Türkçe eser, çalışma, dil ve edebiyat örneğinin bulunmamış olması veya yazılmamış olması tam bir talihsizliktir. Bu büyük kültürlerin, küçük kültürleri eritmesi olarak görülse de böyle bir sürecin nasıl gerçekleştiği de tam olarak bilinmemektedir. Ancak bir gerçeklik Selçuklular'ın bütün başansızlıklarını geri plana atmaktadır. Çünkü, yakın ve Orta Doğuda bin yıldan fazla sürecek Türk hakimiyetinin mimarları onlar olmuşlardı.

Sancar döneminde Mangışlak dışında Karatav Dağı etekleri, Sütkent, Sıgnak, Türkistan, Karnak bölgeleri, Kuzey Hazar civarı, Sırderya ve Aral çevresi ile Hazar'ın güney-batı kısımlarında oturan Türk boylarının büyük çoğunluğunu Oğuzlar oluşturmaktaydı. Üstelik bunların bir çoğu eski inanç ve anlayışlara olan bağlılıklarını da muhafaza etmekteydiler. Türkistan sahasında oturan Karaman ve Akman boyları XII. yüzyılda yurtlarını terk ederek kuzey istikametinden Kafkas ve Anadolu'ya göçler yapmışlardı. Bunlar daha sonra Anadolu'da Osmanlılar'dan önce kurulacak olan en güçlü beyliği Karaman Beyliği'nin temellerini atacaklardı⁴⁷⁸.

Türkmenler'in en kalabalık kitlesi Horasan, Gürgen ve Dehistan bölgelerinde oturmaktaydı. Göçebe yaşamlarını muhafaza eden bu Türkmen toplulukları Selçuklu idaresinden de muztariplerdi. Özellikle Sancar dönemi onlar için ağır mükellefiyetler ve baskıların olduğu dönem olarak geçmişti. Bundan olsa gerek 1153 yılında Selçuklular aleyhinde başlattıkları isyanla Sancar'ı esir olarak ele geçirip devletin varlığına son vermişlerdi⁴⁷⁹. Bundan sonra Horasan Moğol istilâsına kadar Türkmen beylerinin bitmez tükenmez kavgalarına tanıklık etmiştir. En önemlisi ise Sancar'ı esir eden Oğuz beyleri sanki Selçuklular döneminde içlerinde biriktirmiş oldukları kini kusmak için İranî toplumlara büyük baskı uygulamışlardı⁴⁸⁰.

⁴⁷⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 335-338;

⁴⁷⁹ M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 399-414;

⁴⁸⁰ Aynı eser, s. 430-444;

Türkmenler'in Türkmenistan ve Horasan'daki Selçuklular'la başlayan varlığı süresinde burada bazı kültürel oluşumlar da gerçekleşmişti. Edebi eserlerini daha sonraki dönemlerde ortaya çıkaracak olan Oğuz dilinin Türkmen ve Horasan dialektleri bu tarihsel süreçte pekişmeye başlamıştı.

Selçuklular'ın ortadan kalkması üzerine bölgede hızla etkisini gösteren en ciddi siyasal güç olarak Harezmşah Ahuşteginidler Devleti sahneye çıkmıştı⁴⁸¹. Ancak, Harezmşahlar Horasan'da otatlığı kasıp kavuran Oğuz beyleri üzerinde ciddi bir hakimiyet tesis edemedi. Böylece, Moğol istilâsı arifesinde Türkmenler Mangışlak'tan Horasan'ın güneyine kadar geniş sahanın efendileri olarak yaşarken siyasi bir birlik ve istikrardan yoksun bir hayat sürdürmekteydiler. Bu durum Moğollar'ın rahat bir şekilde Mısır'a kadar uzanacak fetihlerini daha da kolaylaştırmıştı⁴⁸².

Moğollar ve Türkmenler

Moğol istilâsının olumlu ve olumsuz sonuçları, etkileri, Türk tarihinin devinimi bakımından meydana getirdiği sorunlar üzerinde geniş durulmuştur. Ancak, Moğol istilâsının en büyük bedelini Oğuz ve Türkmenler'in ödediği bir gerçektir. Selçuklular'ın kalabalık Türkmen kitlelerini Horasan üzerinden İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'ya taşımasına rağmen, Kun-Kıpçak göçlerinin yol açtığı Oğuz Yabgu Devleti'nin çöküşü ve Yabguya bağlı boyların yurtlarını kaybetmeleri gerçeği göz önünde tutulsa da, yine de bölgenin nüfus bakımından en kalabalık ve siyasi bakımından en etkili topluluğu Oğuz-Türkmen boylarıydı. Şayet, Moğollar 'akıl edip' Mangışlak bölgesine uğramış olsalardı, belki bugün Orta As-

⁴⁸¹ Bkz. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*; Z. Bunyadov, *Gosudarstvo Harezmşahov*;

⁴⁸² Moğol istilâsı sırasında Türkmen ve Oğuz boylarının durumu hakkında bkz. S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 338-349, 353-358;

ya'da Türkmen kimliğini taşıyan etnik bir oluşumdan söz edemeyecektik. Yani, sözüm ona, Moğol istilâsı Orta Asya'daki asırlık Türkmen ve Oğuz egemenliğine büyük bir darbe vurmuştur.

Moğol İstilâsı Sırasında Orta Asya Oğuz-Türkmen Boyları

Sırderya Oğuz Yabgu Devleti'nin sonu, bölgedeki Oğuz-Türkmen nüfusunun sonu anlamına gelmemelidir ve gelmemektedir de. Kun-Kıpçak göçleri, devlet olarak Oğuz yabgularının siyasal direncini kınımışsa da, nüfus olarak onların şiddetli biçimde yurtlarını terk etmelerinde baskın bir güç olmamıştır. Siyasal bağımsızlıklarını kaybetmeleri üzerine ve Baranlu hanedanlığı içindeki düzensizlik ve kargaşa yüzünden önemli Türkmen-Oğuz boyları bölgeyi boşaltıp, güney, batı ve kuzey-batı yönünde göçler gerçekleştirmelerine rağmen Aral Gölü çevresi ile Sırderya boylarında etkin bir Oğuz kitlesi barınmaktaydı. Necip Bekran, Moğol istilâsı sırasında Farab ile Aral Gölü arasındaki yerleşim alanlarının Türkmenlerce yurt edildiğini belirtmektedir. Aynı hususa, Cürcanî'de dikkat çekerek, Türkmenler'in bu bölgenin ana kitlesini oluşturduğunu vurgular⁴⁸³. Cuveynî'ye göre, Moğollar buralara geldiği sırada başkent Yengikent ve çevresinde, Aral Gölü'nün Karakum açıklarında Türkmen boylan berhayat etmekteydi⁴⁸⁴. Dinsel kimlikleri büyük ölçüde tartışmalı olan bu Türkmen boylarının bölgedeki siyasal baskıyı kendi lehlerinde değerlendirdikleri biliniyor. Bazı Türkmen gruplarının Maveraünnehir bölgesine dağıldıkları, zaman zaman Karahanlılar'ın yanında yer aldıkları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler arasında, 1150 yıllarında cereyan eden Karahanlı-Harezmişah savaşlarında Türkmenler'in Karahanlı saflarında yer aldıkları kaydadeğerdir⁴⁸⁵. Muhtemelen, Türkmenler Karahanlılar'dan bedelini ödemek

⁴⁸³ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 368;

⁴⁸⁴ Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 70;

⁴⁸⁵ Cüzcanî, *Tabakat-i Nasirî*, II/908;

kaydıyla geniş araziler almışlardı. Bir diğer bilgiye göre, Cent ile Karakol Çölü açıklarında yoğun bir Türkmen kitlesi bulunmaktaydı. Bunların büyük ölçüde serbest oldukları ve hatta Harezmşahlar'ı huzursuz ettikleri bilinmektedir. Harezmşahlar'ın Cent seferleri bu bakımdan çok önemlidir. Yine kaynaklara yansıdığı kadarıyla Harezmşahlar'a karşı Cent Oğuz-Türkmen gruplarının Mangışlak Salur-Oğuz Devleti'yle birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu da, Cent bölgesinde Selçuklu döneminde olduğu gibi etkin bir Türkmen ulusunun oturduğunu göstermektedir⁴⁸⁶. Anlaşılan, Oğuz-Türkmen yan göçebe toplulukları Cent'ten kuzey-batıda Aral'ın üst kısımlarıyla Irgız'a kadar olan bozkır sahasında dolaşmaktaydılar. XIII. Yüzyıl başlarında Sırderya'nın sol kıyısındaki Zernuk bölgesinde Oğuz-Türkmen aşiretlerinin oturdukları biliniyor⁴⁸⁷. Oğuz-Türkmen grupların Aral'ın güneyine kadar indikleri ve buradaki Harezm vahasını içine alan bozkır sahalarda hayvanlarını beslediklerini Yakut el-Hamevî'ye dayanarak söyleyebiliriz⁴⁸⁸. Agacanov'a göre, bu sahada Harezmşah ordusunda hizmet eden Türkmen Çağrak/Iğrak kabileleri barınmaktaydılar. Yine bunlar gibi, Mangışlaklılar olarak tanınan Türkmen boylarının da bu bölgede gezindikleri ve Harezm ordusunda hizmet ettikleri bilinmektedir. Harezmşah dönemi kaynakları, Harezm'in kuzey-batısında "Müslim ve gayr-i Müslüm Türkler'in otuduklarından haber vermektedir. Hiç şüphe yoktur ki bunlar Oğuz ve Türkmen gruplarıdır. Yine bunun gibi Cent ve çevresinde Oğuz ve Türkmenler'in oturdukları ve belirli zamanlarda bunların Harezm'e saldırdıkları biliniyor. Nitekim, kaynaklar "Cent ve Mangışlak Türkleri", "Cent ve Mangışlak kafirleri" ifadesini kullanmaktalar. Cüzcanî, buralara yapılan Kun-Kıpçak saldırıları sonucunda Aral Gölü ile Hazar Denizi arasındaki geniş alanda Oğuz-Türkmen ailelerinin Kanglı-Kıpçak boylarıyla karışık oturduklarını

⁴⁸⁶ Raşideddin, *Cami et-Tevarih*, Bereznı nşr, s. 82;

⁴⁸⁷ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 368;

⁴⁸⁸ MITT, t. I, s. 420; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 368;

haber veriyor⁴⁸⁹. Yine bunların birlikte faaliyet ettikleri⁴⁹⁰, hatta daha önce de gördüğümüz gibi beraber Selçuklu, Harezm topraklarına saldırdıkları malumdur. Bütün bu söylenenleri özetleyerek Oğuz ve Türkmenler'in Moğol istilâsı sırasında Cent, Aral Gölü çevresi, Harezm Bozkırı, Aral ile Hazar arasında, Mangışlak bölgesinde ve İrgiz'a kadar Kazak Bozkırında yoğun olarak ve bazen de Kanglı, Kıpçak boylarıyla karışık oturduklarını söyleyebiliriz. Bunların zaman zaman Horasan'a kadar indikleri, Horasan Mangışlak arasında göçler yaptıkları kaydedilmektedir.

Moğol İstilâsı

Moğollar'ın Orta Asya'ya ve buradan da 'Eski Medeni Dünya'nın tamamını işgal etmelerinin bir tesadüf mi, planlı bir istilâ mı ve karşılarındakilerin beceriksizliği mi olduğu hâlâ tartışılmaktadır. Zira istilâ öncesi bölgedeki durum içler acısıdır. Hanedanlar, emirler, boylar ve aşiretler birbirlerini kemirmekle kalmamakta, durup kendi kendilerini de sokmaktaydılar. Hakikat, bölgedeki olayların gerçek kahramanlarının da Oğuz-Türkmen beylerinin olmasıydı. Kendi soydaşları tarafından kurulan Selçuklu İmparatorluğu'nu kendi elleriyle mezara gömen Oğuzlar perakende, başlarına buyruk bir yaşamı tercih etmişlerdi. Horasan, İran, Mangışlak'ın aşağılarına doğru Doğu Hazar bölgesi bunların kontrolünde bulunmakta, gücüne ve ihtişamına rağmen Harezmşahlar dahi onları durduramamaktaydı. Oğuz ve Türkmenlerin bu idaresizliğinin en önemli sorumluları yine de Selçuklular ve özellikle de Sencer olmuştu. İmparatorluk döneminde zaman zaman dışlandıkları bir gerçektir. Haksızlıklara uğradıkları hiçbir biçimde gizletilemez. Belli ki, şimdi bunun acısını çıkartmaktaydılar. Oğuz-Türkmenler'in yaptıklarının bir yere kadar mazereti bulunmaktaysa da, Harezmşahlar'ın

⁴⁸⁹ Cüzcanî, *Tabakat-i Nasirî*, 1/231;

⁴⁹⁰ Cüzcanî, *Tabakat-i Nasirî*, 1/237;

böyle bir şansı dahi yoktu. Çünkü, gerçekten de “Doğu’nun en büyük gücüydüler”. Cengiz Han’ın deyimiyle “Batı’nın Efedisi”ydiler. Ama Moğollar dişlerini daha göstermeden çözülüp gittiler. Bu Moğollar için yüz yıllık bir moral olacaktı, yenilmez olduklarına inacak ve yüz yıl boyunca Asya’yı diledikleri gibi yöneteceklerdi.

1217/18 yıllarında Doğu’da dolaşan söylenti bir çoklarının ürkmemesine neden olduğu halde Bağdat Hilafet sarayında sevince neden olmuştu. İranlı müverrih Mirhond’a göre, Halife içinde bulunduğu müşkil durumdan kurtulmak için Moğol hükümdarına müracaatla ‘müziç komşularına karşı’ yardım isteğinde bulundu⁴⁹¹. Bu sırada belirmekte olan korkuyu ensesinde hisseden Harezmişahlar’ın tavrında hiçbir ciddiyet gözlemlenmemektedir. Oysa, Doğu’nun gelmiş geçmiş bu en acımasız fatihi Çin’i, adından da Uygurları ve Kara Hitayları yerle bir etmiş, Naymanları da hezeyana uğrattıktan sonra aniden Otrar önlerinde belirmişti. Otrar’da gerçekleşen her iki taraf adına yakışsız olay, Cengiz Han’ın Harezmişah Muhammed’e ‘oğlum’ diye küçük düşürücü hitapta bulunmasına ve bunun muhattabının aşırı kızgınlığına yol açarak Otrar’da yakalanan Moğol tüccarlarına görülmemiş bir vahşetin uygulanmasına, sadece birsinin Cengiz Han’a gitmesine müsaade edilerek olayları anlatmasına ve neticede hiç yoktan iki devlet arasında sınırların gerilmesi ne neden oldu. Korkunç olan Harezmişah’ın tavırlarıydı. Çünkü sultan bütün İslâm dünyasını temsil ettiğinin farkında ya değildi, ya da cidden de umursamazdı. Harezmişah’ın sırtına yığılmış Türkmen ve Oğuzlar’ın ise Horasan’da gayri-ciddi idareleri ve ardı arkası kesilmeyen savaşları bütün hızıyla sürmekteydi.

⁴⁹¹ Mirhond, V/25; B. Spuler, *İran Moğolları*, çevr. C. Köprülü, Ank. 1987, s. 30’da “Mirhond bu niyazkar müracaatı oldubitti saydığı için zamanında hiç kimse onun yanlış olduğu zannına kapılmamıştır; zira bu hususta kastı bir uydurmanın XV. Yüzyıl için varid görülmesi müşküldür” yorumu Moğollar’ın İslâm ülkelerini işgali için bir neden teşkil edebileceyi göz ardı edilmemelidir;

Moğollar eskiye dayalı büyük geçmişi olmayan bir sürü kavimden müteşekkil göçebe bir topluluktu. Cengiz Han'a kadar kayda değer pek bir varlık göstermedikleri doğru olmasa da yanlış da değildir. Tunguz, Ju-juan, Shih-wei gibi boy düzeninde teşkilatlanmış devletler ortaya çıkarmışlarsa da, gerçek bir devlet geleneğine sahip olmamışlardır. İlginç olan aynı geleneğin içinden gelen Timurçin'in Moğollar'a mal edilen bu profili yıkmaması ve bir dünya imparatorluğunun temellerini atacak zekayı göstermesidir. Onun adı yüzyıllar boyunca bilinen dünyayı dehşete ve korkuya düşürmüştü. Ona kadar 'yarı hayvan, yarı insan' varlıklara olan inancını sürdüren Avrupalıların göğsünde sönmekte olan mit, onunla tekrar canlanmıştı⁴⁹². Örneğini ilk kez Mou-tun'la tespit ettiğimiz disiplinli bir ordu kuran Cengiz, emrindeki bütün toplumları kendisine mal edilen 'Yasa'yla idare etmekteydi. R. Marshall'ın yorumu çok daha açıklayıcıdır: "Cengiz Han'ın kurduğu ve düzene soktuğu ordu ise çok daha etkili bir kurumdur. Moğolların yaşam biçimini o belirliyordu. On dört yaşına basmış tüm erkeklerin askerlik yapması zorunluluğu getirilmişti. Yalnız doktorlar, ölü gömücüler ve rahipler bunun dışında kalmıştı. Çağrı yapıldığı zaman, erkeklerin sürülerini bırakıp yanlarına dört-beş at alarak bağlı oldukları bölüğün bulunduğu yere gitmeleri gerekiyordu. Karlarının ve çocuklarının da onları izlemesi beklenen bir durumdu ve eğer ordu uzaklara gidersen, aileler sürülerini yanlarına alıyorlardı. Orduya katılanlar askeri kampın belirli standartlara göre düzenlendiğini görüyor ve böylece, doktorun çadırını ya da kendilerini bekleyen silahlarını alacakları cephaneliklerin yerini hiçbir zaman şaşırmıyorlardı. Silahlarını teslim alınca, ait oldukları birliğe gidiyorlardı. Orduda en küçük birim on kişiden oluşan *arban*'dı. On arban ya da 100 kişiden *cagun*,

⁴⁹² R. Marshall, Moğol hakanının sarayına kadar gezilerini sürdüren Avrupalı seyyahların en büyük amacının bu tür insanları bulmak olduğunu söylemektedir. Bkz. *Doğudan Yükselen Güç: Moğollar*, çevr. F. Doruker, 1st. 1995;

on cagun ya da 1000 askerden *mingan*, on mingandan, yani 10.000 kişiden ise *tümen* oluşmaktaydı. Ordunun düzenini yurtçu adı verilen karargâh subayları sağlıyordu"⁴⁹³. Bu örgütlenme muazzam bir teşkilatlanma güdüsünün sonucu olarak görülüyorsa da bozkır kavimlerinin toplumsal yaşam biçimi adına pek abartılacak bir olgu değildi. Böylece, diyor Monghol-un Niuça Tobça'an'da "çadırlarda yaşayan halk itaat altına alındıktan sonra, onlar Pars yılında (1206) Onon nehrinin menbaında toplandılar ve dokuz parçalı tuğralarını diktirerek, Çinggis-hahan'ı "Han" ilan ettiler. Muhali'ye "Guo-ong" (Çince prens) unvanı verildi. Cebe ise Nayman hükümdarı Guçuluk Han'ı takip etmek için gönderildi. Mongholcin ulusu orada teşkilatlandırıldı. Çinggis hahan: "Şimdi binlikleri tanzim ederken, ulusun kuruluşunda birlikte çalışmış olanları Binbaşı yapıp teşekkürümü ifade etmek istiyorum!" diye buyurdu ve şu kimselere Binbaşı unvanını verdi. ... Orman halkları müstesna, bu suretle Çinggis hahan tarafından Monghol ulusu içersinden nashedilen Binbaşılardan sayısı doksan beşi buldu"⁴⁹⁴. Moğolların Gizli Tarihi yazarının sözlerine güvenilecek olursa 1206 yılında Cengiz Han'ın emrinde 95-100 bine arasında bir ordu bulunuyordu. Bu sayı, kaynağın belirttiği gibi çok iyi bir disiplin anlayışı çerçevesinde örgütlendiği vakit Moğollar'ın askeri başarısı kendiliğinden anlaşılmaktadır⁴⁹⁵. Zira karşılarında durabilecek tek as-

⁴⁹³ R. Marshall, *Moğollar*, s. 18;

⁴⁹⁴ Yüan-Ch'ao Pi-shi, *Monghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi)*, çvr. A. Temir, Ank 1986, s. 133-134;

⁴⁹⁵ *Monghol-un Niuça Tobça'an*, s. 149'da şöyle denilmektedir: "Çinggis-hahan, ulusu kendisiyle birlikte kurmuş ve kendisi ile birlikte çalışarak didinmiş olanların hepsini de Binbaşı yaptı. Binlikleri teşkil ederek Binbaşılardan, Yüzbaşılardan ve Onbaşılardan tayin etti. Tümenleri tayin ederek Tümen komutanlarını da tayin etti. Tümen ve Binlik komutanlarından taltife değer olanlarını taltif etti ve bu hususta şu emri yayınladı: "Eskiden benim, yalnız seksen gecebekaleri kıtasıyla yetmiş kişilik gündüz muhafız kıtam vardı. Şimdi artık Mengü Tanrı'nın verdiği güçle, yerin ve semanın inayetleriyle kuvvetlenerek bütün ulusu bir tek

keri güç olan Harezmşahlar'ın ordusu çok abartılı rakamlara göre 200 bin ise de bunların yarısını paralı askerler teşkil etmekte ve Moğollar gibi güçlü bir teşkilatlanmadan yoksun sayılmaktaydılar. Ancak, Moğol – Harezmşah hesaplaşmasını ne yazık ki askeri çarpışmalar tayin etmedi. Belirleyici rolü Sultan Muhammed Alaeddin'in "zekası" üstlendi. A. Yakubovskiy'in sözleri büyük anlam yüklüdür. Ona göre, "Orta Asya'nın ele geçirilmesi gibi kesin bir teşebbüsün gerçekleşmesini Harezmşah Devleti oldukça kolaylaştırmıştı. Askerin çokluğuna, hazinenin zenginliğine, sarayın debdebese, şehirlerin kültürüne, sanayi ve ticaretin gelişmesine rağmen, hakim sınıf arasında hüküm süren fikir ayrılıkları karşısında ciddi bir mukavemet gösterilemezdi. Harezmşah Muhammed (1200-1220) büyük askeri kuvvetleri bir yere toplamaktan çekiniyordu. Çünkü askeri şeflerine güvenemiyordu. Esasen, şeflerin ayaklanmasından korkması da sebepsiz değildi. Bu sebeple Gengiz Han'ın esas kuvvetlerine karşı hiçbir yerde ciddi bir mukavemet gösteremezdi. Cengiz'in hasmını parça parça yenerek, askerlerini en uygun gördüğü şekilde sevk ediyordu. Esasen, Orta Asya'nın ele geçirilmesi bu şekilde gerçekleşmişti"⁴⁹⁶. Üç yıl kadar (1219-1221) kısa sürede Orta Asya Moğollar'a teslim edilmişti. Ancak bu üç yılın sonuçları birkaç yüzyıl içinde bile aşılması güç tahrip ve felaketlere yol açmıştı. Yine Yakubovskiy'in sözleriyle devam edersek, "Moğol istilâsı Orta Asya'yı bir kasırga felaket gibi tahrip etmiş, maddi değerler yanında yüz binlerce insanın hayatını da mahvetmişti. Moğol işgalini takip eden ilk yıllarda şehir ve köyler, yıkıntı yığını halinde bulunuyordu. Bunların yeniden kurulmasına Moğolların yerleşmesinden birkaç yıl sonra başlandı. Mamafih Merv ve Merv vahası gi-

idare halinde birşeltirdikten sonra, gündüz muhafız kıtam için her Binlikten adam seçilerek gönderilmesini emrediyorum. Gece muhafızlarının, silahşor ve gündüz muhafızlarının seçilerek teşkilinde şuna dikkat etmelidir ki, bunların miktarı bir Tümen olacaktır"⁴⁹⁶;

⁴⁹⁶ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çevr. H. Eren, Ank. 1992, s. 23-24;

bi birkaç bölgede medenî hayat hemen hemen Moğol devrinin sonuna kadar canlanamadı"⁴⁹⁷. Gerçekten de felaketin tek sorumlusu Harezınşah kabul edilebilir. Ancak o, başarısızlığında yalnız değildi. Horasan'da Sancar'ı ortadan kadırdıktan sonra cirit atan Türkmen beyleri de onunlaydılar.

Cengiz Han hareket öncesi ordusunu ikiye ayırmış bir kısmını oğlu Cuci liderliğinde güneye sevk ederken, bir diğer kısmını da diğer çocukları Ögedey ve Çağatay idaresinde 'nifağın kaynağı' Otrar'a göndermişti⁴⁹⁸. Sonbahar 1219 yılında Kaşgar ve Balasagun düştü, Moğollar istikametlerini Buhara'ya çevirdiler. Buhara'nın savunması ancak 12 gün devam etmiş 19 Şubat 1220 yılında işgalçilere teslim olmuştu. Cüzcanî'ye göre, Buhara'da eli silah tutanlar toplatılıp götürüldüler, gelmekte güçlük çıkaranlara ise acınadılar⁴⁹⁹. 17 Mart günü Samerkand, öte tarafta ise Otrar tarihe gömüldüler. Cengiz Han, Tanrı'nın cezası olduğunu her yerde haykırıyordu. Hocent, Harezın, Merv ve Tus ardı ardına Moğolların eline geçti. Bunlardan Harezın'de ölen ve öldürülenlerin haddi hesabı bulunmuyordu, der İbnü'l-Esir⁵⁰⁰.

Harezınşahlar'ın çöküşü bir felaketti. Yangın çok geçmeden Türkmen yurtlarına da sıçradı. Bu sırada Türkmenler Cent, Sırderya üzerinde, Gürgen taraflarında, Harezın'ın yakın çevresinde, Hazar sahili boylarında, Merv ve Horasan'da yoğunluklardılar. Bazı büyük Türkmen aşiret reisleri, felaketin ilk haberlerini duyunca çadırlarını toplatmışlardı. Türkistan taraflarında kopan göçler Anadolu'ya kadar uzanan yolculuğa çıkmışlardı. Cengiz Han'ın birlikleri bu sırada Cent'i ele geçirdiler. Bölgeden 10 bin kadar Türkmen toplatılıp Tay-

⁴⁹⁷ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 24;

⁴⁹⁸ Cüveynî, I/64-66; Cüzcanî, 337-339; Raşideddin, 66-68; Ebu'l-Faraç, I/402;

⁴⁹⁹ Cüzcalî, 339-340;

⁵⁰⁰ İbnü'l-Esir, XII/255-256;

nal Noyon'un idarsesine verildi. Amaç Moğol uslsuna yeni askeri kıtalar kazandırmaktı. Bu amaçla 10 bin Türkmeni yanına alan Taynal Noyon Harezm'e doğru yola çıktı. Ancak yolda Türkmenler ayaklanarak Moğolları son neferine kadar öldürdüler, ardında da Merv ve Amul tarafına kaçtılar. Cent ve Yengikeut çevresinde oturan Türkmenler ise Moğol istilâsını kabullenmek zorunda kaldılar⁵⁰¹.

Harezmşah ordusunun dağılmasıyla burada hizmet eden Türkmen komutanlar çeşitli yönlelere dağılmış ve kendilerine sığınacak yer aramaktaydılar. Bunlardan Buğa Merv'de ortaya çıkarak Cent'ten kaçan Türkmenleri kendi safına alarak Moğollar'a karşı hazırlıklara başladı. Murgab bölgesinde barınan Türkmenler de ona katıldılar. Kısa süre sonra onlara Mücîr el-Mülk adlı bir diğer Harezmşah komutanı da katıldı. Cüveynî'nin aktardıklarına göre, Merv'de 70 bin civarında asker bulunuyordu⁵⁰². Bu sayı Moğollar'ın önüne geçecek kadar ciddi bir ordunun varlığını ele vermek-teyse de, durum hiç de öyle değildi. Her şeyden önce taraflar arasında bir kargaşa söz konusuydu. Merv şeyhü'l-İslâmının başını çektiği bir grup Moğollar'la anlaşmaktan yanaydılar. Muhalifleri direncini kırmak için Mücîr el-Mülk önce şeyhü'l-İslâmı, ardından da Serahs kadısını ortadan kaldırdı. Bu durumu Moğollar'a karşı Türkmenler'in savaşılmaya istekli olduğunu gösterse de, Mücîr el-Mülk ve diğer komutanlar zafer sarhoşluğuna erken tutulunca yeni bir tartışma daha baş gösterdi. Bu sırada Moğollar Amul'u işgal edip Merv'e yönelmişlerdi. Merv önlerinde yapılan savaşta Türkmenler bütün cesaret ve hünerlerini sergilediler. Şiddetli karşı koymalar üzerine Moğollar geri çekilmek zorunda kaldılar. Ancak Mücî el-Mülk'ün davranışlarından hoşlanmayan Türkmenler isyan bayraklarını çekip, Amul'dan kaçan bir diğer Harezmşah komutanı İhtiya-

⁵⁰¹ Cüveynî, I/69-70, 120-121; *Istoriya mongolov po armyanskim istoçnikom*, Per. K. P. Patkanov, SPb. 1873-1874, I/31;

⁵⁰² Cüveynî, I/70;

rüddin'i kendilerine lider olarak seçtiler⁵⁰³. Muhtemelen bu anlaşmazlık Türkmenlerin ayrılarak Murgab taraflarına çekilmesine neden olmuştu. Nitekim, Tuluy Han lideliğindeki Moğollar'la Murgab'ta çarpışan Türkmenler tam bir hezimete uğradılar. Moğollar'ın eline büyük bir ganimet geçmişti. Ardından Moğollar Merv üzerine yöneldiler. Anlaşmazlık yüzünden zayıf konumda bulunan Merv fazla dayanmayarak Moğollar'ın eline geçmişti⁵⁰⁴. 1221 yılında Yazırlar'ın oturdukları Durun, Tak ve Şehr-i İslâm bölgesi de Moğollar'ın eline geçti⁵⁰⁵. Ancak, kalabalık Yazır boylarının yerlerini terk etmeyerek Moğol hakimiyetini kabul ettikleri ve de meydana gelen felaketleri atlatıp XIV. yüzyıldan itibaren gelişmeye başladıkları bilinmektedir. XV-XVI. Yüzyılda nüfus bakımından artan Yazırlar birkaç boya ayrılacaklardır. Yazırlar Karataşlı olarak anılırken, diğer grupları Nohurlu, Murçeli⁵⁰⁶, Sürçeli adlarıyla Türkmen tarihinde rol oynamışlardır⁵⁰⁷.

Moğollar daha sonra Dehistan ve Horasan bölgelerini de ellerine geçirdiler. Özellikle, Horasan'da oturan çok sayıda Türkmen boy ve aşiretleri kitleler halinde Azerbaycan, buradan da Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar. Hülakü Han'ın İran ve Azerbaycan'da gelip yerleşmesi ve İlhanlı Ulsu'nun ortaya çıkması üzerine Horasan'la Orta Asya arasında Selçuklular'la kurulan irtibat kesilmiş oldu. Horasan bundan sonra İran'ın bir parçası olarak kabul edilmeye başlandı.

⁵⁰³ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 370;

⁵⁰⁴ Muhammed Havendşahi, *Kitab Tarih-i Rövizetü's-Sefâ*, Bombay 1266, V/36-37;

⁵⁰⁵ Bu olayı takiben bazı Yazır boylarının bölgeyi terk ederek Anadolu'ya kadar geldikleri bilinmektedir. F. Sümer, Osmanlı kayıtlarında Yazırlar'a ait Anadolu'daki yer adlarından söz etmektedir. Bkz. *Oğuzlar*, s. 327;

⁵⁰⁶ D. M. Obezov, *Türkmen-murçalı*, Tr. YuTAKE, Aşhabat 1959, t. IX;

⁵⁰⁷ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 371;

Moğol Hakimiyetindeki Türkmenler

Moğol istilâsı Türkmenler'in Orta Asya'daki siyasi varlığına büyük bir darbe indirdi. Mangışlak dışında bölgede varlığını sürdüren bütün Türkmen boyları Moğol hakimiyeti altına girmişlerdi. Büyük göç dalgaları onların nüfusunu neredeyse eritmişti. Afganistan, Pakistan, İran, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya yapılan göçler bu bölgelerin Türkleşmesinde önemli rol oynamışsa da Orta Asya'daki Türk nüfusu yarıya inmesine ve hatta azalmasına neden olmuştu.

Moğol hakimiyetini kabul eden Türkmenler, ağır mükellefiyetlere ve vergilere tâbi tutulmuşlardı. Moğollar, onlardan 'kupçur' denilen vergi almaktaydılar. Nitekim, S. Agacanov'un yorumuna göre, "Vergi memurları, son derece acımasız ve katıydılar. Ululâtın ödenmemesi halinde mükellefin oğul ve kızlarını elinden alıyorlardı. Türkmenler için ağır mükellefiyetlerden biri de Moğol ordusunda askerî hizmet yapmaktır. Nitekim, Cent Türkmen gönüllülerinin silaha sarılmaları, işgalciye karşı girişilmiş tesadüfi bir davranış değildi"⁵⁰⁸. Bu durum yeni göç hareketlerini gerçekleştirmesine neden olmaktadır.

Moğol hakimiyetinin oluşması on yıllar ve hatta daha fazla zaman almıştı. İlk istilâ girişimleri kısa sürmüş, hemen hemen bütün büyük şehir ve kasabaları ve yolları üzerinde bulunan ülkelerin işgali tamamlandıktan sonra Moğol orduları geri dönmüşlerdir. Çünkü, Moğollar'ın kafasında henüz aldıkları ülkelerin idaresine dair bir fikir belirmemişti. Nitekim, bunu hayata geçirecek güçleri de bulunmuyordu. Cengiz Han ölümünden önce işgal ettiği toprakları oğulları ve torunları arasında paylaşılmasını ve yanlarına aldıkları askeri birlik ve aileleriyle kendilerine verilen ülkelerde oturmalarını emretmişse de onları 'Büyük Hakan'a bağlanmak konusunda da ikna etmiştir. Ancak onların elinde bulunan askeri imkânlar kısıtlıydı. Bundan dolayı Moğol Uluslarının komutanları tâbi ettikleri toplulukların insan gücünden yararlanmaya başladılar. Kendile-

⁵⁰⁸ S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 372;

rine en yakın ulus ise Türkler'di. Zaten Türkler'den Uygur ve Karluk gibi boylar daha önce Moğol hakimiyetini kabul ettikleri için Cengiz Han'ın nazarında büyük saygıyla karşılanmış ve önemli mevkilere getirilmişlerdi. Bunlardan Uygurlar Moğollar'a yazılarını verecek kadar ileri gitmişlerdi. Bu yüzden Moğol istilâsı üzerinden bir yüzyıl bile geçmeden Moğol Uluslarının Türkleşmesi ve hatta Müslümanlaşması süreci gerçekleşmişti. Cengiz Han 1227 yılında öldüğünde, büyük kurultay tahta ortanca oğlu Ögedey'i çıkardı. Orta Asya Çağatay Ulusuna ayrılmıştı. İran ise 1258 yılında Cengiz'in torunlarından Hülakü'ye taksim edildi. Böylece, Türkmenlerin bulunduğu sahalar Çağatay Ulusu ile İlhanlı Ulusu arasında paylaşıldı. Ara sıra yukarıdan Alın, Ak ve Nogay Ordası da Türkmen arazilerine müdahale etmekteydiler.

Moğol hakimiyeti altına giren Türkmenler'e ait Sırderya ve Cent bölgeleri, Amuderya boyları, Murgab, Merv, Horasan bölgeleri yüz yıl kadar sürecek buhranı üzerlerinden atamayacaklardı. Buralar büsbütün yıkılmış ve tahrip olmuştu. Amuderya ve Murgab bendlerinin yıkılması yerleşik yaşamın çökmesine neden olmuş, buradaki nüfus büyük ölçüde dağılmıştı. Sağlam kalan ve Moğollar'ın uğramadıkları tek Türkmen ülkesi Mangışlak'tı. Burada Salurlar kendi hakimiyetliklerini muhafaza etmeyi başararak bir çok Türkmen boy ve aşiretinin göçlerine kucak açmışlardı. Ancak bölge daha fazla insan gücünü kaldıracak kaynakdan yoksundu. Moğol tahribatına daha az uğramış Kopet Dağı etekleri, Sumbat ve Etrek vadileri ile Güney ve Kuzey Türkmenistan sahasında Türkmenler kendi varlıklarını sürdürmekteydiler⁵⁰⁹.

Moğol hakimiyetini kabul etmeyen Türkmen grupların önemli kısmı Mangışlak bölgesini kendilerine sığınak olarak bellemişlerse de, bazı aşiretler çöl şartlarından yararlanarak istilâcılardan korunma yolunu seçmişlerdi. Karakum Çölü'nün hayvan beslenmesi için

⁵⁰⁹ S. P. Polyakov, *Etničeskaya istoriya Severno-Zapadnoy Turkmenii v srednie veka*, M. 1973;

yararlı olabilecek kısımlarında Türkmenler'in konargöçer yaşam sürdürdükleri söylenilebilir. Bunun gibi Üst Yurt ve Balhan etekleri de Türkmen boylarının meskun oldukları bölgelerdi. Daha yukarıda barınan Türkmenler Altın Ordu hanlarının hakimiyetini kabul ederek Deşt-i Kıpçak sahasında gezinmekteydiler.

XIV. Yüzyılda bölgede değişim gösteren doğa koşulları Türkmenler için yeni yerleşim merkezlerini ortaya çıkarmıştı. Amuderya nehri- nin mecrasını değiştirmesi Uzboyu, Deryalık ve Sarıkanmış çevresinin göçebe yaşam için verimli hale gelmesine neden oldu. Türkmen aşiretleri anında buralara göç edip mesken edinmişlerdi. Onların buradaki hakimiyeti Hive Hanlarının yükselişine kadar sürecektir⁵¹⁰.

F. Sümer'e göre, "Türkmenler Moğol istilâsından sonrada eskisi gibi, yakın Doğu'nun en büyük siyasi kuvveti olmakta devam ettiler. Moğol istilâsı yüzünden Türkmenler'tn pek çoğu Anadolu'da toplanmıştı. Onlar XV. asırdan itibaren İran'ın siyasi kaderini de ellerine aldılar ve bunu XX. asrın ilk yarısının ortalarına kadar sürdürdüler. Moğol istilâsı üzerine Maverâünnehr, Horasan ve Azerbaycan'da yaşayan Türkmenler'in pek çoğu Anadolu'ya geldiler. Bunlar istilânın önünden kaçmışlardı. Mangışlak'ta X. yüzyıldan beri yaşamakta olan Oğuzlar bu istilâdan pek müteessir olmadılar. Çünkü, yurtları istilâ sahası üzerinde olmayıp kenarda kalıyordu. Bunlarla beraber, onlar ilk önce Altın Orda hanlarına, sonra da Hive'de oturan hanlara tâbi oldular. Mangışlak'taki, Türkmenler'in mühim kısmı Salur boyundan idi"⁵¹¹. Anlaşılabacağı gibi, Moğol istilâsı Türkmen boylarının birbirlerine olan etnik bağlarını çözmüş ve onların Orta Asya, İran ve Azerbaycan ile Anadolu'da bağımsız

⁵¹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. G. İ. Karpov, 'Turkmeni-oguzı', ITFAN SSSR, 1945, N: 1; H. Yusupov, *Priuzboyskiye turkmenskiye plemena v XIV-XV vv*, Aşhabat 1984; V. V. Barthold, *Oçerki istoriya Turkmenskogo naroda*; T. İ. Sultanov, *Koçevniye plemena Priaralya v XV-XVII vv*, M. 1982; S. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 374;

⁵¹¹ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 121;

siyasal varlıklarını sürdürmelerinin önünü açmıştır. Moğol istilâsıyla Mangışlak, Üst Yurt, Balhan, Uzboyu çevrelerine çekilen Türkmenler ise ciddi biçimde XVI. yüzyıldan sonra yeniden kalabalık biçimde Türkmenistan sahasında görülmeye başladılar. Bu dönem ise Türkmen tarihinin en karanlık devresini oluşturmaktadır.

Orta Çağ'da Türkmenler

Moğol istilâsı Orta Asya'da göç etmeyen Oğuz ve Türkmen kitlelerinin Mangışlak'ta toplanmasına neden olmuştu. Daha X. yüzyıl ortalarında bölgeye gelen Salurlar buradaki küçük kavimleri de kendi idareleri altına alarak Mangışlak Oğuz Salur Devleti'nin temellerini atmışlardı. XVI. yüzyıla gelindiğinde yarım ada kalabalık Türkmen boylarının göçebe yaşamı için dar gelmeye başladı. Nedenlerini pek tespit edemediğimiz olaylar sonucunda birbirleriyle ilişkileri sıkı ve yakın akarabalıkları bulunan çok sayıda Türkmen boyu Mangışlak çevresinde kendi oluşumlarını tamamlayarak uzun bir aradan sonra tekrar Orta Asya siyaset sahnesine çıktılar. Tespit edilebildiği kadarıyla XIX. yüzyılın başlarında irili ufaklı ellinin üzerinde Türkmen boyu mevcuttu. Bu boyları alfabetik olarak bir sıralamaya tâbi tutarsak şöyle bir liste karşımıza çıkacaktır:

Abdallar, Aklar, Ak-karınlı, Ay-dervişli, Aymakılar, Alili, Anulu, Arabacılar, Arablı, Arıklar, Ata veya Atıncı, Atabey;

Bagalar, Badraklar, Bayındırlar, Bayram-şanlılar, Bakşılar, Bekler, Bekelke, Beşirli, Bozacı veya Buzacı, Bucaklı, Burkazlar, Buruncuklar;

Caferbeyli, Cüneyitli;

Çarşangalı, Çeker-Bekdili, Çovdurlu, Çukkanlı, Çunili;

Dazlu, Deli;

Emreli veya İmreli (İmralı), Eymürlü, Erkekli, Ersarı, Egsili, İğdırılı;

Yolmalı, Yomutlar, Yılkaylar;

Kaçarlı, Kazaklı, Kanlı, Kara-Ahmedli, Kara-Balkanlı, Kara-Ba-

kaulu, Kara-Taşlı, Kara-İncikli, Kara-Yılğanlı, Kara-Hocalı, Kara-Çokalı, Karravı, Keke, Kelte, Küçük Ağa, Koltuklu, Kurama, Küçek, Kızıl, Kızılbaşlı, Kızıl-Ertenecli, Kör-Hasankulu, Köi-Köse Kelli;

Gergezler, Giraylı, Göklenler, Güneşli, Gışıklar;

Marama, Maktumlu, Meşrikli, Mengli-Hocalu, Mangışlaklı, Mukrı, Murçeli;

Nazamlı, Nedimli, Nohurlu;

Oganiş/Okaniş, Oğru, Okyüz, Orus-Koşçu (Rus Kovan), Olanmış;

Panglı, Perrengli, Persli, Pıtırılı;

Sayın-Hanlı Türkmenleri, Sakarlı, Sarıklı, Salaklı, Sayatlı, Salurlu, Sakallı, Seydli, Sengirikli, Sovranlı, Sıçmazlı;

Teke, Terekli, Toktasnışlı, Tumaçcanalı, Tumaçyaralı;

Ulu-tepeli, Uşaklı;

Harlı, Hocalı;

Yazırlı, Yazı, Yangaklı, Yarı-Gökçerli⁵¹²;

Adları geçen bu boylar arasında sadece belli başlı birkaçı nüfuz ve siyasi bakımdan etkin olmayı başarmıştır. Geri kalan bir çoğu sadece küçük aşiret konumunda bulunmuş, duruma göre daha güçlü boyların yanında yer almayı tercih etmişlerdir.

Türkmen ulusunun yeniden yapılannmasında önemli rol oynayacak olan bu boyların teşekkülü XVI. yüzyılda gerçekleşmeye başlanmıştır. Bilindiği gibi, Oğuz Yabgu Devleti'nin çözülmesi üzerine Salur, İğdır, Eymür ve diğer boylardan müteşekkil çok sayıda Oğuz kavmi Mangışlak sahasına göç etmiştir. Bu dönemde Mangışlak'a daha önceden gelmiş olan Salur hanedan aileleri ve kabilesi gelen boyları kendi idareleri altına alarak konumlarını daha da güçlendirmişlerdi. Kıpçak saldırıları sırasında Sırderya Oğuz Devleti'nin ortadan kalkması üzerine Mangışlak'taki Oğuz Salur Devleti'nin bu

⁵¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen v XVIII-XIX vv.*, Aşhabat 1972;

saldırılarından etkilenmemesinin nedeni buna bağlanmalıdır. Diğer taraftan Salur Devleti Kıpçaklar'la ittifak yaparak uzun süre bölgede Selçuklu ve ardından Harezmişahlar'ın başının ağrmasına neden olmuşlardı. Dolayısıyla, Mangışlak'ta çeşitli Oğuz boylarına mensup çok sayıda kavim, kabile, boy ve aşiret meskundu. Moğol, ardından Çağatay, güneyden İlhanlı derken, buraya Timur ve Özbek hanlıklarının, Kazak-Kalmuk güçlerinin baskısı eklenince Mangışlak'ta barınan kalbalık Türkmen kitlesi kendilerini savunmak için uzun bir süre Salur hakimiyetini kabul etmişlerdir. Ancak, XVI. yüzyıla gelindiğinde Mangışlak Oğuz Salur Devletinde bazı çözümlerin oluşmaya başladığı tahmin edilmektedir. Her şeyden önce, Türkmen boylarının burada bir yüzyıl daha kalması imkânsızdı. Çünkü, Mangışlak sahası küçük bir yarımada olduğundan daha kalabalık bir nüfusu besleyecek doğallığa sahip değildi. Diğer yandan yarımadaının çevresi taşlık bozkır topraklarından oluşmaktaydı ki göçebe yaşam için çok verimsizdi. Bir diğer husus ise Mangışlak birkaç cepheden Hazar Denizi'nin değişen iklim koşullarının yoğun etkisini yansıtmakta, özellikle kışları büyük sıkıntılara neden olmaktaydı. Nitekim, kaynaklar Türkmenler'in XVI. yüzyıldan önce de zaman zaman Amuderya boylarına, Hive çevresine, Horasan eteklerine göçler yaptığının söz etmektedirler. Anlaşılan Mangışlak ana yurt olmasına rağmen mevsimine göre buradaki göçlerin çeşitli yönlerde dağıldıkları ve tekrar buluştukları alan olmuştur.

Türkmen tarihçileri XVI-XVII. yüzyıllarda Mangışlak bölgesindeki Türkmen kavimlerinin birkaç federasyona ayrıldıklarından söz etmektedirler⁵¹³. Bu şu anlama gelmektedir, büyük birkaç kavimin bir araya gelmesi ve onlara çok sayıda küçük boyların ve aşiretlerin katılmasıyla bağımsız bir Kavim Birleşmesi oluşmaktaydı. Bunun güvenlik gerekçesiyle gerçekleştiği bilinmektedir. Nitekim, birleşmeye giren en küçük kabile bile kendi içinde özgürdü. XVI.

⁵¹³ *Türkmenistanın Tarihi*, s. 170;

Yüzyılda Mangışlak Oğuz Salur Devleti iki yere ayrılmıştır: İç Salur ve Dış Salur. XVII. Yüzyılın başlarında yeni kavimler birliği ortaya çıkmaya başladı: Çovdur, Üçil, Teke-Yomut-Sarık, Esenhan-Söyünhan ve Yaka Türkmenleri. Bu kavimlerden bir çoğu, yani Teke, Sarık, Ersarı, Yomut, Sakar ved. eski Türkmen-Oğuz boylarının bünyesinden çıktığı bilinmektedir. Yani Salur, Çovdur, Eymür, İğdır, Karkın gibi boylara göre daha genç oluşumlardır. XVI. Yüzyılda bu birleşmelerin birbiriyle olan bağılılıklarının azaldığı ve bağımsız hareket ettikleri biliniyor. Örneğin, aynı bünyeden çıkan Dış ve İç Salurlar arasında bile siyasal farklılıkların olduğundan söz edilmektedir. XVI. Yüzyılın bir diğer önemli özelliği bu dönemde yoğun Türkmen göçlerinin tekrar canlandığıdır.

İç Salur Boyları Birliği: Bu birliğe dahil olan boyların Salur boyunun varlığını devam ettiren ve Salurlar'ın ana kitlesini oluşturan kavimlerin olduğu bir gerçektir. Nitekim, Ç. Yazlıyev, bu birleşmenin Salurlar'ın kendi isteği doğrultusunda gerçekleştiğini söylemektedir⁵¹⁴. Bunlar XVI. Yüzyılın sonları ile XVII. Yüzyılda Mangışlak bölgesinde ve Üst Yurt'un güneyinde otururken, dönem dönem de Hazar çevresi ile Batı Türkmenistan güneyi ve Nisa taraflarına göçler gerçekleştirmekteydiler. İç Salur Birliğine dahil olan boyların kalabalık bir nüfuslarının olduğu söylenmektedir.

Dış Salur Boyları Birliği: Bu birlik daha genç boylardan teşekkül etmişti. Birliğe dahil olan en önemli Salur boyları arasında Horasan Salurları da yer alıyordu. Bunlar Fars bölgesinden yerleşen, zaman zaman Balhan'a kadar göçler gerçekleştirerek Fars Atabeyleri Salgurlular'ın kurucu boyu olan Salurlar'ın dışından göçebe yaşamdan vaz geçmeyen kabileler olsa gerek. Kaynaklar bunlardan Moğol dönemine kadar Salgur olarak söz etmektedirler⁵¹⁵. Moğol

⁵¹⁴ Ç. Yazlıyev, 'Türkmen Halkı XVI Asırda – XIX Asrın Ortalarında', Türkmenistanın Tarihi, s. 171;

⁵¹⁵ Kaşgarlı, Divan, B. Atalay çevr, 1/56; Salur mad, 1A, E. Merçil, *Fars Atabeyleri Salgurlular*, s. 29;

sonrası dönemlerde adları Salur veya Salır olarak geçmektedir⁵¹⁶. Horasan Salurları ile Mangışlak Salurları arasında bazı farklılıklar mevcuttu. Her şeyden önce, Horasan Salurları Oğuz Yabgu Devleti'nin çöküşünün ardından Mangışlak bölgesine göç etmeyip direkt Horasan'a gelmişlerdir⁵¹⁷. Horasan'a gelen Salur boylarının başında Salvur Dikli adlı bir reis bulunuyordu⁵¹⁸. Horasan'da yerleşen Salurlar Mangışlak ile bu bölge arasında zaman zaman göçler gerçekleştirmektedirler. Moğol istilâsı döneminde bunların Balhan civarlarında olması gerekmektedir.

Dış Salur Boyları Birliğine giren diğer kavimler Ersarı, Sarık, Teke, Yomut, Sakar ve Burkazlardır. Bunların Salur boyu çevresindeki Oğuz Türkmen topluluklardan teşekkül ettiği kuvvetle ihtimal edilmektedir⁵¹⁹. XVI. Yüzyılda Horasan Salurları ile Ersanlar'ın bazı kabileleri Balhan Dağları eteklerinden oturmaktaydılar. Ersanlar'ın diğer kabileleri ile Sarıklar ise Mangışlak bölgesinde yurtlar tutmuşlardır.

XVI. Yüzyılın sonuları ve XVII. yüzyılların başlarında Mangışlak ve Uzboyu çevresinde Türkmen boylarının yeni göç dalgaları hareketlilik göstermektedir. Bu hareketlilik XVI. yüzyılın sonunda gerçekleşen Türkmen-Nogay savaşlarına bağlanıyordu. Bu savaş sonucunda bazı Türkmen boyları yerlerinden oynatılmışlardır. Ersarılar'ın Mangışlak'taki kısımları doğu istikametinde göç ederek Duypgaragan ve çevresinde yerleşen Aptal ve Çovdurlar'la komşu

⁵¹⁶ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 327; E. Merçil, *Salgurlular*, s. 29, n. 3;

⁵¹⁷ Raşideddin'in *Câmi' el-Tevarih* eserinde bunların Horasan'a geçmeden önce Cent hakimi Melikşah'a tâbi olduklarından söz edilmektedir. Bkz. E. Merçil, *Salgurlular*, s. 30, n. 8;

⁵¹⁸ Mirhond, *Rövizetü's-Sefâ*, Tahran 1338, IV/606'da Salgur Dikli olarak geçer; Diğer görüşler için bkz. E. Merçil, *Salgurlular*, s. 31, n. 3;

⁵¹⁹ Tarihçiler arasında bu boyların kökenine ilişkin çeşitli görüşler vardır. Ancak gerçek şu ki XVI. yüzyıldan önceki dönemlerde bu boyların tarihteki konumları karanlıktır.

olmuşlardı. Aynı dönemlerde Uzboy'larındaki kavimlerde çeşitli yönlerde göçler gerçekleştirmişlerdi.

Dış Salur boylarının hareket alanı çok genişti. Birliğe dahil Teke, Yomut, Sakar ve Burkazlar XVI. Yüzyılın sonlarında Aral Gölü taraflarında Sarıkamış çevresi, Üst Yurt'un güneyi, Karaboğaz Gölü ve Hazar kıyısından Mangışlak'a kadar olan sahaya dağılmışlardı. Sarkamış'la Amuderya sularının birleştiği yerler ile Uzboyu arasında dönüşümlü göçler gerçekleştiren Teke, Yomut ve Sank boyları belirli zamanlarda yönlerini Mangışlak ile Hazar taraflarına da çeviriyorlardı.

Çovdur Birliği: Kara Çovdurlar'ın başını çektiği bu boylar birliğine dahil kavimler arasında eski Oğuz boylarından İgdırlar, Töles kavimlerinden olup Türkmen boyları arasına katılan Abdallar ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan Bozacı, Buruncık ve Arabacılar yer almıştı. Bu kavimler Salurlar'ın kuzeyinde Mangışlak, Bozacı yarımadası ile güney istikametinde Karaboğaz ve Hazar çevresi boylarında gezinmekteydiler. Bunların bazı kısımlarının daha da kuzeyde Özbek ve Kazak boylarının bulunduğu sahaların yakınlarında ve Kuzey Üst Yurt'ta oturdukları sanılıyor. Bunlardan Arabacı ve Göklenler XVI. yüzyılda Sarıkamış çevresinde bulunuyorlardı⁵²⁰. Çovdur Birliği Esenhan (Esen İli) ve Söyünhan (Seyilhan) birliğine dahil olan boylardan teşekkül etmişti. Esenhan ve Söyünhan ittifakının yapısı ve oluşumu tam olarak bilinmemektedir⁵²¹. Bu konuda en ciddi açıklama G. İ. Karpov'dan gelmiştir. Ona göre, Moğol istilâsı sonrasında Türkmen boyları arasında oluşan ilk ittifak: Esenhan ve Söyünhan birliği olmuştur. Esenhan Türkmenleri Mangışlak bölgesinde konargöçer bir yaşam sürdürmekteydiler. Bu birliğe dahil olan boyların belli başlıları Çovdurlar, İgdırlar, Abdallar, Bozacılar ve Buruncıklar olmuşlardır. Bu boylar Mangışlak sahası-

⁵²⁰ Ç. Yazlıyev, *Türkmen...*, s. 172;

⁵²¹ Bu konuda bkz. G. İ. Karpov, 'O türkmenah esenhanskogo yurta', ITFAN SSSR, N: 3-4, 1946;

na geldikleri sırada Oğuz Salur Devleti'nin idaresi altına girmişlerdir. Anlaşılan Esenhan ve Söyünhan Türkmenleri Salur Devleti'nin zayıflaması üzerine ortaya çıkmış ilk boylar birliğidir. Söyünhan Ulusuna ise Dış Salur boyları arasında yer alan Teke, Yomut ve Sanklar dahildiler. Her iki ulusunda Çovdur Birliği içinde gösterilmesi bu dönemde Türkmen boyları arasında en etkisinin Çovdurlar olduğunu göstermektedir. XVI. Yüzyıl kaynakları Söyünhan Türkmenleri için Yaka Türkmenleri tabirini kullanmaktadırlar⁵²².

Yaka, Türkmence 'dış', 'kenar' anlamındadır. Araştırmacılara göre, bu adla Söyünhan boyları arasında yer alan bazı kavimler kastedilmiştir. Özellikle, tarihçiler 'Yaka' kelimesinin etnik bir ad olmadığını vurgularlar. İranlı müellifler Hazar çevresinde oturan Türkmenlere Yaka demişlerdir. Söyünhan Birliğinin bir diğer ismi gibi gösterilen Yaka, aynı zamanda Mangışlak çevresinde Dış Salur Birliğine bağlı bazı kavimlere verilmiş özel bir adda olabilir⁵²³. Nitekim, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Etrek ve Hazar çevresinde Teke, Yomut ve Salur boylarına rastlanmaktadır. Daha 1520 yılında Etrek - Gürgen taraflarına belirli oranda Salur topluluğu göç etmiştir.

Bu söylenenlerden anlaşılan XVI. yüzyıla kadar Türkmen kavimlerinin merkezi konumunda olan Mangışlak sahasında meydana gelen kalabalık ve nüfus patlaması sonucunda birkaç boyun bir araya gelmesiyle boylar birliği oluşmuş ve bunlar çeşitli yönlerde göçler gerçekleştirmişlerdir. Boylar arasındaki hiyerarşiyi kontrol edemeyen Salurlar'ın hakim boy olma statülerinin sona ermesiyle de başta Türkmenistan olmakla Türkmen kavimleri Horasan sınırlarına

⁵²² Savefi tarihçisi Iskender Bey Münşi'ye göre, Yaka Türkmenleri İç Salur boylarına denilmektedir. XVI. Yüzyıl tarihçilerinden Canı Mahmut Kicduvanî'ye göre ise hem İç, hem de Dış Salurlar bu dönemde Mangışlak'ta beraber oturmaktaydılar. Bu konuda bkz. V. V. Batrold, *Otçet o poezdke v Türkestani*, 1902, s. 208;

⁵²³ A. Begjanov, *Gömlen Akabalar, Göçülen Yutrlar*, Aşgabat 1992, s. 6-7;

kadar geniş bir araziye dağılmaya başladılar. İlk kez kalabalık biçimde ve Moğol istilâsı sonucunda ayrı kaldıkları Türkmensitan sahasına XVI. yüzyılın başlarından itibaren Türkmen kavimleri yerleşmeye başladılar. Bu yüzyılın ikinci yarısında Güney Türkmenistan bölgesinin Alililer tarafından tutulduğu görülmektedir. Onlar buradaki diğer küçük yerleşik grupları da aralarına alarak eski Yazır yurdu Durun ile Merv arasındaki toprakları iskan etmişlerdir. Alililer dışında bu sahada XVI. yüzyıldan da önce bazı Türkmen kavimleri oturmaktaydılar. Bunlar arasında Yazır Karataşlı boyları, Nohurlu, Anulu (Enevlî/Ana Evli), Süneçli, Mirçeli, Mehinli ve Hasanlı boyları en kalabalık olanlarıydı. Yazırlardan Karataşlılar Durun sahasında oturmaktaydılar. Bunlar coğrafyanın adından olsa gerek eski isimleri Yazır yerine Karataşlı olarak anılmaya başlamışlardı⁵²⁴. Yazırların dışında bölgede oturan ve daha çok yerleşik yaşam sürdürmeye çalışan bir diğer önemli Türkmen boyu ise Nohurlu idi⁵²⁵.

XVI-XVII. Yüzyılda Mangışlak'dan çeşitli yönlerle doğru meydana gelen göç hareketi, Selçuklu hareketinden sonra Orta Asya'da Türkmenler'in başlattıkları ikinci büyük göç dalgasını teşkil etmektedir. Ancak, birincisine göre ikincisi Türkmenler açısından bazı olumsuzluklarla karşılaşmışlardı. En önemlisi göç sonrasinda Selçuklu Türkmenleri güçlü bir imparatorluk kurarak yaklaşık yüz yıl boyunca İslâm dünyasının tek hakimi olmayı başardıkları halde Mangışlak'daki göçler aynı etkiyi doğurmamıştır. Bunun bir takımı mantıklı açıklamaları bulunmaktadır. Öncelikli olarak, XVI. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleşen Türkmen göçlerine katılan boylar Selçuklular kadar hem ekonomik, hem de nüfuz bakımından zengin değillerdi. İkincisi ise, Selçuklular'da olduğu gibi, XVI. yüzyıl Türkmen göçleri belli bir plana hizmet etmediği gibi, onları yönlendirecek hakim bir güçten yoksunlardı. Üçüncüsü ise, XVI.

⁵²⁴ B. A. Litvinskiy – V. G. Moşkova, *Izuçeniye Taka-Yazıra*, s. 292;

⁵²⁵ A. Bahtiyarov, "O turkmenivşeesıra" plemya nohur', *Turkmenovedeniye*, N: 8-9, 1930;

yüzyıldaki göçleri sırasında Türkmenler'in Türkmenistan ve Horasan'ın kuzey sahası başta olmakla Orta Amuderya ve Hazar çevresinde önlerini tıkayacak olan Gazneliler gibi bir güç bulunmuyordu. Her ne kadar İran'da Türk Safevî ve Afşarlı hanedanları Horasan'da daha güçlü bir hakimiyetin oluşmasından rahatsız olacaklar sa da, bu devletler Türkmen göçlerini kendileri açısından pek endişe verici görmemişlerdir. Nitekim, Horasan bölgesine yapılan Teker, Yomut gibi bazı Türkmen saldırıları zamanında Nadir Şah tarafından ciddi biçimde cezalandırılmıştır. Ancak, XVI. yüzyılda gerçekleşen Türkmen göçünün en önemli yanı, Moğol istilâsından sonra neredeyse boş bırakılan Türkmenistan bölgesi bu göçler sayesinde bir Türkmen ili haline gelmiştir.

Mangışlak'tan dalgalar halinde başlayan Türkmen göçleri Türkmen boyları arasındaki birliğin parçalanmasına da neden olmuştur. Mangışlak sahasında uzun süre kendilerini Nogay ve diğer düşmanlarına karşı ittifak ederek koruyabilen Türkmenler, Türkmenistan sahasına geldikten sonra araları açılmaya başladı. Kaynaklarda özellikle XVII-XIX. yüzyıllar arasında Türkmen boyları arasında birbirlerinin mal varlıklarını yağmalamaya kadar varacak ciddi çatışmalardan söz edilmektedir. Özellikle, Türkmenler arasında gelekselleşmiş bir davranış olan 'Alamancılık'ın boylar arasındaki birliğe ve kardeşliğe büyük zararlar verdiği bilinmektedir⁵²⁶. Yapı-

⁵²⁶ Bir çeşit yağma olan ve bazı toplumsal özellik taşıyan yağma hareketi A. Vambery gibi gezgin seyyahlar tarafından şiddetle eleştirilmişse de bunun Türkmen toplumunda özel anlamda farklı anlamları da olmuştur. Özellikle, alamancılık Türkmen gençlerinin savaş eğitiminde kullanılan bir methodtu. Diğer yandan ise, bazı göçebe toplumlarda dışa dönük yapılan saldırılar ve yağmaların önleri ciddi biçimde kesilirse bu karakterleri içe dönük bazı sorunlara yol açabilecektir. Alamancılık Türkmenler'de bu bakımdan boylar arasında bazı ciddi problemlere neden olmuştur. Ancak, bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi, alamancı davranışları esas alarak Türkmenler arasında birlik yoktur açıklaması inandırıcı değildir. Türkmenler bunun en somut örneğini Ruslar'a karşı Göktepe savaşlarında ortaya koymuşlardır. Yenilgilerinin nedeni birlik ve insan gücü değil, teknik eksikliklerdir.

lan göçler sonucunda eski güçlü boy birliklerinin dağıldığı ve onların yerini daha yeni boyların aldıkları bilinmektedir. Örneğin, hem Oğuz Yabgu Devleti'nden, hem de Mangışlak'ta uzun süre hanedanlık yapan Oğuzlar'ın en büyük boylarından biri olan Salurlar'ın etkileri XVI. yüzyıldan sonra pek dikkate değer boyutlara ulaşmamıştır. Bunun nedeni Salurlar'ın bir çok boya bölünerek ana kitleden ayrılması olarak gösterilebilir. Muhtemelen Tekeler, bu boylar arasından çıkmış en etkilisiydi. Bir yüzyıl sonra ise, yani XVII. yüzyılda Mangışlak Oğuz Salur Devleti'nin yerini alan İç Salur – Dış Salur, Esenhan – Söyünhan, Yaka ve Çovdur Türkmen Boy birlikleri de ortadan kalkmaya başlamıştı. Bu dönemde ortaya çıkan en etkili Türkmen Boyları Birliği olarak Teke-Yomut-Sarık birliğidir. XVII. Yüzyılın başlarında şekillenen bu sen Türkmen boy birliğinin varlığı aynı yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Bu dönemde Mangışlak sahasında da Türkmen nüfusunun azalmaya başladığı gözlemlenmektedir. Özellikle, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren burada artan Kalmuk baskısı Türkmenler'in ana kitlesinin bölgeden uzaklaşmasına neden olmuştur⁵²⁷. Muhtemelen, Teke-Yömut-Sank Birliği Kalmuklar'ın bu saldırıları karşısında oluşmuştur. Türkmen tarihçiler, bu birliğin "Ruslar tarafından tahrik edilen ve silahlandırılan Kalmuklar karşısında Türkmenler'in haklarını savunduğunu" belirtirler⁵²⁸. Ancak her şeye rağmen Kalmuk baskısı Türkmenler'in göç hareketini daha da hızlandırmışa benzetilmektedir. Özellikle, bu dönemde kalabalık Çovdur boylarının Rusya topraklarına göç ettikleri bilinmektedir. Çovdurlar'ın, göçleri iki aşamaya ayrılmaktadır. Birinci göçte Mangışlak üzerinden Hazar'ın kuzeyi boyunca sulak arazileri takip ederek Astarahan'a kadar yol almışlar ve bu göçe katılan boylar arasında ağırlığı Çovdurlar oluşturmuşlardır. İkinci göç dalgası ise Stavropol'a kadar uzanmıştır. Bu göçe katılan Türkmen boyları arasında İğdirlar, Abdallar ve Hocalar ağırlıktay-

⁵²⁷ A. Beglanov, *Gömlen Akabalar*, s. 8;

⁵²⁸ Ç. Yazlıyev, *Türkmen...*, s. 172-173;

dılar. Astrahan ve Stavropol arazisine gelen Türkmenler burada Rusya'nın kontrolünde yaşamağa mecbur kalmışlardır⁵²⁹. Kalımlıkların harekete geçirdiği bir diğer Türkmen kitlesi ise Uzboyları ile Sarıkamış sahasında oturan Türkmenlerdir⁵³⁰. Buradaki Türkmen Teke, Yomut ve Sarık boyları güney-batı ile kuzey istikametlerinde göçler gerçekleştirmişlerdir.

Bir diğer göç alanı ise Balhan çevresiydi. Muhtemelen yurtlarının diğer Türkmen boyları tarafından ele geçirilmesi sonucunda Balhan'da oturan eski Türkmen kavimleri kendilerine yeni yurtlar aramak zorunda kalmışlardır. XVII. Yüzyılda gerçekleşen Balhan göçleri sonucunda bazı Türkmen boyları Orta Amuderya ile Harezm çevresine gelmişlerdir. Balhan'dan yapılan göçler aralıklarla XVIII. yüzyılda ve hatta bir sonraki yüzyılda da vukua gelmiştir. Bu göçler Orta Amuderya ile Lebab ve Pendi sahalarını kapsamıştır. Göçlere katılan boylar arasında Bayatlar, Alililer, Çendirler, Hıdır liler, Akarlu, İğdırlar, Çovdurlar, Sayatlu, Halaçlar ve Karluklar'ın tarihe mal olan en son kalıntıları kabul edilen Garlıklar yer almışlardır. Amuderya boylarına yapılan bu göçlerin aksi istikametinde de göçler gerçekleşmişti. Bilindiği gibi Türkmenler arasında en kalabalık boylardan birini de Ersarılar oluşturmaktaydı. Bunlar daha ilk dönemlerden beri Amuderya boylarında mesken tutmuşlardı. Ancak bölegede XVII. yüzyıldan itibaren aniden Ersarı nüfusunun arttığı bilinmektedir. Bunun nüfus patlamasının göç yoluyla gerçekleşmiş olduğu muhakkaktır. XVIII. Yüzyılda ise Amuderya boylarına Salur, Sarık boyları da yerleşmeye başladılar. Bunların bazıları buradaki topluluklarla kaynaşarak Türkmen halkının soy köküne katılıkları gibi, bazıları da XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Merv, Yolöten ve Serahs taraflarına taşınmışlardı.

⁵²⁹ A. Begjanov, *Gömilen Akabalar*, s. 8, Ç. Yazlıyev, *Türkmen...*, s. 173;

⁵³⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. H. Yusupov, *Priuzboyskiye turkmenskiye plemena v XIV-XV vv*, Aşhabat 1975;

XVII. Yüzyılda Uzboy ve Sarıkamış taraflarında barınan son Türkmen kitleleri de yerlerini terketmeye başladılar. Göçün nedeni kuraklık ve ziraat için gereken suyun bulunmaması gösterilmektedir. Türkmenler'in bu gruplarının daha çok yerleşik yaşama bağlı oldukları kabul edilebilir. Nitekim, bazı kaynaklar bu göçleri Türkmen tarihinin en önemli göçü olarak kabul ederler. Güney ve kuzey yönlerinde dağılan Uzboyu ve Sarıkamış'taki Türkmenler bu göçünün topluca gerçekleştiği söylenmektedir⁵³¹.

XVIII. Yüzyılın ortalarından itibaren Türkmenistan sahasında boyların şekillenmesi tamamlanmaya başlamıştır. Bu dönemde artık her boy bağımsız olarak kendi yönetiminden sorumluydu. Bu dönemlerde Türkmenler arasında eski büyük boyların yerini yenileri almış ve kendilerine katılımlarla nüfuslarını daha da genişletmişlerdir. Ersarı, Teke, Yomut, Sarık, Alili, Abdal gibi boylar Türkmen boylarının en kalabalığı ve güçlüsüydü.

XVII. Yüzyılın sonlarından itibaren kalabalık Teke boyları Güney Türkmenistan sahasına inmeye başladılar. Geri kalan Teke boyları ise önce Amuderya boylarına, ardından da biraz daha orta kısımlarına yerleştiler. XVIII. Yüzyılda bu bölgedeki en kalabalık Teke kitlesinin Murgab'ta oturduğu görülüyor. Bu göçler sırasında Tekeler'in planlı hareket ettiği ve başlarında da Sultanyaz Han ile Kara Balhan Han'ın bulunduğu kesindir. Bazı Teke grupları ise daha da öteye gittiler. Afganistan'ın Akçaşabırgan ve Belh bölgeleri bir anda Tekeler'le dolmuştu. XVII-XVIII. Yüzyılların kesişmesinde Güney Türkmenistan'a gelen diğer Teke gruplarının başında ise Keymür Kör adlı bir han liderlik etmekteydi. 1720 yılında Keymür Kör başkanlığındaki bu Teke boyları Pavar, Kızıl-Arvat üzerinden Ahal bölgesine⁵³² ilerlediler. Bu göçler kısa süre sonra İran'da-

⁵³¹ Ç. Yazlıyev, *Türkmen...*, s. 173;

⁵³² Ahal Tekleri ve diğer Türkmen boyları hakkında bkz. K. Atayev, *Hozyaystvo i etničeskaya istoriya Turkmen Ahala*, Aşhabat-Moskova 1968;

ki Türk hanedanlık Afsarlar'ın rahatsızlığına neden olmuş ve Nadir Şah'ın başkanlığın bu bölgelere seferler düzenlenmiştir. Kaynaklar Nadir Şah'a karşı Keymür Kör Han'la Yemreli Türkmenlerinden Uğurlu Han'ın ilişkilerinden söz etmektedir⁵³³.

Ahal, XVII. yüzyıldan itibaren Türkmenistan'ın merkezi bölgesi konumunu kazanmaya başlamıştır. Aslında coğrafya gereken doğal verimlilikten yoksundur. Buna rağmen eskiden beri bölge bu çöl ve kurak bölgenin en ömenli insanlık merkezi olmuştur. Ahal aynı zamanda eski ve yeni bir çok insan kimliğini bir arada barındıran Türkmenistan'ın nadir bölgelerindendir⁵³⁴. XVII. Yüzyıla kadar çeşitli etnik gruplardan toplulukların barındığı Ahal'da yapılan göçler sonucunda Tekeler'in yerel nüfus yapısını etkilediği gözlemlenmektedir. Daha önce Hive Hanlığının baskısı ve Etrek çevresindeki yer değiştirmeler sonucunda Ahal'a Mehrinliler, Karadaşlı – Yazır, Alililer, Yemreli ve Göklen gibi boylar gelip yerleşmişlerdir. Burada daha öncesinden yurt tutmuş Mürçeli, Sünçeli, Nohurlu, Anaulu (Ana Evli) gibi boylarda barınmaktaydılar. Ahal'ın belli bölgelerinde eski Türk grublar yanında Kürtler de oturmaktaydılar. Burada sözü edilen Kürt kavimlerinin Türkler'den bir boy olup Horasan bölgesinden belli dönemlerde etkin olmuş bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Ahal çevresinde bazı İran kimlikli grupların da bulunduğu kesindir. Yani, Tekeler bölgeye geldiklerinde Ahal çevresinde yerleşmiş Türk ve gayri Türk gruplar barınmaktaydılar. Teke göçleri aslında Ahal'da bir kaynaşmaya neden olmuştur. Bu kaynaşma daha sonra Türkmen ulusunun kimliğini de olumlu ölçüde etkilemiştir. Ancak doğal bakımdan göçebe hayat için pek istenileni veremeyen

⁵³³ Bu konuda en geniş biligi XVIII. Yüzyıl İran tarihçisi Muhammed Kazım'ın *Name-yi Alem Ara-yi Nadir* adlı eserinde yer alınmaktadır. bkz. O. Amantiev, *Türkmenistan i türkmeni v pervoy polovine XVIII v*, Aşhabat 1980, s. 27-29;

⁵³⁴ K. Nurmuhammedov, *Etničeskaya istoriya i hozyastvi turkmenskogo nasele-niya ahala v XVIII-XIX vv*, M. 1962;

Ahal bölgesi bu kadar kavmi barıncılmak gibi bir lükse sahip değildir. Doğal olarak Tekeler'in gelişinden sonra bazı boylara mensup grupların buradan ayrıldıkları olmuştur. Mehreli, Alili ve Karadaşı gibi boyların tekrar Hive taraflarına göç ettikleri bilinmektedir. Ahal bölgesel olarak İran ve Hive'nin sık sık baskı ve saldırılarına maruz kalan bir alanda yer almaktaydı. Her ne kadar Tekeler, bölgede barınan Yemreli, Alili ve diğer boylarla ittifak oluşturup bu saldırıları önlemeye çalışmışlarsa da, zaman zaman Hive hanlarının bölgedeki nüfusun zorla yer değiştirmesini de engelleyememişlerdir. Ahal'dan Hive topraklarına zorla göç ettirilen bazı boylar han arazilerinde yerleştirilerek saray lehine çalıştırılmaktaydılar. Bölgenin kuraklık dönemlerinde yeterli su kaynaklarının olmaması buradaki Tekeler'in bir kısmının Etek-Tecen taraflarına göç etmesine neden olmuştur. Ancak XVII. yüzyılda Türkmenistan sahasırfın Türkmenler açısından en önemli iki bölgesi olarak Ahal ve Merv Türkmen şehir yaşamının da ilk örneklerini ortaya çıkartmışlardır.

Mangışlak üzerinden boy boy, kabile kabile çevreye dağılan Türkmen gruplarının bu eski Salur yurdunda barınan son kısımları da XVII. yüzyıldan itibaren bölgeyi terk etmeye başladılar. Bunun en önemli nedeni Mangışlak üzerinde yoğunlaşan saldırılardı. Daha önce sadece Kalmuklar'la uğraşan Mangışlak Türkmenleri düşmanları arasında Kazak Cuzlarının ve Nogalar'ın da dahil olması üzerine, nüfus bakımından sayılarının da azalması dolayısıyla bölgeyi tamamen boşaltmak zorunda kaldılar. Mangışlak'ta oturan Çovdur, Ersarı ve Sarık boylarının ana kitlesi Üst Yurt, Harezin çevresine ve Gürgenç taraflarına taşınmışlardı. Ancak, bu Mangışlak'ın Türkmenler tarafından tamamen boşaltıldığı anlamına gelmemelidir. Nitekim, Salur yurdunun torunları buradaki varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler. Ersarılar'ın Kızılayak adlı bir boyu ise bu göçler sırasında Ahal'a gelmiş ve burada şekillenen Türkmen etnik mozaiki içinde yerlerini almışlardır. 1640 yıllarında Durun sahasında da bir Ersarı boyuna rastlanmaktadır.

Türkmenistan'ın Hazar denizi yakınlarında da bazı boylar yerleşmişlerdi. Hocalı, Şıhlı, Çovdur, Abdal, Ersarı gibi boyların XVII. yüzyıldan itibaren buralarda oturduğu görülüyor.

Bu söylenenlerden anlaşılan, XVI. yüzyıldan itibaren Moğol ve devamından gelen diğer istilâ yükünü üzerinden atan Türkmenistan bölgesi tekrar Türkmen boyları tarafından yurt edinmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda da Türkmenistan ulus yapısını oluşturacak boylar araziye göçleri ve yerleşmeleri gerçekleşmiştir. Ancak Türkmenistan'a gelen göçler hemen hemen aynı etnik kimliği taşımışlardır. Aralarında bazı küçük farklı etnik kimliğe sahip boyların olmasına rağmen Türkmenistan topraklarındaki Türkler genelde Mangışlak arazisinden dalgalar halinde çevreye yayılan Türkmen kitlesinin bir parçası olmuşlardır. Tabii Türkmen göçleri sırasında burada yaşayan farklı kesimlerden yerleşik veya değil gruplar da bulunuyorlardı. Ancak onlar kısa süre sonra gelenlerle kaynaşp hızla Türkmenleşmişlerdir. İran kökenli Tacik, Fars ve Beluç boyları ise uzun süre farklılıklarını hissettirseler de bu kaynaşmaya daha fazla direnememişlerdir. XVI-XVII. Yüzyıldan Türkmenistan'da meydana gelen bu etnik değişimlerin kültürel anlamda da büyük yankıları olmuştur. Bölgede Türkmen edebiyatının en güzel örnekleri bu dönemle gelişmiştir. Ayrıca Türkmen dili kendi saflığını korumayı başarmış ve Türk dilleri arasında Oğuz dil gruplarının en güzel diyalekti olarak anlamını muhafaza etmiştir.

II. KISIM

TÜRKMEN ULUSUNUN OLUŞUMU

III. BÖLÜM

Türkmen Sahasının Coğrafi Yapısı ve XIX. Yüzyılda Türkmen Nüfusu

XIX. Yüzyılda Türkmenistan'ın Coğrafyası

Türkmenistan Cumhuriyeti 488.100 km² toprak sahasına ve 6 milyon nüfusa sahiptir.⁵³⁵ Batıdan Hazar Denizi, güneyden İran ve Afganistan, doğu ve kuzey-doğudan Özbekistan, kuzeyden ise Kazakistan'la komşudur. Deniz vasıtasıyla Azerbaycan, Rusya ve İran'la bire bir ilişkisi bulunmaktadır. Bugünkü coğrafi tanımlanmaya göre, ülke esasında iki kısma ayrılıyor: 350.000 km²'lik bir alanı işgal eden Karakum Çölü'nün bulunduğu çöl bölgesi ve Köpet Dağı ciekleri, Murgap, orta ve aşağı Amuderya'yı içine alan vaha bölgesi. Tanımı yapılan bu bölge için Türkmenistan ismi ilk defa 1924 yılında Türkmenistan SSC'nin kurulmasıyla kullanılmaya başlanmıştır.⁵³⁶ Bu nedenle XIX. yüzyıl Türkme-

⁵³⁵ N. Devlet, *Çağdaş Türkiler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi ek cilti, İstanbul 1993, s. 354-355; 2000 yılının yaz aylarında Türkmenistan medyasında yer alan bir habere göre, ülkenin nüfusu 5 milyonu geride bıraktı. 5 milyonuncu çocuğa da Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın kararıyla ödül verilmiştir. 2003 yılında ise bu sayının 6 milyonu bulduğu söylenmektedir.

⁵³⁶ *İstoriya SSSR*, Moskva 1976, s.284-285.

nistan'ından bahsedeceksek, bölge için bu dönemde geçerli olan isimler kullanmak zorundayız.

Rusya Merkez Devlet Arşivi'nde bulunan, XIX. yüzyıl Türkmenistan tarihini belgeleyen çok sayıda resmi devlet vesikalarında genelde bölge için "Türkmen" ismi kullanılmaktadır. 1741 yılında coğrafya uzmanı İvan Muravin tarafından hazırlanan bir haritada Amuderya'nın aşağısında yer alan topraklar sınır ayrımı yapılmadan "Truhmen" olarak tanıtılmaktadır.⁵³⁷ 1816 yılında hazırlanmış bir haritada ise Türkmen topraklarının sınırları da çizilmiştir, fakat sıkça hata bulunmaktadır. Bu haritada, var olmayan çok sayıda nehir gösterilmiştir. Balhan körfezine dökülen Tecen nehrinin sahilinde ise Serahs, Kelat, Bagvace, Abiverd yerleşim alanları; Sumbar ve Etrek nehrinin sahil kenarlarında ise Habuşan (Koçan), Durun, Hurman-Kala vs. gösterilmiştir.⁵³⁸ 1781-1782 yıllarında Graf Voynoviç'in liderlik ettiği komisyonun hazırladığı haritadaki bazı yerler son 2-3 asırda değişikliğe uğramıştır⁵³⁹

Resmi kayıtların dışında yer alan bilgilerin dışında, XIX. yüzyıl da çeşitli nedenlerden dolayı bölgeye gezi düzenleyen, A. Borns⁵⁴⁰, Benevini Florio⁵⁴¹ ve diğerlerinin eserlerinde kuzey-doğuda Amuderya'dan Hazar Denizi'ne kadar, Mankışlak'tan Horasan'a doğru uzanan, içinde geniş Karakum Çölü nü de barındıran sahaya "Türkmen Ülkesi" denilmektedir.

⁵³⁷ TsGVIA Rossiya, fon kantselyarii VUA, dosya 20619.

⁵³⁸ TsGVIA Rossiya, fon kantselyarii VUA, dosya 20647 (harita)

⁵³⁹ Graf Voynoviç liderliğindeki komisyonun elde ettiği bulgular, *Istoričeskij jurnal ekspeditsii graf Voynoviça (1781-1782 gg.)* Moskva 1809, olarak yayınlanmıştır. Komisyon tarafından hazırlanan harita için bkz. TsGVIA Rossiya, fon VUA, dosya 20666, varak 2 (harita); dosya 21221, varak 1.

⁵⁴⁰ *Putešestviye v Buhary leytenantı Ost-İndskoy kompaneyksoy slujbi Aleksandra Bornsı v 1831, 1832 i 1833 gg.*, kısım 1-3, Moskva 1850, kısım 3, s. 156-157.

⁵⁴¹ F. Beneveni, *Pisıma i dnevniki*, ZIRGO, IX. kitap, SPb.. 1853, s. 380.

XIX. yüzyılın ortalarında Türkmenler üzerine yaptığı parlak çalışmalarıyla dikkat çeken K. Bode'nin tanımlaması, daha çok Türkmen boylarının nüfus olarak dağıldığı sahalara göre ayarlanmıştır. Örneğin, K. Bode, Elburus dağı eteklerinde oturan Türkmenleri göz önüne alarak Kuzey İran bölgesini de Türkmen coğrafyası içine almaktadır.⁵⁴² Burada dikkati çeken en önemli husus, ister Rus devlet kayıtlarında, ister hususi yapıtlarda bölgenin bir tek isimle, "Türkmen" adıyla tanıtılmasıdır.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Türkmenler arasında sınırları belirlenmiş bir toprak sahası, yeni ülke bilincinin olduğu tartışmalıdır. Ama yerel kaynaklar, yani Türkmen divan edebiyatında yer alan edebi parçalara bakılırsa Türkmenler için ülke bilincinin varlığı şüphe içermezdir. Gelmiş geçmiş en büyük Türkmen şairi olarak kabul edilen Mahtımkulu'nun "Türkmenin" isimli şiiri, adeta Türkmen ülkesinin coğrafi sınırlarını çizmektedir. Dörtlük tarzında yazılmış şiir şöyle başlar:

Ceyhun ile Bahr-ı Hazar arası,

Çöl üstünden eser yeli Türkmenin.⁵⁴³

1842 yılında İ. Danilevskiy, Türkmen ülkesini ana hatlarıyla şöyle tanıtmaktadır: Hazar Denizi ile Amu-Derya arasında kalan geniş saha Türkmen topraklarıdır.⁵⁴⁴ İ. Danilevskiy'in bu tanımına, Hive hanlığı döneminde kaleme alınmış edebi eserler kaynaklık etmektedir.⁵⁴⁵

⁵⁴² K. Bode, *Očerki turkmenskoy zemli i yugovostočnego priberjya Kaspiyskogo morya*, "Oteçestvenniye zapiski", 1856, VIII. kitap, s. 59; Aynı respit, İ. O. Simoniç'te de bulunmaktadır. Bkz. *Vospominaniya polnomočnogo ministra, 1832-1838 gg.*, Moskva 1967, s. 110.

⁵⁴³ Magııngulı, *Saylanan Eserler*, Aşgabat 1957, s. 38.

⁵⁴⁴ İ. Danilevskiy, *Opisaniye Hivinskogo hanstva*, ZİRGO, V.kitap, SPb.. 1851, s. 62-139.

⁵⁴⁵ M. Annanepesov, *a. g. e.*, s. 36.

İran kaynaklarında da bölge için genel anlamda "Türkmen" ismi kullanılmaktadır. Afşarlar döneminin vak'anüvislerinden olan Muhammed Kazım *Nâme-i alem-ârâ-i Nadirî* adlı eserinde Merv ve Türkmen-kala denilen bölgelerin yukarısında kalan toprakları, Türkmenlerin oturdukları ülke olarak tanıtıyor. Muhammed Kazım'a göre, Merv, Türkmenler'in en büyük şehirlerinden biridir.⁵⁴⁶

Türkmenistan'ın Rusya tarafından işgali tamamlandıktan sonra, Çarlık idaresi bölgeye Hazar Ötesi Gubernatörlüğü idari ismini verdi. Bu tarihten sonra Türkmen adı genelde topluluk ismi olarak anılıyordu. Dolayısıyla, Rus istilasına kadar bölgenin "Türkmen ülkesi" olarak tanıtıldığı bilinmektedir. Bu hususta yerli, Rus ve Fars kaynaklar ittifak etmektedirler.

Coğrafi olarak XIX. yüzyılda Türkmen ülkesi şu bölgelere ayrılıyordu: Amuderya bölgesi, Merv vahası, Tecen ve Serahs, Ahal ve Etek, Güneydoğu ve Güney Türkmenistan, Merkez Türkmen toprakları, Mangışlak ve Üstyurt.⁵⁴⁷

Amuderya Bölesi

Klasik edebiyat kaynaklarında ve gezi raporlarında Amuderya bölgesi Türkmen topraklarında yoğun olarak Ersarı boylarının oturduğu bilinmektedir.⁵⁴⁸ Rus ve Türkmen tarihçileri bu bölgeyi Amuderya'nın Orta Kısımı olarak tanımlamaktadırlar.⁵⁴⁹ Oldukça verimli bir arazi olan Amuderya bölgesi, Türkmen ülkesinin suyu bol olan ve tarım kadar hayvancılık alanında da en başta gelmektedir. Nehir her yaz Afganistan'ın kuzeyinde yer alan dağlardan alıp getirdiği bol miktarda kar ve yağış suyu ile Özbekistan ve Türkme-

⁵⁴⁶ Muhammed Kazım, *Name-ye alam-ârâ-yi Nadirî*, s. 48-49.

⁵⁴⁷ M. Annanepesov, *a. g. e.*, s. 40-73.

⁵⁴⁸ Seydi, *Saylanan goşgular*, Aşgabat, 1959, s. 16; Vamberi, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s. 116.

⁵⁴⁹ M. Annanepesov, *a. g. e.*, s. 40.

nistan'ın geniş toprak sahasını sular altında bırakıyordu. İlkbaharın ortalarına doğru dinen su baskınları eski akarına çekildiğinde nemle kaplı alan tarım sahası olarak işletilmekteydi. İsmi günümüzde olduğu gibi, o dönemde de zaman zaman Lebap olarak anılan bölge ziraat olarak Türkmenistan'ın en verimli sahasıydı. Tarıma elverişli olması bakımından bölgede büyük yerleşik alanlar oluşturulmuştu. Küçük feodal tipi bir yapılanmanın gözlendiği Lebap bölgesinde toprağın sahibi toprak ağası beyler, bir diğer anlamda feodallardı. Kaynaklarımız, XVIII-XIX. yüzyılda Lebap'ta gelişmiş bir sulama teknolojisinin varlığından haber vermektedirler. Başlıca tarım ürünü olarak buğdayın yetiştirildiği topraklarda arpa, pamuk gibi bitkiler de ekilmekteydi. Elde edilen gelir, daha ziyade Özbekistan'ın ticari bakımından olağanüstü zenginlikler içeren belli başlı şehirlerine transfer ediliyordu. Üretimdeki gelişimi korumak, şehir ve köylerin su ihtiyacını gidermek için Lebap bölgesinde genelde kuyu sularından yararlanılıyordu. Bu kuyu suları o kadar ünlüydü ki XVIII. yüzyıl divan edebiyatına bile konu olmuştur.⁵⁵⁰ Yerliler arasında ismi "cıkır" olan bu özel sulama tesisatı Amuderya bölgesinde oldukça yaygındır. Bu kuyuların bir zamanlar, şimdiki petrol kuyuları kadar değerli olduğunu da belirtmek gerekir. Öyle ki, her kuyu bir sahipkânın idaresinde bulunuyordu.⁵⁵¹ Yazın sularını kuran, kışında buzlarla kaplanan, faaliyetini ancak ilk ve sonbaharlarda gerçekleştiren sayılı küçük nehirleri bulunan Amuderya bölgesinde Burdalıka, Hocambaz ve Mukrı bölgeleri nehre sahip ender yerleşim alanlarıdır.⁵⁵² Güney kısımlarına göre yazı pek sıcak

550 XVIII. yüzyıl Türkmen şairlerinden Andalıp bir şiirinde şöyle diyor:
Kim ki bilmez bu cıkırın lezzetin hayvan erür,
Telmurıp olursa suv diyip, ahmagu-nadan erür.
Taşnasa suv yer üçin, işimiz mün efgan erür...
Buz kibi uftalardan derdine derman cıkır. Bkz. *Türkmen poeziyasının antologiyası*, Aşgabat 1958, s. 257-258.

551 TsGA TR, fon 616, bölüm 1, dosya 70, varak 34.

olmayan, kışı da Amul bölgesine göre pek fırtınalı geçmeyen bölgenin insanları doğanın lütfundan olsa gerek güneyli boydaşlarına göre daha açık tenliyidiler. Yerleşiklik yanında göçebe hayat olanca parlaklığı ile bütün bir asır boyunca Amuderya bölgesinde hiç dinmemiştir. Nehrin donduğu pek nadir oluyordu. Donma hadisesi bile zamanla ulaşım açısından işe yaramaktaydı. Ama, bu Rus işgaline kadar Türkmenler için arzu edilir bir durum olmamıştır. Çünkü, Özbek hanlıklarının saldırıları genelde suların donduğu dönemlere rastlamaktaydı. Kısacası doğal zenginlikleri bakımından Amuderya sahası Türkmen ülkesinin baştacısı sayılıyordu.

XIX. yüzyılın 70'li yıllarında Lebap bölgesinde oturan Ersarılar'ın elindeki sulanmış ekin sahaları 107 bin tanapı buluyordu. 2.5 tanapın bir desyatine eşit olduğunu kabul edersek bu 45-50 bin desyatinlik* bir ekin alanı demektir. ⁵⁵³

Marı Bölgesi

XIX. yüzyılda Merv eski bir tarihin sonbaharını canlandırıyor-
du. Şehir, o dönem için pek de dağınık olmayan ihtişamın sessiz güzelliğini aksettiriyordu. Güneyden kopup gelen zamansız saldırılar bütün bir yüzyıl dinmedi. Horasan'da Safevi fütuhatının bekçisi olan komutanların yerini Afşarlar, daha geç vakitlerde ise Kaçarlar alarak, Merv'e sık sık önemini hatırlatmaktaydılar. Bu işgal sendromu Rusların nihaî zaferleriyle kapandı ise de Merv uzun bir dönem eski karanlık dünyasını üzerinden söküp atamadı. Merv şehri Marı bölgesinin bir başkenti konumundadır. Belh'den gelip İran'a ve Lebap'a doğru uzanan eski kervan yolu çapulcuların ne-

⁵⁵² M. Annanepesov, *a. g. e.*, s. 41.

* Desyatin-metre sistemine geçilmeden önce Rusya'da 1,09 hektara eşit olan toprak ölçü birimi, *Bolşoy Russko-Turkmenskiy Slovar*, Moskova 1986, s. 264.

⁵⁵³ M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihından matcrialler*, Aşgabat 1995, s. 94-95.

zaretinde olsa da ticaret için vazgeçilmez olduğunu bu dönemde de korumuştur. Horasan'a ulaşımında Merv eşsiz bir kale konumundaydı. Eskiden beri gelen şehircilik konumu şehir ve civarını yerleşik hayata müsait kılmıştır. Şehir nüfusu ticareti, şehir civarındakiler de ziraatı esas meslek olarak edinmişlerdi. Kaynaklar XIX. yüzyılın 60-70'li yıllarına kadar Marı bölgesinde ziraatle geçen canlı bir hayatın yaşandığını kaydetmektedirler.⁵⁵⁴ 1843 yılında Hive'ye gelen Rus gözlemcisi G. İ. Danilevskiy'e göre, Marı bölgesinin tarım kadar hayvancılık için de en zengin topraklardan olduğunu haber veriyor.⁵⁵⁵ Ziraat alanında tarımla birlikte bağcılığın da geliştiği dikkat çekmektedir. O döneme ait bir kaynak şöyle der: Marı bağları çok zengindir. Bağlarda elma, armut, erik, şeftali, nar, içde, dut, üzüm gibi meyveler bulunuyordu. Marı üzümü çok meşhurdur ve birkaç çeşidi mevcuttur. Bunlardan kızıl üzüm, gelin parmak, montı, bidane ve şarap yapımında kullanılan kara üzüm en başlıcalarıdır.⁵⁵⁶

Bölge kuraklık olduğundan dolayı sulama, arklar vasıtasıyla yapılıyordu. Marı'daki en büyük ark Kızıklıbent'tir. 45 varsak uzunluğunda olan Kızıklıbent en büyük su kanalıydı.⁵⁵⁷ Marı'da yazın sıcaklık 40 derecenin üzerinde oluyordu, kışı ise fazla soğuk geçmezdi. Bölge, deniz üzerinden akıp gelen serin havanın, güneyden kopup gelen kuru hava akımlarının etkisinde kalmaktaydı. Rutubet oranının az olduğu bölgede, iklimin etkisi de insanlar üzerinde hissediliyordu. Bölgede oturan Türkmenler hafif siyah tenleriyle kuzeyli soydaşlarından seçiliyordu.

⁵⁵⁴ M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihinden materyaller*, s. 96; Ayrıca bkz. Gulibef de Blokvil, "Çetirnadtsatimesyaçny plen u turkmentsev", *Vsemirny Puteşestvennik*, S. 31-33, 1867, s.18; Henri De Gouliboeuf De Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. R. Akdemir, Ankara 2000, s. 72-75.

⁵⁵⁵ A. Annanepesov, *Türkmenistanın...*, s. 96.

⁵⁵⁶ TsGA TR, fon 127, bölüm 5 "a", N: 7, varak 68 – 91.

⁵⁵⁷ P. M. Lessar, *Yugo-Zapadnaya Turkmeniya*, SPb. 1884, s. 20.

Tecen ve Serahs

Türkmenistan'ın en önemli bölgelerinden olan Tecen ile Serahs diğer bölgelere göre daha küçük bir alanı içine almaktadır. Türkmenistan'a özgü bulunan iklim koşulları burada da kendisini aksettirmektedir. Bölgenin en verimli sahası Tecen nehrinin geçtiği bölgelerdir. Nehir, Amuderya ve Murgap'la birlikte ülkedeki kuraklığın giderilmesinde etkin bir rol oynamaktadır. Bugün hâlâ Tecen nehri, ülkedeki hayatın canlılığını korumasında büyük önem oynamaktadır.

Serahs ise eskiden beri önemli bir üst konumundadır. XV. Yüzyıldan itibaren değişim geçirmeye başlayan bölge yerleşik hayat için vazgeçilmez bir alan olmuştur. XIX. Yüzyılda bölge geniş tarlalarıyla dikkat çekiyor. Ama bunların devamlılığı pek gözlenilmemiştir. Çünkü bölge hep tehdit çanlarının çaldığı bir mekan konumuna sahiptir. Bölgede en çok ekilen bitki buğdaydır. Ayrıca, Serahs ve Tecen köylüleri yüzyıllar boyunca uğraşları sonucunda buğday ve kavnun yeni çeşitlerini de elde edip, üretmişlerdi. Bağcılık pek yaygın olmasa da mevcuttur. ⁵⁵⁸

Ahal ve Etek

Bugünkü Aşabat ve civarını teşkil eden bölgelerde oturan Karadaşlı, Yemreli, Alili, Mehirlı, Nohurlu, Eneveli, Mürçeli, Sünçeli Türkmenleri yerleşik bir hayata sahiptirler. XIX. yüzyılda bölge geniş tarım alanlarıyla dikkat çekiyordu. Bölge çok sayıda küçük nehirlerle kaplıdır: Rudhana veya Rudbar, Gozgansu, Loinsu, Arçın-yan, Deyçe, Çardey, Nourek bunlardan başlıcalarıdır.⁵⁵⁹ Bunların dışında Güllügala, Köne Bavert, Karnava, Çilgez, Buyangala, Kuşlıcar, Goşa depe, Goşagum, Karahan, Gindepe, Atçapan, Yandaklı burun, Domuz çeşme, Novrek çeşme gibi çaylar yer almaktadır. ⁵⁶⁰ Nehirlerin ve çayların her iki sahili ekin sahalarıyla kaplıdır. Etek

⁵⁵⁸ M. Annanepesov, *Türkmenistan Tarihının Materialleri*, s. 98.

⁵⁵⁹ TsGA TR, fon 97, bölüm 1, 1881, dosya 69, varak 66-68.

⁵⁶⁰ M. Annanepesov, *Türkmenistan Tarihının ...*, s. 99.

arazisinde bulunan bu nehir ve çayların yıllık su miktarı oldukça düşüktür ve bazen, yazın artan sıcaklığında kuruyarak kaybolup giderlerdi. Etek'in ekine ayrılmış topraklarında Rus işgaline kadar birkaç çeşit bitki yetiştiriliyordu, istilâdan sonra ise bölgede soğan, erik, elma, üzüm gibi meyva ve bostan ürünleri de üretilmeye başlandı. ⁵⁶¹

Ahal bölgesinin coğrafi konumu da Etek'le aynıdır. Bölge küçük nehirler, dere ve çaylarla kaplıdır. Bölgedeki su ihtiyaçları dağ eteklerinden kaynaklanarak yer altından çıkan sularla temin ediliyordu. Ahal-Teke'de bulunan belli başlı dereler şunlardı; Gernap veya Sekizyap, Gozluk veya Altıyap, Gözbaşı, Karasuv, Aşgabat, Köşi, Pövrize, Gotursuv, Bağır, Seravi, Börme, Durun, Arvaz, Kelteçmar, Sünçe ve diğer kaynak suyundan beslenen çaylar. Bunun dışında o dönemde Ahal-Teke bölgesinde 25'den fazla su kuyusu faaliyet gösteriyordu. ⁵⁶² Dağ eteklerine arpa ve buğday ekiliyordu, su kaynaklarına yakın alanlarda ise meyve ve bostan ürünleri ekiliyordu. Genelde ürünler Temmuz ayında kaldırılıyordu ve bundan sonraki birkaç ay boyunca süren kuraklık sürecinden sonra topraklar tekrar ekine hazırlanıyordu. Ahal ve Etek bölgesinin en zor dönemi Temmuz ile Eylül ayı arası hesap ediliyordu. Bu iki aylık sürede bölgede aşırı sıcaklar yaşanmaktaydı. +50°C'ye kadar çıkan sıcaklık bazen günlerce inmezdi. Bu dönem bir anlamda köylülerin de rahat ettiği devirdi, çünkü göçebelerin akıp gelen saldırısı bir anlamda dinliyordu.

Etek-Gürgen Bölgesi

Günorta-günbatı (güneybatı) Türkmenistan'ı olarak bilinen Etek-Gürgen bölgesi Yonut boylarının esas alanlarından idi. Küçük dağ ve tepelerle kaplı arazi verimi bakımından ihtişamlı idi. Eskiden beri göçebe kavimler için aranan özelliklere sahip bölge-

⁵⁶¹ M. Annanepesov, *Türkmenistan Tarihinin...* , s. 99.

⁵⁶² N. G. Petruseviç, *Türkmeni mejdu starım ruslom Anu-Dari (Uzboyeni)..* , s. 21; M. Annanepesov, *Hozyaystvo türkmen...* , s. 119.

ler bol su ve yeşilliğin arttığı topraklardı. Etrek-Gürgen bu özelliklerden nasibini almıştır. Dağların eteklerinde bulunan su kaynakları civarında küçük ormanlık alanlar nar, elma, armut, şeftali gibi yararlı meyva ağaçlarıyla kaplıydı. Bunun dışında tarıma elverişli alanlara da sahipti. Burada tarım ürünü olarak genelde buğday ve çeşitleri ekiliyordu. ⁵⁶³

Mangışlak

Bir diğer adıyla Balhan olarak bilinen bölge bir yarımada olarak Hazar'ın içine doğru sokuluyor. Hazar Denizi'nin en büyük yarımadası Mangışlak'tır. Daha Selçuklulardan beri bölge Türkmen boylarının vatanı olmuştur. Bugün bölge Kazakistan Cumhuriyeti'nin elinde bulunsa da, XIX. yüzyıl boyunca Türkmen boylarının kalabalık olarak bulunduğu topraktır. Sahillerini denizin tatlı, sert sularının yıkadığı bölge Türkmenistan'ın diğer bölgelerine göre daha ılıman bir iklime sahiptir. Denizden karaya doğru çekilip gelen rüzgârlı hava bölgeye serinlik getirmektedir. Mangışlak, sanki çevresinden koparak ayrılan yeşil bir diyar gibidir. ⁵⁶⁴

XIX. Yüzyılda Türkmen Nüfusu

1897 yılında yapılan Rusya İmparatorluğu genelinde gerçekleştirilen sayıma göre, Türkmenler'in toplam nüfusu 382 487'i aşmamaktaydı. ⁵⁶⁵ Bu, kaynaklarda yer alan ilk resmi veridir. Ama, belli bir istatistik çalışmaya dayanmayan bilgilerin sunduğu rakamlar oldukça farklıdır.

⁵⁶³ Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. M. Annanepesov'un adı geçen kitabında *Zemledenıye v Yugo-Zapadnoy Turkmenii* kısmına, s. 126-133.

⁵⁶⁴ M. Annanepesov, *Hozyaystvo turkmen...*, s. 133-145.

⁵⁶⁵ M. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 362.

1870'lerde Ruslar tarafından Türkmenistan'ın istilâsı gerçekleş-
tikten sonra, yerel kaynaklarda, Rus ve İngiliz bilginlerinin eserle-
rinde Türkmen nüfusu 1 150 000 olarak gösteriliyor. Buna göre,
sayıları 300 bin civarında bulunan Türkmenler İran ve Afganis-
tan'da yaşıyorlardı. Geri kalan 450 bini Buhara ve Hive hanlıkları-
nın topraklarında, 400 000 de Türkmen topraklarında oturuyordu.
⁵⁶⁶ Ülkenin işgalinde büyük rol üstlenen imparatorluğun general-
lerinden Grodekov'un arz ettiği bilgiye göre, işgal sırasında bölge-
de barınan Türkmenlerin sayısı 700 000'i aşıyordu.⁵⁶⁷ Bu ileri ge-
ri bilgileri bir düzine kaynaklar izlemektedir.

1819 yılında Ponamaryev'in liderliğinde Orta Amuderya bölge-
sine gerçekleştirilen bir ekspedisyondan verilerine göre, bu toprak-
larda yaşayan Ersarı Türkmenleri'nin toplam sayısı 100 bin çadırı
aşıyordu.⁵⁶⁸ Ponamaryev ekspedisyondan sunduğu bilgi takribi
bir nitelik içermektedir. 1880'li yıllarda bölgeyi gezen G. S. Kare-
lin, bu rakamı daha gerilere çekiyor. Ona göre, Amu-derya'nın or-
ta akarı boylarında oturan Ersarılar'ın toplam nüfusu 60 bin çadırı
geçmemektedir. ⁵⁶⁹ Bu bilginin de ne kadar tatminkâr olduğu tar-
tışmalıdır. Hemen hemen aynı yıllara denk gelen ve 1870-1880 yıl-
ları arasında bölgede bizzat çalışmalarını sürdüren Kapitan Bı-
kov'un sunduğu veriler daha gerçekçi gibi gözüküyor. Bıkov bölge-
de sadece Türkmenlerin değil, Özbek ve Taciklerin de oturduğun-
dan bahsediyor. Bunların sayılarına gelince, Bıkov'a göre, 23 170
Türkmen, 7 210 Özbek ve 800 Tacik evi bulunuyordu.⁵⁷⁰ Nehir

⁵⁶⁶ M. Saray, *a. g. e.*, s.362.

⁵⁶⁷ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, SPb.. 1883, c.I; s. 40.

⁵⁶⁸ TsGVIA Rossii, fon VUA, dosya 18542 (Tablitsa turkmenskikh pokoleniy).

⁵⁶⁹ G. S. Karelin, *Puteşestviye po Kaspiyskomu moryu, ZIRGO po obşey geografii*, SPb. 1883, s. 423-424.

⁵⁷⁰ Bıkov, *Oçerk dolini Amu-Deri*, Taşkent 1880, s. 14.

boyunca uzanan sahada ise 62 450 Türkmen, 3 240 Özbek ailesi yaşamaktaydı. Ona göre, Afganistan'da 2 bin, Kerki'de 23 300, Çarcev'de ise 34 150 Türkmen evi bulunmaktadır. Bıkov şöyle devam ediyor: benim gözlemlerine göre, Amu-derya akarı boylarında oturanların sayısı 94 bin evi aşmaktadır; bunların sadece 800 Taciklere, 10 bin civarında bulunan evler ise Özbeklere, geri kalan 83,5 bin ev Türkmenler'e aittir. Türkmenler arasında da Ersarılar önde gelmektedir. Onların toplam sayısı 60 bin evdir.⁵⁷¹

1880 yılına ait, Ya. Tairov tarafından hazırlanan resmi bilgilere göre, Ersarıların toplam nüfusu 110 bin çadıra ulaşmaktadır.⁵⁷² Aynı kaynak, Afganistan'ın Ahça ve Şibergan bölgesinde 15 bin çadırılık bir Türkmen boyundan söz etmektedir.⁵⁷³ Bunlara bir de Komarov tarafından yapılan istatistik bilgileri de ekleyebiliriz. Buna göre, Amu-derya boyunca yaşayan Türkmen sayısı 20 bin çadır, Afgan Türkistanı'nda ise 4 282 çadır Türkmen bulunuyor.⁵⁷⁴

Kaynaklarda yer alan Türkmen nüfusu hakkındaki bilgileri bölgelere göre ayırmaya kalkışırsak, Amuderya boylarında Ersarılar'ın yoğunlukta olduğu dikkati çekiyor. Merv veya Marı bölgesinde ise üstünlük Tekeler'in elindeydi. 1842 yılına ait resmi bir Rus belgesinde Merv, Yolatan ve Pend'de barınan 40 bin çadırılık Türkmenin Tekeler, Salırlar, Ersarılar ve Pendler'den oluştuğu kaydedilmektedir.⁵⁷⁵ Alihan-Avarskiy'in verdiği bilgilere ve P. M. Lessar'ın çalışmalarına bakılırsa Merv vadisinde oturan Türkmenler'in 26 bin ça-

⁵⁷¹ Bıkov, *Oçerk dolim Amu-Deri*, s. 18.

⁵⁷² TsGVIA Rossii, fon 400, bölüm 260/910, dosya 60, varak 5.

⁵⁷³ TsGVIA Rossii, fon 400, bölüm 260/910, dosya 60, varak 6.

⁵⁷⁴ A. B. Komarov, *Kratkiye statističeskiye svedeniya o plemenah ersarı obitayuşih na levom beregu Amu-Deri ot pograničnogo s Afganistanom seleniya Rossagi do Çardjuya*, SMA, vıp.25, SPb. , 1887, s. 280.

⁵⁷⁵ TsGVIA Rossii, fon VUA, dosya 19255, varak 45-45.

dır kadar büyük bir kısmını Tekeler teşkil ediyordu.⁵⁷⁶ Marı bölgesinde oturan Sarıklar hakkında ise verilen bilgiler farklıdır: Alihan-Avarskiy'e göre 6 400 çadır, P. M. Lessar'a göre 12 bin çadır, N. N. Muravyev'e göre (1819 yılına ait bilgilere) 20 bin çadırdırlar.⁵⁷⁷ Bunlara Marı'da oturan Ersarı, Salur, Ata, Meceur ve diğer boyları eklemek gerek. Bunların toplam nüfusu 32 400 çadırı aşıyordu.⁵⁷⁸ Böylece, Merv vadisinde toplam 200 bin civarında Türkmen oturmakta, her aile ise ortalama 6-7 kişiydi.⁵⁷⁹

Serahs ve Tecen bölgesinde oturan nüfus daha dağınık ve azdır. Türkmenistan Arşivinde bulunan bir belgeye göre, Tecen'de toplam 17 aul (köy) bulunmakta, burada oturan insanların sayısı ise 13 bine ulaşmaktaydı.⁵⁸⁰ V. V. Bartold, Abulgazi Bahadır Han'a dayanarak bunları Tecen Türkmenleri⁵⁸¹, Muhammed Kazım ise buradaki halkın Yonut, Teke, Ersarı ve Sark⁵⁸² olduklarını haber veriyor. Şunu da belirtelim ki, Muhammed Kazım'ın bilgisi 28 Şubat 1731 tarihinde Nadir Şah'ın saldırıları dönemine aittir⁵⁸³. Serahs bölgesi ise Salur boylarının egemenliğinde bulunuyordu. N. N. Muravyev, Serahs'ta oturan Salurlar'ın 4 bin çadırdan ibaret olduklarını belirtiyor.⁵⁸⁴ P. M. Lessar ise "Serahs'ta toplam 3 bin çadır"

⁵⁷⁶ P. M. Lessar, *Yugo-Zapadnaya Turkmeniya*, s. 20; TsGVIA Rossii, fon VUA, dosya 18542.

⁵⁷⁷ Alihan – Avarskiy, *Mervskiy oazis i dorogi, veduşkiye k nemu*, s. 32; P. M. Lessar, *Yugo-Zapadnaya Turkmeniya*, s. 20.

⁵⁷⁸ Alihan – Avarskiy, *Mervskiy oazis i dorogi, veduşkiye k nemu*, s. 32.

⁵⁷⁹ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen v XVIII-XIX vv.*, s. 48, dipnot 92.

⁵⁸⁰ TsGA TR, fon 1, bölüm 2, dosya 7732, varak 10-10 ob.

⁵⁸¹ V.V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda, Soçineniye*, c.II, kısım 1, s. 610.

⁵⁸² Muhammed Kazım, *a. g. e.*, s. 118-119.

⁵⁸³ MITT, c. II, s. 134.

⁵⁸⁴ TsGVIA Rossii, fon VUA, dosya 18542 (Tablitsa turkmenskih pokoleniy).

Türkmen yaşamaktadır⁵⁸⁵ gibi kısa bir açıklamada bulunmuştur. Müellif, Salurların sayılarının azaldığını söylüyor.⁵⁸⁶

Türkmen nüfusunun kalabalık bir bölümü de Ahal-Teke ve Etek bölgesinde barınmaktaydı. Bunlar, sonradan başkent olacak Aşkabat'ın çevresini sarıp sarmalamışlardı. 1881 yılına ait resmi kaynakta Etek'te 7 bin nüfusun (1400 çadır kadar) oturduğu söyleniliyor.⁵⁸⁷ F. K. Maksimoviç çalışmasında general Spolatbog'un verdiği bilgileri aktarıyor. Buna göre 1881 yılında Ahal'daki Teke Türkmenler'inin sayısı 18 bin çadırıdır.⁵⁸⁸ Oysa, aynı döneme ait bir belgede Ahal'da oturan Tekeler'in sayısı 32 bin çadır olarak gösterilmektedir.⁵⁸⁹ N. N. Muravyev, Tekeler'in 50 bin çadır, A. Boms 40 bin çadır, G. S. Karelin 45 bin çadır, Vamberi ise en yüksek rakamı 60 bin çadırı vermektedir.⁵⁹⁰ 1879 yılına ait bilgilere göre, Tekeler'in sayısı 75 bin çadıra ulaşıyordu, toplam insan sayısı ise 375 bin kadardır. Bunlardan 30 bin kadarı Ahal'da, 45 bin çadır ise Merv'de oturmaktaydı.⁵⁹¹ Bu sayıyı gözönüne alırsak 1879 yılında sadece Teke boylarının sayısı 1897 yılındaki resmi verilerde gösterilen Türkmenler'in toplam sayısı kadardır. Eğer bu doğru ise geri kalan Türkmenler'in işgal sırasında katliama maruz kaldığı söylenecektir ki, bu da besbelli büyük bir abartı olurdu.

1819 yılında Türkmenistan'a bir gezi düzenleyen N. N. Muravyev'e göre, Hazar çevresinde 21 350 çadır kadar bir Yomut toplulu-

⁵⁸⁵ P. M. Lessar, *Yugo-Zapadnaya Turkm:eniya* , s. 30-31.

⁵⁸⁶ P. M. Lessar, *Yugo-Zapadnaya Turkmeniya* , s. 33.

⁵⁸⁷ TsGA TR, fon 97, bölüm 2, dosya 69, varak 68 ob.

⁵⁸⁸ F. K. Maksimoviç, *Sotsialno - ekonomicheskiy stroy...* , s. 11-12.

⁵⁸⁹ TsGA TR, fon 1, bölüm 2, dosya 5159, varak 76.

⁵⁹⁰ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen..* , s. 57.

⁵⁹¹ *Rossiya i Turkmeniya v XIX v.*, Sbomik arhivnih dokumentov, Aşhabad 1946, s. 106.

ğu oturuyordu.⁵⁹² Yine, Muravyev'in arz ettiği bilgilere göre, Güneybatı ve Batı Türkmen topraklarında kendilerine yurt bulmuş Yangak, Senrik, Har, Şor, Kerrig, Baidur (Bayındır), Kara-Balkan, Gerkez(Çerkez), Kan, Kızıl, Sovıanlı, Erkekli, Pıtır ve Gışık boylarının toplam sayısı 45 bin çadır kadardır.⁵⁹³ K. Bode, bölgede 12 bin çadır Göklen Türkmenleri'nin barındığını söyler.⁵⁹⁴ 1850 yılında Etrek ve Gürgen'de oturan Göklen Türkmenleri'nin 2,5 bin çadırı geçmediği, yine kaynaklarca belirtiliyor.⁵⁹⁵ G. S. Karelin, 1836 yılında Hazar civarı topraklarda oturan Yomutlar'ın 180 bin kadar olduğunu belirtmektedir.⁵⁹⁶ I. Stebnitskiy, 1870 yılında Yomutların 16 bin çadırının Çomrılara, 12 bin çadırının Çarvılara ayrıldığını yazıyor.⁵⁹⁷ 1836 yılına ait bir diğer bilgi ise 20777 çadırlık Yomut nüfusundan söz etmektedir.⁵⁹⁸ Rakamların çeşitliliği bizde sadece şöyle bir kanaat oluşturmaktadır; XIX. yüzyılda Türkmenler arasında Yomutlar'ın nüfusu inkâr edilmeyecek düzeyde kalabalıktır.

Buradan Kuzey Türkmenistan topraklarına atladığımız zaman yine ağırlıklı olarak Yomutlar'ın yoğun olduklarına şahit oluyoruz. M. Annanepesov, kaynaklarda yer alan bilgileri toplayarak bu bilgileri aktarmaktadır: Hive hanlığının egemenliğinde sayıları 8 ile 17 bin çadır arasında değişen Yomutlar, yine sayıları 3,5 ile 17 bin çadır arasında gidip gelen Çovdurlar yaşıyorlardı.⁵⁹⁹ Yuri E.Bregel'in sunduğu bilgi-

⁵⁹² TsGVIA Rossii, fon VUA, dosya 18542 (Tablitsa turkmenskikh pokoleniy).

⁵⁹³ TsGVIA Rossii, fon VUA, dosya 18542.

⁵⁹⁴ K. Bode, *O turkmenskikh pokoleniyah yamudah i goklanah*, s. 275.

⁵⁹⁵ K. Bode, *O turkmenskikh pokoleniyah yamudah i goklanah*, s. 275.

⁵⁹⁶ G. S. Karelin, *Putesestviye po Kaspiyskomu moryu*, s. 170.

⁵⁹⁷ I. Stebnitskiy, *Zametki o Turkmenii*, s. 78.

⁵⁹⁸ *Russko-turkmenskiye otnoşeniya*, v XVIII-XIX vv. , Aşhabad 1963, s. 305.

⁵⁹⁹ M. Annanepesov, *Hozhaystvo Turkmenii*, s. 65.

lere göre, Hive hanlığının hakimiyetinde 30-40 bin çadır Türkmen barınıyordu, bunların toplam sayısı 150-200 bin arasındaydı ve bunların yarısını Yomutlar oluşturuyordu. Geri kalanı ise Çovdurlu, Yemreli, Göklen, Karadaşlı, Sakarlı, Alılı ve Atalar'dan ibaretti.⁶⁰⁰

Mangışlak ve Üstyurt'ta da azımsanmayacak güçte Türkmen barınıyordu. 1745 yılına ait bilgilere göre bölgede 1100 çadır Türkmen yaşamaktaydı. Bunların 600 çadırını Deli, 100 çadırını Mengli-hoca, Gurban ve Ogri, 200 çadırını da diğer akraba boy lar teşkil etmekteydi.⁶⁰¹ Bir diğer kaynağa göre, bu 200 çadırılık Türkmen boyu Abtallardı.⁶⁰² Nadir-Şah'ın saldırları sırasında bölgeye gruplar halinde göçler olmuştur. 1740 yılında Amuderya, Belh, Bedehşan, Buhara ve Hive'clen Mangışlak'a 300 bin çadırılık bir göç olmuştur.⁶⁰³ Bu bilginin doğruluğu tartışmalıdır. 1811 yılında Mangışlak'ta 2 300 Çovdur ailesi oturuyordu, 1812 yılında ise 3 600 aile bunlara katılmıştır. Bunlardan 3 100 aileyi Igdır ve Koldaglı, 500 aileyi ise Ersarı boyu teşkil ediyordu.⁶⁰⁴ Aynı dönemde bu boy lar 1835 yılında Mangışlak bölgesine Çovdar, Koldaglı ve 500 ailelik Ersarı topluluğu kopup gelmişti.⁶⁰⁵ G. S. Karelin, Türkmen toplaklarında 195 000 Türkmen çadırının bulunduğunu söyler.⁶⁰⁶

600 Yu. E. Bregel, *Horezmškiye turkmeni v XIX v.*, s. 31.

601 *Russko-turkmenskiye otnoşeniye*, s. 75.

602 *Krasnyy arhiv*, 1939, N: 2, s. 220.

603 *Russko-turkmenskiye otnoşeniye*, s.58-59, 64-65.

604 *a. g. c.*, s. 181-185

605 *Russko-turkmenskiye otnoşeniye*, s. 276-277.

606 G. S. Karelin, *Puteşestviye po Kaspiyskomu moryu*, s. 425.

IV. BÖLÜM

Türkmen Milli Kimliği

XIX. Yüzyılda Türkmen Boyları

XIX. yüzyılda Mangışlak dahil Türkmenistan'da oturan belli başlı Türkmen boyları şunlardı: Teke, Yoinut, Ersarı, Köklen/Göklen, Çovdur, Salur/Salır, Sarık vb. Bu boyların hemen hepsi (Çovclur'lar dışında) Salurlar'dan türemişlerdir. Dolayısıyla, Türkmenistan'ın etkin oluşumunda rol oynamış esas Oğuz-Türkmen boyu Salurlar'dır.

Tekeler

XIX. yüzyılda Türkmen boyları arasında hem nüfus itibariyle, hem de konumları dolayısıyla en büyük boy Tekeler idi⁶⁰⁷. Tekeler hakkında birtakım bilgiler sunan Abulgazi Bahadır Han'a göre, Salurlar arasında Toy Tutmas isimli biri vardı; Teke ve Sarıklar'ın ilk temsilcisi idi.⁶⁰⁸ Bu bilgiye bakılırsa, Tekeler ve Sarıklar Salur boylarındandır. Bazı araştırmacılar bu açıklamayı tatmin edici bulmamaktadırlar. Bunların başında G. İ. Karpov gelmektedir. Müelli-

⁶⁰⁷ Teke ve diğer Türkmen boyları hakkında bkz. M. Saray, "Türkmen İl'i ve Boyları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 13 (A. Z. V. Togan Özel Sayısı), Fasikül 1, Erzurum 1985, s. 265-276.

⁶⁰⁸ A. N. Kononov, *Rodoslovnaya soçineniye*, s. 74.

fin sunduğu bilgilere bakılırsa, daha XVI. yüzyıldan önce XI-XII. yüzyıllarda Teke adını taşıyan bir boydan bahsedilmektedir.⁶⁰⁹ Yeremeyev de aynı görüşü paylaşıyor. Onun çalışmalarına göre, XIII. yüzyılda Asya'nın çeşitli bölgelerinde: Anadolu'da, Harezmi bölgesinde ve Serahs civarında Teke adı altında dolaşan boylar vardı. Bunlar, XI-XII. yüzyıllarda Teke boyundan ayrılmış küçük gruplar olsa gerek.⁶¹⁰ Asanbayev, Kırgız boyları arasında bir Teke boyunun mevcut olduğunu ve Kazakistan'da Teke ismini taşıyan coğrafi isimlerin söz konusu olduğunu hatırlatarak bir önceki araştırmacılar kervanına katılmaktadır.⁶¹¹ En ilginç görüş ise A.Bekmuradov tarafından ortaya atılmıştır. Müellife göre, Tekeler, Hunlar'dan bir boydur, isimleri de Teke (Tukyu?) olmalıdır.⁶¹² Bu görüşe Soltanşa Ataniyazov da katılmaktadır.⁶¹³ Bu bilgiler arasında kesin gibi gözüken Abulgazi Bahadır Han'ın açıklamasıdır.

XVIII. Yüzyıla gelindiğinde Tekeler'in yoğun olarak Ahal bölgesinde oturduklarını görüyoruz. Muhammed Kazım'a göre, Ahal bölgesi Durun, Nisa, Ebiverd, Bami, Behreil, Gök-Tepe, Mehin ve Kozgan gibi önemli kısımlara ayrılmakta ve buralar Tekeler'in elindeydi.⁶¹⁴ Döneme ait mevcut bilgileri biraraya getiren A.Karniyev'in vardığı sonuca göre, Ahal bölgesi Tekeler'in yurdudur, bu dönemde onların başında Ak-hal-işan isimli bir lider bulunuyordu.⁶¹⁵ Bölgenin sadece Tekeler'den ibaret olduğu söylenilemez. M.

⁶⁰⁹ G. I. Karpov, *Turkmenskoye plemya teke*, Aşhabad, TsNB AN TSSR, Rukopis, s. 23, 29.

⁶¹⁰ D. E. Yeremeyev, *Etnogenez turok (proishojdentye i osnovniye stam etniçeskoy istorii)*, Moskva 1971, s. 89.

⁶¹¹ U. Asanbayev – E. Maanayev, *Tarihîy teriminderdin oruşça- kırıgızça sözlüğü*, Frunze 1966, s. 159, 180.

⁶¹² *Yaş kommunist*, 20 Eylül 1985.

⁶¹³ S. Ataniyazov, *Şecere*, s. 198-199.

⁶¹⁴ Muhammed Kazım, *a. g. e.*, s. 36-37.

Annanepesov'un da belirttiği gibi, daha XVIII. yüzyılda Ahal'da Tekeler'le birlikte Yemreli, Karadaşlı, Alili, Nohurlu, Anaulu ve Mürçeli gibi küçük Türkmen boyları da oturmaktalardı.⁶¹⁶ 1717 yılında bölgeye önemli çapta bir Teke göçünün gerçekleştiği bilinmektedir.⁶¹⁷ Bu göçün Kızıl-Arbat üzerinden kopup geldiği sanılıyor. Tekeler'in en yoğun olduğu kısım Ahal'ın Gök-Tepe denilen ilçesiydi.⁶¹⁸ Bölgede boylar arasında zaman zaman vuku bulan mücadelelerde Tekeler çoğu zaman üstün konumda bulunan taraf oluyorlardı. XVIII. Yüzyılın sonlarında Deregeze Tekeleri'nin Gök-Tepe civarında oturan Alileri kaçırdıkları bilinmektedir. Ahal bölgesi uzun bir dönem İran'daki Türk devletlerinin etkisinde kalmıştır. Safeviler, peşinden de Afşarlar'ın saldırıları öncelikli olarak Ahal, Merv bölgelerini hedef almaktaydı. Türkmen boylarının Tekeler'in liderliğinde zaman zaman bir araya gelip bu saldırılara karşı koydukları bilinmektedir. Yine de Nadir Şah'ın dağıtıcı güçleri Türkmen topraklarından rüzgâr gibi geçerek büyük hasarlara neden olmuşlardı. 1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Türkmen boyları nefes almışa benziyorlardı.⁶¹⁹ 1830 yıllarında Tekeler'in Ahal ve Etek üzerinde bariz üstünlükleri söz konusudur. Aynı yıllarda Tekeler'i Özbek Hanlarından Allahkulu Han'la ittifak ettiklerini görüyoruz. Zira Allahkulu Han'ın orduları Bavert kalesini yıkarak, Aliler'in büyük bir kısmını Harezmi'ye göçe zorlamışlardı, Aliler'in Etek'teki ekin alanlarını ise Tekeler'e bırakmıştı.⁶²⁰ XIX.

⁶¹⁵ A. Karnyev, *Turkmenskiye plemena v pervoy polovine XIX v. i ih borbu protiv agressii sosednih feodalnih gosudarstv*, Moskva 1947, s. 15.

⁶¹⁶ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen...*, s. 52.

⁶¹⁷ *Oçetki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv.*, Aşhabad 1954, s. 282.

⁶¹⁸ A. Sanıyloviç, *Iz turkmenskoy starini*, ZIRGO po otdeleniyu etnografii, c. 34, 1909, s. 563.

⁶¹⁹ M. Annanepesov, *Turkmenistanın Tarihinden Materialler*, s. 82.

⁶²⁰ *MITT*, c. 2, s. 457-458.

Yüzyılın ilk dönemlerinde Tekeler'in Artık, Govşut, Duşak, Hoca-metkale, Mene ovalarına sahip olduklarını; Alililer'in Kürenkala'da; Mahtunlar, Hocalar ve Şıhlar'ın Kozkankala, Maktumkala, Hoca-kala ve Muncuklu eli bölgesinde barındıkları bilinmektedir. Tekeler'in bölgedeki üstün konumu Rus işgaline kadar sürmüştü. Gök-tepe savaşları öncesinde Ahal'la 32 bin kadar... çadır vardı. Gök-tepe savaşı sonrasında bölgede sadece 18 bin ev kadar Teke'nin yaşadığı biliniyor.⁶²¹ Tekeler sadece Ahal'da değil Türkmenistan'ın çeşitli bölgelerinde de iskân tutmuşlardı. Serahs, Tecen, Kızılbat, Mangışlak bölgesinde Teke gruplarının barındığı sözkonusudur. Ama bunlar Ahal'daki kadar güçlü ve nüfus itibariyle üstün konumda değillerdi.

Tekeler'in genelde büyük bir çoğunluğu göçebe hayat yaşarlardı. XIX. Yüzyıldan itibaren Tekelere ait yerleşim alanları, ekin tarlaları, üzüm bağlarının bulunması bunların yavaş yavaş yerleşik hayata geçtiklerini göstermektedir. Tekeler'in yerleşik hayatı tercihlerindeki en büyük etken olarak göç edecek toprak alanlarının daralması ve göçler sırasında büyük güçlüklerle karşılaştıkları gösterilmektedir.⁶²²

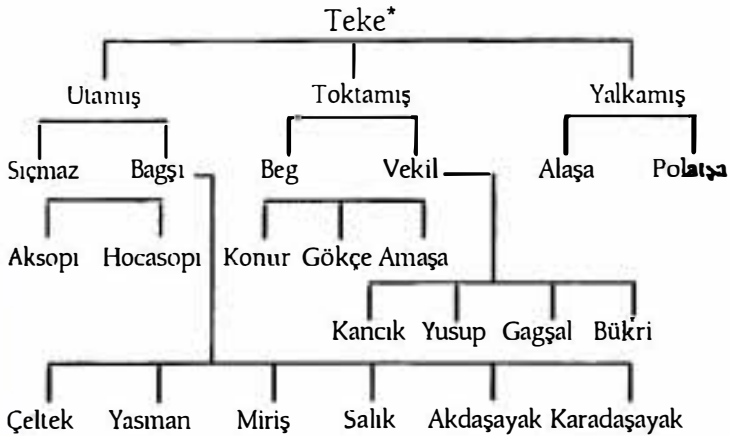
Türkmen boyları arasında üç büyük boydan birinci olarak gösterilen Tekeler: Utamış, Toktamış ve Yalkamış olarak üç büyük kola ayrılıyorlardı. XIX. Yüzyıla gelindiğinde Utamışlar: Sıçmaz ve Bakşı; Toktamışlar: Bey ve Vekil; Yalkamışlar ise Alaşa ve Polatşa gibi seçilen boylarla temsil ediliyorlardı.⁶²³ Her boy küçük obalara, obalar da tirelere (kabilelere) ayrılmaktaydı (Bkz. Tablo 1). Türkmenistan tarihi hakkında en zengin bilgilerin bulunduğu Rus kayıtlarından biri olan *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti* [Hazar Ötesi'ne Ba-

⁶²¹ F. K. Maksimoviç, *Sotsialno-ekonomičeskiy stroy.*, s. 11-12.

⁶²² MITT, c. 2, s. 457-458.

⁶²³ G. I. Karpov, *Etničeskiy sostav turkmen*, Aşhabad, 1942, s. 23; T. A. Jclanko, *Očerki istotirčeskoj etnografii karakalpakov, Rodoplemennaya struktura i rasseleniye v XIX-naçale XX v.*, Moskva-Leningrad 1950, s. 166; V. V. Bartold, *Soçineniye*, c. V, s. 564-567.

kış]'da, 1890 yıllarında Tekeler'in kendi aralarında bir hayli oba ve kabilelere ayrıldıkları, ama bu yapılaşmanın hiçbir zaman net olmadığı ve XVIII-XIX. yüzyıllarda Teke denince bütün Hazar Ötesi bölgesinin en nüfuslu halkından bahsedilebileceği hatırlatılmaktadır.⁶²⁴ Tekeler'in bu konumunu tarihi kaynaklar vasıtasıyla en ayrıntılı şekilde 1890 yılında B. Petrusaviç belirtmiştir. Nitekim, G. Petrusaviç'e göre, tarih boyunca bölgeyi Persler'e, Araplara karşı savunan güçlerin yerini XVIII-XIX. yüzyıllarda Tekeler'in aldığını ve boyun Hazar Ötesi bölgesinde en güçlülerinden olduğu üstüne basarak belirtilmiştir.⁶²⁵

Tekeler'in Türkmen boyları arasındaki üstün konumu Rus işgali sonrasında da devam etmiştir. Bazı Teke boyları 1930 yıllarına kadar kabile tarzı yaşamlarını korumuşlardı.

⁶²⁴ F. K. Maksimoviç, a. g. e. , s. 11; *Obzor Zakospiyskoy Oblasti s 1882 po 1890*, s. 11-14.

⁶²⁵ *Obzor Zakospiyskoy Oblasti 1882 – 1890*, s. 14 – 16.

* S. Ataniyazov, *Şecere*, s. 267-269.

Yomutlar

Yaygın bulunan bir görüşe göre, Yomutlar Salur boyları arasından çıkmış en büyük Türkmen boylarındandır. Bu hususta en iyi bilgi Abulgazi Bahadır Han'ın *Şecere*'sinde bulunmaktadır.⁶²⁶ Bazı tarihçiler daha erken dönemlerde tarihi kayıtlarda Yomut adını taşıyan boydan bahsedildiğine dikkat çekmektedirler. Bunlardan Ye. A. Zuyev daha uzaklara giderek Yomut isminin aslının "Yumut/Yum" olduğunu ve bunun da "Gunn/Hun" olabileceğini vurgulamıştır.⁶²⁷ Bir sıra araştırmacılar, Uygur yazıtlarında "Umut/Yumut" isminin geçtiğini belirtmekteler. V. Radlov, "Yumut"un 'toplanmak' anlamında olduğunu belirterek, Uygur yazıtında geçen bu kelimenin 'yığın', 'küme' manasını taşıdığını bir vesileyle ifade etmiştir.⁶²⁸ Anlam olarak, Vambery'de 'yığın' olduğu hakkında bir açıklama önermiştir.⁶²⁹ Etimologlar, Türkçede "yum", "yummak", "yumak", "yamak", "yamalak", "yumruk" ve "yumrı" gibi Yum/Yumut/Yumıt kelimesinin kökünü içeren bir sürü sözcüğün bulunduğu dikkat çekerek, genelde "küme, yığın, toplu" anlamı üzerinde durmaktadırlar.⁶³⁰ A. Djikiyev ise daha farklı bir öneride bulunmuştur. Ona göre, Yumut/Yomut boy ismi "yov" – yağı, düşman; "mut" – met, yıkıcı, öldürücü anlamları içeriyor, yani "Yomut" – düşman öldüren, düşmanı yok eden anlamındadır.⁶³¹ N. N. İo-

⁶²⁶ A. N. Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 71.

⁶²⁷ Yu. K. Zuyev, *K semaitike etnonima imur (imir)*, Izv. AN.TSSR, Ser.obşestv.nauk, 1968, N: 4.

⁶²⁸ V. V. Radlov, *Opit slovary tyurkskih nareçiy*, SPb., 1893-1911, c. 3, s. 580.

⁶²⁹ Vamberi, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s. 268.

⁶³⁰ V. V. Radlov, *Opit slovary tyurkskih nareçiy*, c. 3, s. 580; S. Ataniyazov, *Slovar Turkmenskikh Etnonimov*, s. 68.

⁶³¹ A. Djikiyev, *Etnografiçeskiy oçerk naseleniya yugo-vostoçnogo Turkmenistana (Konets XIX- nač. XX v.)* Aşhabad 1972, s. 21.

mudskiy ise Yomut boylarının XII-XIII. yüzyıllarda müstakil bir boy gibi varlıklarını sürdürdüklerinden söz etmektedir.⁶³² Sonuç ne olursa olsun, sözkonusu XIX. yüzyıla gelindiğinde Yomutlar hem siyasal, hem de nüfus bakımından Türkmenlerin önde gelen temsilcileriydiler.

XVIII. Yüzyılda Yomutlar iki ana kola ayrılmaktaydı: Günbatır veya Şagadam Yomutları, Demirkazık veya Daşhovuz Yomutları.⁶³³ Türkmenistan'ın geneline yayılmış gözüken Yomutlar, Etrek-Gürgen bölgeleri dışında Karakalpak ve Özbek topraklarında da oturmakta idi. Bölge XVIII. yüzyılın ortalarında sürekli Afşarların saldırısı altında kalmıştır. Kaynaklar, bölgeye 28 Şubat 1731 yılında yapılan Nadir Şah'ın saldırılarından bahsetmektedirler.⁶³⁴ Afşar saldırılarını, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk döneminde Kaçarlar'ın baskınları takip etmiştir. A. A. Roslyakov, XIX. yüzyılın başında Türkmen boylarının oturdukları bölgelere göre sıralamasını yaparken, Yomutlar'ın ağırlıklı olarak Hive topraklarında ve Gürgen'de yerleştiklerini belirtiyor. Ona göre, Gürgen'deki Yomutlar Kara-Çokalar adıyla tanınıyorlardı.⁶³⁵ *Hazar Ötesi Bölgesine Bakış* yıllık istatistik dergisinin ilk sayısında Kara-Çokalar ile Yomutlar arasında bağ olduğu vurgulanmaktadır.⁶³⁶ Vambery, Yomutlar hakkında şöyle bahsetmektedir: "...Yomutlar İran sınırından Ceyhun nehrine kadar uzanan Hazar Denizi'nin doğu sahillerinde ve bazı adalarda sakinlerdir. Bu oymağa bağlı dört aşiretten biri, sürdürdükleri eşkıyalık nedeniyle diğerlerinden ayrılarak İran uyruğuna girmişlerdir. Yu-

⁶³² N. N. Iomudskiy, *O rodoslovnoy turkmen-iomudov ili osobennosti, znaçeniye rodoslovnoy, protsess obruzovaniye rodovih deleniy i ih nazvaniy*, Taşkent 1927, s. 321.

⁶³³ S. Ataniyazov, *Şecere*, s. 143.

⁶³⁴ *MITT*, c. 2, s. 143.

⁶³⁵ A. A. Roslyakov, a. g. c. , s. 138-139.

⁶³⁶ *Obzor 1882-1890*, s. 19.

mutlar 40 bin çadır, yani iki yüz bin nüfustan oluşan bir topluluk olduklarını iddia ederler".⁶³⁷ Vambéry'nin 200 binlik bir Yomut nüfusundan bahsetmesi şüphesiz çok abartılıdır, ama Yomutlar'ın oturdukları yerler ve İran sınırındaki eşkıyalıkları 14 Haziran 1874 tarihli Rus Albay Gluhovskiy'in merkeze verdiği bilgilerce de teyit edilmektedir.⁶³⁸ Abd el-Razzak'ın verdiği bilgilere göre, XIX. yüzyılın başında İran sınırında oturan Yomutlar'la Kaçarlar arasında birtakım savaşlar cereyan etmiştir. Kaçar sultanının emriyle Muhammet Kulu Mirza, Yomutlar'a karşı saldırılarda bulunmuş, Yomutlar da liderleri Kurban Kılıç Han'ın komutasında onlara karşı direnmişlerdir.⁶³⁹ İran sınırında Kaçarlar'la Yomutlar'ın çatışmaları 1836 yılına kadar sürmüştür.⁶⁴⁰ Gürgen bölgesinde oturan Yomutlar ise daha çok yerleşik bir düzene sahiplerdi. Kaynaklar onların tarımla ve bağcılıkla uğraştığını haber vermektedir.⁶⁴¹

S. Ataniyazov, Yomutlar'ın iki büyük kola: Bayramşalı ve Kara-Çoka'ya ayrıldıklarını, bunlardan Bayram Şalı kolunun Öküz, Salak, Orsukçı, Igdir ve Uşak boylarına, Kara-Çoka kolunun ise Cafferbey ve Atabey boylarına bölündüklerini belirtmektedir. Her boy uruklara, uruklar da obalara ayrılmaktaydı. Rus işgali sırasında Yomutlar'ın Öküz boyu iki uruğa, bunlar da 12 obaya; Salak boyu ise üç urukla ve 17 boya; Orsukçı boyunun Cüneyitler 13 urukla, Vekilkel'ler 4 urukla, Gırımsalar ise 10 urukla temsil ediyorlardı.⁶⁴² Ruslara karşı ilk direnen Türkmenler de Yomutlar olmuşlardı.

⁶³⁷ A.Vambéry, Trk, çev. N.Ahmet Özalp, s. 48.

⁶³⁸ Rossiya i Türkmeniya v XIX v. „Sbornik arhivnih dokumentov, Aşhabad 1946, s. 83.

⁶³⁹ MITT, c. II, s. 211.

⁶⁴⁰ MITT, c. II, s. 233.

⁶⁴¹ M. Annanepesov, *Türkmenistan tarihının materyalleri*, s. 100-102.

⁶⁴² S. Ataniyazov, *Seçere*, s. 264-265, Tablo.

Ersarılar

Türkmen boyları arasında sırasına ve önemine göre üçüncü sırayı Ersarılar almaktaydı. XVI. Yüzyılda Balhan ve Mangışlak çevresinde oturan Salurlar'dan Kul Hacı'nın Ersarı Bey isimli oğlunun soyundan geldiklerinden dolayı onlara böyle bir isim verildiği rivayet edilir.⁶⁴³ Z. Ş. Novşıranov, daha IX. yüzyılda Türkler arasında "sarı" ismini taşıyan boyların olduğunu ve "sarı" adıyla Türk coğrafyasında (Kafkas ve Türkmenistan) bir çok yer isminin bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁴⁴ R. G. Kuzeyev, "Ersarı" adının "Sarı adam" anlamında olduğunu⁶⁴⁵, T. A. Jclanko ise Karakalpaklar arasında da küçük bir Ersarı uruğunun olduğunu belirtmektedir.⁶⁴⁶

XIX. yüzyılda Ersarılar, Türkmenler arasında nüfus bakımından yoğun, coğrafı olarak da dağınık bir konuma sahiptilerdi. Ya. R. Vinnikov'un düzenlediği bir secereye göre, bu dönemde Ersarı boyları dört kola ayrılmıştı: Ulutepe, Güneş, Kara ve Bekevül (Beyevil). Bunlardan Ulutepe: Gurama, Garaca, Surhı, Çatrak, Surh, Esenmenli, Akderi, Acı, Gızılacak, Müsürganabagşılı, Etbaş, Gabırdı, Danacı boylarına; Güneş: Kabasakal, Çekir, Süleyman, Çakır, Onıar ve Gurama; Kara: Gurayış, Bay, Çekiç, İslam, Tagan, Yabanı, Kazan, Mainaş; Bekevül ise Sarılı, Lamma, Uşagon, Yerli, Gültak ve Togaçı boylarına ayrılınışılarıdır.⁶⁴⁷ Ersarılar'ın yoğun olarak oturdukları bölge Amuderya nehrinin orta kısımlarıydı.⁶⁴⁸ Bölgenin en önemli

⁶⁴³ A. N. Kononov, *Rodosloveniya*, s.73; *Istoriya TSSR*, c. 1, 1. kitap, s. 319.

⁶⁴⁴ Z. Ş. Navşirovanov, *Predveritelniye zametki o plemennom sostave tyurkskih narodnostey, probivavşih na yuge Rusi i v Krımu*, İzv. Tav. ob-va istor. Arheol. i etnograf., Simferopol 1929, c. III, N: 60, s. 88.

⁶⁴⁵ R. G. Kuzeyev, *Proishojdeniye başkirskogo naroda; Etničeskiy sostav, istoriya rasseleniya*, Moskva 1974, s. 355.

⁶⁴⁶ T. A. Jclanko, *Očerki istoričeskoj etnografii karakalpakov*, Moskva-Leningrad 1950, s. 49.

⁶⁴⁷ S. Ataniyazov, *Şecere*, s. 256-260.

⁶⁴⁸ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen..*, s. 40.

li ve merkezi toprakları Pend ve Yolatan olarak gösterilmektedir. Ersarılar'ın büyük bir kısmının yerleşik hayata sahip oldukları, toprak işleriyle ilgilendikleri, bunun yanında at, koyun gibi büyük sürülere sahip olanları da göçebe yaşamı tercih ettikleri biliniyor. Bölge, Rus işgaline kadar sık sık Özbek hanlıklarının saldırısı altında bulunmuştur. Nitekim, Ersarılar arasında azınsanmayacak kadar Özbek de yaşamaktaydı.⁶⁴⁹

Köklen/Göklenler

F. K. Maksimoviç, önemlerine göre Göklenler'i üçüncü büyük Türkmen topluluğu olarak göstermektedir.⁶⁵⁰ G. I. Karpov, Orta Çağlarda Oğuz-Türkmen boyları arasında "Gök" veya "Göklü" adıyla meşhur bir boyun olduğunu belirtiyor.⁶⁵¹ S. Agadjanov ise XI. yüzyılda Balhan ve Sırderya boylarında "Gök / Göklü" isimli bir boyun varlığından söz eder.⁶⁵² Araştırmacılara göre, adı geçen "Gök / Göklü" boyu Göklenler'in ataları olsa gerek.⁶⁵³ F. S. Faseyev'e göre, "Göklen" adı "Gök ölen"den gelmektedir.⁶⁵⁴ Burada "ölen" kelimesi eski Türkçe'de "ölenk/üleng"ten, yani "su"dan gelmekte olup, manası "mavi su" demektir.⁶⁵⁵

⁶⁴⁹ Bölgede 3 240 Özbek evi bulunuyordu ki büyük ihtimal Özbek hanları tarafından buraya göç ettirilmişlerdir. Bkz. Bıkov, *Oçerk dolini Amu-Deri*, s. 145.

⁶⁵⁰ F. K. Maksimoviç, *Sotsialno-ekonomičeskiy stroy Zakaspiyskih Turkmen nakanune prisoyedineniye k Rossii*, Aşhabad 1960, s. 20-21.

⁶⁵¹ G. I. Karpov, *Etničeskiy sostav turkmen*, Aşhabad 1942, s. 74.

⁶⁵² S. Agadjanov, *a. g. c.*, s. 245.

⁶⁵³ S. Ataniyazov, *Slovar Turkmenskih Etnonimov*, s. 52-53.

⁶⁵⁴ F. S. Faseyev, *Kto oni tak nazivayemye "golubiye tyurki?"*, *istoričnikovedeniye i istoriya tyurkskih yazıkov*, Kazan 1978, s. 145.

⁶⁵⁵ M. Seridov, *Azerbaycan Mifik Tefekkürünün Kaynakları*, Bakı 1983, bkz. Ölenk Kısımına.

Göklenler'in XIX. yüzyılda yoğun olarak Etrek ve Gürgen civarında oturdukları biliniyor. İran tarihçisi Rıza Kulu Han, Göklenler'in Gürgen'de su bulunan topraklarda barındıklarını haber vermektedir. İran'la sıkı ilişkileri bulunan Göklenler XIX. yüzyılın ilk yarısında İran'a karşı sık sık savaşmak zorunda kalmışlardır. 1836 yılında Feridun Mirza'ya karşı Kırri-Kala savaşında Göklenler, Kaçarlar'a karşı cesaretle savaşmışlardır.⁶⁵⁶ Harezmi topraklarında da oturdukları bilinen Göklenler'in, 1856-1857 yıllarındaki rakamlara göre buradaki sayısı 10 bin kadardı.⁶⁵⁷

Gürgen'de barmen Göklenler'in tarımla uğraştıkları, geniş bağlara sahip oldukları biliniyor. Gürgen'in suyu bol kısımlarında Göklenler her sene 1 pud buğdaya karşılık 50 pud buğday mahsul alıyorlardı.⁶⁵⁸ K. Bode, Göklenler'in dağların dere bulunan kısımlarında vişne, arınut, elma, nar, şeftali, erik ve üzüm gibi meyvalar topladıklarını belirterek, bu boyu Türkmenler arasında ekincilikte en önde gelen boy olarak tanıtmaktadır. 1859 yılında M. N. Galkin bölgede oturan Türkmenler'in mevsimine göre çeşitli bölgelere göçler yaptığını, yerleşik olanların da kendi oturdukları alanları taş duvarlarla çevirdiklerini belirtiyor.⁶⁵⁹ Göklenler, tarım kadar bostan ürünleriyle de meşgul oluyorlardı. Göklen kavunları Türkmenler arasında çok meşhurdu.⁶⁶⁰ Rus işgaline karşı pek az direnen Göklenler sakin ve yerleşik konumlarını işgalden sonra da sürdürmüşlerdir.

Çavuldurlar/Çovdurlar

Türkmen boyları arasında gösterilen Çavdur/Çovdur topluluğu, diğer boyların aksine hem nüfus, hem de konum itibarıyla güçlü bir

⁶⁵⁶ MITT, t. 2. , s. 283.

⁶⁵⁷ MITT, t. 2. , s. 579-580.

⁶⁵⁸ M. Annanepesov, *Türkmenistan tarihinin materialları*, s. 101.

⁶⁵⁹ M. Annanepesov, *aynı eser*, s. 101.

⁶⁶⁰ M. Annanepesov, *aynı eser*, s. 102.

konuma sahip değillerdi. Bu boy için, kendi hallerinde küçük bir Türkmen kümesi tanımı XIX. yüzyılda Çovdur boylarının durumuna pek uygun düşer. Ama Çovdurlar, tarih olarak Türkmen boylarının en eskisiydi. Daha Kaşgarlı Mahmut, onlardan "Cuvaldar" olarak bahseder. Reşideddin, Abulgazi ve Salar Baba, onları "Cauldur", "Covuldur", "Çavuldur", Yazıcıoğlu ise "Çavındır" olarak tanıtmaktadır.⁶⁶¹ Araştırmacılardan Karpov, Maşakov ve F. Sümer onların en eski bir Oğuz-Türkmen topluluğu olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁶² Abulgazi'ye göre, Şah-Melik'in öldürülmesi üzerine Oğuzlar'ın önemli bir kısmı Mangışlak bölgesine göç etmişlerdir. Bunlar arasında "Çavdur/Çavuldur" boyu da bulunuyordu.⁶⁶³ XVI. yüzyılda Mangışlak bölgesi Mangıtlar tarafından istilâ edilince Salurlar ve Çavdurlar bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Yine de Mangışlak'ta küçük bir grup halinde bulunan Çavdurlar, daha sonra Kalmuklar'ın istilâsına uğramışlardır. Bu istilâlar sonucu Çavdurlar'ın bir kolu Kuzey Kafkasya'ya kadar gelip yerleşmişlerdir. Kalmuk saldırıları çekilince tekrar Mangışlak sahasına gelen Çovdur boylan XIX. yüzyılda Kazaklar'ın zulmüne uğradılar. 1863 yılına ait bilgilere göre, Çavdur boylan Aral gölünün güney kıyısı ile Kara-Boğaz arasında oturuyorlardı.⁶⁶⁴ Yu. E. Bregel, XVIII. yüzyılda Kuzey Türkmenistan bölgesinde oturan Yomut ve Teke boyları dışında Çavdur boyunun da olduğundan bahsetmektedir.⁶⁶⁵ Rus resmi kayıtlarında XIX. yüzyılda Kuzey Türkmenistan'da Çavdur-Esenli boylarının barındığını haber vermektedir. Kaynağa göre, bölgede oturan boylar

⁶⁶¹ S. Ataniyazov, *Slovar Turkmenskih Etnonimov*, s. 130.

⁶⁶² H. A. Maşakov, *Çovdurskiy dialect turkmenskoga vazıka*, Aşhabad 1949, s. 4; G. İ. Karpov, *Turkmeni-Oguzı, Materialı k etnogenezu turkmenskogo naroda*, İTFFAN SSSR, 1945, N:1, s. 7; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 241.

⁶⁶³ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 241.

⁶⁶⁴ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 241.

⁶⁶⁵ Yu. E. Bregel, *Horezmskiye turkmeni v XIX v.*, Moskva 1961, s. 23.

arasında Çavdur, İğdir, Abdal, Buruncuk ve Buzacılar yer almaktaydı.⁶⁶⁶ Verilen bilgilere göre, Rus istilâsı sırasında bölgedeki Çavdurlar'ın sayısı 3,5 ile 17 bin çadır arasında değişiyordu.⁶⁶⁷ Kaynaklar, Çovdur boyunun Yomut ve Tekeler'le birlikte Hive hanlığına karşı savaştıklarını, bunun dışında diğer Türkmen boylarına da saldırdıklarını belirtmektedir.⁶⁶⁸ Rus işgali altına en erken düşen boylardan biri olan Çovdurlar, işgali kolaylıkla kabul etmemiş, özellikle, Ruslar'ın Hive'ye ulaşımında büyük sorunlar çıkarmışlardır.⁶⁶⁹

Salurlar/Salırlar

Salurları, bugünkü Türkmenler'in ataları olarak tanıtmak hiç de yanlış olmazdı. Mahmut Kaşgarlı, 22 Oğuz boyu arasında Salurları "Salğur" olarak ilk sırada gösterir.⁶⁷⁰ Reşideddin "Oğuzname"sinde Salurları "Nereye varsa kılıç ve çomağı iş görür" namıyla hatırlamaktadır.⁶⁷¹ Yazıcıoğlu da bu tanımlamaya uyarak "Salur yani salur, yani kandaki irişesir kılıç ve çomakanrevan olsun" diye bu boyun dikkate şayan gücünden ve öneminden bahsetmektedir.⁶⁷² Salurlar'ın Türkmen tarihindeki yeri ve önemine dikkat çeken F. Sümer, bu hususta şu açıklamalarda bulunmuştur: "Salurlar, Hazar Ötesi Türkmenleri'nin meydana gelmesinde birinci derecede amil olan Çavuldur, İğdir, Eymir, Karkın gibi boylardan biridir. Hatta eldeki bilgilere göre onları en başta saymak gerekir".⁶⁷³ Yukarıda da sık sık be-

⁶⁶⁶ TsGVIA Rossii, fon VUA, dosya 18542, varak 1.

⁶⁶⁷ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen.*, s. 65.

⁶⁶⁸ *MITT*, c. 2. , s. 170.

⁶⁶⁹ Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. 1, s. 101.

⁶⁷⁰ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 169.

⁶⁷¹ F. Sümer, a. g. c. , s. 170.

⁶⁷² F. Sümer, a. g. c. , s. 171.

⁶⁷³ F. Sümer, a. g. e. , s. 253.

lirttiğimiz gibi, XIX. yüzyılda Türkmenistan bölgesini elinde bulunduran Teke, Yomut, Sarık gibi boylar Salurlar'ın türemeleridirler. Bunu dikkate alan F. Sümer, Türkmenler etnik olarak Salur Türklerinden teşekkül etmişlerdir, demekle tamamiyle haklıdır.⁶⁷⁴

XIX. yüzyılda en önemli Salur nüfusu Merv bölgesinde, Herat taraflarında, Murgap civarında yurt edinmişlerdir. Vambery bu dönemde Salur nüfusunun 8 bin çadıra ulaştığını söylüyorsa da, bu rakam çok abartılıdır.⁶⁷⁵ Ama, bu dönemde ister nüfus, isterse de siyasi bakımdan adı geçen bölgede dikkat çekecek sayıda Salurların oturduğu bilinmektedir. Türkmenlerin etnik yapısını oluşturmalarına karşı Salurlar, XIX. yüzyılda diğer Türkmen boyları gibi küçük bir boy olmaktan öteye gitmemekteydi. Hatta bu dönemde Salurlar, Teke ve Yomut gibi boyların yanında oldukça zayıf konumda kalmaktaydı. Alihan-Avarskiy'nin topladığı verilere göre, XIX. yüzyılda Merv bölgesinde oturan Türkmenler'in sayısı 200 bin kadardır. Bunların 26 000 çadırını Tekeler teşkil ediyordu, geri kalan 6 400 çadır Türkmen boyları ise Sarık, Ersarı, Salur, Ata ve diğer küçük boylardan oluşuyordu. Yani, toplam çadır sayısı 32 400'e denk gelmektedir. Alihan-Avarskiy'e göre, her çadırda 6-7 kişinin oturduğunu hesaba katarsak, bölgede 200 bin kadar Türkmenin yaşadığı düşünülmektedir.⁶⁷⁶

Merv bölgesinin coğrafi olarak tarıma müsait olması Salurların bir kısmını ekincilik yapmaya zorlamıştır. Tarımla uğraşan Salurlar, yine de göçebe hayatı bırakmamış, büyük sürüler halinde koyun, deve ve at beslemekteydi. Hayvancılık onları göçebe tarzı yaşamı

⁶⁷⁴ F. Sümer, *a. g. e.*, s. 253.

⁶⁷⁵ A. Vambery, Salurlar'ı şöyle tanıtmaktadır: "Merv yöresinde de Türkmenlerin en eskisi olan Salur oymağı sakindir. Bunlar, Araplar zamanından beri yiğitlikleriyle ünlüdür. Bugün sekiz bin kadar çadır halkından oluşan Salurlar daha üç aşirete ayrılmıştır", *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. N. Ahmet Özalp, s. 49.

⁶⁷⁶ Alihan – Avarskiy, *Mervskiy oazis i dorogi, veduşiye k nemu*, s. 32.

bırakmakta önemli bir engeldi. Halıcılığın da onlar arasında önemli bir uğraş olduğu bilinmektedir.⁶⁷⁷

İşgalden sonra boy olarak etnik nüfuslarını yavaş yavaş kaybeden Salurlar, XIX. yüzyılın sonlarında bağımsız bir boy gibi artık hissedilmemeye başlamışlardır. Bu yıllarda, Merv'in en önemli Türkmen boyları olarak hâlâ varlıklarını koruyan Teke ve Sarıkların yanında onların anılmaması Salurlar'ın yoğunluklu olarak tarıma yöneldiklerinin bir göstergesi olsa gerek.

Sarıklar

Türkmenler'in en büyük boyları arasında gösterilen Sarıklar, XIX. yüzyıl Türkmen siyasi tarihinde de izlerini bırakmış güce ve etkiye sahiplerdi. Bir sıra tarihçi Sarıklar'ın Sarılar'la aynı boydan olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sarı boyları XI. yüzyıldan sonra Orta Asya Türk boyları arasında isimleri geçen küçük bir zümreyi teşkil ediyorlardı. S. Agadjanov'a bakılırsa Oğuzlar'dan bir boy olan Sarılar, pek o kadar da etkin bir güç olmamışlardır.⁶⁷⁸ K.Şaniyazov, Sarılar'la Sarıklar'ın aynı olduklarına kanaat getirmiştir⁶⁷⁹, bu görüşe R. Kuzeyev ve hatta V. V. Barthold da katılmıştır.⁶⁸⁰ Gerçi bu son iki tarihçi bu hususta görüşlerini K. Şaniyazov'dan epey önce ortaya atmışlarsa da, konuya K. Şaniyazov kadar hakim olanıamışlardır.⁶⁸¹ Durum her ne olursa olsun, Sarıklar XIX. yüzyılda önemli bir Türkmen boyu olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

⁶⁷⁷ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen*, s. 42 - 47; aynı müellif, *Türkmenistan tarihinin materialları*, s. 77-79, 95-98.

⁶⁷⁸ S. Agadjanov, *a. g. e.*, s. 157-158.

⁶⁷⁹ K. Şaniyazov, *K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda*, Taşkent 1974, s. 30.

⁶⁸⁰ R. Kuzeyev, *Proishojdeniy başkirskogo naroda*, Moskva 1974, s.231; V.V. Bartold, *Soçineniye*, c. V, s. 395-396.

⁶⁸¹ Geniş bilgi için bkz. S. Ataniyazov, *Slovar Etnonimi..*, s. 104; aynı müel., *Şecere*, s. 185-186.

XIX. yüzyılda en büyük Sarık boyu Merv bölgesinde oturmaktaydı. 1842 yılına ait Rus resmi kaynaklarında Merv vadisinde bulunan Türkmenler arasında Sarıklar'ın da adı geçmektedir.⁶⁸² En geniş bilgi ise Alihan-Avarskiy'e aittir. Ona göre, bu dönemde bölgede toplam 6 400 kadar Sarık oturmaktaydı.⁶⁸³ Alihan-Avarskiy, Yolotan ci-varında da Sarıklar'dan bir zümrenin iskan ettiğini aktarmaktadır.⁶⁸⁴ P. M. Lessar'a göre Sarıklar 12 bin çadırdan fazla bir nüfusa sahiplerdir.⁶⁸⁵ Bunun 4 bin çadırı Yolotan'da, kalanları ise Pend, Guşgi, Kay-sor ve Koşu bölgesinde oturmaktaydı.⁶⁸⁶ 1819 yılında Hazar Öte-si'ni ziyaret eden Rus gezgin N. N. Muravyev ise Sarıklar'ın sayısını ne az, ne de çok, tam 20 bin çadır olarak göstermiştir.⁶⁸⁷

Sarıklar, diğer Türkmen boyları gibi Rus işgaline karşı çıkmış olsalar da pek fazla varlık gösterememişlerdir. XIX. Yüzyılın sonlarında ise Rus kaynaklarında "Tuzemtsı" yani "yerli" olarak anılan Türkmenler'den bir parça haline gelen Sarıklar hayvancılık ve ekin-cilik arasında bir yaşam sürdürmekteydiler.

Diğer Önemli Boylar

Bahsettiğimiz büyük ve siyasal bakımdan önemli Türkmen boylarının dışında XIX. yüzyılda Türkmenistan bölgesinde bu boylardan ayrılmış, bazen onların etkisinde, bazen de bağımsız faaliyet gösteren onlarca Türkmen boyu yaşamaktaydı. Bunlardan en dikkat çekenleri Ata, Alili, Nohurlu, Mahtum, Hoca, Şih ve Seyid boylarıdır.⁶⁸⁸

682 TsGVIA Rossii, fon VUA dosya 19255, varak 45-45.

683 Alihan – Avarskiy, *Mervskiy oazis i dorogi veduşıye k nemu*, s. 31-32.

684 Alihan – Avarskiy, *a. g. e.*, s. 32.

685 P. M. Lessar, *Yugo-zapadnaya Turkmenniya*, SPb. 1884, s. 20.

686 M. Annanepesov, *Hozıyastvo..*, s. 48, dipnot 32.

687 TsGVIA Rossii, fon VUA, dosya 18542.

688 *Obzor 1882 i 1890 gg.*, s. 16-19.

Ata boyunun adını Hoca Ahmet Yesevi'den aldığı söyleniliyor. Bir nevi dini kimlik taşıyan Atalar, Hoca Ahmet Yesevi'nin çevresinde bulunan erenlerin Yesevi'ye saygılarından olsa gerek böyle bir ismi kabul etmişlerdir.⁶⁸⁹ Zamanla boy özelliklerini taşımaya başlayan bu erenler grubu dini etkilerini kaybederek, Türkmen toplulukları arasında küçük bir zümre olarak gözükmeye başlamışlardır. S. Demidov, "Ata" isminin Türkler ve Türkmenler arasında dini lideri ifade eden "şeyh" veya "pir" anlamı taşıdığını belirtmektedir.⁶⁹⁰ XIX. Yüzyıla ait Rus kaynaklarında Ata boyunun Tekelerin etkisi altında Ahal, Merv ve Amu-Derya bölgesinde oturduklarını, Göklen ve Yomutlar arasında da Atalar'ın bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁹¹ Bunların sayıları hakkında tam bilgi bulunmuyor. Alihan-Avarskiy, Merv bölgesinde oturan 32 400 çadırılık Ersarı, Sarık boyları arasında Atalar'ın da yer aldığını belirtiyor.⁶⁹² Atalar kimlikleri dolayısıyla Türkmen boyları arasında saygın bir konuma sahiplerdi. Onlara, tıpkı "Şaman" veya "Bakşı" gözüyle bakılırdı, ama bu tip görünümlerine rağmen İslâmî yönleri daha ağırdı. Atalar, Türkmenler arasında bir nevi "Yesevi'nin öğrencileri" olarak "Seyidler" konumundalardı. Göktepe savaşında ölen yüzlerce Türkmen erenlerinin büyük çoğunluğunu oluşturan ilim ve din adamları bu zümreden hesap edilmektedir.⁶⁹³

XIX. yüzyılda isminden söz ettiren bir diğer Türkmen boyu ise Alililer'dir. Alili olarak anılan bu küçük zümre Abulgazi Bahadır Han'a göre, adını Ali Çora (Ali Çur/Cur) isimli bir beyden almışlardır.⁶⁹⁴ Bir diğer bilgiye göre, Alili boyu Ali Cur ve onun küçük kar-

⁶⁸⁹ S. Ataniyazov, *Slovar Turkmenskikh Etnonimov*, s. 24.

⁶⁹⁰ S. Demidov, *Turkmenskiye ovlyadı*, Aşhabacı 1976, s. 149.

⁶⁹¹ *Obzor 1882-1890 gg.*, s. 17.

⁶⁹² Alihan – Avarskiy, *Mervskiy oazis i dorogi, veduşıye k nemu*, s. 32.

⁶⁹³ M. Annanepesov, *Turkmenistan tırtının materialları*, s. 178-186.

⁶⁹⁴ R. Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 76.

deşi Ersan Bey'in soyundan gelmektedirler, bunlar da Salurlar arasında isim yapmış beylerden olmuştur.⁶⁹⁵ H. Yusupov'a göre, Alili diye bilinen bu Türkmen boyu İranlı özelliklere, yani Şii özelliklere sahip olup, asıl adları "Ali ili"dir.⁶⁹⁶ Anlaşılan, H. Yusupov, Alileri, Hz. Ali'yi ideolojik bir aygıt olarak kendilerine şiar edinen Alevi/Şii Zümresi'nin bir nevi Orta Asya kolu olarak tanıtmaya çalışmıştır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısına ait bir Rus kaynağında 800 çadırılık bir Alili zümresinin Ahal bölgesinde oturduğu da söylenmektedir.⁶⁹⁷ Alili boylarının en önemli yerleşim alanları ise Kaka ve Kürenkala civarıydı. Kaynaklar, XVI. yüzyılda Uzboy, Ahal, Etek ve Merv bölgesine dağılmış Alili boyunun, XVIII. yüzyılda en fazla Nisa ve Durun illerinde barındıklarını belirtmektedir.⁶⁹⁸ 1830 yılında bunların Hive hanlarına karşı bir çatışması da söz konusudur.⁶⁹⁹ 1873 yılında Ruslar'ın Hive Hanlığı'na son vermesinden sonra, Alililer Etek bölgesine yerleşmiş, bir kısmı ise Kuzey Afganistan'a gitmiş.⁷⁰⁰

Alililer kadar bir nüfusa sahip olan bir diğer Türkmen boyu Nohurlu idi. XIX. yüzyılda küçük bir zümre olan Nohur/Nuhur boyu⁷⁰¹, Güney Türkmenistan'ın dağlık bölgesi Köpet Dağı eteklerinde oturuyorlardı.⁷⁰² Bunlar, Rus işgaline kadar Tekeler'in ve İran liderlerinin sık sık baskınına uğramaktaydı.⁷⁰³ Siyasal ve etnik ko-

⁶⁹⁵ *Istoriya TSSR*, c. 1, kısım 1, s. 322.

⁶⁹⁶ H. Yusupov, *Priuzboyskoe turkmenskiye plemena v XIV-XV vv.*, Aşhabad 1975, s. 79.

⁶⁹⁷ *Obzor 1882-1890 gg.*, s. 18.

⁶⁹⁸ *MITT*, c.11, s. 92-99, 121, 127, 221.

⁶⁹⁹ F. K. Maksimoviç, *Sotsialno-ekonomičeskiy stroy Zakaspiyskih Turkmen nakanune prisoyedineniya k Rossii*, s. 24.

⁷⁰⁰ F. K. Maksimoviç, *Sotsialno-ekonomičeskiy stroy Zakaspiyskih Turkmen.*, s. 24.

⁷⁰¹ S. Ataniyazov, *Slovar Turkmenskih Etnonimov*, s. 91.

⁷⁰² *MITT*, c. 2, s. 274.

⁷⁰³ *MITT*, c. 2, s. 274-275.

numları hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Nohurlar, kolaylıkla Rus yönetimini benimsemişlerdir. Bunda Tekeler'in onlara karşı yaptıkları baskınlar etkin olmuştur.⁷⁰⁴ "Nohur" adının etimolojik açıklaması üzerinde duran S. Ataniyazov kelimenin Moğolca'da "sulu yer, dere" anlamında olduğunu belirtse de, boyun etnik konumu hakkında bilgi vermemiştir.⁷⁰⁵

XIX. yüzyıl Türkmenleri arasında Şıh'lar ve Seyid'ler bulunuyordu. Şıhlar ve Seyidler zümresinin Mangışlak, Karaboğaz ve şimdiki Türkmenbaşı illerinde oturdukları biliniyor.⁷⁰⁶

Önemi pek gözükmeyen Karadaşlı boyu Hive civarında, Mahtum boyu ise Karıkala ve Hocamkala bölgesinde barınıyorlardı.⁷⁰⁷ Bu boylar, dış baskılardan daha çok, büyük Türkmen boylarının sıkı kontrolü ve dağıtıcı baskıları altında bunalmış bir hayata sahiplerdi. Sık sık yer değiştirdikleri gibi, Rus işgali sırasında da Ruslara karşı pek fazla varlık göstermeden onların hakimiyetine boyun eğmişlerdir.

Kısacası, XIX. yüzyılın 70'li yıllarına kadar Türkmenistan bölgesi Türkmen boylarının egemenliğinde bulunsada, bu boylar arasında en ufak bir siyasal birlik dahi yoktu. Devlet gibi önemli bir mekanizmadan yoksun bulunan Türkmen boyları genellikle göçebe hayat anlayışına sahiplerdir. Bu Türkmen boyları arasında milli bir unsur aranacak olursa şu hususları esas alınması gerekecektir:

1) Türkmenistan bölgesinin, dış baskılara ve sık sık gerçekleşen saldırılara rağmen hep Türkmen boylarının (Teke, Yomut, Ersarı, Sarık ve Çovdur) kontrolünde olduğu için genel bir coğrafi birlik sağlanmıştı, denilebilir.

2) Türkmen boyları arasında nüfus bakımından en büyük boylar olan Teke, Ersarı, Sarık ve Yomutlar aynı boydan, yani Salurlar'dan teşekkül ettiklerinden, aralarında etnik bir bağlılık mevcuttur.

⁷⁰⁴ F. K. Maksimoviç, *a. g. e.* , s. 24-25.

⁷⁰⁵ S. Ataniyazov, *Şecere*, s. 164.

⁷⁰⁶ *Obzor 1882-1890 gg.* , s. 16-17.

⁷⁰⁷ *Obzor 1882-1890 gg.* , s. 18.

3) 100 ile 200 çadırılık nüfusa sahip küçük Tacik ve İranlı zümreleri dışarda tutarsak Türkmenler arasında tek bir dil hakimdi: Türkmençe XIV. yüzyıldan itibaren, bölgede geniş olarak kullanılmakta, XVII. yüzyıldan sonrada şiir dili olmuştu. Bunun bir nedeni de Türkmenlerin pek fazla okuma ve yazması olmadığı için kendi dillerinin dışında başka bir dili bilmemelerinden kaynaklanmaktadır.

4) Diğer bir milli özellik olarak da, Türkmenler'in aynı dini duygu ve inançları taşımalarıdır. Genellikle, İslâm'ın Sünnî mezhebine mensup olan Türkmenler, bu inançları arasında gelenekçi dinsel duygularını da yaşatmaktaydılar.

Etnik, dinsel, dil ve coğrafi unsurlar gibi aynı bağları taşımalarına rağmen Türkmen boyları arasında siyasal, ekonomik ilişkiler pek olmamış ve bunun sonucunda Rus işgaline kadar ve hatta sonrasında Türkmen millî kimliğinin oluşumu gerçekleşmemiştir. Ama yine de ilkel anlamda böyle bir alt yapının olduğu gözardı edilmemelidir.

Rus İşgalinden Sonra Türkmenler'in Milli Konumu

Ruslar'ın Orta Asya'ya yayılma politikası karşısında ne Kazak Cüzleri, ne Özbek Hanlıkları, ne de Türkmen boyları asla ciddi bir engel oluşturamadılar. En önemli etken olarak Orta Asya'nın Türk toplulukları arasında Ruslar'a karşı koyabilecek siyasal bir otoritenin yokluğu gösterilebilir. Özbek Hanlıkları, Büyük Şeybaniler Devleti'nin bakiyeleri olarak ortaya çıkmış, siyasal olarak güçleri kendi bölgelerinin dışına dahi nüfuz edememekteydi. Bunların aksine Türkmenler ise böyle bir bölgesel merkezleşmiş idari gücüne dahi sahip değillerdi. Bu dağınık ve derebeyi anlayışı içinde, kendi varlıklarını korumaktan öte siyasal bir düşünceye sahip olmayan Özbek Hanlıkları ve Türkmen boylarının Çar I. Petro döneminden itibaren Avrupa'nın bir parçası olma yönünde gelişme gösteren Rusya'nın karşısında ayakta kalabilecekleri hayal olurdu. Nitekim,

bu hayallerini dahi gerçekleştiremeden Orta Asya'nın Türk hanlıkları ve toplulukları birbirinin ardı sıra Rusya'nın kontrolü altına düştüler. Pratik olarak, Rusya, Orta Asya'nın işgali için büyük bir askeri harcama gerçekleştirmedi. Rus birlikleri, kontrollü ve iyi eğitilmiş küçük silahlı gruplar ve manevra kabiliyeti yüksek olan biner kişilik birliklerdi. Ateşli silahlarla donatılmış olmaları, savaşçıları güçler karşısında en büyük avantajlarıydı.

Rus İşgali: Türkmen Tarihinin Çehresi Değişiyor⁷⁰⁸

Ruslar'ın ciddi olarak Hazar Ötesi'yle ilgilenmeleri Kafkaslar'ın ele geçirilmesinden sonra başladı denilebilir. Çünkü, merkezi Rus askeri karargâhı, Kafkas'taki Rus Askeri üssüne Hazar Ötesi bölgeleriyle ilgilenmek enri vermişti. Nitekim, birinci Rus-İran savaşlarında (1804-1813), Rus silahlı birlikleri komutanı olan N. N. Muravyev 1819-1820 yıllarında, Kafkas Ötesi yöneticilerinden olan General A. P. Yermolov'un emriyle bölgeye gönderilmiştir.⁷⁰⁹ N. N. Muravyev'den önce, Binbaşı Ponomarev, Yomut boylarının hanı Kiat Ağa ile irtibata geçerek birtakım anlaşmalar yapmıştır.⁷¹⁰ 1762 yılında doğan Kiat Ağa, Balhan çevresinde oturan Türkmenler'in lideri konu-

⁷⁰⁸ Türkmenlerin Rus esaret altına girmesi hakkında geniş bilgi için bkz. M. Saray, *The turkmens in the age of imperialism: A study of the Turkmen people and their inkorporation into the Russian empire*, Ankara 1989.

⁷⁰⁶ *Obzor 1882-1890 gg.*, s. 16-17.

⁷⁰⁷ *Obzor 1882-1890 gg.*, s. 18.

⁷⁰⁸ Türkmenlerin Rus esaret altına girmesi hakkında geniş bilgi için bkz. M. Saray, *The turkmens in the age of imperialism: A study of the Turkmen people and their inkorporation into the Russian empire*, Ankara 1989.

⁷⁰⁹ N. N. Muravyev, *Puteşestviye v Turkmeniye i Hivu*, kısım 1, Moskva 1822, s. 1.

⁷¹⁰ TsGVIA, fon VUA, 1857 g., dosya 18549, varak 16.

muna gelmiştir.⁷¹¹ Kiat Ağa, İran ve Hive saldırıları karşısında Ruslar'la iyi ilişkiler kurmaya çalışmış, buna karşılık Ruslar da Balhan ve civarında serbest dolaşım hakkı elde etmişlerdi.⁷¹²

1826-1828 İran-Rus, 1828-1829 Türk-Rus savaşlarından zaferle ayrılan Rusya, Kafkaslardaki konumunu iyice sağlama aldı. 1830 yılında Tiflis Genel Gubernatörlüğü tekrar Hazar Ötesi'yle irtibata geçti. Dönemin gubernatörlerinden Graf Paskeviç, kaynaklarda ünvanı "han" olarak belirtilen Kiat Han'la yeniden "dostluk" ilişkileri kurma yolunu seçti. Han'la ilişkileri Lalayev adında birisi yürütüyordu.⁷¹³ Lalayev'in başarılı diplomatik görüşmeleri sonucu, zaten İran ve Hive arasında sıkışıp kalan Kiat Han'a Rusya'ya yaklaşmaktan öte bir seçenek bırakmamıştı. Lalayev'in raporunda "Türkmenlerin Rusya'ya tâbi olmaları" gibi ibareler de yer almaktadır.⁷¹⁴

1832 yılında Orenburg Askeri Valisi Graf Suhtelen'in emriyle G.S.Karelin emrinde bölgeye bir heyet gönderildi. Heyetin amacı bölge hakkında geniş bilgiler elde etmektir.⁷¹⁵ 1834 yılında tüccar Aleksandr Gerasimov, Karelin'in bilgileri doğrultusunda bölgede araştırmalarda bulunmuş ve Kiat Han'la görüşmüştü.⁷¹⁶ 1840 yılında Rus donanması Hazar'ın İran ve Türkmen sahillerinde bir sıra seyahatlerde bulundu.⁷¹⁷ 1853-1856 yılları arasında süren Kırım Sa-

⁷¹¹ A. Karnyev, V. G. Moşkova, A. N. Nasonov, A. Yu. Yakubovskiy, *Oçerki iz istorii Turkmenskogo naroda i Turkmenistana*, v VIII-XIX vv. , Aşhabad 1954, s. 353.

⁷¹² A. Karnyev vcl. , *Oçerki iz istorii Turkmenskogo...* , s. 353.

⁷¹³ Arhiv b. MİD, 1-9, 1836-1856, gg. , dosya N: 2, varak 24; TsGVIA, fon VUA, dosya 18549, varak 20.

⁷¹⁴ Arhiv b. MİD, 1-9, 1836-1856, gg. , dosya N: 2, varak 24; Ts GVIA, fon VUA, dosya 18549, varak 21.

⁷¹⁵ TsGVIA, fon VUA, dosya 18549, varak 9-10.

⁷¹⁶ Arhiv b. MİD, 1-9, 1851-1855 , gg. , dosya N: 7, varak 12; TsGVIA, 1-9, 1836, N: 8, varak 1.

⁷¹⁷ A. Karnyev vcl. , *Oçerki iz istorii Turkmenskogo.* , s. 358.

vaşı Ruslar'ın faaliyetini bir süreliğine durdurdu. 1850-1860 yıllarında ise Rusya dış politikası tümden Orta Asya konusuna yöneldi. Bunun nedeni İngiltere'nin Afganistan, İran, Hive ve Buhara ile bir sıra ticari anlaşmalar yapmaya yönelik girişimleri idi. Rusya, Orta Asya'yı açıkçası İngiltere'ye kaptırmak istemiyordu. Bizzat, Binbaşı Dandeville bölgedeki son durumu öğrenmek için 1859 yılında Türkmenistan'a gönderildi.⁷¹⁸ Dandeville geniş bir raporla geri döndü. Subaya göre, Hazar sahilinde yer alan Kızılsu, Ruslar için en önemli üst konumuna haizdir.⁷¹⁹ Dandeville, yapılacak saldırının denizden olmasını ve Türkmenistan'ın Balhan bölgesinin öncelikli olarak ele geçirilmesini öneriyordu. Zira, böylece, Ruslar sınırlarını Hazar'a dayayarak sürekli Kafkas ve Astrahan bölgesinden yardım alabileceklerdi. Dandeville'nin raporu çok zekice ve planlı hazırlanmıştır. Zira, binbaşı, Türkmen topraklarına saldırı anında Rus ordularının karşısına çıkabilecek 115 bin Yomut, Çovdur, İğdir ve Abdal Türkmenlerinin bulunduğunu, bunların da Hazar civarında mevcut nüfusunun 23 bin çadırı geçmediğini de belirtmişti.⁷²⁰ Anlaşılan, Dandeville, stratejik bakımdan çok yönlü bir rapor hazırladığından, Ruslar işgal sırasında büyük ölçüde Dandeville'nin raporuna sadık kalmışlardı. Nitekim Dandeville'nin raporu doğrultusunda, Rus yetkilileri Türkmen tarafını kandırarak, ticari üs amacıyla geldiklerine inandırdıkları Kızılsu kalesini işgal etmişlerdi.⁷²¹ Kısa süre içinde Kızılsu kalesi Rus askerlerinin askeri karargâhına çevrilmiş ve bu durum bölgedeki Türkmenler'in de tepkisini çekmişti. Ama, Ruslar'ın girişimlerini ilk başlarda sadece uyarmakla ciddiye alan Türkmenler pek de sert davranışlarda bulunmamışlardı.

⁷¹⁸ TsGVIA, fon VUA, dosya18549, varak 27-28.

⁷¹⁹ M. Saray, *a. g. e.* , s. 338.

⁷²⁰ A. Karriyev, *Oçerki iz istorti Turkmenskogo*, s. 359.

⁷²¹ M. Saray, *a. g. e.* , s. 338.

Ruslar, Orta Asya'daki Özbek Hanlıkları'nı ve Türkmen bşyla-
rını kendi tebaaları konumuna düşürmek için işgal faaliyetlerine
1863 yılından itibaren başladılar. Lalayev'in raporunda da gördü-
ğümüz gibi bölgenin Rusya tarafından işgali 1820-1830 yıllarından
itibaren düşünölüyordu. Ama, Ruslar ciddi olarak bu düşündükle-
rini kırk sene sonra uygulama fırsatı buldular. Bunun nedeni Rus-
ya'nın ardı ardına İran, Türkiye, Kırım savaşlarıyla birlikte İngilte-
re ve Fransa ile yaptığı yorucu savaşlar ve Şeyh Şamil isyanı dolayı-
sıyla Kafkaslar'la kuramadığı siyasi istikrardı. Bütün bunlar Rus-
ya'nın Orta Asya'ya yönelmesinde büyük engellerdi. Dağıstanlılar
ve Kuzey Azerbaycan'daki Avarlar'ın Şeyh Şamil liderliğinde Rus-
ya'ya karşı direnişi Rus-Kafkas ilişkilerini büyük ölçüde tehlikeye
sokmaktaydı. Bu da, Bakü'den her zaman için Orta Asya'ya yapıla-
cak olan askeri yardımı ve desteği zaman olarak engellemekteydi.
Ruslar, Orta Asya çıkarması sırasında böyle bir tehlikeyle karşı kar-
şıya kalmak istemiyorlardı. Astrahan'dan her zaman askeri destek
sağlanması mümkün değildi: Birincisi, deniz yolu çok uzaktı, oysa
Baku ile Balhan arasındaki mesafe daha kısa ve pratikti; ikincisi
İclil'in her kış mevsimi donma riski vardı, ilkbahar mevsiminde de
nehir ve deniz civarı sular altında kalarak büyük zorluklar meyd-
na çıkarıyordu, oysa Bakü üzerinden yapılacak yardımlaşmada bu
tür zorluklar söz konusu bile değildi. Ruslar, ciddi anlamda 1860
yılında Kafkasya'ya sahip olabildiler. Bu problemi halleder hallet-
mez de Orta Asya'ya yöneldiler. On sene içinde, yani 1863-1873
yılları arasında Rusya Kokand, Buhara ve Hive hanlıklarını kendi si-
yasal etkisi altına aldı. Bunlardan Kokand Hanlığı 3 milyon nüfusu
ile önemli bir konuma sahipti; Buhara Hanlığı'nın ise nüfusu 2,5
milyon, Hive'nin 1 milyon kadardı.⁷²² 1863 yılında Rusya bütün
Kazakistan bölgesini ele geçirerek, burada Özbek Hanlıklarını her
an ele geçirebilecek iki büyük askeri güç konumlandırmıştı: İlki,

⁷²² *Istoriya SSSR, Moskva, 1978, s. 64.*

Ak Mescit'ten Sır-derya boyunca uzanan hat üzerinde; diğeri Semi-palatinsk'çlen Verniya (Alma-Ata civarında bir yer) kadar uzanan askeri hat boyunca konumlanmışlardı. 1864 yılında Verni hattı üzerinde Çeryayev ve kuzeyden Veryovkin liderliğinde saldırıya geçen Rus orduları Taşkent'i (1865 yılı) ele geçirdiler ve 1868 yılında Kokand hanı Hudayar Han'ı teslim olmaya zorladılar. Ama Kokand halkı 1875 yılına kadar Ruslar'a direndi ise de pek başarılı olamadı. İsyan sonunda hanlık da ortadan kaldırıldı ve Ruslar burada Türkistan Genel Valiliği askeri idaresini tesis ettiler.⁷²³ 1868 yılında Buhara Emirliği Rusya'ya karşı verdiği mücadeleye son verip, yıllık belirli bir miktarda tazminat ve vergi vermek şartıyla kendi varlığını koruyarak Rus hakimiyetini kabul etti. Hive hanlığı da Mayıs 1873'de aynı yolu seçti.⁷²⁴

Ruslar'ın Türkmen topraklarını işgali Hazar sahillerini, Mangışlak ve Balhan çevresini ele geçirmekle başlamıştır. Mangışlak bölgesinde oturan Türkmenler aslında Ruslar'a karşı hiç direnmemişlerdir.⁷²⁵ Bölgeyle ilgili 1715 yılından itibaren bilgiler toplayan Çarlık Rusya'sı, bu tarihten itibaren 1856 yılına kadar Hazar Denizi'nin Türkmen kıyılarına tam sekiz ekspedisyona düzenlemişlerdir. Kendi soydaşlarının saldırılarından, Özbek Hanlıklarının ve Kazak Kalmuklarının baskılarından bunalmış olan Mangışlak Türkmenleri Rusya'nın tebaası olmaya daha sıcak bakıyorlardı. Örneğin, Türkmenlerin Abdal boyunun liderlerinden olan Hoca Nepes, bizzat Rusya'yı ziyaret ederek Çar I. Petro ile görüşmüş, ondan destek talebinde bulunmuştur.⁷²⁶ Aynı davranışı Mangışlak bölgesinde otu-

⁷²³ *Istoriya SSSR*, s. 65.

⁷²⁴ Orta Asya'nın işgali için geniş bilgi bkz. A. M. Aminov, A.H. Babahodjiev, *Ekonomiçeskiye i političeskiye posledstviya prisoyedineniya Sredney Azii k Rossii*, Taşkent 1966.

⁷²⁵ A. Begjanov, *Gömlen Akabalar*, s. 9-13.

⁷²⁶ Hoca Nepes ve onun faaliyetleri için bkz. ZIRGO, IX. kitap, 1853, s. 238-328.

ran diğer Türkmen beylerinden Nurmuhamed İşan⁷²⁷ ve Mehmet Sapa⁷²⁸ da göstermiştir. Nitekim, Ruslar Türkmen topraklarının işgalı sırasında bu gibi davetlerin arkasına sığınmasını bilerek, askeri faaliyetlerine bir nevi meşruluk kazandırmak eylemi göstermişlerdir.

1870'lerin başında Kızılsu kalesi civarında bulunan Rus birlikleri Köpet Dağı mevkillerine uzanan stratejik öneme sahip bölgenin giriş kapısı niteliğini taşıyan Ter-Arvat ve Molla Kara'yı ellerine geçirdiler. Bu sırada, Türkmen Vekilli Tekeleri'nin başında Mahtumkulu Han, daha sonra oğlu Nurberdi Han, Bak/Bey Tekeleri'nin başında ise Karakulu Serdar, Otamış Tekeleri'nin başında ise Meyla Han bulunuyordu.⁷²⁹ Rus kaynakları Ahal bölgesinde bulunan Türkmen boylarından Ruslara karşı mükavemette bulunan hanların ismini belirtmişlerdir. Bunlar: Mahtumkulu Han, Nurberdi Han, Dıkma Serdar, Sofi Han, Berdi Murat Han, Kurban Murat İşan, Kerim Berdi İşan ve Oraz Mehmet Han.⁷³⁰ Bunlar Teke, Yomut, Göklen ve Sarık boylarının liderleri olup, bazen birlikte, bazen de ayrı olarak Ruslara karşı direnen esas güçler olmuşlardır. Rus işgaline karşı ilk tepki ise Vekilli Tekelerinin lideri Nurberdi Han'dan gelmiştir. Ter-Arvat ve Molla Kara'nın işgali üzerine Ruslar'ın faaliyetlerinden endişe duyan Nurberdi Han ve Dıkma Serdar liderliğindeki Türkmen birlikleri 20 Ekim 1870 yılında Rus karargâhına saldırdılar. Böylece, Türkmen ülkesinin işgaliyle son bulacak olan Rus-Türkmen savaşı başlamış oldu. Nurberdi Han ve Dıkma Serdar'ın birliklerini yoğun topçu ateşiyle etkisiz konuma getiren Ruslar, Albay Stoletov'un liderliğinde Kızıl-Arvat'a kadar ilerle-

⁷²⁷ 1835 yılında Nurmuhammed İşan'ın Astrahan bölgesine elçiler göndererek, Rusya'nın egemenliğini kabul ettiği bilinmektedir. Bkz. *Russko-turmcnskiyc otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, Aşhabad 1963, s. 278.

⁷²⁸ A. Begjanov, a. g. c., s. 99-130.

⁷²⁹ Alihan-Avarskiy, *Mervskiy oazis i dorogi, veduşiye k nemu*, SPb.. 1883.

⁷³⁰ A. Karnyev, *Oçerki iz istorii Turkmenskogo..*, s. 361.

diler.⁷³¹ Öte yandan işgale karşı çıkmayan Türkmenler, Rus güçlerine destek olmasalar da sergiledikleri tavırlarla Ruslar'ın askeri faaliyetinden memnun gözükmekteydiler. Bunu Ruslar'ın Hive üzerine saldırıları sırasında Türkmenlerin kayıtsızlığı hakkında verilen bilgiler tasdik etmektedir: "Türkmenler bu yerlerde Rus ordularına karşı gelmediler".⁷³² Diğer taraftan da Rusların askeri seferlerinden ciddi anlamda rahatsızlık duyan Türkmen birlikleri büyük bir cesaretle işgalcilere karşı koymaktaydılar. Rus ordularının ilerlemesini durdurmak için Hazar'ın doğusunda yer alan yerleşim bölgelerini boşaltan ve su kuyularını tahrip eden Türkmenler ülkenin içlerine doğru göç etmekteydi. Ruslara karşı ilk saldırılarında başarısız olan ve büyük kayıplar veren Nurberdi Han, deniz kıyılarına yakın bölgelerde oturan Yomutlar'la dialoğa girerek yeni bir güç oluşturarak direnişini sürdürmekteydi. Ama bütün direnmelerine rağmen Yomutlara ait Çakışlar bölgesi Ruslar tarafından ele geçirildi. Çatışmalar sırasında Yomutlar ve Nurberdi Han ağır kayıplar verdiler, aynı zamanda Yomutlar'ın yerleşim alanları tahribata uğradı.⁷³³

Kızıl-Arvat ve Hazar çevresi Yomut topraklarının işgaliyle Ruslar'ın Orta Asya'yı işgal etmek konusunda gösterdikleri ciddiyet kısa sürede yerini sert çarpışmalara bıraktı. Bu sırada Rus orduları komutanı Albay Stoletov Kafkaslar'a atanarak yerini daha sert mizaçlı Albay Markozov'a bıraktı. Markozov, Kafkaslar'da Şamil'e karşı hızlı manevra gösteren bazı Rus güçlerini de Türkmen bölgesine sevk etti. Amaç öncelikli olarak Türkmenistan'ın bütün kuzey bölgesini ele geçirmekti. Nitekim Eylül 1871 yılında Kızılsu ile Hive arasında yer alan yerleşim alanlarını ele geçirmek uğrunda savaşlar başladı. Bu sırada Nurberdi Han'ın gösterdiği direniş ve dayanışma Türkmenler adına cesaret vericiydi. Zira Nurberdi Han, işgale kar-

⁷³¹ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, SPb.. 1883, c. 1, s. 98.

⁷³² M. Annanepesov, *Türkmenistan tarihinin materialları*, s. 1, 72-173.

⁷³³ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. 1, s. 99-100.

şı koymanın tek yolu olan Türkmen birliği ve Hive Hanlığı'yla ittifakın yapılması için büyük emek sarfetmişti. Kendisi bizzat Hive'yi ziyaret ederek, Hive hanı Seyyid Muhammed Rahim'le görüşmüş ve Ruslar'a karşı birlikte mücadele etmek için bir öneri sunmuştur. Hive hanı, Türkmen beyini ciddiye almamış, Tiflis'teki Rus Askeri karargâhına elçiler göndererek tepkisini dile getirmiştir. Seyyid Muhammed Rahim'in gönderdiği mektupta şöyle denilmektedir:

"Geçen sene ticaret yapmak maksadıyla Balhan Körfezindeki Kızıl-Su'ya bir askeri üs yaptınız ve dediniz ki, biz ticaret yapmak maksadıyla buradayız. Fakat askerleriniz ticaret yapmaya değil, oraları işgal etmeye gelmiş. İşgal edilen bölgelerin bir kısmı benim ülkeme, bir kısmı da Türkmenlere aittir. Ayrıca Rus birlikleri Taşkent istikametinde de ilerleyerek Min-Bulak bölgemizi işgal etmişlerdir. Acaba Grand Duke Michail'in bu gelişmelerden haberi yok mu? Halbuki bizim tarafımızdan dostluğu ve iyi münasebetleri incitici bir hareket olmadı. Sadece bir defasında bilgi toplamak için Kazak Türklerinden birkaç adamı sınıra gönderdim. Onlar da sınırı geçmeden ve herhangi bir hadiseye sebebiyet vermeden geri dönmüşlerdir. Fakat bir müddet evvel Kazak halkından bir grup 4-5 adamınızı yakalayıp bize getirdi. Fakat ben sizin adamlarınızı alarak kendilerine iyi muamele edilmesini emrettim. Kendi ülkeleri ve toprakları işgal edilmiş olan Kazakların bu tür hareketlerine mani olmak oldukça güç.

Şayet sizler de bizim gibi barış arzu ediyorsanız bir andlaşma yapalım ve bu andlaşmayla birbirimizin topraklarına saldırmayalım. Kazakların getirdiği rehineleriniz bir harp için bahane ise buna hiç gerek yok, zira, kendilerini çoktan serbest bıraktım".⁷³⁴

Seyyid Muhammed Rahim'in mektubu şu sonucu doğurdu: 1873 yılının ilkbaharına gelindiğinde Ruslar Gözlü-Ata, Çağıl, Kam Şebşen, Uzun Kuyu ve Sarıkamış gibi önemli Türkmen bölgelerini işgal ederek Hive sınırına dayanmışlardı.⁷³⁵ Zaten bu tarihten iti-

⁷³⁴ Mektubun tamamı M. Saray'ın a. g. e. , alınmıştır, s. 340.

⁷³⁵ N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmennii*, c. I. , s. 101.

baren Nurberdi Han için müttefik olarak gözüken Hive Hanlığı da safdışı bırakılmıştı. Artık Türkmenler arenada yalnızlardı.

Ruslar'ın Orta Asya'daki askeri faaliyetleri onuncu senesine girerken, Rus üst yetkilileri ve Hazar Ötesi'nin işgalinden sorumlu tutulan Kafkas Ötesi Gubernatörlüğü Askeri yetkilileri olayın kısa sürede tanımlanmasını emreliyorlardı. Bu emir üzerine Tiflis'e çağrılan Albay Markozov, çölde askeri harekâtın zorluğunu bahane göstererek Tiflis'ten birçok konuda destek istemiştir. Aldığı emir gereği, Yomutlara ait 3 500 deveyi nakliyat için parayla satın alacak ve askerlerini çölün öte yakasına bu sayede taşıyabilecekti.⁷³⁶ Ama, Yomutlar develerini satmaktan vazgeçtiler. Bunun üzerine Ruslar, Yomut bölgesini işgal ederek develere zorla sahip oldular. Gerçekleşen "Deve Savaşı"nda pek çok sayıda Yomut hayatını kaybetti.⁷³⁷ Ruslar'a karşı mukavemet gösteren en önemli Türkmen hanı, bu defa da Nurberdi Han olmuştur. Yomutlar yanında savaşını sürdüren han, büyük zayıflık vererek bu çatışmadan da yenik ayrılmışlardır. Genelde hanın askeri taktiği tümden yanlıştır. Han yerleşik Rus karargâhına Türkmen atlı birlikleriyle saldırmaktaydı. Karargâh topraklarla korunduğundan, Türkmen atlıları üsse varamadan yenik düşüyorlardı. Nurberdi Han'ın savaşları sırasında öldürülen Rus asker sayısı onun üzerine çıkmıyordu, buna karşılık şehit düşen Türkmen sayısı ise binlerceydi. 1874 yılına gelindiğinde Ruslar, bütün kuzey ve kuzey-doğu Türkmen bölgesini ele geçirmiş ve bu topraklarda Kafkas Ötesi Askeri Valiliğine bağlı Zakaspiya Gubernatörlüğünü kurmuşlardır.⁷³⁸ Buna karşılık ise Türkmenler Ahal-Teke ve Marı bölgesine sıkışıp kalmışlardır. Türkmenler açısından durum büyük tedirginlik ve korkudan öte bir anlam ifade

⁷³⁶ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c.1. , s. 104.

⁷³⁷ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c.1. , s. 105.

⁷³⁸ A. İlyasov, *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, Sbornik Arhivnıkh Dokumentov, AN TSSR, Aşhabad 1960, s. 142-151.

etmiyordu. Bir çok boy yavaş yavaş İran ve Afganistan'a doğru göçlere başlamıştı bile. Bu çıkmaz karşısında yine Nurberdi Han'ın yoğun tekitleri sonucu 1874 yılında Türkmen Aksağlılar Şurası (Kurultay) toplandı.⁷³⁹ Bu kurultay Türkmen tarihi bakımından çok büyük önem arz etmekteydi. Zira, kurultay, dış baskı sonucunda Türkmenlerin "milliyetçi" kanını hızlandırmıştır. Ama kurultaydaki "milliyetçi" tepkiler dini duygular altında vurgulanmaktaydı. Kurultay'da ilk sözü Nurberdi Han almıştır. Hanın konuşması Türkmenlere Ruslara karşı manevi bir güç kazandırmaktan öte bir anlam içermiyordu. Toplantıda yapılan konuşmalar nitelik olarak şu anlamları içeriyordu: "Rus hakimiyetini kabul etmemiz imkânsızdır, zira onlar bizim din düşmanlarımızdır. Din düşmanlarımıza karşı son damla kanımıza kadar savaşmalıyız". "Her tarafımız düşman oldu. Gidecek hiçbir yerimiz yok artık. Bu topraklar bizindir". "Kendimizi korumanın yolu büyük bir kale yaparak ailelerimizi ve kendimizi oraya kapatmaktır. Burada korunmalıyız. Ruslar'ın niyeti bizi köle yapmaktır. Vatanımızı savunmak bizim hakkımızdır". "Eğer kararlılık gösterirsek Ruslar savaşı durdururlar ve çekip giderler, aksi taktirde burada yerleşirler ve kendi ailelerini getirirler". Farklı birtakım konuşmalar da yapılmıştır. Bu türden konuşmalar Yomut delegelerinden gelmiştir. Onlara göre, "Ruslarla anlaşmak zorundayız, zira karşı koyacak gücümüz olsa da, silahımız bulunmuyor." Ama, kurultayda geçerli olan fikir birliği Ruslar'a karşı mücadelede devam etmek olmuştur.⁷⁴⁰

Kurultay sonrasında Türkmenler öncelikli olarak kendilerine ittifak edecek komşular aramaya başladılar. Karşılarında destek bulabilecek iki güç vardı: İran ve Afganistan.

⁷³⁹ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmennii*, c. I. , s. 119; Bu hususta Türkçe bilgi için bkz. M. Saray, "Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento", *Türk Kültürü*, N: 197, s. 257-263.

⁷⁴⁰ M. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 342.

İran 1804-1812 ve 1820-1826 Rus Savaşları sonucunda Yakın Doğu'daki ihtişamını kaybetmiş, 1860 sonrası Kaçar Hanedanı İngiltere ve Rusya'nın etkisi altına düşmüştür. Rusya, İran'a büyük ölçüde ticari anlamda destek çıkmaktaydı. Ayrıca, İran'daki binlerce aile Rus Azerbaycanı'nda çalışarak ailelerini beslemekteydiler. İran'ın bütün bunları gözardı ederek Türkmenler'e destek olması imkânsızdır.⁷⁴¹ Ama, Türkmenler büyük bir saflıkla "din kardeşimiz" dedikleri İran'la müttefik olmanın yollarını aradılar. Kurultayın kararlaştırdığı bir heyet destek için İran'a gitti. Türkmen heyeti Tahran'a varır varmaz, Rus Dışişleri Bakanlığı İran'ı sıkıştırmaya başladı. 1876 baharında Türkmenlerle aynı dönemde apar topar İran'a gelen Rus elçisi Zinoviyev açık bir nota ile İran-Türkmen görüşmelerini protesto etti. Heyet hiçbir netice alamadan Tahran'dan ayrıldı. Ruslar bununla da yetinmeyip, Rus konsolosu Bakulin vasıtasıyla büyük rüşvetler karşılığında Horasan'ın Bujnurd Valisini Türkmen ovalarına saldırmaya ikna ettiler. Böylece, İran-Türkmen diyalogu başlamadan bitmiş oldu.⁷⁴² İngiltere'nin koruması altında bulunan Afganistan Emirliği ise Türkmenler'den gelen teklifleri geri çevirdiler. Neden olarak İngiltere'nin Türkmenler yüzünden Rusya ile problemler yaşamak istememesiydi.⁷⁴³ Böylece, Türkmenler Ruslar karşısında yapayalnız olduklarını bir kez daha anladılar. Artık her şey kadere bırakılmıştı.

Büyük bir çaresizlik içinde Türkmenler 1877 yılına girdiler. Bu yıl Türkmenler için büyük zorlukları da beraberinde getirmiştir. Ruslar, Türkmenler'in dışarıda müttefik aradıklarını öğrenince bu işi bir an önce bitirme kararı aldılar. 1877 yılının baharında Rus orduları General Lomakin'in liderliğinde geniş çaplı saldırılara başla-

⁷⁴¹ Bu hususta bkz. T. A. İbrahimov (Şahin), *İran Kommunist Partiyasının Yaranması*, Bakı 1963, s. 17-21.

⁷⁴² N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I , s. 124, 132, Ayrıca bkz. M. Saray, a. g. e. , s. 343.

⁷⁴³ M. Saray, a. g. e. , s. 342-343.

dılar. Lomakin'in amacı Kızıl-Arvat'ı ele geçirmektir. Lomakin'in niyetini anlayan Türkmenler bölgeyi boşaltarak Gök-Tepe istikametine çekilmeye başladılar. Ruslar 7 Mayıs gününde Kızıl-Arvat'a girdiler. Bölgeyi savunan bir tek Nurberdi Han'ın birlikleri bulunuyordu. 12 Mayıs günü taraflar arasında savaş başladı.⁷⁴⁴ Bu savaş Nurberdi Han'ın Ruslara karşı sergiledi en ciddi savaşı.⁷⁴⁵ Türkmenler yenildiler, Ruslar ise Kızıl-Arvat'ın yeni sahipleri oldular. Öte yandan, kolay kolay teslim olmadıklarının bir göstergesi olarak, aynı yılın Haziran ayında Türkmenler Kızıl-Arvat'a tekrar saldırdılar. Ama karşılarında terk edilmiş ve harabeye çevrilmiş bir şehir bulunuyordu. Ruslar'ın bölgeyi terk etmelerinin nedeni bu sırada patlak veren Rus-Türk Savaşı (1877-1878) nedeniyle önemli Rus birliklerinin Kafkaslar'a geri çağırılmasıydı.⁷⁴⁶

Rus-Türk harbi Türkmenistan'ın işgalini iki sene ertelemekten öte bir etki doğurmadı. Aksine Ruslar "93 Harbi"ni kazandıklarından dolayı oldukça moralli, Türkmenler ise "İstanbul'daki Halifemiz ve karındaşlarımız Beyaz Çar'ın ordularına dayanamaz iken biz nasıl olur da onlarla başa çıkabiliriz?" gibi yaygın bir umutsuzluk ve çaresizlik içinde iki sene önce Kızıl-Arvat'ta bıraktıkları "duello"ya devam etme kararı aldılar.⁷⁴⁷ 1878 yılının sonlarında Kafkaslara takviye edilen Rus birlikleri Tiflis ve Erivan üzerinden Bakü'ye buradan da Hazar'ın ötesine doğru gelmeye başladılar. Rus-Türk harbi, Rusya'yı dünyanın en gözde isimleri arasına sokmuş, Hazar Ötesi'nde başlatılacak herhangi bir askeri faaliyette, İngiltere ve Osmanlı'dan gelebilecek tepkileri dahi "sıfıra" indirgemişti. 2 Şubat 1879 tarihinde Çar III.Aleksandr "Türkmenistan'ın işgali üzerine" hazırlanmış kararnamayı imzaladı.⁷⁴⁸ Yine Çar'ın emriyle, yapılacak askeri seferin ko-

⁷⁴⁴ M. Saray, a. g. c. , s. 344.

⁷⁴⁵ M. Saray, a. g. c. , s. 344.

⁷⁴⁶ A. Karriyev vd. , *Oçerki iz istorii Turkmenskogo...* , s. 361.

⁷⁴⁷ M. Saray, a. g. c. , s. 345.

⁷⁴⁸ A. İlyasov, *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, s. 385-386; Kararnameyle ilgili ayrıca bkz. N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I. , s. 134.

mutanlığına Kafkasya Rus Orduları 1.Kolordu Kumandanı General Lazaryev getirildi. Öte yandan Türkmenler Afganistan Emirliği vasıtasıyla İngiltere'den yardım ummaya devam etmekteydiler.

İngiltere diplomatik olarak "Türkmen meselesi"nde Rusya'nın karşısına çıkma cesareti gösterememesine karşılık, Rus-Türk savaşından sonra doğuda hızla artan Rus nüfuzu karşısında oldukça endişeliydi. Türkmenistan'ın ele geçirilmesi, İngiltere için şu anlama geliyordu: Bütün Kuzey İran bölgesi Rus kontrolü altına girecek, İngiltere'nin Hindistan ve Afganistan'daki konumu tehlike altına düşecekti. İngiltere bu tepkisini dolaylı yoldan dile getirmeyi uygun bulmuştu. O dönemde Hindistan'da bulunan Ajan Betler, Türkmenistan sınırında bir yüzey araştırması yaparak, Ruslar'ın Gök-Tepe'ye doğru hareketlerini Lord Litton'a haber vermişti.⁷⁴⁹ İngiltere, Rusya'nın Türkmenistan'ı ele geçirerek işgallerine son vereceğinden emin değildi, buna rağmen Türkmenistan'ın işgali karşısında sessizliğini korumuştur. Tek kaygı, Ruslar'ın Horasan ve Kuzey Afganistan'a sığınan Türkmenleri takip amacıyla herhangi bir askeri çıkartma yapıp yapmayacağıydı. Zira, daha önce de Rus hükümeti İngiltere'ye "Doğu sizin kadar bizim de hakkımız" diyerek tavrını ortaya koymuştu.

General Lazaryev 12 500 kişilik seçme orduyla bölgeye ayak bastığında tarihler 1879'u göstermekteydi. Gelen ordunun 7 500'ü tüfekle teçhiz edilmiş manevra gücü yüksek olan birliklerden, 10 mitralyöze sahip yayadan, 500'ünün 36 krupp topuyla topçular, 3 500'ünü atlı suvarilerden ve 1000'e kadarı da milislerden müteşekkildi.⁷⁵⁰ Rus Maliye Bakanlığı, askeri sefer için Harbiye Bakanlığına ilaveten 1 872 540 rublelik bir bütçe takviye etmişti. Şubat ve Mart aylarını General Lazaryev askeri stratejisini hazırlamakla geçirdi. General, Yaya birliklerinin başına General Kont Borch'u, Atlı

⁷⁴⁹ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I. , s. 134.

⁷⁵⁰ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I. , s. 134-135.

birliklerin komutanlığına General Knyaz Witgenstein'i, Öncü güçlerin komutanlığına Knyaz Dolgorukov'u, Strateji bilgiler ve Askeri Haber Alma ve İletişim Sağlama İşlerinin başına da General Loma-kin'i atadı. Türkmenistan Genel Valisi Kaufman'ı da doğu tarafın-
dan göstermelik oyalama taktikleriyle Türkmen birliklerini dikkati-
ni Amu-Derya tarafına çekmesi konusunda uyardı. Amaç kısa za-
manda bu işi bitirmekti.⁷⁵¹

Türkmen cephesinde ise bütün ümitsizlik ve çaresizliklere rağ-
men Ruslar'a karşı savaşmak kararlılığı hakimdi. Kaufman'ın Amu-
Derya bölgesinde Türkmen topraklarına saldırması üzerine Merv'de
bir araya gelen boy beyleri bir Hârp Divanı oluşturdular. Yapılan top-
lantı "ölüme direnmeden" öte bir anlam taşıymıyordu. Türkmen bey-
leri yaptıkları toplantıda Ruslara karşı koyma, yani kendilerini müda-
faa etme sorunlarını tartıştılar. Alınan karara göre, Merv'in korunma-
sı 6 000 kişilik kuvvetle Nurberdi Han'a verildi. Nurberdi Han, elin-
deki az sayıda ve silah bakımından yetersiz bir kuvvetle, Amu-Derya
tarafından gelecek Rus saldırılarını durdurmakla vazifeliydi. Oğlu
Berdi Murat Han, Oraz Muhammed Han ve Kurban Murad İşan'la
birlikte General Lazaryev'in kuvvetlerine karşı koyabilecek 15 bin
Türkmenle Bendesan Geçitinde, olmazsa Gök-Tepe kalesinde ko-
numlandırılacaktır.⁷⁵² Ayrıca, Türkmenler yıl boyunca Ruslar'ın ha-
reketini engelleyecek her türlü gereksinimi göstermekteydiler. Ama
Türkmenler bu konuda pek başarılı olmadı, çünkü tahrip edilen ku-
yular ve yollar Haziran 1879 yılına kadar büyük ölçüde öncü birlik-
ler komutanı Knyaz Dolgorukov tarafından onarılmıştır.⁷⁵³ Dolgo-
rukov'un emrindeki birlikler, Ağustos ayında Türkmenlerin kullanıl-

⁷⁵¹ N. İ. Grodekoy, *Voyna v Turkmenii*, c. 1. , s. 140.

⁷⁵² N. İ. Grodekoy, *Voyna v Turkmenii*, c. 1. , s. 145.

⁷⁵³ V. A. Tugan – Mirza Baronovskiy, *Rus'lar Ahalkedede: 1879*, Aşgabat 1993, s. 51-52.

maz hale getirdiği Düzölüm, Tersakan, Hocakala ve Bendesen hattını, Rus ordusunun yürüyüşüne hazır duruma getirdi.⁷⁵⁴

General Lazaryev'in komutasındaki Rus ordularıyla, Bendesen civarında konaklayan Türkmen birlikleri 16 Ağustos 1879'da karşılaştılar. İkinci muharebe ise 18 Ağustosta gerçekleşti. Her iki çatışmada da kazanan taraf Ruslar oldular; Türkmenler uzun menzilli top ateşleri karşısında pek fazla varlık gösteremediler.⁷⁵⁵ Çatışmalardan on gün sonra Rus orduları Komutanı Lazaryev kan zehirlenmesinden öldü, yerine Lomakin geçti.⁷⁵⁶ General Lomakin, Lazaryev tarafından öngörülen saldırı planını olduğu gibi uygulayarak, M. D. Skobelev'i Ahal-Teke bölgesinin stratejik uzmanlığına, N. İ. Grodekov'u ise Demirkazık Türkmenistan ile İran sınırı bölgesi komutanlığına getirdi. Her iki subay, Rusların Türkmenistan'daki faaliyetlerini anlatan önemli birer hatırat bırakmışlardır.⁷⁵⁷ Ruslar, Bendesen Geçidi'nde Türkmenleri mağlup ettikten sonra, Lomakin ordusunu burada toplayıp bir Harp toplantısı yaptı. Daha sonra ordusunu iki kısma ayırarak Gök-Tepe istikametinde ilerlemeye başladı. İllerleştik sırasında Rus askerleri önlerine çıkan bütün yerleşim alanlarını talan etmekte ve çok sayıda Türkmen yerlisini de katletmekten geri durmamaktaydılar. Bami, Burma, Arçman'da, Gök-Tepe'nin 20 km. kadar ötesinde yer alan Yarıcı mıntıkasında çadır kurdular.⁷⁵⁸ Bu olay Türkmen tarihine I.Gök-Tepe savaşı olarak girecek bir sıra çatışma ve muharebeleri başlatacaktır. Türkmen tarihçilerinin görüşüne göre, "I. Gök-Tepe trajedisi" olacaktır.⁷⁵⁹

⁷⁵⁴ A. İlyasov, *Prisoyedineniye Türkmenii k Rossii*, s. 430.

⁷⁵⁵ N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I. , s. 144; M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihinden materiallar*, s. 180-181.

⁷⁵⁶ M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihinden materiallar*, s. 180.

⁷⁵⁷ N. İ. Grodekov'un hatıratı yukarıda kullandığımız *Voyna v Turkmenii* adlı yapıttır.

⁷⁵⁸ N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I. , s. 147.

⁷⁵⁹ M. Annanepesov, *Türkmenistan tarihinden...* , s. 179.

Bendesin çarpışmalarını kaybettikten sonra iyice köşeye sıkışan Türkmenler'in Gök-Tepe kalesine sığınmaktan öte başka çareleri kalmamıştı. Türkmenler, kale duvarlarını yükseltip, kadın ve çocukların korunması için kalenin hemen yakınında bir yerleşim merkezi kurmuşlardır.⁷⁶⁰ Yengi-şehir olarak adlanan bu yeni merkez Gök-Tepe düştükten sonra ele geçirilebilecek bir konumda bulunuyordu.⁷⁶¹

General Lazaryev son hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 9 Eylül sabahı üç ayrı koldan Gök-Tepe istikametinde harekete geçti. Kalenin müdafaasından sorumlu olan Berdi Murad Han, esas birliklerini Kara Batur komutasında, Rusların mühimmat ve ulaşım teçhizatını koruyan üçüncü kola karşı yönlendirdi. Amaç, Rusların cephaneliğini yok etmektir. Kara Batur büyük bir cesaret örneği sergileyerek Rusların üçüncü koluna saldırmış ve Rus Kazaklardan oluşan birliklere büyük bir zayıflık vermişti. Ama, Rusların ikinci kolunu yöneten Alman asıllı general Borch, üçüncü kolun imdadına yetişerek, onları herhangi bir bozgunundan koruyarak, iki saat kadar süren Türkmenler'e karşı çetin bir savaşa koyulmuştu. Savaşı kaybetmesine rağmen düşmana tekrar tekrar saldırmaktan geri durmayan Kara Batur saldırıların birinde öldürülünce birlikleri dağılmış, geri kalanları da Gök-Tepeye sığınmışlardır.⁷⁶² Öğlen saatlerinde Lomakin askerlerini Gök-Tepe önlerinde mevzilendirerek kaleyi top ateşine tutmayı emretti. Top ateşleri devam ederken Lomakin yeni bir saldırı planı hazırladı. Plana göre: Albay Dolgorukov birlikleri batı, General Borch'un askerleri kuzey, General Witgenstein'in ordusu da doğu tarafından General Lomakin'den gelecek emir üzerine akşama doğru saat 5 sularında kaleye saldıracaklardır. Top ateşlerinin hedefi sadece Gök-Tepe değil, kadın ve çocukların bu-

⁷⁶⁰ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmennii*, c. I. , s. 145.

⁷⁶¹ M. Saray, *a. g. e.* , s. 347.

⁷⁶² M. Saray, *a. g. e.* , s. 348.

lunduğu Yengi Şehir de harabeye dönüştürülmüştü. Aşkabat'a kaçmak isteyen bir grup kadın ve çocuk ise önleri kesilerek yoğun top ateşleri altında tekrar kaleye döndürülmüşlerdi.⁷⁶³ Kalenin iyice zayıfladığını varsayan Lomakin askerlerine saldırı emri verdi. Saldırının anına kadar pek bir varlık gösteremeyen kaledeki Türkmen birlikleri bu anı beklermiş gibi hatıratların belirttiğine göre "göğüs göğüse, gırtlak gırtlığa vahşet ve trajedinin sahne olduğu korkunç bir savaşa koyuldular".⁷⁶⁴ Türkmenler, başlatılan işgalden beri ilk kez Rusları bir savaşta yenme başarısı gösterebildiler. Kaçmaya çalışan Rus birliklerinin peşine takılan Berdi Murad Han, Yüzbaşı Makhuki'nin emrinde bulunan topçu birliklerinin yoğun top ateşleri sonucu şehit düştü. Bu durum karşısında şaşkına dönen Türkmenler, savaşarak kaleye dönmeye mecbur kaldılar.⁷⁶⁵

1. Gök-Tepe Savaşı Rusları büyük bir paniğe ve korkuya düşürmüştü. Bu korku ve panik ile geceyi geçiren Ruslar her an bir Türkmen saldırısı olacak korkusuyla uyanarak sabahleyin Hazar kıyılarına doğru geri çekilmeye başladılar. Bu savaşın bilançosu: Ruslar 185 ölü, 268 yaralı, Türkmenler çoğunluğu kadın ve çocuktan oluşan 4 000 ölü, bir o kadar da yaralı olarak gerçekleşmişti.⁷⁶⁶

Gök-Tepe'de olanlardan haberdar olan Nurberdi Han, oğlunun naaşını almak için Merv'den Gök-Tepe'ye geldi. Gök-Tepe'de büyük bir coşkuyla karşılanan han, Ruslar'ın geri döneceğini bildiği için yeni bir Harp Meclisi toplayıp durum tespiti yaptı. Nurberdi Han'ın İran Bujnurd Valisi Yar Muhammed Han'a yazdığı mektuba bakılırsa hâlâ müttefik aradığı söylenilebilir.⁷⁶⁷ Öte yandan İran ve

⁷⁶³ M. Saray, *a. g. e.* , s. 348.

⁷⁶⁴ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I. , s. 162-164.

⁷⁶⁵ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I. , s. 164.

⁷⁶⁶ A. Iyasov, *Prisoedineniye Türkmenii k Rossii*, s. 453.

⁷⁶⁷ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c.I. , s. 164.

Osmanlı matbuatında "Gök-Tepe Zaferi" büyük bir yankı bulmuştur.⁷⁶⁸ Ama Osmanlılar'ın ve İran Kaçarları'nın Türkmenler'e olan desteği gazetelerde yer alan haberlerin dışına çıkmadı. Adeta, bütün İslâm ülkeleri bu trajediyi seyretmenin daha kârlı olacağına kanaat getirmiş gibiydiler.

I. Gök-Tepe Savaşı'nın faturası General Lomakin'e kesildi. Çarlık, Türkmenistan'ı işgal edecek orduların komutanlığına önce Ter-gukasov'u, ardından da General M. D. Skobelev'i atadı.⁷⁶⁹ M. D. Skobelev çeşitli nedenlerle Türkmenistan'da bulunmuş ve bölgeyi iyi biliyordu. General'in ilk işi morali çökmüş Rus askerlerini Kafkasya'daki yeni birliklerle değiştirmek oldu. Ulaşımaya önem verdiğinden Hazar Denizi'nin sahillerindeki Mihaylov alayından Kızıl-Arvat'a kadar uzanan Zakaspi demir yolu hattını yaptırdı.⁷⁷⁰ Hazırlıkların tamamlandığını haber alan general Nisan 1880 yılında büyük bir birlikle Hazarı aşıp Türkmenistan'a geldi. Artık II. Gök-Tepe Savaşı için hazırды. Suvorov ve Kutuzov'dan sonra Rusya'nın en büyük generali olan Skobelev ününü Plevne'de Osman Paşa'ya karşı savaşlarda kazanmış, Çarlık sarayında şöhretini korumak için Türkmenistan'ın işgalinde askere karşı büyük fedakarlıklar yapmıştı. Askerin maneviyatını düzeltmek için büyük paralar harcamaktan çekinmeyen Skobelev, ordunun bölgedeki taşkınlığına da dikkat göstermeyerek, bir sürü tahribatlara seyirci kalmıştır.

Tam bu sırada, 5 Mayıs 1880 günü Nurberdi Han aniden vefat etti. Hanın küçük oğlu Mahdumkulu babasının yerine geçerek kısa zamanda Türkmen birliklerini toplayıp Dıkına Serdar'la birlikte üç kişilik danışmanlar heyeti kurarak müdafaa hazırlıklarını artırdı.⁷⁷¹ Haziran 1880 tarihinde Ruslar kaldıkları yerden devam etme kararı

⁷⁶⁸ Tercüman-ı Hakikat gazetesi, N: 481 sayısında olayı *Asya'da Ruslar ve Türkmenler* başlığı altında vermişti. Bkz. M. Saray, *a. g. e.*, s. 350.

⁷⁶⁹ A. İlyasov, *Prisoyedineniye Türkmenii k Rossii*, s. 471-472.

⁷⁷⁰ M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihinden materiallar*, s. 179-180.

⁷⁷¹ N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I., s. 165; A. Karnyev, *Očerki iz istorii Turkmenskogo...*, s. 362.

aldılar. Dıkma Serdar'ın bütün karşı koymalarına rağmen Rus ordusu Gök-Tepe önlerine gelmekte gecikmedi. 4 Mayıs 1880 yılında Krasnovodsk'den hareketle Skobelev, 28 Mayıs'ta Hoca-Kala, 11 Haziran'da Bami, ardından da Nohur ve Arçman'ı ele geçirdi. Ele geçen her bölgeyi kan gölüne çeviren Ruslar intikam ateşiyle yanıp tutuşuyorlardı. Bu durum karşısında Gök-Tepe'ye kaçarak kurtulmaya çalışan Türkmenler tam bir felaketle yüz yüzdiler. Verilen bilgilere göre, bölgenin önde gelenleri: mollalar, ilim adamları, serdarlar, işanlar, aksaçlılar hepsi Gök-Tepe'ye toplanmışlardı.⁷⁷²

1 Ocak 1881 yılında Ruslar, Yengi Kale'ye saldırdılar; kaleyi zapt eden Ruslar, Türkmenler'in yoğun müdafaası karşısında Gök-Tepe'ye giremediler.⁷⁷³ Skobelev, Türkmen direnişini kırmak için kalenin çevresini mayınla kuşattı. General Skobelev'in emriyle Rus birliklerinin sağ cenah komutanlığına Albay Kuropatkin, sol cenah komutanlığına ise Albay Kozelkov atandı. 4 Ocak tarihinden itibaren de Ruslar yer altında kazdıkları kanallara mayın döşemeye başladılar. Birkaç gün içinde Ruslar, kale duvarlarına kadar lağımalar kazıp mayın döşeme işini tamamlamışlardır. Kale çevresinin mayınla kuşatılma görevi ise Albay Rutkosky'in emrinde bulunuyordu. General Skobelev, Ashabad yolu üzerinde General Petruseviç komutasında bir birlik konuşlandırarak Türkmenler'in dikkatini bu yöne çekmeyi başardı. Gök-Tepe'nin Ashabad yolu tarafında General Petruseviç birlikleri ile Türkmenler arasında kanlı çarpışmalar başladı. Çarpışmalarda Türkmenler büyük kayıplar vermesine rağmen Rusların hücum gücünü geri püskürtmeyi başardılar.⁷⁷⁴ Öte yandan Ruslar 5-6 Ocak günlerinde kalenin mayınla kuşatmasını tamamladılar, bir gün sonra ise Ruslar kaleyi top ateşine tuttular. Türkmenler, Ruslar'ın mayın olayından habersiz, başlatılacak yakın plandaki savaşları beklemekteydiler. Ama, General Skobelev, Türkmenlere

⁷⁷² A. Karriyev, *Oçerki iz istorii Turkmenskogo...*, s. 362.

⁷⁷³ M. Saray, *a. g. c.*, s. 351.

⁷⁷⁴ M. Saray, *a. g. c.*, s. 352.

bu fırsatı vermedi. Ruslar, 9 Ocak tarihinde mayın çalışmalarına devam ettikleri sırada, Türkmenler bunun farkına varmış olmalıydılar, ki Dıkma Serdar'ın liderliğindeki birlikler saldırı gerçekleştirdiler. Mayıncılara ve Albay Kuropatkin'in emrindeki birliklere büyük zayıatlar veren Türkmenler, bir Rus alay sancağını da ele geçirdiler. Morali bozulan Rus askerlerinin maneviyatını düzeltmek için Kuropatkin'e güneydoğu yönünde kaleye saldırı emri veren General Skobelev, yoğun top ateşi sonucu Türkmenler'e ağır darbe vurdu.⁷⁷⁵ Ama, Ruslar'ın gövde gösterisinden yılmayan Türkmenler, 11 Ocak gecesi bu defa Ruslar'ın sol cenahına saldırdılar. Ruslardan birçok askerin ölmesine, bir top ve yüzlerce tüfekin ele geçirilmesine neden olan Türkmenler, General Skobelev'i iyice kızdırdılar. Ancak, 16 Ocak'taki saldırılarında Türkmenler öncekiler kadar başarılı olamadılar.⁷⁷⁶ Öte yandan 18-23 Ocak tarihlerinde kale duvarları altında mayın döşeme işini tamamlayan Ruslar 24 Ocak günü taarruza geçtiler. Öğlene kadar devam eden top ateşi, öğlene doğru Rusların geri çekilmesiyle durdu. Tam bu sırada Ruslar mayınları ateşlediler. Büyük patlamaya sonucu çöken kale duvarları, Türkmen tarafını şaşkına çevirdi. Büyük korkuyla Ashabad'a doğru kaçmaya başlayan Türkmenler, Ruslar'ın yoğun top ateşi ile karşılaştılar. Çoğunluğunu çocukların ve kadınların oluşturduğu kaçmaya çalışan Türkmenler, Rus askerleri tarafından katledildiler. Yıkılan kale duvarları arasında savaşı sürdüren Türkmen birlikleri, Rus güçlerine karşı koyamamaya şehit düştüler. 25 Ocak 1881* yılında Gök-Tepe Ruslar'ın elin-

⁷⁷⁵ M. Saray, *a. g. e.* , s. 352.

⁷⁷⁶ A. Karnyev, *Oçerki iz istorii Turkmenskogo...*, s. 363.

Yeni takvime göre bu tarih 12 Ocak 1881 yılına denk gelmektedir. Türkmenistan Devleti 27 Ekim 1991 yılında bağımsızlığına kavuştuktan sonra, Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı ilk icraatlerinden birini gerçekleştirdi ve her yılın 12 Ocak tarihini Gök-Tepe Şehitlerini "Hatıra Günü" (Anma Günü) ilan etti. 12 Ocak "Hatıra Günü" aynı zamanda resmi tatildir. Her yıl Anma Günü'nde kurbanlar kesilir, dualar edilir ve şehitler yad edilir.

de bulunuyordu. Çok az askerle, kadın ve çocuklarla Dıkma Serdar ve Mahdum Kulu Han Ashabad tarafına çekilmek zorunda kaldılar.⁷⁷⁷ II. Göktepe savaşında Ruslar 1 general, 20 subay, 268 asker; Türkmenler ise 6 500 asker, 28 000 kadın, çocuk ve ihtiyar kaybettiler. Ruslar, Gök-Tepe'de tam bir katliam gerçekleştirdiler. Sadece, savaşan erkek nüfus değil, aynı zamanda siviller de yok edildiler. En üzücü olanı ise Türkmenler bu savaşta çok sayıda ulema kaybettiler.⁷⁷⁸ Aynı gün General Skobelev bir bildiri yayınlayarak mağlup olan Türkmenlerin Rus Çarı'nın hakimiyetine girmelerini istedi ise de Türkmenler'den gelen red cevabı üzerine, Ruslar 31 Ocak 1881 yılında Ashabad'a kadar bütün Türkmenistan'ı ele geçirdiler.⁷⁷⁹ Gök-Tepe'nin düşmesinden sonra birkaç ay daha direnişini sürdüren Türkmen beyleri sonunda Rus hakimiyetine boyun eğmek zorunda kaldılar. Nisan 1881 yılında Mahtum kulu Han, Dıkma Serdar ve Kurban Murad Işan, Rus yönetimine teslim oldular.⁷⁸⁰

Bağımsızlık yanlısı Türkmenler, Ruslardan kaçarak Merv bölgesine sığındılar. Burada, İngiltere'nin baskısıyla karşılaşan Rusya, Merv'i ele geçirme planlarını ertelemek zorunda kaldı.⁷⁸¹ Ama bu erteleme pek fazla sürmedi ve Rusya 1884 yılında Merv'i ele geçirdi. Türkmenistan'ın işgali 1885 yılında tamamlanmış oldu.⁷⁸²

⁷⁷⁷ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. I. , s. 89; Bu hususta resmi bilgiler için bkz. TsGVIA fon VUA, dosya 6935, varak 62.

⁷⁷⁸ Ruslar'ın Türkmenistan'ı işgaliyle ilgili Türkçe kaynaklar için bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1949, s. 349-358; B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 103-111; N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999, s. 40-41; M. Saray, a. g. c. , s. 353-354.

⁷⁷⁹ A. Karriyev, vb, *Oçerki iz istorii Turkmenskogo..* , s. 363.

⁷⁸⁰ A. Karriyev, vb. , *Oçerki iz istorii Turkmenskogo..* , s. 363.

⁷⁸¹ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, c. V. , s. 89, 95-96.

⁷⁸² A. Karriyev vb. , *Oçerki iz istorii Turkmenskogo..* , s. 363-365; M. Saray, a. g. c. , s. 354-355.

Türkmenistan'ın düşüşünün nedenlerini Nadir Devlet kısaca şöyle özetlemektedir: "Göktepe'nin düşmesi ile Aşhabad, Merv işgal edildi ve Ruslar Afganistan'a sarmaya başladılar. Türkistan'daki bu Rus başarılarının başlıca sebebi, onlara karşı mukavemeti teşkilatlandıracak kuvvetli bir Türk devletinin bulunmayışı idi. O sıralarda Türkistan'ın ahalisi Kazak, Kırgız, Karakalpak, Türkmen toplulukları birbirleriyle mücadele içinde zaafa düşmüşlerdi. Türkistan halkının mühim bir kısmı modern Rus silahlarına karşı duracak durumda değildiler"⁷⁸³. Bu nedenler Türkmenler için aşılma birer problem idi. Bütün bu olumsuzluklar Ruslar'ın Orta Asya işgalini kolaylaştırıcı etkenler olmuştu.

Rus İdaresinde Türkmenler

Son dönem Türkmenistan tarihini araştıran Sovyet dönemi tarihçileri, Türkmenistan'ın Çarlık Rusya'nın yönetiminde bulunduğu 1881-1917 yılları arası dönemini "Türkmenistan Kolonial dönemi" olarak değerlendirmektedir.⁷⁸⁴ Daha 1874 yılının Mart ayında bölge Zakaspi Askeri Bölgesi ilan edilmişti. Buna göre, Bozacı ve Mangışlak yarımadalarından başlayıp Etrek nehri ve Hazar Denizi'nin güneydoğu bölgesine kadar sahayı içine alan Krasnovodsk ve Mangışlak "pristavlık"lara ayrılmıştı. Bu askeri idare birimleri, yeni pristavlıklar Kafkas Harbi idare etme organına tabii idi. Nisan 1879 yılında Zakaspi Askeri bölgesinin yönetiminden sorumlu olan General Lomakin iki askeri idare bölgesi Çat ve Çekişler Pristavlıklarını oluşturdu. Pristavlıklarda oturan Türkmenler de "Rusya reayası" olarak tanımlandı. 6 Mayıs 1881 yılında Ahal-Teke bölgesi de dahil olmakla Zakaspi Oblastı oluşturuldu.⁷⁸⁵ Oblast, Kafkas Askeri Yö-

⁷⁸³ N. Devlet, *a. g. e.*, s. 40-41.

⁷⁸⁴ M. Annanepesov, *Türkmenistan tarihinden materyaller*, s. 193.

⁷⁸⁵ *a. g. e.*, s. 193.

netimine bağlıydı. 1883-1886 yılları arasında Zakaspi oblasti çeşitli illere bölündü; Garıbend ve Marı okrukları oluşturuldu. Zakaspi Oblastı'nın başına ise General Komarov getirildi. Komarov'un emriyle Marı dört bölgeye tahsis edildi. Resmi bir karamameyle Marı (Merv) halkı "Rusya reayası" ilan edildi. Nisan 1884 yılında Yolatan Sarıkları, Haziran ayında ise Serahs Salurları "Rusya reayası" oldular. İngiltere'nin desteğini gören Türkmen beylerinden Sarı Han ve Teke Han'a Yolatan ve Serahs bölgesinden üsler verildi. Rus idaresi bu hanların gönlünü alarak, bölgedeki İngiliz baskısını azaltmaya çalışıyordu. Hatta, Sarı Han ve Teke Han alınan bir karamameyle Yolatan ve Serahs bölgesinin idare heyetinin danışmanlığına atandılar. Anlaşılan, Rusya, savaştan sonra yerel idarecilerin gönlünü almaya çalışıyordu. Mart 1885 yılında Pendi Pristavlığı, 1886 yılında ise Gavers ile Serahs arasındaki bölge Etek Pristavlığı yapıldı ve Ahal-Teke Uezdi oluşturuldu.⁷⁸⁶ 1890 yılında Ahal-Teke Uyezdi Ashabad Uyezdi olarak değiştirildi ve Etek ile Durun Pristavlığı da uyezdin emrine verildi. Marı Uyezdi'ne ise Serahs, Yolatan Pristavlıkları dahil edildi. 1891 yılında Etek, Ashabad Uyezdi'nden, Serahs da Merv Uyezdi'nden ayrılıp Tecen Uyezdi olarak tesis edildi. Marı bölgesinin önemli bir kısmı ise Türkmen beylerinin elinde bırakıldı ve onların idare ettikleri bölgeler boy isimleriyle Utamış ve Toktamış olarak anılmaya başladı.⁷⁸⁷ Böylece Türkmenistan: Mangışlak, Krasnovodsk, Ashabad, Marı ve Tecen olmak üzere beş uyezde ayrıldı. 1897 yılında Zakaspi Oblastı, askeri idare rejiminden çıkarılıp Türkistan Genel Gubernatörlüğünün emrinde bir idare heyeti tarafından yönetilmeye başlandı. Bunun sebebi bu iki bölgenin birbirleriyle demir yolu hattıyla olan sıkı bağlantılarıydı.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ a. g. e. , s. 194.

⁷⁸⁷ a. g. e. , s. 194.

⁷⁸⁸ a. g. e. , s. 194.

Yapılan taksimlerle birlikte Zakaspi Oblastı'nın toplam yüz ölçümü 532 bin km²'ye eşittir. En büyük bölge Mangışlak'ın yüz ölçümü 190 bin km² idi. 1897 sayımına göre oblastın toplam nüfusu 382,5 bini buluyordu. Nüfusuna göre en büyük uyezd Marı idi. Marı'nın nüfusu 119 bin kişiydi. Ashabad 92 bin, Mangışlak'ta ise 68,5 bin kişi oturuyordu. Krasnovodsk uyezdinde 54 bin, Tecen'de ise 49 bin Türkmen yaşıyordu. 1897 yılı sayımına göre oblastın en büyük nüfusu Türkmenler, daha sonra sırasıyla Kazaklar, Ruslar, Ermeniler, Farslar ve diğerleri geliyorlardı.⁷⁸⁹

Basın ve Yayın Faaliyetleri

Rus işgali Türkmenler açısından büyük yaralar açmıştı. Yaklaşık elli bin kişi bu savaşta Ruslar tarafından öldürülmüştü. Özellikle Gök-Tepe savaşlarında tam bir trajedi yaşanmıştı. Kalenin Ruslar tarafından bombalanmasıyla binlerce Türkmen uleması da şehit olmuşlardı. Bu durum Türkmenler üzerinde onarılması güç etkiler bırakmıştı. Bu olay o kadar etkileyici olmuştu ki Rus işgali sonrası birkaç on yıl içinde Türkmenler arasında okuma yazma bilen kişi sayısı toplam nüfusunun yüzde bir veya ikisini bile teşkil etmiyordu. Bu yüzden 1880 yılı sonrası İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan bölgesinde "rüzgar gibi esen" Aydınlanma hareketi Türkmenistan'daki etkisini ancak 1910 yılından sonra sağlayabilmişti.

Türkmenistan'da Aydınlanma hareketine ön ayak olan esas güç bizzat Ruslar'ın kendisi olmuştu. Zira, basın-yayın faaliyetlerini başlatan, modern tarzda okulların yapılmasında öncülük Ruslar'a atfedilmelidir. Türkmenler'in bu etki alanına girmesi uzun sürmüştür. Buna rağmen Türkmenler de kendi çaplarında Aydınlanma hareketine taban teşkil edecek bir sıra kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Türkmenistan'da milli fikirlerin ortaya çıkışında Kırım, Kazan ve Azerbaycan aydınlarının rolünden bahsedilmektedir.⁷⁹⁰ Bu in-

⁷⁸⁹ M. Annanepesov, *a. g. e.* , s. 194.

⁷⁹⁰ N. Devlet, *a. g. e.* , s. 140.

kâr edilemez bir olgudur. Ama bunlar kadar yerel bilim temsilcilerinin de rolü önemsenecek kadar etkin olmuştur. Özellikle Abdurrahman Nurmuhannımadıoğlu Niyazi (1835-1927), Atacan Abdalov (1855-1927), K. H. Arifcanov, Mirzahid Mirsadıkoğlu, Kurbanberdi Kurganî gibi Türkmen veya Türk asıllı kişilerin gösterdikleri ilmi faaliyetler büyük önem arz etmektedir.⁷⁹¹ Burada, Türkmenler arasında "milliyetçi" şuurun uyanmasında en önemli etki olarak gözüken kültürel canlanmanın, yeni okulların, eski tarz eğitim anlayışında ortaya çıkan yenilikçi unsurların, Rus resmi ideolojisinin getirdiği basın-yayın faaliyetlerinin üzerinde durmak konumuzun aydınlatılmasında büyük destek sağlayacaktır.

Türkmenistan'a basın-yayının girişi Ruslar'ın bölgeyi işgali ile gerçekleşmiştir. Türkmenistan'da yayınlanan ilk gazete, Ashabad'da ikamet eden Hazar Ötesi Rus yönetimi tarafından yayın hayatına başlayan *Izvestiya* [Haberler veya Bildiriler] gazetesi olmuştur. Ashabad'da 1897-1898 yıllarında yayınlanan *Izvestiya* günlük haber gazetesi idi. Başmuhabirliğini İ. İ. Jilinskiy yapmıştı. 1897 yılına ait ele geçen sayısı 26 Nisan tarihini taşımaktadır. Bu yıl içinde gazetenin 34 sayı yayınlandığını biliyoruz. 1898 yılının 18 Nisan tarihine kadar yayın hayatını sürdüren gazete bu yıl içinde de 15 sayı (N: 35-50) yayımlayabilmiştir.⁷⁹²

Türkmenistan'da yayınlanan en ciddi gazete ve Türkmenistan üzerinde daha çok yoğunlaşmasıyla dikkat çeken *Zakaspiyskaya Obozreniye* [Hazar Ötesine Bakış, 1901-1913] devamlı olarak bu iki yıl boyunca yayınlanmıştır. Günlük gazete olup tarım, politika, günlük yaşam ve edebiyat haberleriyle donatılmış *Hazar Ötesine Bakış* resmi bir gazeteydi. Gazetede Hazar Ötesinin politik, ekonomik yaşamı yanında, halkın günlük hayat tarzı, kültürel yaşamından da

⁷⁹¹ Bu hususta kısa bilgi için bkz. A. Yazberdiyev, *Izdatelskoye delo v dorevolutsionnom Turkmenistane*, Aşgabat 1993, s. 11, 17, dipnot 1, 19, 24, 33.

⁷⁹² P. M. Avşarova, *Ruskkaya periodičeskaya pečat v Turkestane 1870-1917*, Taşkent 1960, s. 27-28; A. Yazberdiyev, a. g. e. , s. 142.

örnekler verilmişti. Bir görüşe göre, gazete ilk sayısını 1895 yılında yayınlasa da 1901 yılından itibaren devamlı faaliyete geçmiştir. Gazetenin başmuhabirliği görevini sırasıyla; A.K. Valts (1902), N. M. Ahumov (1903-1905), A. Ş. Butayev (1905), N. S. İvanov (1905), N. F. Vrublevskiy (1905-1906), S. S. Marısov (1906), V. S. İvanov (1907), A. A. Eskin (1907), P. P. Aleksandrov (1907-1908), N. P. Krasnov (1907, 1911, 1913), A. A. Fon Varn-Ek (1908-1910), A. E. Druzeviç (1909, 1911), B. A. Nodolskiy (1912) ve K. M. Fedorov, 1912 yılı N: 257 sayısından sonra İ. İ. Aleksandrov ve son sayılarında da N. P. Krasnov yapmıştır.

Gazetenin en verimli dönemi 1902 yılı olmuştur. Gazete belirttiğimiz gibi Türkmenistan'da yayınlanan en ciddi ve değerli basınyayın organlarından biri olmuştur. Gazete, Rusya I. Devlet Duması hakkında tarihi materyalleri 1908 yılı N: 4 - 9'da elli bir sayfa halinde yayınlamıştır. 1901-1913 yılları arasında Türkmenistan'daki siyasal, sosyo-ekonomik, kültürel hayattaki değişime tanıklık eden gazete Türkmenistan basın tarihinde kayda değer en kıymetli gazete olarak bilinmektedir.⁷⁹³

Sredneaziatskiy Kuryer [Orta Asya Habercisi]: 1905 yılında V. V. Lyubimskiy'in redaktörlüğünde yayınlanan gazetenin sadece ilk iki sayısı (8. 12. 1905; 9 veya 10. 12. 1905) mevcuttur. Gazetenin daha sonra da devam edip etmediğini bilmiyoruz. Gazete bir haber gazetesini olmaktan öte pek geniş bir fonksiyona sahip olmamıştır.⁷⁹⁴

Narodnaya Gazeta [Halk Gazetesi]: 1905 yılında yayınlanmıştır. Gazete hakkında bütün bildiğimiz *Zakaspiyskaya Obozreniye*'de çıkan bir duyuruyla ilgilidir.⁷⁹⁵

⁷⁹³ N. M. Lisovski, *Russkaya periodçesekkoya peçat, 1703-1900*, Pb. 1915, N: 2412; BPIR (L. N. Belyayeva, M. K. Zinoveva, M. Nikoforova, Bibliyografiya periodičeskih izdaniy Rossii, 1901-1916, cilt 1 – IV, Moskva 1958-1961) N: 171; Avşarova, a. g. e. , s. 23-26; A. Yazberdiyev, a. g. e. , s. 141-142.

⁷⁹⁴ BPIR, N: 7937; Avşarova, a. g. e. , s. 57.

⁷⁹⁵ *Zakaspiyskoye Obozreniye*, 13 Kasım 1905, N: 277.

Veçernyaya Gazeta: Zakaspiyskoye Obozreniye [Akşam Gazetesi: Hazar Ötesine Bakış]: Günlük yayınlanan gazete olarak 1904 yılında yayına giren "Veçernyaya Gazeta: Zakaspiyskoye Obozneniye"nin sadece 1 Şubat ve 1 Mayıs sayıları korunarak günümüze gelebilmiştir. Gazetenin baş yazarı K. M. Fedorov olmuştur.⁷⁹⁶

Ashabad [Aşkabat 1901-1916]: Türkmenistan'da yayınlanan uzun ömürlü ilk gazete. Rusça olarak yayınlanan bu gazete *Ashabad: Yejednevnyaya Gazeta* [Aşkabat: Günlük Gazete] adıyla tanınıyordu. Gazete resmi bir yayın organı olduğundan, aralıksız olarak faaliyetini sürdürmüştür. Gazete yayın hayatına girdiğinde redaktörlük görevini Z. D. Djavrov üstlenmiştir. Gazetenin yayın hayatı boyunca redaktörlüğü birkaç kez değişen *Ashabad*'ın başında çeşitli dönemlerde V. V. Lyubimskiy, A. M. Duplitskiy, N. S. Ivanov, B. N. Agapiev, P. Ya. Tsirkunov, N. P. Maslov ve Z. D. Djavrov bu görevi üstlenmişlerdir. Gazete yayın hayatına girerken günlük yayınlanmasına karar verilmiştir. Nitekim bu devamlılığını üç yıl boyunca korumuştur. 1904 yılında 297 sayı, bir sonraki yılda ise yayın hayatı boyunca en az sayı, yani toplam 223 defa yayınlanmıştır. 1912 yılından itibaren gazetenin yıllık sayısı tekrar 300'lerin üzerine çıkmıştı. 1915 yılında 351 ve son yılında ise 313 sayıya ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşının çıkması ve Türkmenistan'daki durum dolayısıyla gazete daha fazla devam edememiştir.

Gazete içerik olarak Rus yönetimine bağlı olduğundan Çarlık yönetimiyle, yani Rusya ile ilgili haberlere daha çok yer ayrılıyordu. Rusya'daki durum, Türkmenistan'daki Rus yönetiminin kararları, iç siyasetle ilgili kısa haberler gazetede oldukça önemli yer tutar. Gazetede herhangi bir Türkmen asıllı bilim adamının veya memurunun yazısına rastlanmadığı gibi, gazetenin yayınlanmasında hiçbir Türkmen görev almamıştır.⁷⁹⁷

⁷⁹⁶ P. M. Avşarova, *a. g. c.*, s. 20; A. Yazberdiyev, *a. g. c.*, s. 140.

⁷⁹⁷ Lisovskiy, *a. g. c.*, N: 2697; BPIR N: 171; Avşarova, *a. g. c.*, s. 13-17.

Yayınlanan resmi gazetelerin dışında, birkaç illegal gazete daha yayınlanmıştır. Bu gazeteler I. Rus ihtilalinin sonucunda ortaya çıkma fırsatı bulmuşlardır. Bunlardan birincisi, *Raboçiy Listok "Molot"* [İşçilerin Çekiç Sayfası], diğeri ise *Soldat* [Asker] olup her iki gazete de 1906 yılında yayın hayatına girmiştir.⁷⁹⁸

Gazetelerle birlikte yönetmenliğini Rus makamlarının üstlendiği dergiler de çıkmaktaydı. İlk dergi *Vıderjki iz Angliyskih Gazet* [İngiliz Gazetelerinden Kıssalar] adını taşıyordu. Türkmenistan'da yayınlanan ilk dergi Aralık 1896 yılında Hazar Ötesi Bölgesi askeri birlikleri tarafından haftalık çıkmak şartıyla yayınlanması kararı alınmıştır. Derginin birçok sayısı günümüze kadar gelmiştir. Aynı zamanda Ashabad'da çıkan ilk yayın organı olan bu dergi, yayını 1900 yılına kadar sürdürmüştür. 1896 yılına ait derginin sadece bir sayısı ele geçmiştir. 1897 yılında derginin ilk dört sayısı dışında diğer bütün sayıları korunmuştur. Diğer yıllarda derginin bütün sayıları tamdır.⁷⁹⁹

Vıderjki iz Angliyskih Gazet [İngiliz Gazetelerinden Kıssalar]: Aynı isim altında ve aynı yayın organı tarafından yayınlanan bu dergi içerik bakımından da diğerinden pek fazla seçilmiyordu. Sadece yayın tarihini bir öncekinden farklı olarak 1900 yılının Ağustos'una kadar sürdürebilmiştir. Basım yeri Aşkabat olup, Mayıs 1897'den sonra bütün sayıları korunmuştur. Yayın hayatına başladığı Aralık 1897 tarihinden Mayıs 1897 tarihine kadar derginin sadece Aralık ayı sayıları ele geçmiştir. Dergi o dönemin en gelişmiş habercilik gücüne sahip İngiliz gazetelerinde yayınlanan bilgileri, yer alan haberleri Çarlık Rusya'nın idare anlayışına ters düşmeyecek görüşleri haftalık olarak yayınlanmasına özen göstermekteydi.⁸⁰⁰

Protokolı (1896-1906): Hazar Ötesi bölgenin tıbbi sağlık merkezinin yayın organıydı. Merkezi bürosu Ashabad'da olan

⁷⁹⁸ Avşarova, a. g. e. , s. 36, 54; A. Yazberdiyev, a. g. c. , s. 142.

⁷⁹⁹ Avşarova, a. g. e. , s. 92.

⁸⁰⁰ Avşarova, a. g. e. , s. 92; A. Yazberdiyev, a. g. c. , s. 143-144.

derginin 1896-1906 yılları arasında yayınlandığı anlaşılmaktadır. Dergi on yıl boyunca toplam 58 sayı yayınlanmıştır. Derginin en önemli özelliği Hazar Ötesinin sağlık durumu hakkında haberler yayınlanmakta ve tıp alanında yapılan çalışmalarla ilgili bilgiler aktarmaktaydı. Dergide bilimsel açıdan derinlik içeren tıbbi araştırmalara sosyal açıdan da büyük önem arz eden problemler gün ışığına çıkarılmıştır. Dergi, 1896 yılında sadece 1 sayı çıkarabilmiştir. Derginin en verimli dönemi 1898-1899 yılına rastlamaktadır. Bu dönemde dergi toplam 7 sayı birden yayınlanabilmişti. Sonraki dönemlerde ise bu sayı beşin üzerine çıkamamıştı. Dergide dikkati çeken en ciddi konu Hazar Ötesi halklarının sağlığı ile ilgili bilgilere yer vermesi ve tıp alanında yaşanan sorunları dile getirmesidir.⁸⁰¹

Trudi Obşestva Vraçey [Doktorlar Cemiyetinin Çalışmaları]: Dergi 1896-1899 yılları arasında yayınlanmıştır. Hazar Ötesi bölgesinin Ashabad'da bulunan tipografi merkezi tarafından yayını üstlenen derginin sadece 3 sayısı çıkmıştı. Doktorlar Cemiyeti tarafından yapılan yıllık raporlar, araştırmalar dergide yer alıyordu. İlk sayısı 80 sayfadır. İkinci sayısı 107 sayfayı bulan derginin, son sayısı 70 sayfayı geçmemektedir. Dergide tıpla ilgili bilgiler, bölge halkının sağlığıyla ilgili haberler yer almaktaydı.⁸⁰²

Izvestiya [Bildiri veya Haberler]: Hiçbir sayısı elimize ulaşmayan derginin Aşkabat'ta 1903 yılında yayınlandığı biliniyor. *Zakaspiyskoye Obozreniye* gazetesinin bir sayısında derginin K. M. Fedorov tarafından ilk sayısının yayınlandığı haber verilmektedir. Dergide Orta Asya demir yolları hakkında bilgilere yer verildiği söylenmektedir.⁸⁰³

⁸⁰¹ BPIR, N: 6562a; Avşarova, a. g. c. , s. 115.

⁸⁰² Türkmenbaşı adındaki Türkmenistan Milli Kütüphanesi, 3TB/156377'de korunmaktadır.

⁸⁰³ *Zakaspiyskoye Obozreniye*, 14 Aralık 1883, N: 289.

Sredneaziatskiy Duhovniy Vestnik [Orta Asya'dan Ruhani Haberleri]: Ashabad'da 1903 yılında basılan derginin bütün sayıları kayıptır. Sadece derginin yayını hakkında *Zakaspiyskoye Obozreniye* gazetesinde yayınlanan bir ilandan, derginin pedagoglar ve din adamları tarafından yayınlandığını biliyoruz. Derginin her hafta yayımlanmak üzere devam edeceğini yine verilen ilandan öğreniyoruz.⁸⁰⁴

Ashabad'da matbaanın kuruluş tarihi olan 1886 yılından 1917 yılına kadar çeşitli konularda basılan kitap sayısı tam bir rakam vermek gerekirse 268'i bulmaktaydı. Türkmenistan'da basılan ilk kitap, Buddelf isimli bir müellifin İngilizce kaleme aldığı Hindi-kuş Bölgesi halkları üzerine yazdığı eserin Rusça çevirisidir. Eser P. Lessar tarafından İngilizce'den Rusça'ya aktarılarak N. V. Poltoranov'un redaktesinde Ashabad'da basılmıştır. Eser 221 sayfadan ibaret olup, iki tablo ve bir resim ihtiva etmektedir. Eserin orijinali Rusya Devlet Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁸⁰⁵ Eser, Maiora Biddelf adlı bir İngiliz ajanın Himalayalar'daki faaliyetlerini anlatmaktadır. Müellif, özellikle Hindi-kuş bölgesindeki halkların konumunu kendi gözlemleri, şahit olduğu olaylar doğrultusunda açıklamıştır. Eser İngiliz istihbaratı için önemli bilgiler arz ettiğinden Rusça'ya tercüme edilip yayınlanmasına karar verilmiştir. Eseri basan matbaa "Tipo-Litografiya N. V. Poltoranova"nın yayın evi Aşkabat'ın Şirvan Sokak Sobstva binasında bulunduğu kitabın üst kapağında belirtilmiştir.⁸⁰⁶

1887 yılında Ashabad'da üç kitap yayınlanmıştır. Bunlardan ikisi Poltoranov'un yayın evinde, diğeri ise Hazar Ötesi Gubernatörlüğü'nün matbaasında basılmıştır. Bunlardan ilki Baturinskiy-Paniç'in mizah türünden şiir kitabıdır. Kitap *Krupinki* ismi altında

⁸⁰⁴ *Zakaspiyskoye Obozreniye*, 15 Şubat 1903, N: 46.

⁸⁰⁵ Buddelf, *Narodı naselyayuşiye Gindi – Kuş*, Per. s ang. P. Lessar, Ashabad 1886.

⁸⁰⁶ Bu kitabın fotokopisi Türkmenistan İlimler Akademisi Merkezi Kütühanesi'nde bulunmaktadır.

40 sayfa çapında edebi türden bir yapıt özelliği taşımaktadır.⁸⁰⁷ Diğer iki kitap ise, Rus askeri yetkililerin rapor emir ve stratejik amaçlı gezileri üzerine yazılmıştır.⁸⁰⁸

1888-1889 yıllarında basılmış olsalar dahi hiçbir kitap hakkında bilginiz yoktur. Ayrıca, Rusya'da her yıl yapılan, basılı kitaplar listesinde de Ashabad'da o yıl için basılmış olan hiçbir kitabın isminin geçmemesi bu yıllarda Türkmenistan'da kitap basımının yapılmadığı kanaatini doğrulamaktadır. Sonraki iki senede, yani 1890-1891 yıllarında çıkan kitapların tamamı Hazar Ötesi Gubernatörlüğü'nün resmi yazışmaları, emirleri, kanunları ve raporlarını içine alan kitaplardan ibarettir.⁸⁰⁹

Ruslar, Türkmen hanlıklarını kendi hakimiyetlerine aldıktan sonra (1881), bölgede kendi idari yöntemlerini kurmaları yanında Türkmenistan'da eğitim amaçlı faaliyetlerde de bulundular. Merkez Ashabad olmak üzere ülkenin önemli bir sıra şehirlerinde Rus ve Türkmen dillerinde eğitim veren okullar açılmaya başlandı. Türkmenistan'da daha 1886 yılında matbaa kurulmasına ve bu dönemlerde bir hayli kitap ve dergilerin yayınlanmasına rağmen, okul ders

⁸⁰⁷ Baturinskiy – Paniç, *Krupinki: Yumoristiçeskiye Stişki*, Ashabad: Tipolitografiya N. V. Poltoranova, 1887; Bkz. *Spisok Izdaniy Vişedşih v Rossii (SIVVR)*, SPb. , 1886-1907, s. 128.

⁸⁰⁸ A. Kuzminskiy, *Kuşkinsiy boy 18-go marta 1885 g.* , Ashabad Tipolitografiya N. V. Poltoranova, 1887; Ayrıca bkz. *SIVVR*, SPb. 1887, s. 165; İkinci kitap: *Prikazaniya po Zakaspiyskoy Oblasti i voyskam v onoy raspolojenim za 1887 god*, N: 1-77, Ashabad: Tip-ştaba Zakaspiyskoy Oblasti 1887. Bu kitap 146 sayfadan ibaret olup, orijinali Türkmenbaşı adındaki Türkmenistan Milli Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

⁸⁰⁹ Raporlar ve emirler kitaplarda özel olarak numarayla ve sırasıyla belirtilmiştir. Bkz. *Prikazaniya po Zakaspiyskoy oblasti i voyskam v onoy raspolojeniya za 1891 g. N:1-401*; Ashabad: Tip. ştaba Zakaspiyskoy Oblasti, 1891; Bu kitabın tamamı 718 sayfadır, aynı yıl içinde aynı ismi ve içeriği taşıyan üç kitap daha basılmıştır.

kitaplarının yayınlanması süreci daha geç dönemlerde başlamıştır. Bunun nedeni o yıllarda daha Türkmen çocuklarının Rus okullarında eğitim alması olanaksız olduğundan bu tip kitaplara ihtiyaç duyulmamış olmasındandır.⁸¹⁰ Ama, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Türkmen bölgesinde Türkmenlerin de az sayıda katıldığı okulların açıldığı bilinmektedir. Bu okullarda dersler genelde Rusça yapılmaktaydı. Ama okullara kaydolun zengin Türkmen ailelerinin çocuklarının sayısı artınca bunlara hitap edecek ders kitaplarına da ihtiyaç arttı. 1899 yılında Ashabad'da pazar günü dersler yapan bir okul açılmıştır. Aynı sene içinde okuldaki ders kitabı sorununu çözmek için küçük çaplı bir eser de yayınlanmıştır. 15 sayfa olan bu risalenin hazırlanmasını K. M. Fedorov isimli biri üstlenmiştir. Eser daha çok okullarda yapılacak eğitimleri düzenlemek açısından bir program niteliği taşımaktaydı.⁸¹¹ Aynı sene içinde yine teknik okullar için 47 sayfalık ve içinde 11 tablo bulunan bir geometri eserinin basıldığını görüyoruz. Bu eserin hangi okullarda daha çok faydalı olacağı bilinmiyorsa da eserin teknisyen, demir yolları görevlisi yetiştiren okullar için hazırlandığı bilinmektedir.⁸¹²

Türkmenistan'da eğitim alanında dikkati çeken bu ufak kıvrımdamaların dışında, Rus işgalinden XX. yüzyılın ilk yıllarına kadar Türkmenlerde eğitim alanında pek ilerleme olmamıştır. Yani birkaç Türkmenin eğitim aldığı Rus okulları dışında genelde Türkmenler medrese öğretimini tercih etmişlerdir. Türkmenistan'a usul-i cedid

⁸¹⁰ Kasım 1898 yılında Hazar Ötesi Gubernatörlüğü'nün yayınladığı ve altında Çar II. Nikola'nın imzası bulunan bir fermana göre, Türkmenistan'da resmi yazışma dili olarak Rus dili esas alınacaktır. Yine resmi dairelerde, hesap-kitap işlerinde, resmi hizmetlerde kullanılan dil, yazı ve yayın alanında da Rusça kullanılacaktır. Bkz. M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihinden materiallar*, s. 205.

⁸¹¹ *Öçet Ashabadskoy voskresnoy şkolı za 1898 g.*, Ashabad 1899.

⁸¹² A. A. Komov, *Stereometriya: Uçebnik elementarnoy geometrii dlya nizşih tehničeskih, promışlennih i jelezнодороjnih uçilis*, Ashabad 1899.

okullarının girişi 1905 yılı sonrasına rastlandığı için tabandan gelen bir aydınlanma hareketinin ortaya çıkışı geç dönemlere aittir.

Belirtilen bu hususlar, yani matbaanın gelmesi, basın-yayın alanında ki faaliyetler hiç şüphesiz Türkmen milli kimliğinin oluşmasında önemli etkenler olmuştur.

V. BÖLÜM

XIX. Yüzyılda Türkmenler'de Sosyo-Ekonomik Yapı

XIX. Yüzyılda Türkmen Boylarının Hiyerarşik Yapısı

XIX. yüzyılda, hatta XX. yüzyılın başları da dahil olmak şartıyla bir Türkmen toplumundan bahsetmek yanlış olurdu. Çünkü, Türkmenler, bir millet olarak oluşumlarını oldukça geç bir dönemde tamamlamışlardır. Moğol istilâsından ve Timurlular egemenliğinden sonra Mangışlak bölgesine boylar halinde dağılan Türkmenler XVI-XVII. yüzyıllarda şimdiki Türkmenistan sahasına yayılmışlardır. Türkmen boyları, burada da boylar halinde dağılımlarını sürdürmüş, en fazla bir boy altında örgütlenebilmişlerdir: Teke, Yomut, Sarık gibi. Türkmenler boy çatısı altında çeşitli kollara ayrılmasının başlıca nedeni çöl şartları altında sürdürülmek zorunda kalınan ağır yaşam koşulları, konargöçer hayat tarzı ve boyların eşit üstünlükte olmalarıydı. Bu yapı Türkmenlerin bir araya gelmesini her zaman engellemiş, onlar da bunu bir yaşam anlayışı olarak benimsemişlerdir. A. Vanıbery de Türkmenlerin bu durumunu dikkat çekerek belirtiyor: "Bütün boylar kendi aralarında düşmandırlar ve bu yüzden birbirlerine "Tanrının nesli" diye küfür ederler. Türkmenlerin vatanlarını ne zaman terk ettikleri bilinmiyor. Ersarı, Sa-

rık ve Salurlar Arap istilası sırasında çölün doğu kısmında, Ok-sus'un (Amuderya) civarında yaşıyorlardı. Teke, Göklen ve Yomut-lar şimdiki topraklarına daha sonra Cengiz Han veya Timur zama-nında gelmiş olabilirler."⁸¹³ "Nesil" sözcüğü her halde Türkmenler arasında küfür anlamında bir anlam daha içermekteydi, aksi halde "Tanrının soyu" pek de küfür anlamı içermese gerek.

Boylar uruklara, kollara, kollar da ailelere bölünüyordu. Bütün boylar aynı inanç ve duyguları yansıtmakta, "adet" dedikleri töre anlayışına saygılıydılar. O. A. Mihaylov, Türkmenler'in hiyerarşik yapısını çözmeye çalışmıştır. Ona göre, "Bölgenin Rusların eline geçmesinden önce Türkmenler'de devlet anlayışı yoktu. Onların hanlıkları bulunuyordu ve onlar "han" ünvanını kendi aralarından seçtikleri birine veriyorlardı".⁸¹⁴ Bu görüşten anlaşılan şu ki, Türkmenler arasında boy liderlerinin varlığını bir seçim belirle-mekteydi. Yani boyun yönetimi babadan oğula bir saltanat hiyerar-şisi içinde sürmüyordu. Belki de bundan dolayı, belirgin bir yöne-tici sınıfının oluşamaması yüzünden boy içinde örgütlenme bağlan gelişmemiştir. "Han, bütün boyun değil, ayrı kolların ve köylerin hanı olurdu ve ona haraç ödenmiyordu. Sadece her köyden ikişer atlıyı yanına vererek, İran'dan gelen saldırıları durdurmakla mükel-lefti."⁸¹⁵ Anlaşılan, Türkmenler arasından hanın hiçbir statüsü yoktu. Mihaylov şöyle devam ediyor: "Serdarlar da han kadar saygı görüyorlardı. Serdar – kumandan, alamanlar sırasında veya savaş durumunda başkanlık yapan kimsedir. Zaman zaman serdarlar köyleri dolaşıp alamana gitmek isteyenleri toplarlardı. 1000 ve da-ha fazlası bu isteğe katılıyordu. Fazla yiyecek almadan hafif gider-lerdi. Hafiflik ve çabukluk onların esas taktığı idi".⁸¹⁶

⁸¹³ A. Vambéry, *Puteşestviye..* , s. 270.

⁸¹⁴ O. A. Mihaylov, *Tuzemtsı Zakaspiyskoy oblasti*, Ashabad 1900, s. 34

⁸¹⁵ O. A. Mihaylov, *Tuzemtsı...* , s. 34-35.

⁸¹⁶ O. A. Mihaylov, *Tuzemtsı...* , s. 35.

Türkmenler'de han ve serdarların yönetici konumunun bulunmaması, Türkmenler arasında töre anlayışının nasıl uygulandığını gündeme getirmektedir. Kaynaklar bu konumu boyların ihtiyarları tarafından üstlendiğini belirtmektedir. Yani, boy içinde törenin işleyişini sağlayan güç "yaşlılar heyeti" idi. Türkmenler genellikle yaşlılara hürmet beslemekte ve saygı göstermekteydi. Yaşlıların görevi, Türkmenler arasında eşitliği korumak, onlara nasihatla bulunmak, bir durum karşısında akıl merciyi, yani danışmanlık vazifesini üstlenmektir. N. I. Grodekov, Türkmenler arasında töre yasalarının kusursuz işlediğine dikkat çekmektedir: "Şayet Türkmenler arasında herhangi bir kimse Töre'yi çiğnemeğe kalkmış ise, ya kendisini engellemeye çalışılmıştır, ya da cemiyetten atılmıştır".⁸¹⁷ Töre anlayışı eşitlik üzerine kuruluydu. A. Vambery'ye göre, "eşitlik yalnız erkekler arasında değil, kadınlar arasında da vardı. Türkmenler arasında kaldığım esnada bana en çok etki eden husus onların ailelerine gösterdikleri sevgi ve nezaket ve bilhassa kadınlara duyulan saygıydı. Ben, kadınları yalnız aile içinde erkeklerle eşit değil, fakat aynı zamanda bilhassa yaşlı kadınların, geleneksel bir miras şeklinde, bütün halk arasında çok büyük itibar sahibi olduklarına şahit oldum".⁸¹⁸

Türkmenler arasındaki her zaman korunan ve kollanan eşitlik anlayışı İngiliz Albay V. Beker'e, bu sözleri yazdırmaya zorlamıştır: "Öyle görünüyor ki Türkmenler yazılı olmayan bir kanun ve gelenek ile yönetilmektedir. Şüphesiz onlar hakiki bir cumhuriyet idaresi altında yaşamaktadırlar".⁸¹⁹

Türkmenler'de "Cumhuriye", "Maslahat" veya "Gengeş" adını taşıyan parlamento denilen "Aksaçlılar Meclisi" bulunuyordu. Buraya sadece yaşlılar değil; hanlar, serdarlar, şair ve ilim adamları da

⁸¹⁷ N. I. Grodekov, *Voyna v Turkmennii*, c. 1, s. 65.

⁸¹⁸ M. Saray, a. g. e. , s. 365.

⁸¹⁹ M. Saray, a. g. e. , s. 366.

dahildirler. Rus istilâsı sırasında bu meclis sık sık toplanmıştır.⁸²⁰ Yani, Türkmen hiyerarşik yapısı töre ilkeleri esasında düzenlenmiş ve sürdürülmüştür.⁸²¹

1884: Kabile Tarzı Yaşamdan Ulusal Kimliğe Açılan Kapı

1884 yılında Merv'in ele geçirilmesiyle Türkmenistan'ın tamamı Rus idaresi altına girdi. Türkmenistan, Hazar Ötesi Gubernatör-lüğü olarak Türkistan Genel Valiliği'nin kontrolüne verildi. Rus iş-gali, her şeyden önce Türkmenler için koloni rejiminin başlaması ve sömürü sisteminin ortaya çıkmasını ifade ediyordu. Ama, işgal götördükleri yanında getirdikleri ile de etkiliydi. Her şeyden önce, Rus işgali Türkmenleri yalnız ve dünyadan tecrit edilmiş hayat anlayışına son verdi. Ruslar kapitalist gelişimleri icabı, Türkmenistan'ın kaynaklarını keşfetmekte gecikmediler. Kısa sürede Türkmenistan demir yolu ağlarıyla Rusya İmparatorluğu ile bütünleşti. Ekonomik gelişim toplumsal oluşuma yansdı. İşçiler sınıfı ortaya çıktı, öte yandan asayiş sağlanmış topraklarda köylüler ağır vergi mükellefiyetlerine rağmen yerleşik hayatı benimsemeye başladılar. Bu düzenli ve aşamalı bir toplum yapısının oluşumu için ön ayak oldu. Matbaa ve basın faaliyetleri Türkmenlerin hayatına bilim, eğitim anlayışlarını getirdi. Her ne kadar 1905 yılı devriminde en pasif konumda bulunan topluluk Türkmenler olsa da sonraki devirlerde Türkmenler bir topluluk ve bir millet gibi sesleri duyulmaya başlanmıştı. Türkmenler kendi aydınlar grubunu, ihtilal istemi ile faaliyet gösteren zümrelerini meydana çıkarmaya başlamışlardı. Sovyet hakimiyetinin ilk devirlerinde, Türkmenistan'da iktidan Ruslar'dan Türkmenler'in idaresine aktarmayı başaran gücün te-

⁸²⁰ N. İ. Grodekov, *Voyna v Türkmenii*, c. 1, s. 163-164; M. Saray, '1878 Türkmen Cumhuriyeti', *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. 7-10, S. 1-2, Ankara 1970-1973, s. 151-154.

⁸²¹ N. İ. Grodekov, *Voyna v Türkmenii*, c. 1, s. 65.

melleri bu dönemlerde atılmıştır. Bütün zorluklarına, ağırlıklarına rağmen 1884 yılı Türkmen tarihi açısından ulusal birliğe ve kimliğe açılan kapı olarak değerlendirilmelidir.

Dinsel Yapı

Türkmenler'de herşey yaşamın bir parçasıydı. Bu nedenden din, bir gereklilik olmaktan ziyade yaşama olan uygunluğu ölçüsünden Türkmenlerce benimseniyordu. A.Vambéry'nin "din, din tarafından aldatılıyordu" gibi sözleri bu yapıdan ileri gelse gerek. Zira, Türkmenlerin dinsel hayatıyla din olarak kabul ettikleri İslâm inancı arasında uygunsuzluk, farklılık bariz bir şekilde dikkate çarpıyordu.

Türkmenler, İslâm dininin Sünnî mezhebinin Hanefî koluna dahildiler. Ama yaşam tarzları, dini algılayışları dolayısıyla "din" kavramı Türkmenler tarafından birçok yönden erozyona uğratılmıştır. Bunun birtakım nedenleri vardır. En önemli neden İslâmiyetin Orta Asya'da yayılmaya başladığı sırada Türkler'i ve Türkmenler'in ataları olan Oğuzların bu dini ne şekilde algıladıklarına ve kabul ettiklerine bağlıdır.

Türkler'in, aynı zamanda Türkmenler'in İslâm'ı kabul ettikleri konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Olaylara, İslâm dininin tek tanrı inancı, adalet anlayışı ve diğer yönlerden bakarak Türkler'in de öteden beri aynı duygulara yakın olması ölçüsünde değerlendiren Osman Turan ve Hakkı Dursun Yıldız⁸²², konuya İslâmî açıdan yaklaşmışlardır. Turgut Akpınar'ın açıklamaları ise biraz daha tarafsızdır. Müellif, İslâmiyet'i kabul eden Türklerin siyasal, dinsel, kültürel ve sosyal durumlarını ortaya çıkararak bunlar üzerinde bir yaklaşım sergilemek eylemindedir.⁸²³ Bir diğer görüş ise Erdoğan

⁸²² Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. , 1976; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1993 (3. baskı).

⁸²³ Turgut Akpınar, *Türk Tarihinde İslâmiyet*, İstanbul: İletişim Yay. , 1993.

Aydın'a aittir. E. Aydın'ın açıklamaları Marksist ideoloji perspektifinden meseleye yaklaştığı için bir anlamda, Türkmen tarihçiliğinde Sovyet tarihçilerinin tavırlarını hatırlatmaktadır.⁸²⁴

Türkmenler'in dinsel konumlarını göz önüne alırsak, Türklerin İslâmiyete girişi gibi zor ve araştırılması problematik nitelikler içeren bir meselede Ahmet Yaşar Ocak'ın ortaya koyduğu görüşlere taraf çıkarak birkaç hususa değinmeye çalışacağız. A. Yaşar Ocak'a göre, "Türklerin İslâm yorumunu, Orta Asya'dan Balhanelar'a kadar uzanan geniş coğrafya ve tarihsel süreç içerisinde birbiriyle eş zamanlı ve paralel olarak gelişen, biri Sünnî (ortodoks), diğeri gayri Sünnî (heterodoks) İslâm yorumu olmak üzere başlıca iki paralel süreçte takip etmek, tarihsel bir zorunluluktur; çünkü bu zorunluluk tarihsel sürecin zamanımıza kadar aynen bu şekilde cereyan etmesinden ileri gelmektedir".⁸²⁵ Müellif, Türklerdeki Sünni (Ortodoks) İslâm anlayışının yayılmasının nedenlerini üç görüşte açıklamaktadır: "... Karahanlılar'dan Osmanlılar'a kadar hemen bütün Türk devletlerinin ve bu devletlerdeki çoğunluk yerleşik halkın Sünni İslâmî resmen kabul etmelerinin bizce çok muhtemel olarak üç tarihsel sebebi vardır:

a)... İlk Müslüman Türk devletlerinin, onların meydana çıkmasından az bir zaman önce her bakımdan güçlü bir şekilde Sünnî İslâm'ın yerleştiği Maverâünnehr yörüngesinde kurulmuş olmalarıdır.

b)... Sünnî İslâm'ın, yaklaşık üç yüz yıllık gelişmiş ve kurumsallaşmış bir siyaset geleneğine, zamanına göre hayli sistematik ve gelişmiş bir hukuk düzenine ve epeyce işlenmiş yazılı bir teolojiye sahip bulunması, kısaca çağın bir Müslüman devletinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir yapılanıma imkânını sunabilmesidir.

⁸²⁴ Erdoğan Aydın, *Türklerin Müslümanlaştırılmasının Resmi Olmayan Tarihi: Nasıl Müslüman Olunur?* Ankara: Başak Yay. , 1994 (2. baskı).

⁸²⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul: İletişim Yay. 1999, s. 35.

c)... Müslümanlığı henüz kabul etmiş bu Türk devletlerinin, büyük bir çoğunluğu Sünnî Müslümanlığa mensup diğer İslâm devletleri arasında ve özellikle Abbasi hilafeti nezdinde meşruiyet kazanma ve saygınlık edinme endişelerini hesaba katmak icab eder".⁸²⁶

A. Y. Ocak, bunların dışında Orta Asya Türkleri'nin İslâm içinde takip ettikleri mezheplerin ayrıcalıklı konumuna da değinmektedir. Neden Türkler arasında Sünnî İslâm'ın önemli bir inanç mezhebi olan Eşârilik değil de Matüridilik, yahut Şâfilik, Mâlikilik ve Hanbelilik gibi fıkhi mezhepler değil de daha çok Hanefilik yaygınlaşmıştır? Bu soru bizim konumuz açısından da önemlidir. Müellife göre bunun açıklaması şu olmalıdır: "Eşârilik, Mâlikilik, Şâfilik ve Hanbelilik benzeri, daha çok nakli (kitap ve sünnet kaynaklı nassları) temel olan Sünni mezheplere kıyasla, Hanefilik ve Mâtüridilik gibi, gerek inanç, gerek siyaset, gerekse hukuk alanında Sünnî İslâm'ın daha rasyonel bir temele oturan ve bölgesel zorunlulukları dikkate alan yorumları, Orta Asya'dan Balhanlar'a kadar hemen bütün Türk dünyasının yerleşik kesimleri için daha pragmatik ve pratik olduğu, dolayısıyla dünyevi bir niteliğe sahip bulunduğu için tercih edilen bir konum kazanmış olabilir".⁸²⁷

Büyük Türk İmparatorlukları dışında (Selçuklular ve Osmanlılar) diğer Türk devletleri, özellikle de Orta Asya Türk toplumlarının İslâm anlayışında önemli ölçüde kaymalar olmuştur. Bu Türk toplumları kendi geleneksel hayat ve din anlayışlarını İslâma katarak heterodoks İslâm, yani gayri Sünnî İslâm adı verilen bir İslâm yorumu ve anlayışı gerçekleştirmişlerdir. XVIII. ve XIX. yüzyıl Türkmenlerin dini inançlarında ve yaşamlarında ağır basan İslâmın bu heterodoks yorumudur. Tarz olarak belki Türkmenler Sünnî mezhebinin Hanefilik ve Matüridilik özellikleri içinde yer alsalar da, algılama, inanç ve değerler bakımından güçlü bir gelenek altından heterodoks İslâm an-

⁸²⁶ A. Y. Ocak, *a. g. e.* , s. 36-37.

⁸²⁷ A. Y. Ocak, *a. g. e.* , s. 38.

layışına yönelmişlerdir. Heterodoks İslâm'ın oluşumunu A. Y. Ocak şöyle değerlendiriyor: "Bu heterodoks İslâm, göçebe Türkler arasında dışarıdan getirilmedi; veya o zamanki İslâm dünyasında mevcut birtakım heterodoks mezhepler gibi, yıllar yılı süren teolojik tartışmaların sonucu oluşmadı. Bu heterodoks İslâm yorumu, zaten önceki dinlerin vasıtasıyla alışmış bulundukları mistik kültür üzerine yine mistik bir nitelikle gelen İslâm'ın geniş çapta, eski dinlerin kalıntılarıyla – bunları mitolojik şifahi gelenekler halinde saklayan sosyo-kültürel bir zeminde – birleşerek değişime uğramasıyla zaman içinde meydana geldi. Bu heterodoks İslâm yorumunun en dikkat çekici yanını, Türkler arasında İslâm'dan önce mevcut olmuş bulunan bazı dinlerin kalıntılarını İslâm kavramları içinde birleştiren ve yoğuran bir senkretizm (bağdaştırımcılık) olmasıydı".⁸²⁸

Türk toplumlarının mistik, mitolojik içeriklerle zenginleşmiş inançlar taşıdıklarını biliyoruz. Şamanizm bunlara bir örnektir. Orta Çağ başlarında Türkmen olarak adlandırılan Oğuzlar ve Karluklar bu türden inançları benimsemektedirler. XVIII. ve XIX. yüzyıl Türkmen toplumunda Şamanist denilebilecek büyücülük, bakış, ozan gibi geleneğin varlığı bunu yansıtmaktaydı. Peki bu eski mistik inançla İslâm'ın mistik yapısı ne tür bir gelişim sonucunda birleşmiştir? A. Y. Ocak bu sorunun yanıtına şöyle cevap vermektedir: "mistik nitelikli heterodoks İslâm'ı göçebe Türk toplulukları içine, Ahmed-i Yesevi'den daha önce ve onun zamanında yaşamış olup isimlerini bilmediğimiz, ama tıpkı onun gibi Horasan Melametiyye mektebinden yetişmiş Sufiler başarıyla yaydılar.

"...Ahmed-i Yesevi ve özellikle halifelerinden Çin Türkistan'ı, Maverâünnehr ve Harezmi gibi, Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk toplulukları arasında heterodoks bir nitelik kazanmış olan bu İslâm yorumunu yerleştirmede oynadıkları rol, belki Türk tarihindeki en önemli olaylardan biridir. Eski geleneksel kalıplarla ifade

⁸²⁸ A. Y. Ocak, a. g. c. , s. 44.

edilmek ve yorumlanmak durumundaki bu mistik hetrodoks İslâm, bu sufi propagandacılar sayesinde çok tabii olarak eski atalar kültü ve Budizm'den kalan aziz kültür üstüne bina edilen güçlü bir evliya kültü etrafında kurumsallaşarak gelişti ve Türk Halk İslâmı'nın – Sünnî kesimi de dahil olmak üzere – ana karakteristiğini yarattı".⁸²⁹

İşte, XVIII. ve XIX. yüzyılda Türkmenlerin'in İslâmı olarak benimsedikleri ve A.Vambéry'nin "dinin, din tarafından aldatıldığı" olarak açıkladığı "öteki din veya dini aldatan din" Türk Halk İslâmı'nın karakteristiğini yansıtmaktaydı. A. Vambéry'nin açıklaması Türkmenler'deki hetorodoks İslâm anlayışının yapısını açıklamakta büyük önem taşımaktadır. Ona göre, "Adet, yani gelenek dinle 300 yıllık birlikte olmasına rağmen çok fazla yıpranmanuştu. İslâmiyetin ve mollaların yasakladığı çoğu adetler ilk dönemlerde olduğu gibi güçlerini muhafaza etmişler. İslâm, sadece Türkmenler'de değil, genelde Orta Asya'daki bütün konargöçerlerde sadece eski dinin rengini (şeklini) değiştirmiştir. Onlar için eskiden Güneş, ateş ve doğanın diğer olaylarındaki mana ne ise şimdi Allah, Muhammed olmuştur; yaşam aynı kalmış ve konagöçer iki binyıl önce ne ise şimdi de odur".⁸³⁰

A. Vambéry'nin bu görüşlerini doğrulayacak birçok kaynak bulunmaktadır. Türkmenler'in geleneksel inançlarının İslâmîleşmesi ve İslâm içinde korunarak devam ettirilmesini gösteren en somut olay mezar kültürüdür. Cenaze ayini, gömme ve mezarlıklara duyulan saygı XVIII. ve XIX. yüzyıl Türkmen toplumunda, sanki eski Türk toplumlarındakinin tıpkı aynısıdır. Bu benzerlik o derecede yakındır ki, İslâmî hiçbir nitelik taşıdığı dahi söylenemez, bir farkla molla ve okunan Kur'an sureleri mezar kültürüne işlenmiş İslâmî motiflerdir. A. Vambéry, Türkmenler'deki mezar kültürünü şöyle açıklıyor: "Bir yıl boyunca her gün ölünün öldüğü vakitte çadır-

⁸²⁹ A. Y. Ocak, *a. g. e.*, s. 45.

⁸³⁰ A. Vambéry, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s. 257.

da toplanıp ağlıyorlar. Hatta çok ilginçtir ki bu arada yapmakta oldukları işlerine, yani silahın temizlenmesi, yünün arınması ve aşındırılması veya örülmesi gibi faaliyetlerini devam ettiriyorlar".⁸³¹ A.Vambery'nin sunduğu bu bilginin eski Türk geleneğindeki ölü gömme merasimlerindeki ayin, davranışlara göre mukayese edersek temelde aynı oldukları kanısına varırız.⁸³²

Eski Türk mezar kültürüyle aynı özellikleri içeren bir diğer dini husus ise kutsal kabul edilen ölünün gümüldüğü yer üzerinde yapılan tepelerdir. A.Vambery, tepelerin oluşumunu şöyle açıklıyor: "Ünlü bir batır (yani bahadır, yiğit, mert bir kimse) öldüğünde mezarı üzerinde "Yoska" adıyla tepe yapılmaktadır. Her bir tümen merasime katılarak mezarın üzerine en az 7 kürek kum atmalıdır. Bu tepeler 20-30 fut (bir çeşit uzunluk ölçüsü) yüksekliğinde ve 60 fut genişliğindedir. Düzlük alanlarda bu tepeler hemen göze çarpmaktadır. Türkmenler bu tepelere ölenin ismiyle hitap ediyorlar".⁸³³ Bir tür anıtkabir görünümünde olan bu tepeler, yani "yoska"lar Hunlardan beri Türk kültürünün en önemli yapıtları konumundadır. İslâm dinini kabul ettikten sonra oluşan türbi/türbe kültü, eski Türklerdeki "Yoska", tepe mezar kültürü doğrultusunda gelişmiş, Türklerin dinsel hayatında kendine belli bir yer edinmiştir. Türkmenler'deki kabire duyulan saygı bunun eski Türklerden kalan tarihi bir simgesidir.⁸³⁴

Türkmenler bakışlara, büyücülere, aksaçlılara büyük saygı göstermelerine karşılık mollalara aynı saygıyı duymazlardı. Onlara göre, mollalar en yalancı, sahtekâr kimselerdir. A.Vambery'e göre, "Mollalar önce dindar takılıyor, fakat keselerini doldurunca da hemen orta-

⁸³¹ A.Vambery, *Puteşestviye...*, s.269.

⁸³² Geniş bilgi için bkz. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İstanbul 1998 (2. baskı), s. 199-224.

⁸³³ A.Vambery, *Puteşestviye...*, s. 269.

⁸³⁴ J P. Roux, *a. g. e.*, s. 220-221.

dan kayboluyorlar".⁸³⁵ Yine A. Vambery mollalara duyulan saygısızlığı şöyle bir anekdotla anlatılmaktadır: Gümüštepe'de iki Türkmen mollaların parasını alıyorlar. Onları şeriat ile korkutmak istendiğinde, hırsızların cevabı şu oluyor: Şeriat nedir ki? Herkesin kendi şeriatı var! Senin şeriatın (mollaya) dilin, benim şeriatımı ise kılıcım; ve benim canım nasıl istiyorsa onu öyle sallıyorum".⁸³⁶ Bu komik, ama gelenekçilik anlayışı bakımından büyük önem taşıyan olay sonrasında A. Vambery, Kokandlı Molla Esad'ın dilinden gösterdikleri davranışlara Türkmenleri "dünyanın en büyük kâfirleri" olarak tanıtıyor.⁸³⁷ Oysa, bozkırda dinin kendisi yaşamın bir parçası haline gelmiştir ve Türkmenlerin bu tavırları oldukça normal karşılanmalıydı.

N. Muravyev, Türkmenler'in namaz kıldığını, birtakım İslâmî geleneklere uyduklarını, ancak Şia'lardan aşırı seviyede nefret ettiklerini söylemektedir: "Sünnîler (Türkmenler) namaz esnasında ellerini önlerinde tutarken, Şiî'ler ellerini ayrı ayrı yanda tutuyorlar. Hiveliler diyorlar ki "inançsızların ellerini ayrı tutmasının sebebi dindeşlerinin elbiselerini kanlarıyla kirletmemek içindir, çünkü onların (Sünnîlerin) elleri kıpkırmızı (kanlı) olduğundandır". Türkmenler, Hristiyanlardan daha çok Şiî'lerden nefret ediyorlar. Her bir Fars esiri Sünnîliği öğrenmek ve esir kalmak zorundadır. Bu Ali'ye inandığından dolayı ondan alınan bir intikamdır".⁸³⁸ N. Muravyev'in açıklaması Safevi ve Afşarların saldırıları sonucunda Türkmenlerde oluşan Şia düşmanlığının durumunu aydınlatmaktadır.

Türkmenler'de Aile Hayatı

Dinin, Türkmenler'de milli yapılanmanın oluşumunda belirgin bir faktör olmadığına dikkati çektik. Bu fonksiyonu ailenin üstlen-

⁸³⁵ A. Vambery, *Puteşestviye...* , s. 257.

⁸³⁶ A. Vambery, *Oçerki...* ,s. 52-55.

⁸³⁷ A. Vambery, *Oçerki...* ; s. 55.

⁸³⁸ N. Muravyev, *Puteşestviye v Turkmenniye...* , s. 133.

diği bir gerçektir. Yani, Türkmen kabilelerini, boylarını birbirine bağlayan unsur soy birliğidir. Soy birliğinin merkezinde aile yer alıyordu. Türkmenler için aile sosyal yapılanmanın olduğu çekirdektir. Türkmenlerin eğitimi ve hayat öğretimi ailede başlamakta ve aile içinde tamamlanıyordu. Ailenin varlığını töre anlayışı belirlemekteydi. Türkmenlerin sürdürdükleri heterodoks İslâm anlayışı eski Türk töre inancının gölgesinde oluşmuştu. Türkmen töreleri aileye önemli ölçüde değerler vermektedir. Aile, törenin eğitim olarak Türkmen tarafından öğretildiği okulun adıydı.

Türkmen ailesi baba-anne ve onların çevresinde toparlanmış altı-yedi çocuktan oluşuyordu. Baba ve anne her zaman üzerlerinde yakın çevrelerinin, özellikle de baba tarafının temsil eden yaşlı kimselerin baskısını hissederlerdi. Bir ailenin oluşması erkeğin sevdiği kızı kaçırması veya kendi ailesinin aracılığıyla istemesiyle oluşuyordu. Kaçırma, bazen zoraki de olabilirdi. Bazen bir boyun bireyi olarak erkeğin, başka bir boydan kız almasına boyu temsil eden hanlar veya serdarlar yardımcı oluyorlardı. Ama bu durum pek külfetli olduğundan dolayı kızı kaçırmak daha kârlıydı. Erkek tarafı kız tarafına başlık olarak neredeyse servetler ödemek zorundaydı. Kızın isteği bu durumda pek hesaba katılmazdı. Bir Türkmen erkeği bağlı olduğu bir kadın dışında, diğer kadınlarla da evlenebilirdi. Ama bu evlilik pek meşru sayılmazdı. Çünkü, erkek diğer kadınlarını alamancılık yoluyla elde ederek evlenmişti.⁸³⁹

Ailede sözü geçen, reis konumunu üstlenen taraf babaydı. Baba daha çok çadırın dışındaki faaliyetlerde kendini gösteriyordu. Çocuğun eğitimi annenin üzerine düşüyordu. Annelik, Türkmen ailesinde ağır bir mesuliyet olsa da, birçok olaylarda kadın kendini savunmakta, aile için birtakım durumlarda erkek kadına danışmaktaydı. Türkmen erkeği despot değildi. Bazı durumlarda kadının sözünü dinlemekte ve ona karşı yükümlülükleri bulunuyordu. Ailesine ve kadınına bakmayan erkek, kadını tarafından kayın babasına ve kayın validesine şikayet edilebiliyordu. Bu durumda erkeğin

⁸³⁹ A. Vambery, *Oçerki...*, s. 197.

anne ve babası onu ağır bir dille azarlamaktalardı. Erkek, her zaman anne ve babasının konumundan çekiniyordu. Şayet onları dinlememezlik yaparsa, boyun veya tirenin (kabilenin) ihtiyarları onu cezalandırabiliyorlardı. En ağır ceza, mensup olduğu topluluktan kovulmaktı. Kendi toplumundan kovulmuş bir Türkmenin çölde yapacağı hiçbir şey yoktu. Onu başka boylar da kabul etmezdi.

Aile kutsal olduğundan dolayı, savaş anında veya bir hadise sonucu ölen kocanın karısı aynı aileden bir başkasıyla evlendiriliyordu. Bu kişi kocanın erkek kardeşi veya ağabeyi oluyordu.

A. Vambery, Türkmenlerin çöldeki yaşamlarının zorluğuna dikkat çekerek, bu şartlar altında yaşamak için iyi bir hayat eğitiminin şart olduğuna değinir ve isim vermeden bu şartları uygulayan mekanizmanın aile olduğunu vurgular. Müellif, Türkmenin yaşamına dikkat çekmektedir: "Türkmenler, Orta Asya halkları içinde en rahatsız edici halk olarak biliniyorlar ki, bu doğrudur. Sadece burada değil, dünya üzerinde onlar kadar vahşi ruhlu, rahatsız edici, özgürlüklerine düşkünü bulunamaz. Talan etmek, saldırmak, köle kazanmak onlar için temiz ve önemli işlerdir. Onlar asırlardır bu işleri yaparlar. Türkmenler başka türlü düşünenleri aptal ve aklını kaybetmiş olarak görürler. Onlar bunu o kadar inançla yapmaktadırlar ki, bazen kendi boylarına ve ailelerine dahi aynı saldırganlıkları uygulamaktadırlar. Bu korkunç mesleklerden elde ettikleri gelir hiçbir zaman onların fakirliklerini gidermiyor. Türkmenler cimri oldukları kadar hayırsever kimselerdir. Onlar zengin durumlarında bile fakirle aynı seviyede yaşamaktadırlar". Bütün bu meziyetler XVIII. ve XIX. yüzyıl bütün Türkmen bireylerinde bulunuyordu. Çöl onları vahşi ve bir rüzgâr gibi kaypak, bir yılan gibi acımasız, deve gibi sabırlı yapmıştır. Türkmen için hayat cesurca yaşayarak ölmektir. Yapukları her şey onun için cesaretin göstergesiydi⁸⁴⁰

Bu dar hayat içinde sıkışıp kalan aile, bütün bu meziyetleri nesilden nesile aktaran mekanizmaydı. A. Vambery'e göre, "Türk-

⁸⁴⁰ A. Vambery, *Oçerki...*, s. 295-296.

menlerin esas bağlayıcı güçleri, tire ve boyun birbirine çok sıkı bağlılığı ve tutunmasıydı. Türkmenler'de hatta dört yaşındaki çocuk bile hangi boya ait olduğunu biliyordu. Klan (uruk) onun tek güçlü silahıydı. Ailesinden bir kişiyi kaybettiğinde bütün uruk ve boy onun akrabası oluyor ve onu memnun ediyordu".⁸⁴¹ Yine, Vambery'e göre, "okuma, yazma öğrenen, birkaç binde bir kişi olduğu halde, ok, silah, saldırı bütün gençliğin esas işi olmuştur".⁸⁴²

Türkmen düğünleri göz okşayıcı ve renkliliği bakımından çok zengin ve büyük bir mirasın yansımasıydı. Bunlar hakkında kaynaklarda birtakım bilgiler bulunmaktadır:

"Türkmenler'de öyle adetler vardır ki diğer Orta Asya konargöçerlerinde göremezsiniz. Düğünde gelin boydan boya çarşaf veya eteğe sarılır ve atın üzerinde damatla yansır. Bazen gelinin daha önce geldiği görülür. Bazen atın üstündeki gelin elinde ayakları bağlanmış kuzu veya keçi tutar. Gelin, arkasından at koşturan damat ve onun arkadaşlarına elindeki kuzu veya keçiyi kaptırmamaya çalışır. Bu oyuna Gökbörü diyorlar. Düğünden 2 veya 4 gün sonra gelin ve damat ayrılıyorlar ve ancak bir yıl sonra birlikte yaşamaya başlıyorlar".⁸⁴³ Bütün bunlar Türkmen aile hayatında eski Türk inanç ve geleneklerinin korunduğunu belgelemektedir.

Tugan-Mirza, Türkmen kadınlarının özgür oldukları, birçok haklara sahip olduklarını söylemektedir: "Diğer Türkmen boylarında olduğu gibi, Tekelerde kadınlar Türkiye, İran ve Kafkasya'daki kadınlardan daha özgürdür, onlar yüzlerini örtmezler. Alamana katılmakta ve çok iyi silah kullanmaktalar".⁸⁴⁴ Bu bilgi, Türkmenlerde kadının diğer Müslüman toplumlardakinin aksine birçok ayrıcalıklara ve eşitliklere sahip olduğunu göstermektedir.

⁸⁴¹ A. Vambery, *Puteşestviye po Sredne y Azii...*, s. 260.

⁸⁴² A. Vambery, *Puteşestviye ...*, s. 267.

⁸⁴³ A. Vambery, *Puteşestviye...*, s. 268.

⁸⁴⁴ Tugan-Mirza, *Ruslar Ahaltekeci*, s. 75.

XIX. Yüzyılda Türkmenler'in Kültürel Konumu

Göçebe yaşama uygun bir hayat anlayışına sahip olan Türkmenler her şeye rağmen zengin bir kültüre sahiplerdir. Özellikle, edebiyat, şiir alanında, XVIII. yüzyıl Türkmenler için "altın bir yüz-yıl" olmuştur. Bu dönemde birbirinden güzel üslûp, dil, şiir örnekleriyle karşımıza Azadi, Mahtımkulu, Andalıp, Şabendi, Şeydayi, Magrupı, Gayıbî gibi ünlü Türkmen şairleri çıkmaktadır. Şiir dışında, destan ve saz edebiyatı, "mukam" denilen makam ustalarının usta temsilcileri de bu yüzyılda parlamışlardır. Mahmut Kaşgarlı, Hoca Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Burhaneddin Sivaslı, Nesimi', Fuzuli, Nevai, Bayram Han ve Karacaoğlan'ın eserlerinin ortaya çıkmasında Türkmenlerin payı büyüktür.⁸⁴⁵ Türkmen edebiyatının en ünlü ismi hiç şüphesiz Azadî ve Mahtımkulu olmuştur. Baba-oğlu, bütün XVIII-XIX. yüzyıl Türkmen klasik edebiyatının canlı ve yaşayan örnekleriydiler. Özellikle, Mahtımkulu, Türkmen edebiyatı üzerindeki etkisini günümüze kadar korumuş ve onun ince şiir üslûbunu ve ustalığını aşabilecek ikinci bir şair ortaya çıkmamıştır.

Babasının üslûbunu koruyan Mahtımkulu ise Türkmen halkına daha yakın ve daha içten şiirler yazmıştır. Mahtımkulu, Türkmen sosyal hayatını, inanç yapısını şiirlerinde dile getirmek, bazılarını eleştirmek, bazılarını geliştirmek kaygısı izlemiştir. "Goşgu" olarak bilinen ve halk ağzında çok sevilen ve okunan dörtlükler halinde şiir üslûbunu benimseyen Mahtımkulu, Türkmen hayatına yabancı olmamış, bizzat kendisinin de içinde olduğu bir toplumsal düzeni şiirleştirmek, edebiyat haline getirmeye çalışmıştır. Mahtımkulu, kendisinin şairliği seçmesinde babasının emeğini ve rolünü yüksek değerlendirmektedir. "Azadım kanı" dörtlüğünde şair Devletmuhanimet Azadî'yi "göklerin aslanı", "iliminin incisi" isimleriyle övmektedir.⁸⁴⁶

⁸⁴⁵ M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihinden materiallar...*, s. 63-64.

⁸⁴⁶ M. Annanepesov, a. g. e., s. 65.

Mahtımkulu "şükür bize dil verdi" diyerek gelenek halinde dar bir coğrafyada geçip giden Türkmen hayatını edebiyata aktarmış, onu kendi şiirleriyle canlandırmıştı. Mahtımkulu, şiir yazma yeteneğinin kendisine Allah'ın verdiği bir nimet olduğunu ve bu sayede şiir sözlerinin kendiliğinden ortaya çıktığını eserlerinde belirtmiştir. Onun "Uçduın yaranlar", "Boldum giryana", "Divana geldi", "Yar bizim sarı", "Narı dilberin" gibi şiirleri bu konuyu ele almıştır. Şiirleri sadece Türkmenlerin günlük hayatına değil, dini, siyasal olaylara da ilişkindir. Cennet, cehennem, Deccal⁸⁴⁷ gibi mitolojik İslâm inancının canlı örnekleri olan bazı hususları da şiirlerine konu edinmiştir. Mahtımkulu, ilk defa Türkmen aile hayatını, özellikle ölen kardeşin eşinin bir başka kardeşle evlendirilmesi gibi istem dışı olayları da sert dille eleştirmiştir. Kendi dönemi için ufuklar açıcı niteliklere ve düşüncelere sahip olan Mahtımkulu bütün Türkmen boyları tarafından benimsenmiş ve ilgi görmüştür. Bu ilgi şairin hayatına yansımaya da, şiirlerine, edebiyatına yansımıştır. Mahtımkulu'dan sonra onun etkisinde onlarca şair ve ozan yetişmiştir. Rus şairlerinden A. S. Puşkin ve M. V. Lermontov'da kendi şiirlerinde Mahtımkulu'nun dehasından ilham almışlardır.⁸⁴⁷

XIX. Yüzyıl Türkmen edebiyatı XVIII. yüzyıl divan ve halk edebiyatının etkisinde kalmış, bu dönemin şiir üslubunu etkin oluncaya kadar düzeyde yansıtmaya çalışmıştır. Rus işgalinden sonra Türkmen edebiyatında farklılık ve canlanma dikkati çekmektedir. Gazete ve kitabın Türkmenler arasına girmesi, Türkmen edebiyatının, tarihinin basın yoluyla ortaya çıkmasına yol açmıştır. Basın ve matbuat, Türkmen divan edebiyatına büyük bir ilgi gösterdi. Türkmen divan şairi Mahtımkulu Pıragı'nın eserleri ortaya çıkmaya başladı.

Deccal: Eski Orta Doğu kökenli halkların mistik inancına göre kıyamet günü belirtisi olarak ortaya çıkacağı sanılmakta ve adaletsizliği temsil eden birisi olarak gösterilmektedir. Kur'an'da bu konuda kesin bir şey söylenmemesine rağmen, bu düşünce İslâmî kaynaklarda da kendine yer edinmiştir.

⁸⁴⁷ M. Annanepesov, a. g. c. , s. 66.

Mahtımkulu'nun hayatının ve eserlerinin ilk tetkikatçısı Abdurrahman Nurmhammet oğlu Niyazi (1855-1927) olmuştur. Onun hazırladığı *Edebiyat Kütüphanesinden* isimli eseri 1912 yılında yayımlanmıştır. Burada Türkmen edebiyatının büyük şairleri, özellikle de Mahtımkulu hakkında geniş bilgiler verilmiştir.⁸⁴⁸

İlk defa Rus İmparatoriçesi II. Yekaterina (1762-1796) tarafından Petersburg'ta "Aziatskaya tipografiya" matbaasında N. Şnorra'nın redktesiyle *Kur'an* basımı gerçekleştirilmiştir. İki sene sonra ise Arapça olarak basıldı.⁸⁴⁹ Müslümanlar arasında *Kur'an*'ın okunmasına ilgi o kadar arttı ki, on bir yıl içerisinde (1787-1798) *Kur'an* altı kez basılmıştı. 1812 yılında ise Kazan'da bir baskısı daha gerçekleşti. *Kur'an*'ın matbaada basılması ve Müslümanlar tarafından yoğun ilgi görmesi, İslâm dünyasında matbaaya olan bakış açısını değiştirdi. Türkmen çocukları arasında Buhara ve Hive'de eğitim görenler de, basılı "Kur'an" kitaplarından yararlanıyorlardı.⁸⁵⁰

Matbaa sayesinde Türkmenler'in birçok unutulmuş simaları da ortaya çıktı. Bunlardan biri Türkmen şairi ve mistik ruhlu edebiyat temsilcisi, XVII-XVIII. yüzyıllarda yaşadığı bilinen Sufi Allahyar⁸⁵¹

⁸⁴⁸ A. Yazberdiyev, *İzdatelskoye delo v dorevoluytsionnom Turkmenistane*, Aşgabat: İlim 1993, s. 11.

⁸⁴⁹ A. G. Karımmullin, *U istokov tatarskoy knigi (ot načala vozniknoveniya do 60-h gg. XIX v.)*, Kazan 1971, s. 96-110; İ. Yu. Kraçkovskiy, *Oçerki po istorii russkoy arabistiki*, Moskva-Leningrad 1958, c. 5, s. 40.

⁸⁵⁰ İ. Yu. Kraçkovskiy, *Oçerki po istorii russkoy arabistiki*, s. 4 İ.

⁸⁵¹ Sufi Allahyar (ölümü 1721 veya 1724) Özbeklerin Kuay aşeritinin Utarçı klanından gelir. Sufi edebiyatının en önde gelen temsilcisidir. Kendisi Semerkand yakınındaki Kette Kurgan halkındandır. Hayatının çoğunu Buhara'da geçirdi. Düzyazı ve şiirlerinden çoğu Farsça ve Türkçe olup sadece Orta Asya'nın batısında değil, Doğu Türkistan'da, hatta Tataristan'da büyük bir şöhret kazanmıştır. Buhara müderrisleri onun Fars dilindeki *Meslekü'l-Muttakin* (İnananların Yolu) adlı eserini mektepler için zorunlu ders kitabı yapmışlardır. Diğer kitabı *Sabatü'l-Âcizin* bundan daha fazla tanınmıştır. Allworth, *The Modern Uzbeks*, s. 72-73.

(ölümü 1721 veya 1724) idi. Bir sufi olduğu sanılan Allahyar, geride *Sabat el-acizin* (Acizin Direnişi) adlı mistik içerikli şiir kitabı da bırakmıştı. Sufî Allayarî'nin eseri 1873 yılında basıldı, ardından 1882 yılında Laknan'da, 1891'de ise Bombay ve Kanpure'de tekrar tekrar neşredildi.⁸⁵² Müellifin hayatı ve eseri Türkmen tarihinde Sufî inancının araştırılıp öğrenilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Türkmenistan'da Rus işgali sonrası oluşan intelegensiya arasına Hindistan ve Türkiye'de basılan kitapların da sokulduğu dikkati çekmektedir. Hindistan'da *Şark Edebiyatı Klasikleri*'nin yayınıni gerçekleştiren Munşi Nul-Kışvar tarafından Laknan'da 1901 yılında *Deli ile Muhtarın Hikayesi* eseri, *Behram Şah ve Gülendım Hatunun Masalları* ve *Adil Şah ile üç dervişin hikayesi* bu entelektüel çevre tarafından ilgi görmekteydi. Yine, Hive hanlığında ortaya çıkmış Şir Muhammet Munisi (1778-1829) ve Muhammet Rıza Aragî'nin şiirleri de okunmaktaydı.⁸⁵³ Alışır Nevai'nin *Hamse*'si, Şair Kamil'in beş defa yayınlanan "Divan-ı Kamil"i ve "Mecmua-i Kamil" eserleri ilgi gönmekteydi.⁸⁵⁴

Türkmen asıllı olduğu sanılan Atacan Abdalov⁸⁵⁵ (1855-1927), Türkmenler arasında basın yayın hayatına giren ilk litograf-

⁸⁵² G. A. Dmitriyev, *Rasprostraneniye indiyiskih izdaniy v Sredney Azii v kontse XIX-naçalc XX v.* İssledovoniya Materialı, Sb. 6, Moskva 1962, s. 245.

⁸⁵³ R. Mahmudova, *Hive litografik matbosida bosilgan asarlar*, Uzbekistonda ijtimoiy fanlar, 1967, N: 5, s. 43-45.

⁸⁵⁴ A. Yazberdiyev, a. g. c. , s. 15.

⁸⁵⁵ Atacan Abdalov (1855-1927) Orta Asya'nın ilk neşriyatçısı. Hayatı hakkında çok az bilgi mevcut. Nerede doğduğu ve büyüdüğü, hatta hangi milleden olduğu da bilinmemektedir. Prof. G. N. Çabrov sohbet esnasında, A. Abdalov'un türkmenlerin "abdal" kolundan geldiğini söyledi. Ancak bu bilgiler kesin doğru değil. Bilinen ise A. Abdalov'un Petro-Aleksandrovskiy (şimdiki Karakalpakistan'daki Biruni şehri) şehrinde rus okulunda eğitim aldığıdır. Hiç şüphesiz o zamanının eğitilmiş kişilerinden olmuştur. Hayatını kitapların ve süreli yayımların yayını ile meşgul olmuştur. Aydın ve neşriyatçı A. Abdalov Harezin Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde neşriyat işini düzenleyen ilk kişilerdendi. Onun

lardandır. A.Abdalov, Türkmenlerin ve Orta Asya'nın aydınlanması-
sında önemli hizmetlerde bulunmuş.⁸⁵⁶

Birinci Rus İhtilali ile Türkmenlerin kültürel hayatında baş gös-
teren canlanma hızla devam etmiş, 1916 sonra Türkmenistan'da bir
aydınlar sınıfının oluşumuna ön ayak olmuştur.

Ekonomi

Göçebe tarzı yaşamlarıyla bilinen Türkmenler, XVIII. yüzyılın
sonları ve XIX. yüzyılın ilk başlarından itibaren büyük ölçüde yer-
leşik düzene doğru bir kayma göstermişlerdir. Amuderya nehri bo-
yunca, Murgap vadisi ve Merv bölgesinde Türkmen köyleri kurul-
muş, tarımcılık alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Sanayi
ürünlerinin Türkmenistan'a girişi Rus işgalinden sonraki döneme
aittir. Özellikle, petrol sanayisinin gelişimi, bunun sayesinde demir
yolları ve deniz ticaretindeki artış dikkati çekmektedir. Yine de,
Rus işgalinden önce Türkmenistan'da canlı bir ticaret hayatının ol-
duğu inkâr edilemez.

Ticari ve Hayat Şehirlerin Konumu

Rus işgaline kadar Türkmenistan'da ticaretin kaynağını tarım
ürünleri, sanayi ürünleri, hayvancılık ve ona bağlı olarak halıcılık ve
bağ ürünleri oluşturmaktaydı. Türkmenler, daha Ruslardan çok ön-
celeri Krasnovodsk bölgesinde bulunan zengin petrol kaynaklarını
keşfetmiş ve kullanmaya başlamışlardır. Rus işgali sırasında, 1883

başkanlığında Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde Özbek ve Türkmen
dilinde kitaplar neşredilmiştir. Yaptığı işlerden dolayı A.Abdalov, 1924
yılında Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin "Kızıl Mehnat" (Kırmızı
Zahmet) madalyasıyla ödüllendirilmiştir. A. Yazberdiyev, *a. g. e.*, s. 17.

⁸⁵⁶ A. Yazberdiyev, *a. g. e.*, s. 17, dipnot 1; N. A. Ziganşina, *Iskusstvo knigi v
Uzbekistane*, Taşkent 1978, s. 15.

Pud: 16,3 kg. eşit ağırlık ölçü birimi, *Bolşoy Russko-Turkmen'skiy Slovar*,
Moskva 1986, s. 252.

yılında bölgede çıkarılan petrol 432.322 pud* kadardır.⁸⁵⁷ Kaynaklar, Rus işgalinden önce düşük düzeyde ve ilkel aletlerle Türkmenler tarafından petrol çıkarıldığını ve ticarı maksatla Orta ve Yakın Doğu ülkelerine sattıklarını, aynı zamanda silah ve diğer gereksinimleri de kendileri tarafından kullandıklarını belirtiyorlar.⁸⁵⁸ Petrol üretimine verilen değer Rus işgaliyle birlikte artmıştır. Ruslar, Türkmenistan bölgesini işgal etmeden önce Bakü ve Hazar sahili bölgelerde petrol üretimiyle yakından ilgilenmekteydiler. Rus dış ticaretinin en büyük kaynaklarından olan Bakü petroleri imparatorluğa yılda büyük paralar kazandırılmaktaydı. Dış sermayenin gözde en büyük yatırım alanlarından biri olan Bakü petroleri, Rusya'da petrol teknolojisinin gelişmesinde öncü olmuştur.⁸⁵⁹ Ruslar, Türkmenistan'ı işgal edince, Krasnovodsk'da petrol üretiminde yeni teknoloji araçlar kullanmaya önem gösterdiler. Yapılan teknoloji yatırımı Türkmenistan'da petrol üretiminin yükselmesine önemli düzeyde etki gösterdi. 1883 yılından 1889 yılına kadar olan sürede Türkmenistan'da çıkarılan petroldeki artış bir buçuk katına çıkmıştı.

Tablo 1

Yıl	Pudl	Fiyat	
1883	432 322	18 370	ruble
1884	413 220	18 123	
1885	496 625	26 570	
1886	427 785	20 870	
1887	619 603	24 816	
1888	388 724	17 914	
1889	678 018	25 225	ruble 75 kopek

Kaynak: *Obzor 1882-1890*, s. 115.

⁸⁵⁷ *Obzor 1882-1890 g.*, s. 115.

⁸⁵⁸ *Obzor 1882-1890 g.*, s. 114-115.

⁸⁵⁹ M. E. Musayev, *XX esrin evvellerinde Bakı şəhərində inhisar ticaretinin inkişafı tarixinə dair*, Azərbaycan SSR BA Heberləri, Tarih-Felsefe-Hüğüg seriyası, 1969, N: 2, s. 22-28.

Petrol üretimi Türkmenistan'da yeni çalışma alanlarının oluşumunda öncü oldu. Petrol sanayisinde çalışan Rus, Azeri işçiler arasında Türkmen işçiler de bulunuyordu. Ama, Türkmen işçileri en ağır işlerde çalıştırılmakta ve en düşük ücreti almaktalardı. Petrol üretiminde Krasnovodsk'dan sonra Çeleken ikinci sırada geliyordu. Çeleken'da çıkarılan petrolün önemli miktarda İran'a satıldığı bilinmekteydi. (Tablo 2).

Tablo 2

Yıl	İran'a Gönderilen Petrol	Demir yolu için Mihaylovsk'e gönderilen petrol	Toplam	Fiyatı
1881	58 628		58 628	4 690 r.
1882	42 731		42 731	2 563 r. 86 k.
1883	42 600		42 600	8 520 r.
1884	17 000	33 000	50 000	8 300 r.
1885	16 990	29 913	46 903	7 505 r. 78 k.
1886	60 000		60 000	827 r.
1887	27 400		27 400	1 084 r.
1888	18 153		18 153	663 r., 70 k.
1889	15 010		15 010	1 045 r., 83 k.

Kaynak: *Obzor 1882 - 1890 g.*, s. 119.

Petrolden başka bir cile yermumu satışı yapılmaktaydı. Yermumu Hive Hanlığı'na da ihraç edilmekteydi. 1886 yılında Hive'ye ihraç edilen 200 pud yermumundan 200 ruble gelir elde edilmiştir. Elde edilen gelir Hazar Ötesi Gubernatörlüğü'nün emrine verilmişti. 1887 yılında ise Hive'ye satılan yermumu 250 pud, bir sonraki yılda 300 pudu bulmuştu.⁸⁶⁰

Türkmen petroleri yabancı sermayenin de ilgisini çekmekteydi. Bakü petrollerinin önemli yüzdesini elinde bulunduran "Nobel Kardeşleri Şirketi" 1882 yılından itibaren Türkmen petrollerinde

⁸⁶⁰ *Obzor 1882-1890 g.*, s. 121.

de söz sahibi olmaya başlamışlardır. Türkmenistan'da petrol çıkarılan 38 bölgeden 8'i "Nobel Kardeşleri"nin elinde idi.⁸⁶¹ 1883 yılından 1889 yılına kadar Türkmenistan'da "Nobel Kardeşleri Şirketi"nin çıkardığı petrol aşağıda gösterilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3

Yıl	Çıkarılan Petrol (pud)
1883	15 185
1884	50 000
1885	54 433
1886	700 000
1887	811 500
1888	286 400
1889	344 080

Kaynak: *Obzor 1882 - 1890 g.*, s. 120.

Türkmenistan'ın petrol üretimi ile Rusya sömürgeleri arasında öne çıkması ülkenin sanayileşmesinde büyük rol oynamıştır. Rus hakimiyeti altında olmasına rağmen ülkenin ticari hayatında önemli gelişmeler sağlanmış, dış sermayenin dikkati Türkmenistan'a çevrilmişti. Türkmenistan sadece petrolü ile değil halıcılık, dokuma, meyve üretimi ve kuyumculuğu ile de göz doldurnaktaydı. Adı geçen bu ticaret alanları daha Rus işgalinden önce de canlılığını ve konumunu muhafaza etmekteydi.

A.A. Roslyakov, XVIII-XIX. yüzyıllarda Türkmenistan'ı ekonomik konumuna göre, üç kısma ayırıyor: a) Hazar sahili Türkmenleri (Gürgen, Balhan ve Mangışlak Türkmenleri): Bunlar genelde natural üretimle ilgileniyorlardı.⁸⁶² Natural üretimle, bölgenin doğal kaynaklarını kullanarak ekonomik varlıklarını sürdürdükleri

⁸⁶¹ *Obzor 1882-1890 g.*, s. 119-120.

⁸⁶² A. A. Roslyakov, *Türkmenistan tarihinin kısaca öçerki (Russiya bii ikdirilmçine çenli)* Aşgabat 1956, s. 149-150.

kastedilmektedir. b) Hive Türkmenleri tarımla daha çok öne çıkıyorlardı; c) Merkez Türkmenistan (Ahal-Etek, Karrıkala, Tecen-Saragt, Murgap, Amuderya Türkmenleri). Bu bölge Türkmenistan'ın atar damarı olarak anılmaktaydı. Bölgede oturan Alililer, Mehinliler, Mürçeliler, Enevliler yerleşik yaşamı seçmişlerdi; Teke, Ersarı, Salır ve Sarık boyları ise vadilerde yurt tutmuşlardır. Bölge ticaretin ve ticari üretimin en büyük kaynağı olarak bilinmektedir.⁸⁶³

Halıcılık, halı ticareti veya halı sanayisi Türkmenistan'ın kökleşmiş en eski ticaret mesleklerinden biri olarak bilinmektedir.⁸⁶⁴ Türkmen halısının ünü o kadar yaygındır ki, daha XVII-XVIII. yüzyıllarda Avrupa burjuva sınıfının önde gelen temsilcilerinin malikâne veya şatolarını süslemekteydi.⁸⁶⁵ Sadece, Avrupa piyasasında değil, Yakın Doğu'da da Türkmen halısı en gözde halılar olarak rağbet görmektedir.⁸⁶⁶ Halı sanayii Türkmenistan'da en büyük gelir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Halıcılık sanayii birçok meslek dallarının ayakta kalmasını, gelişmesini sağlayan bir merkez konumundaydı. Hayvancılık, yün üretimi, tarama, iplik, boyacılık, yünün taranmasındaki teknik araçlar, en önemlisi tarak ve birçok meslekler halıcılığın çevresinde toplanmışlardır.

K. Bode, halı sanayisini Türkmenlerin en büyük uğraş alanlarından biri olarak tanıtarak, halıcılığın Türkmenistan'da ilkel düzeyde de olsa ınakına (teknoloji) kültürünü getirdiğinin altını çizmektedir.⁸⁶⁷ Türkmen halılarının en ünlüsü, işlemeleri ve motifleriyle dikkat çeken Teke gölü, sadece Türkmenistan'da değil, İran, Rusya,

⁸⁶³ A. A. Roslyakov, *a. g. e.*, s. 150-152.

⁸⁶⁴ V. G. Moşkova, "Plemennıye "geli" v turkmenskikh kovrah", *Sovet Edebiyatı*, 1946, N: 1, s. 147.

⁸⁶⁵ S. M. Dudin, *Kovronıye izdeliya Sredney Azii*, v sb. Muzey antropologii i etnografii, c. VII, 1928, s. 83-84.

⁸⁶⁶ A. Vamberi, *Oçerki Sredney Azii...*, s. 74.

⁸⁶⁷ K. Bode, *Oçerki turkmenskoy zemli...*, s. 94-96.

Orta Asya ve Afganistan pazarlarında da en çok rağbet gören halılardır. Her yörenin işlemeleri ve motif zenginliğine göre halılan vardır. Sarıklar'ın Sarık gölü, Salurlar'ın Salur-gölü, Yomutlar'ın Kepse gölü veya Tırnak gölü, Ersarılar'ın Güllü gölü veya Temirçin gölü ve Çavdurlular'ın Ertmen halıları yapı görselliği, dokuma ve işlemeleleriyle birbirlerinden farklılıkları bulunuyordu.⁸⁶⁸ Çeşit bakımından oldukça zengin olan Türkmen halıları kendi aralarında da rekabet etmek zorundaydı. Türkmen halıları arasındaki fark yabancı biri için pek anlaşılmasa da, Türkmenler için hemen anlaşılırmaktaydı. Örneğin, Teke halısı, yani Teke gölü ince dokuması ve sade işlemeleleriyle daha çok göze hitap etmekteydi; bu yüzden Teke gölü halıları süs olarak rağbet görüyordu. Sarık halıları ise yani Sarık gölü kaba ve kalındı, ama sıcaklığı bakımından çadır yaşamı süren Türkmen boyları ve İran'da göçebe yaşam süren Türk boyları tarafından rağbet görmekteydi. Salur gölü halıları ise Türkmen halı geleneği dışında kalarak daha çok Şirvan ve Kafkas motifleri içermekteydi. Rusya Saltıkov-Şedrin kitaplığında bulunan bir yazmada, Türkmen halılarının işlemeleri bakımından "Turanı" bir üslup gösterdiği vurgulanmaktadır.⁸⁶⁹ Döneme ait çeşitli müzelerde korunan halıları incelediğimiz zaman Türkmen halılarının, İslâmiyet öncesi Türklere ait kabartma resimleri arasında sıkı bir bağlantının olduğu dikkati çekmektedir. Türkmen halılarının özelliği, hayvan motiflerinin daha figüratif bir yapı göstermesidir. Türkmen halıları üzerinde sergilenen hayvan resimleri, örneğin koç boynuzu, boğa kafası o kadar ince ve figürlerle işlenmiştir ki, pek belli olmamaktadır. Bu Türkmen halılarının işleme, motif ve estetik bakımından ne kadar geliştiğine bir örnektir.⁸⁷⁰ Türkmenler için yeri doldurulamayan ticaret kaynağı

⁸⁶⁸ S. Miradova, *Halıcılık ve el işlerinin sözlüğü*, Aşgabat 1967; TsGA TR, fon 1, bölüm 2, dosya 7732, varak 31.

⁸⁶⁹ Saltıkova-Şedrin adındaki Rusya Devlet Halk Kütüphanesi, fon 4, dosya 839, varak 9.

⁸⁷⁰ V. Tihonoviç, "Kultura ornamenta turkmenskago kovra", *Turkmenovedeniye*, 1930, N: 4-5, s. 25.

olan halıcılıkta, Türkmen tüccarlarının yaptıkları gözlemlerle, pazar gücünü arttırmak için çeşit ve kalite bakımından da önemli ölçüde gelişme sağlanmıştır. Yukarıda halı sanayisinin, birçok mesleklerin de gelişiminde öncü olduğunu söylemiştik. Kaynaklar halıcılık yanında torba, mafraç, çuval, çarık ve bir çeşit yünden yapılmış çanta olan "horcun" (heybe) yapıldığını da belirtmektedirler.⁸⁷¹ Aynı zamanda Türkmen halkı tarafından "palas" denilen kilim yapılmaktaydı.⁸⁷² N. N. Muravyev, Etrek ve Gürgen'de üretilen halıların Hıve pazarlarında büyük rağbet gördüğünü yazmaktadır. Halı tüccarları sadece halı ve kilim değil, namazlık (seccade), ensi, germeç, at için eyer, gibi Türkmen ustalarının göz okşayan ürünlerini de Orta Asya, İran pazarlarına taşımaktalardı. D. Batser, Avrupa'da Doğu'nun hüyük pazarlarında Türkmen "aytalık"larına rasılamağın imkânsız olmadığını söylemektedir.⁸⁷³ Aytalık, Türkmenlerce 'ayetlik' olarak bilinen bir çeşit örtüyüdü.⁸⁷⁴ XIX. yüzyılın ortalarında Türkmen halı ürünlerine artan talep o kadar büyüktür ki, Merv ve diğer şehirlerde baş gösteren üretim artışı buna bir örnektir.⁸⁷⁵ 1890 yıllarına ait bilgiler o dönemde Merv'de 1000'dan fazla imalat yapan dükkan olduğunu kaydediyorlar.⁸⁷⁶

Türkmen ustaları kuyumculuk, değerli taşlardan yapılan zengin süs eşyalarının yapımcılığında da önde gelmekteydiler. Türkmen kadınları süslenmeye olan ilgileriyle ünlüdürler. Bütün bu süs ürünlerinin yapımını Türkmen ustaları kendileri yapıyorlardı.

⁸⁷¹ V. Tihonoviç, a. g. m. , s. 25.

⁸⁷² N. N. Muravyev, *Puteşestviye...* , kısım 1, s. 37; kısım 2, s. 89.

⁸⁷³ D. Batser, "*Oçerki ekonomičeskogo razvitiya Turkmenistane*", *Turkmenovedeniye*, 1929, N :2, 3, 4, 12; 1930, N: 2-3; s. 11; Ayrıca bkz. Kollektif bir eser olan, *Türkmenistan v period inostrannoy voyennoy interventsii i grajdanskoy voynı*, Aşhabad 1957, s. 231.

⁸⁷⁴ V. G. Moşkova, a. g. e. , s. 146.

⁸⁷⁵ *Obzor Zakaspiyskoy oblasti s 1882 po 1890 god.* , s. 82.

⁸⁷⁶ *Obzor Zakuspiyskoy oblasti s 1882 po 1890 god.* , s. 82-83.

Türkmen kuyumcularında en çok dikkati çeken ve rağbet gören süs eşyaları sümsüle, sıtara, eyme, cugur, açık saç yüzü, kökenli yüzük, bilezik, koza, düğmeler bulunmaktaydı.⁸⁷⁷

Türkmenistan coğrafi konumu itibariyle ticari bakımdan önemli bir kavşakta bulunuyordu. İran üzerinden geçip Orta Asya'nın içlerine doğru uzanan eski ticaret yolu bu bölgeden geçiyordu. Bölge ticari ulaşım bakımından XVIII-XIX. yüzyıllar boyunca etkin konumunu sürdürmüştür. Arşiv belgelerinin birinde Nadir Şah'ın Özbek hanları üzerine saldırısının bir nedeni de İran'dan Buhara'ya kadar uzanan ticaret yolunun kontrolünü ele geçirmekti.⁸⁷⁸ Yolun Türkmen boylarının kontrolü altında kalan kısmı her yıl bölgeye büyük kârlar getiriyordu. Ruslar'ın bölgeye artan ilgisiyle ticari bakımdan Mangışlak bölgesi de yükselmeye başladı. Mangışlak'ta oturan Türkmen beyleri ile Rusya arasındaki ticari ilişkilerin temeli daha Çar I. Petro döneminde atılmıştı. Türkmen beylerinden Hoca Nepes'in A.Bekoviç Çerkoski vasıtasıyla I. Petro ile 1717 yılında görüşmesinde ticari konular da ele alınmıştı.⁸⁷⁹ Bu anlaşmadan sonra Ruslar, Mangışlak bölgesi ile Astrahan arasında devanılı olabilecek bir ticari ilişki oluşturabilmişlerdir.⁸⁸⁰ Bölge, Ruslar'ın Orta Asya pazarlarıyla ilişkisi bakımından da fevkalâde önemliydi. Kaynaklar 1770-1780 yılları arasında Mangışlak üzerinden Astrahan ile Hive ve Buhara arasında işlek bir ticaretin olduğundan bahsetmektedirler.⁸⁸¹ Türkmenler, Ruslara halı, yün, deri, kurutulmuş meyve vb. ürünler satıyorlardı. Ruslardan ise karşılığında silah dahil çeşitli çelik yapımı eşyalar satın alıyorlardı.⁸⁸²

⁸⁷⁷ M. Annaïepesov, *Hozyaystvo Turkmen...*, s. 232-233.

⁸⁷⁸ AVPR, fon Afganskiye dela, 1763-1766, bölüm 378/1, dosya 1, varak 31.

⁸⁷⁹ *Russko-turkmenskiye otnoşeniye*, s. 33.

⁸⁸⁰ *Russko-turkmenskiye otnoşeniye*, s. 62.

⁸⁸¹ *Russko-turkmenskiye otnoşeniye*, s. 116.

⁸⁸² AVPR, fon Afganskiye dela, 1763-1766, bölüm 378/1, dosya 1, varak 31.

Böylece, Mangışlak uzun süre Türkmen boylarına büyük kârlar sağlayan bir ticaret kapısı olmuştur. Şarıpın'e göre, Mangışlak Rusya ve Avrupa'ya açılan doğunun en büyük gümrük kapısıdır.⁸⁸³ Mangışlak bölgesinden Rusya, İran, Buhara, Hive ve Merv istikametine ticaret yolları uzanıyordu.⁸⁸⁴ Yollar her zaman güvende olmasa da, ticari konumunu hiçbir zaman kaybetmemiştir.

XVIII-XIX. Yüzyıllarda Hive ve Buhara'dan İran, Afganistan ve Hindistan'a giden ticaret yollarına genelde Yomut, Teke ve Salur Türkmenleri hükmediyorlardı⁸⁸⁵ 1820 yılından sonra güneybatı Türkmenistan bölgesi ticari bakımdan oldukça gelişme göstermeye başladı. Bölge deniz ve kara yoluyla Azerbaycan, Gürcistan, İran ve Rusya arasında bir ticari üs konumundaydı. Bundan olsa gerek Ruslar ilk önce bu bölgeyi ele geçirmeye kalkışmışlardı. Geniş kumların kıyısında denizle sürekli irtibatla olan bölge halkının esas ticaret kaynağı petrol, tuz ve halık ürünleriydi.⁸⁸⁶ İlkel de olsa Türkmenler buradan petrol çıkartıyor ve balıkçılıkla ilgileniyorlardı. Türkmenler bu ürünleri büyük ölçüde İran'a satıyorlardı. XIX. yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarında Kafkasya üzerinden Rusya ile de sıkı bir ticaret kurulmuştu.⁸⁸⁷ Mangışlak, Ruslar'ın eline geçtikten sonra güneybatı Türkmenistan bölgesinin değeri daha da arttı. Artık bölge ticaret kapısı olma görevini üstlenmişti. Vambery'e inancacak olursak Yomutlar çıkardıkları petrolü İran, Hive ve Ruslar'a satıyorlardı.⁸⁸⁸ M. N. Galkin'e göre, çıkarılan petrol, Yomutlara yıl-

⁸⁸³ *Ruskko-turkmenskiye otnoşeniye*, s. 116.

⁸⁸⁴ *Puteşestviye Samuila Gotliba Gmelina...*, s. 213.

⁸⁸⁵ *Russko-turkmenskiye otnoşeniye*, s. 138-139; M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen*, s. 242.

⁸⁸⁶ *Puteşestviye Samuila Gotliba Gmelina...*, s. 226.

⁸⁸⁷ K. Bode, *Oçerki turkmenskoy zemli*, s. 158.

⁸⁸⁸ Vamberi, *a. g. e.*, s.287; N.N.Muravyev, *a. g. e.*, kısım 1, s. 23.

da 1000 Rus ruble kâr kazandırılıyordu, bu da sadece bir ürün için oldukça önemli bir rakamdı.⁸⁸⁹

XIX. Yüzyılda Türkmen şehirlerinden çok azı şehir olma konumuna erişebilmişlerdi. Şehir, Türkmenler için çevresi kalelerle çevrilmiş küçük bir alan demektir. Bu yüzden Türkmen şehirleri denildiği zaman XIX. yüzyıl için Merv yani Marı, Murgab, Ahal⁸⁹⁰ ve birkaçı daha akla gelmektedir.

Merv, eskiden beri Doğu'nun en ünlü şehirlerinden biriydi. Mimari bakımdan önemli yapılarıyla karşımıza çıkan Merv, bahsini ettiğimiz dönem içinde konumunu inuhafaza etmekteydi. Bir ara Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na da başkentlik yapan Merv, eski ihtişamından uzak olsa da ticari ve transit ulaşımındaki konumunu korumaktaydı. Merv şehri, XVIII-XIX. yüzyılda pazarlarıyla ünlüydü. Hint, İran, Buhara ve Hive tüccarlarının buluşma noktası olan şehir, bu bölgeler arasında ulaşım içinde en iyi merkezdi.⁸⁹¹ Merv'den Meşhed'e uzanan ticaret yolu bölgenin en zengin kervan yolu olarak biliniyordu.⁸⁹² Sadece yabancı tüccarlar değil, Türkmenler'de mallarını satmak için Merv'i tercih ediyorlardı. Şehir, Teke Türkmenlerinin kontrolü altında bulunuyordu.⁸⁹³ Şehrin bir diğer özelliği ticaret bakımından zenginliği idi. Kaynaklar, şehir pazarlarında ne aranılırsa bulunduğunu söylerler.⁸⁹⁴ K. Bode, Merv'in, İran'ın ünlü pazarları Şehrud, Bucnurd ve İsfahan'la yarışacak düzeyde olduğunu söylemektedir.⁸⁹⁵

⁸⁸⁹ M. N. Galkin, *a. g. e.*, s. 48.

⁸⁹⁰ Ahal için "Dar el-mülk Ahal" adı kullanılmaktaydı. Bkz. TsGA TR, fon1, bölüm 2, dosya 4941, varak 52, 59.

⁸⁹¹ Gabaydulla Amirov, "Stranstvovaniye", *Aziatskiy Vestnik*, 1872, N: 1, s. 29.

⁸⁹² G. Amirov, "Stranstvovaniye", *Aziatskiy Vestnik*, 1872, N: 1, s. 28-29.

⁸⁹³ Alihan-Avarskiy, *a. g. e.*, s. 49.

⁸⁹⁴ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen...*, s. 246.

⁸⁹⁵ K. Bode, *Oçerki turkmenskoy zemli...*, s. 97.

İran pazarlarındaki ürünlerin listesi aşağıda verilmiştir. Görüldüğü gibi fiyatlar her yıl daha da artmıştır: (Tablo 4)

Tablo 4*

Ürünler	1856		1857		1858	
	Ruble	Kopek	Ruble	Kopek	Ruble	Kopek
Pirinç	æ	60	æ	67,5	æ	76
Buğday	æ	20	æ	35	æ	70
Arpa	æ	15	æ	25	æ	30
Pamuk	2	70	4	20	4	50
İpek Kozası	63	æ	62	æ	57	æ

Merv'den sonra en önemli şehir Ürgenç'ti.⁸⁹⁶ Şehir, 1743 yılı Hive saldırılarından sonra Yeni Ürgenç olarak ün kazanmıştı. Bölge Harezm Türkmenleri'nin elinde bulunuyordu. Ürgenç ticari açıdan Merv kadar zengin olmasa da, Hive ve Buhara ile olan ulaşım, dolayısıyla gelişme gösterebilmişti. Daha sonraları Mangışlak'la ticari ulaşım da, Ürgenç kendini göstermeye başladı. Galkin'in verdiği bilgilere bakılırsa, Merv'de Türkmenler tarafından satılan malların büyük çoğunluğu Ürgenç'te de bulunuyordu.⁸⁹⁷

XIX. yüzyılda Çarcev ve Lebap şehirleri de parlamaya başladı.⁸⁹⁸ Bu şehirler pek zengin olmasa da Amuderya sahili boyunca uzanan kervan yolları üzerinde olmaları dolayısıyla önemliydiler.⁸⁹⁹

Ticaret kervanlarla sağlanıyordu.⁹⁰⁰ XIX. yüzyılın başlarında ticaret yapan kervanlarda kullanılan deve sayısı 80'i aşmazdı. Çok nadir durumlarda develerin sayısı 500-1000'e kadar çıkmaktaydı. N. N. Muravyev, 1819 yılında Hive ile Mangışlak arasında yapılan ticari

* M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen v XVIII-XIX vv.*, Aşhabad 1972, s. 247.

⁸⁹⁶ MİTT, c. 2, s. 169.

⁸⁹⁷ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen...*, s. 247-248.

⁸⁹⁸ M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen...*, s. 248.

⁸⁹⁹ A. Borns, a. g. c., s. 12.

⁹⁰⁰ A. Vamberi, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s. 47.

ilişkilerde 1000 devenin hizmet ettiğini belirtiyor.⁹⁰¹ 1880 yılı kayıtlarına göre, Merv'le Buhara arasında 2200 deve, Hive arasında 200 deve, İran arasında ise 3600 deve hizmet görüyordu. İran'dan Ahal'a yapılan ticarete 3 600 deve kullanılıyordu.⁹⁰² Kervan yolları Merv, Tecen, Ahal, Hive, Herat gibi şehirleri birbirine bağlıyordu.⁹⁰³

Güney Türkmenistan'dan Hive'ye giden yol deve ile 10 gün sürüyordu.⁹⁰⁴ Teke yurdundan Türkmenistan'ın kuzeyine varmak için 14 günlük yol katletmek gerekiyordu.⁹⁰⁵

XIX. Yüzyılın en kârlı ticaret kaynaklarından biri de deniz ticaretiydi. İstatistiklere göre, Güneydoğu Hazar bölgesinden Rusya'nın Astrahan limanına balık ve havyar ihraç ediliyordu (Tablo 5). Bunun dışında Rusya ve İran'a da petrol ihracı deniz yoluyla yapılıyordu ⁹⁰⁶

Tablo 5*

Ürünler	Yıllar (ruble üzerinden)							
	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843
Balık	6 003	29 709	69 870	59 872	23 160	11 678	6 761	1 937
Havyar	æ	17 305	18 660	21 696	11 307	6 592	3 555	1 224
Toplam	6 003	47 014	88 539	81 568	34 467	18 272	10 316	3 161

* M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen v XVIII-XIX vv.*, Aşhabad 1972, s. 254.

⁹⁰¹ N. N. Muravyev, *Putçestviye...*, kısım 1, s. 60.

⁹⁰² *Obzor Zakaspiykoı oblasti s 1882 po 1890 god.*, s. 90-91.

⁹⁰³ Geniş bilgi için bkz. M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen...*, s. 249-252.

⁹⁰⁴ *Istoricheskiy jurnal grafa Voynoviça...*, s. 93-94.

⁹⁰⁵ Vamberi, *Oçerki Sredney Azii*, s. 43-44.

⁹⁰⁶ "Zapiski N.N. Muravyeva – Karskogo", *Russhiy Arhiv*, 1888, N: 2, s. 239-240'da XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Astarabad'a 40 000 pud, Mazendaran'a ise 20.000 pud petrolün ihraç edildiği kaydedilmektedir.

G.S. Karelin, 1830 yılında Çeleken'de üretilen 67 700 tulum petrolün 145 000 pudu bulduğunu ve bunun satışından elde edilen kârın 89.700 İran riyalı olduğunu belirtiyor.⁹⁰⁷ İ. F. Blaramburg ise 1835 yılında Çeleken'den Kuzey İran'a 135 000 pud petrol ve 186 000 pud tuz taşındığını söylemektedir.⁹⁰⁸ Yine, kaynaklarda 1 kg. havyarın 1 ruble 70 kopek, 1 pud gümüşün 3 ile 4 ruble değerinde olduğunu belirtmektedirler.⁹⁰⁹ 1870 yılı öncesi Türkmenistan'dan Rusya'ya ihraç edilen 125 000 pud petrolün 40 000 ruble, 170 000 pud tuzun 85 000 ruble, 450 000 pud balığın 50 000 ruble kâr sağladığını görüyoruz.⁹¹⁰ Rakamlara dikkat edersek deniz ticareti Türkmenler için en çok kâr getiren ticaret olmuştur.

Şehir yaşamı veya şehircilik Türkmenler için yaygın olmayan ve uzun bir süre yadırganmış bir yaşam tarzı olmuştur. Bu Türkmenler'de şehir hayatının olmadığı anlamına gelmez. Şehirciliğin kaynağı ticaretti. Merv, Ürgenç, Ahal, Çarcev gibi şehirler pazarları ile ünlüydü. Türkmenler'in şehir hayatına olan ilgisizliği, hayvancılığın oldukça yüksek düzeydeki gelişimi idi. Şehirler büyük Türkmen boylarının kontrolü altındaydı. Boy beyleri kendi karargâhlarını şehirlerde kurmuşlardır. Şehir nüfusunun büyük bir kısmı boy liderlerinin yakın çevresinden oluşuyordu. Tüccarların da şehirde evleri bulunuyordu. Şehir nüfusunun oldukça az bir kısmını sıradan insanlar oluşturuyordu.⁹¹¹

Ruslar, Türkmenistan'ı ele geçirdikten sonra kendi ekonomik politikalarını uygulamaya soktular. İlk iş demir yolu ağıyla Türkmenistan'ı Rusya ile irtibatlı konuma getirmekti. Hazar Ötesi demir yolu

⁹⁰⁷ G. S. Karelin, *a. g. e.* , s. 233.

⁹⁰⁸ İ. F. Blaramburg, *a. g. e.* , s. 82; G.S. Karelin, *a. g. e.* , s. 172.

⁹⁰⁹ M. N. Galkin, *a. g. e.* , s. 48; *Etnograficeskiye i istoriceskiye materialı po Sredney Azii i Orenburgskomu krayu*, SPb. 1868.

⁹¹⁰ "Naşi sosedi v Sredney Azii, Hive i Turkmeniya", *Vsemirnyy Puteşestvennik*, SPb.. 1873.

⁹¹¹ M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihinden...* , s. 195.

hattının çekilmesi 1880 yıllarında başladı. Haziran 1880 yılında Mihaylov'dan başlayarak yapılan demir yolu çalışmaları Eylül 1881 yılında Kızılbat'a kadar ulaşmıştı. Temmuz 1885 yılında Kızılbat'tan Aşkabat'a kadar uzanan ikinci demir yolu hattının çalışmaları da 30 Kasım günü tamamlandı. Temmuz 1886 yılında hattın Marı'ya kadar uzanan hattı tamamlanmıştı. Hazar Denizi'nden Mihaylov'a ve burada oluşturulan Uzunada Portu'na çıkan hattın, 1888 yılında bir ucu da Semerkand'a vardı.⁹¹² Demir yolu ülkede yeni ekonomik kaynakların ortaya çıkmasına ön ayak oldu. Marı, Aşkabat, Çarcev'de tren tamiri yapan manifakturalar açıldı. 1882 yılından itibaren şehirlerin konumu değişmeye başladı; Aşkabat, Marı gibi şehirler nüfus bakımından hızla büyüyen şehirlerin başında gelmektedir.⁹¹³

Tarım ve Yerleşik Olmayan Türkmen Köylüsü

Türkmen köyleri ve köylüleri üzerine değerli çalışmalarda bulunan Dj. Davletov, Türkmen köy toplumunun "ataerkil" bir yapı sergilediğinin altını çizmektedir.⁹¹⁴ Müellif, Türkmen köylülerinin yerleştikleri alanları şöyle ayırmaktadır: Etrek nehri boyları, Hive Hanlığının güneybatı kısmı, Aşkabat çevresi, Merkezi Karakum çölünün güneybatısı, Tecen-Seralıs vadisi, Merv uyezdi, özellikle de Çaşkın ilçesi.⁹¹⁵ Türkmenler köye *aul* ismini veriyorlardı. Kelimenin ilk kullanışı "ağıl"dır, anlamı "koyun ve keçi sürülerinin gecelediği, çit veya duvarla çevrili yer" demektir.⁹¹⁶ XVIII-XIX. yüzyılda Türkmen diyalektiğinde kullanılan "aul-ayıl-ail" biçimi Moğolcadan

⁹¹² M. Annanepesov, *a. g. c.* , s. 195.

⁹¹³ M. Annanepesov, *a. g. c.* , s. 195.

⁹¹⁴ Dj. Davletov, *Türkmeniskiy Aul v kontse XIX – načale XX veka (Razlojeniye patriarhalno – feodalnih otnoşeniy v aulakh Zakaspiyskoy oblasti)* , Aşhabad 1977, s. 194.

⁹¹⁵ Dj. Davletov, *Türkmeniskiy Aul...* , s. 195.

⁹¹⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, (TDES) Ankara 1999 (2.baskı), s. 3; Turkmence "ağıl", Kazakçada "aul"dur.

alınmıştır.⁹¹⁷ Kelime, Türkmen köylüsünü ifade eden özellikler içermektedir. Öncelikle, Türkmen köylüsü tam anlamında yerleşik olmayan köylüdür, yani hayvancılık yerleşik yaşamı engelleyen etmenlerdendi. Bu yüzden, Türkmen köylüsü mevsimlere göre, Türkmen toprağı içinde gezgin bir konumdaydı. Hayvan sürülerinin gecelediğı veya konakladığı yerlerin civarına çadırlar kurarak oturan Türkmenler'in bu konumu *aul* olarak literatürde isim kazandı. ⁹¹⁸

Bu yüzden Türkmen aulları denildiğı zaman buraya tarım, hayvancılık gibi sahalar katılacaktır. Zaten, Türkmenler'de ziraatla hayvancılık belirgin hatlarla ayrılmış birer üretim alanları olamamışlardır. Aksine içiçe geçmiş, ikisi birarada yürütölmüşlerdir. Burada coğrafyanın önemi en önemli etken oluşturmaktadır.

2 Ekim 1881 yılında Krasnovodsk pristavlığına ait bir belgede Türkmen aulları, aulların etnik durumu ve liderleri hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre, Huday Nazar Hudayberdi oğlu, Türkmen asıllı olup Krasnovodsk ve Karabuğaz bölgesindeki aulların sahibi idi; Selim Mahmutoğlu – Çeleken, Oğurcinsk ve Darca aullarının; kendisi yardımcı milis güçlerinden olan Nefes Mergen Duşmamed oğlu Çikişlyar aulunun; Mirsayid Kuluoğlu Hasankulu aulunun; Borcak Han Çerkez Hanoğlu – Caferbay boylarının oturduğu aulların; Musa Han Nazar Hanoğlu – Ak – Atabay – Çoni boylarının lideri ve Etrek'deki birkaç aulun sahibiydi.⁹¹⁸

Türkmen aulları hakkındaki en ciddi bilgilere Ruslar'ın bölgeyi ele geçirdikten sonra yaptıkları tutanaklar, istatistiklerden ulaşırız.⁹¹⁹ Rus işgali öncesi bilgilerimiz ise düzensiz, özellikle de hayvancılıkla ilgilidir.

⁹¹⁷ Bu görüş L. Ligeti tarafından ortaya atılmıştır. Hâlâ, Teleut ve Altay Türklerinde "köy" anlamında "ayıl" kullanılmaktadır. Bkz. H. Eren, TDES, s. 3.

⁹¹⁸ TsGA TR, fon 1, bölüm 2, dosya 10595, varak 2.

⁹¹⁹ Bu kaynakların yani arşivlerin büyük bir kısmı yayınlanmıştır: Bkz. *Per-vaya vseobşaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.*, Zakaspiyskaya oblast, c. 82, SPb.. 1904; *Statistiçeskiy yejegodnik 1917-1923 gg.*

Hayvancılık alanında Türkmenlerin atçılık, deve ve koyunculukla daha yoğun ilgilendikleri bilinmektedir. Türkmen atlarının ünü eskiden beri bilinmektedir. Nadir Şahın Harezm üzerine seferi sırasında Türkmen atlarıyla ilgilendiği bilinmektedir.⁹²⁰ 1844 yılında Hive hanlığına karşı Salur ve Sarık boylarının savaşı sırasında Türkmen birliklerinin 200-300 baş deve ve çok sayıda atla katıldıkları kaydedilmektedir.⁹²¹ Bu hayvancılığın Türkmenler için herşey anlamına geldiğini göstermektedir: ölüm ve yaşamın sınırıydı adeta. 1846 yılında Hive hanlığı Merv bölgesinde 2 bin deve, 10 bin koyun ve 500 at ele geçirmişti.⁹²² Yine kaynaklar, 1836 yılında Muhammed Şah'ın Etrek-Gürgen Yomutlarından vergi olarak 4 bin manda, 60 bin büyük baş hayvan, 10 bin kısarak, 500 bin koyun ve 20 bin deve almıştır.⁹²³ Bu rakamlar oldukça abartılı gibi gözükmemektedir, ama gerçek şu ki, hayvancılığın Türkmenlerde yüksek düzeyde gelişme gösterdiği bilinmektedir. Hayvan, Türkmenin herşeyidir, servet kaynağı, şöhreti, iyi bir nüfuz, yaşamın temeli, eğlence vs.

Poltoratsk 1924; *Selskohozyaystvenniy obzor Turkestanskogo kraya za 1915 g.*, Taşkent 1916; Resmi kaynakların bulunduğu arşivler için bkz. TsGIA Rossii, kasayuşiesya Zakaspiyskoy oblasti: fon 395 (Otçetel selskoy ekonomii i selskohozyaystvennoy statistiki Ministerstva zemledeliya); fon 398 (Tretiy departament Ministerstva zemledeliya), fon 515 (Glavnoye upravleniye udelov Ministerstva imperatorskogo dvora i udelov), fon 1016 (lichnyy fond grafov Pelenov), fon 1396 (Reviziya Turkestanskogo kraya senatorom grafom K. K. Pelenom), Ayrıca bkz. Tsentralnom Gosudarstvennom Istoricheskom Arhive Rossii, Leningrad, filial; Bu arşiv belgelerinin kopyası Türkmenistan Merkez Devlet Arşivi'nde bulunmaktadır ve konumuzla ilgili gerektiği ölçüde yararlanılmıştır.

⁹²⁰ N. Veselovskiy, *Oçerki istoriko-geografičeskih svedeniy o Hivinskom hanstve...*, s. 196.

⁹²¹ *MITT*, c. 2, s. 496.

⁹²² AVPR, fon SPb. Gl. arhiv 1-8, bölüm 8, 1832-1848, dosya 5, varak 154.

⁹²³ *Russko-turkimenskiye otnoşeniya...*, s. 321.

Hayvancılığın başında deve gelmektedir. Deve ulaşım aracı, hacıların kaynağı, savaş gücü, çeyiz, yiyecek olarak Türkmenlerce birçok amaç için kullanılmaktaydı. Türkmenler çeşitli deve yetiştirmektelerdi. En çok arabî, kürdî ve türkmenî denilen çeşitleri yaygındı.⁹²⁴ 1890 yılı Hazar Ötesi Gubernatörlüğü'nde yapılan bir istatistiğe göre, bölgelere göre hayvan sayısı şöyleydi (Tablo 6).

Tablo 6

Çeşitler	Bölgelere Göre					
	Aşhabad	Ş Merv	Tecen	Krasnovodsk	Mangışlak	Toplam
Koyun	262 991	754 758	94 935	350 400	355 081	1 818 165
Deve	15 657	29 949	2 347	42 250	25 121	115 324
Büyük baş hayvan	2 944	49 839	2 116	3 700	656	59 255
At	4 507	24 031	1 773	6 019	47 959	84 289

Kaynak: *Obzor Zakaspiyskoy oblasti s 1882 po 1890 god., Ashabad 1897, s. 74 - 77*

XIX. yüzyılın 70'li yıllarına ait bilgilerde Lebap bölgesinde köylüler işlerinde deveden yararlandıkları kaydediliyor.⁹²⁵ Yine, kaynaklar bu dönemde Çarcev ve Kerki bölgesinde, yani Amuderya orta akarı kısmında Ersarı boylarının elindeki hayvan sayısının miktarını açıklamaktadır: deve: 3 058; at: 2 203; öküz: 5 761; inek: 5 551; koyun sayısı ise 95 395'i buluyordu.⁹²⁶ Güneybatı Türkmenistan Yomutları'nın elinde bulunan hayvan sayısı XIX. yüzyılın ortalarında 15 bin koyun, 200 deve, 20-30 baş mandayı buluyordu.⁹²⁷ Anlaşılan, Muhammed Şah'ın saldırısı Yomutlar'da koyunculuk dışında diğer hayvancılığın zayıflamasına neden olmuştur.

⁹²⁴ TsGA TR, fon 127, bölüm 5 "a", dosya 2, N: 6, varak 8.

⁹²⁵ Bıkov, *Oçerk dolin Amu-Deri*, s. 26.

⁹²⁶ A. B. Komarov, *Kratkiye statističeskiye svedeniya o plemenah ersarı*, s. 280, 283-292.

⁹²⁷ K. Bode, *Oçerki Turkmenskoy zemli...*, s. 115.

Avcılık da, Türkmenler'de en önemli meşguliyet alanlarından biriydi. Türkmenlerin avladığı kuşlar arasında: keklik, pelikan, tokdari, toklutay gibi bölgede yaşayan kuşlar; hayvanlardan tavşan, tilki avlanıyordu.⁹²⁸

XIX. Yüzyıla kadar büyük ölçüde göçebe hayat süren Türkmenler, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yerleşik düzene geçmeye başlamışlardı. Türkmenistan'ın doğal şartları geniş düzeyde bir tarım hayatının yaşanmasına müsait değildi. Çöl, ülkenin yarıdan fazlasını kaplamıştı ve tarım için verimsizdi. Bu yüzden tarımla ilgilenen Türkmenler nehirlerin, su kaynaklarının yanında iskân tutmuşlardı. Amuderya'nın orta ve aşağı kısımları, Murgap vadisi, Etrek, Gürgen bölgeleri Türkmenlerin tarımla en fazla irtibatla oldukları topraklardır. Ahal, Etek, Serahs, Tecen, Pendi, Etrek nehirlerinin civarı boydan boya ekin alanlarıydı.⁹²⁹ Türkmenler tarlaların sulanmasında özel bir sulama sisteminden yararlanarak, dağ eteklerini ve su kaynaklarının olmadığı toprakları da ekine yararlı hale getirmişlerdir. Bu sulama sisteminin adı Türkmen ve Rus kaynaklarında "çiğir, jıkır, çıkır" olarak geçiyor. Bir nevi kuyu sularından faydalanmak için kurulmuş bir su çıkarma tekniği olan "cıkır" yerel halk tarafından en çok benimsenmiş sulama sistemidir. En çok yararlandığı bölge Lebap bölgesi idi.⁹³⁰ Bir bölgenin sulanması gerektiğinde 3-4 gün boyunca cıkırların devamlı çalışması gerekiyordu.⁹³¹ Ağır ve meşakkatli bir sulama tekniği olsa da suyun bulunmadığı yerlerde tek sulama kaynağı olarak öne çıkmaktaydı.⁹³² Cı-

⁹²⁸ A. Djikiev, a. g. e. , s.64; I. F. Blaramberg, *Jurnal vedcnnyy vo vrcmny ekspeclitsii dlya obozreniya vostochny heregov Kaspiyskogo morya v 1836 g.* , ZIRGO, IV. kitap SPb. 1850, s. 1-48.

⁹²⁹ M. Annanepesov, *Turkmenistanın tarihından materialler*, s. 85.

⁹³⁰ A. M. Mamedlov, *Irrigatsiya Siedney Azii, Ekonomiçeskiy oçerk*, Moskva 1969, s. 11-12.

⁹³¹ *Turkmeneskaya iskra*, 13 Ekim 1964.

⁹³² M. Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen...* , s. 89-90.

kırın ünü o kadar yaygındır ki, Türkmen edebiyatında onunla ilgili onlarca şiir, hikaye bulunmaktadır.⁹³³

Türkmenlerin tarımda yetiştirdikleri ürünlerin başında: Buğday, arpa, bostan ürünleri gelmektedir. Bostan ürünlerinden en meşhuru sadece Türkmen yöresinde yetişen bir çeşit kavundu. Bağcılık da Türkmenlerin en çok ilgilendikleri alanlardandır. Türkmen bağları üzüm, şeftali vb. meyvalarıyla ünlüydü. Türkmenler üzümün ondan fazla çeşidini üretiyorlardı. Üzümcülüğün önemi şarapçılığın yaygınlaşmasında etkin olmuştur.⁹³⁴ Dolayısıyla, tarım XIX. yüzyıldan itibaren Türkmenler arasında yaygın hale gelmeye başlamıştır.

⁹³³ *Türkmen poeziyasının antologiyası*, Aşgabat 1958, s. 257-258.
⁹³⁴ M. Annanepesov, *Türkmenistanın tarihinden materiallar*, s. 86-114.

Kısaltmalar

AVPR:	Arhiv vneşney politiki Rossii [Rusya iç politikasının arşivi]
a.g.e.:	Adı geçen eser
AN TSSR:	Akademiya Nauk Turmenskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya
Respublika:	[Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi]
Arhiv b.MİD:	Arhiv biblioteki Ministerstva Inostrannih Del [Dışişleri Bakanlığının arşiv kütüphanesi]
BA:	Bilimler Akademisi
BANR:	Biblioteka Akademii Nauk Rossii [Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi]
b-ka:	biblioteka [kütüphane]
bkz.:	bakınız
BP/R.:	Bibliografiya Periodiçeskih Izdaniy Rossii [Rusya'daki periyodik yayınların bibliyografyası]
bsk.:	baskı
c.:	cilt
çev.:	çeviren
fak.:	fakülte
GPBR:	Gosudarstvennaya publiçnaya biblioteka Rossii im. Saltıkova – Şedrina [Saltıkov – Şedrin adındaki Rusya Devlet Halk Kütüphanesi]
İ.Ü.:	İstanbul Üniversitesi
İTFAN:	İzvestiya Turkmenskogo filiala AN SSSR [SSCB Bilimler Akademisinin Türkmen bölümünün bildirileri]
İzv.:	İzvestiya [bilgin]
MITT:	Materiali po istorii turkınen i Turkmenii [Türkmenistan ve Türkmen tarihi ile ilgili materyaller]
müel.:	müellif
Pb.:	Peterburg
R/F [YaiL.:	Rukopisniy fond instituta yazıka i literatun [Dil ve edebiyat Enstitüsünün el yazmaları fonu]
S.:	sayı
s.:	sayfa
SİVVR:	Spisok Izdany Vışedşih v Rossii [Rusya'da basılan yayınların listesi]

SMA:	Sbornik geografiçeskih, topografiçeskih i statistiçeskih materialov po Azii [Asya'daki georafik, topografik ve istatistik materyallerin derlemesi]
SPb.:	Sankt – Peterburg
SSSR: SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TsGAT:	Tsentralny Gosudarstvennyy Arhiv Turkmenistana [Türkmenistan Merkezi Devlet Arşivi]
TsGVIA:	Tsentralny Gosudarstvennyy voyenno – istoriçeskiy arhiv [Merkezi Devlet askeri – tarihi arşivi]
TsNB:	Tsentralnaya nauçnaya biblioteka [Türkmenistan Bilimler Akademisi Merkezi Kütüphanesi]
TSSR:	Türkmenistan Sovyet Sosyalist Respublikası [Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti]
TR:	Türkmenistan
vb.:	ve başkaları
vd.:	ve devamı
yay.:	yayın
ZIRGO:	Zapiski imperatorskogo russkogo geografiçeskogo obşestva [İmparatorluğun Rus coğrafya cemiyetinin yazıları]

adl-Dinaveri, *el-Ahbar et-Tival*, SPb. 1904;

Adres – spravochnik po Zakaspiyskoy oblasti na 1915 g., s kartoy Turkestanskogo kraya, planom oblastnogo g. Ashabada, illyustratsiyami, spiskom vseh naselennih punktov oblasti i adresami uçrejdeniy i lits, Ashabad 1915

Adres-kalendar Zakaspiyskoy oblasti, sostavlenniy oblastnym statisticheskim komitetom, Ashabad 1910;

Agacanov, S. G. *Oğuzlar*, Türk çvr. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev, Ist. 2002

Agadjanov, S. G. 'Noviy material o prisojedenii turkmen', IAN TSSR, SON, 1963, N: 2;

Agadjanov, S. G. 'Osnovnyye problemy istorii oguzskix plemen Sredney Azii', FITN, L. 1967;

Agadjanov, S. G. 'Srednevekoviye etimologii nazvaniya "turkmen"', VSETN, Aşhabad 1967;

Agadjanov, S. G. *Gosudarstvo Seljukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv.*, Moskva 1991;

Agadjanov, S.G., Karriyev, A., *Problemy etnogeneza turkmenskogo naroda v istoričeskoj literature*, Aşhabad 1967

Agadjanov, S.G., *Noviye materialy o proishojdenii turkmen*, Isvestiya AN TSSR, 1963, N: 23;

Agadjanov, S.G., *Oçerki istorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* Aşhabad 1969

Ahalh, S. 'Salırbabanın eserinde Korkut-Ata', ITFAN SSSR, 1950, N: 3;

Akpınar, T., *Türk Tarihinde İslâmiyet*, İstanbul 1993;

Alihanov-Avarskiy M., *Mervskiy oasis i dorogi, veduşiye k nemu*, SPb 1883;

Alihanov-Avarskiy, M. *Poxod v Hivu, step i oasis*, SPb. 1899;

Alihanov-Avarskiy, M. *Mervskiy oasis i dorogi, veduşiye k nemu*, SPb. 1883;

Amansarnev, J. *Türkmen dilining yomut şivesining demirkazık qepleşikleri*, Filologiya ılımları kand. dien alimlık derejesi alınak için yazılan dis., Aşgabat 1954;

Ananuyev, O., *Türkmenistan i turkmeni v pervoy polovine XVIII v.*, Aşhabad 1980;

Aninoy, A.M., Babahodjayev, A.N., *Ekonomičeskiye i političeskiye posledstviya pri-soyedineniya Sredney Azii k Rossii*, Taşkent 1966

Amirov, G., *Stranstvovaniye*, "Aziatskiy Vestnik", 1872, N:1;

Annanepesov M., *Türkmenistanın tarihından Materiallar (XVIII asır – XX asırın başları)*, Aşgabat 1995;

Annanepesov, J. *Hozyaystvo turkmen v XVIII-XIX vv.*, Aşhabad 1984;

Annanepesov, M. *Muxtumkulu i ego vremya*, Aşhabad 1984;

- Annanepesov, M., *Hozyaystvo turkmen v XVIII-XIX vv.*, Aşhabad 1972;
 an-Nasavi, *Jizneopisanie sultana Djalal ad-Dina Mankburni*, Per. s arabski. i komment. Z. M. Bunyadova, Baku 1973;
- Arazkuliev S. – Ataniyazov S – Berdiev R. – Saparova, G. *Türkmen dilining qısqaça dialektolojik sözlüğü*, Aşgabad 1977;
- Aristov, N.A., *Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniye ob ih čislennosti*, Jivaya Starina, SPb. 1896, vıp. 3-4;
- Asanbayev, U., Manayev, E., *Tarihü terminlerinden oruçça-kırızca sözlüğü*, Frunze 1966;
- Atagarnev, E. 'K voprosu o vodosnabženii srednevekovogo Şexr-Islâma i ego okrestnostey', IAN TSSR, SON, 1966, N: 2;
- Atagarnev, E. 'Novie dannie po istorii Şexr-Islâma', IAN TSSR, SON, 1966, N: 3;
- Atamedov, N. *Türkmen dilining enevli dialektining manış qepleşiqi*, Alımlık derejesi almak için dis., Aşgabad 1965;
- Ataniyazov, S., *Secere*, Aşgabat 1994;
- Ataniyazov, S., *Slovar Turkmenskikh Etnonimov*, Aşhabad 1988;
- Ataniyazov, S. *Türkmenistanıñ qeoqrafik atlarınıñ dñşündirişli sözlüğü*, Aşgabad 1980;
- Atayev, K. 'Nekatorie dannie po etnografii turkmen-şixov', Tr. IIAiE AN TSSR, t. VII, 1963;
- Atayev, K. *Hozyaystvo i etničeskaya istoriya turkmen Axala*, kandidat. disertatsi, Aşhabad-Moskova 1968;
- Atila ve Hunlar*, çevr. Ş. Başstav, Ankara 1982;
- Avşarova, M.P., *Russkaya periodičeskaya peşat v Turkestane (1870-1917)*, Taşkent 1960;
- Aydın, E., *Türklerin Müslümanlaştırılmasının Resmi Olmayan Tarihi: Nasıl Müslüman Olunur?*, Ankara 1994, (2. bsk.);
- Bartold, V. V. 'Sultan Sandjar i guzi', ZVORAO, t. XX, 1912;
- Bartold, V. V. 'Eşe izvestie o Korkude', ZVORAO, t. XIX, 1909;
- Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çevr. H. D. Yıldız, Ankara 1990;
- Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Y. Koparman – A. İ. Aka, Ankara 1975;
- Bartold, V. V. *Soçineniya*, t. I-II, M. 1963;
- Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, Soçineniye, c. 2, kısım 1, Moskva 1963;
- Bartold, V. V. "K istorii krestyanskikh dvijeniy v Persii", Sb. Etyudom po vseobşey istorii v çast 50-letya nauçnoy jizni N. İ. Kaieyeva, Pd -M. 1923;
- Bartold, V. V. *Oçerki istorii turkmenskogo narodov*, L. 1929, t. I-II;
- Bartold, V.V., *Otçet o poyezdke v Turkestan*, SPb. 1902;

- Başkırov, A. S. "Izuçeniye pamyatnikov starını Dagestana", Dagestabskaya Starina, Mahaçkala 1927, t. III;
- Batser, D.M., Oçerki ekonomičeskogo razvitiya Turkmenistana, "Turkmenovedeniye", 1929, N: 2-3,4; 1930 N:2-3;
- Baturinskiy – Paniç, Krupinki: Yumoristiçeskiye Stişki, Ashabod 1887;
- Baxtiyarov A. – Karpov, G. I. 'Oskolki "işçeznuvşix" alanov', Turkmenovedenie, N: 8-9, 1930;
- Baxtiyarov, A. "Oturkmenivşeesra" plemya noxur', Turkmenovedenie, N: 8-9, 1930;
- Bedî, Müntecebü'd-dîn. Atabettü'l-Ketche, Abbas İkbâl nşr, Tahran 1329;
- Begjanov, A., Gömlen Akabalar, Göçülen Yurtlar. Aşgabat 1992;
- Belyayeva, L.N., Zinovyeva, M.K., Nikiforova, M., Bibliografiya Periodičeskikh Izdaniy Rossii, 1901-1916, cilt 1-4 Moskva 1958-1961;
- Beneveni Florio, 'Pisma i dnevniki', ZIRGO, IX kinig, SPb. 1853;
- Beneveni Florio, Pisma i dnevniki, ZIRGO, XI. Kitap, SPb. 1853;
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl, Tarih-i Beyhakî, W. H. Morley nşr, Tahran 1307;
- Bezsonov, B. V. Russkiye peresselentsy v Severnoy Persii, SPb. 1915
- Bikov, Oçerk dolını Amu-Deri, Taşkent 1880;
- Biçurin, N. Ya. Sobranie svedeniy o narodax, obitavşix v Sredney Azii v drevniya vremena, T. I-III, M-L. 1950 (2. Bsk.);
- Birunî, Kitab el-Camahir fi Ma'rifati'l-Cavahir, Per. A. M. Belenitskiy, Moskva-Leningrad 1964;
- Blaramberg, I.F. , Jurnal, vedenniy vo vremya ekspeditsii dlya obozreniya vostoçnyh beregov Kaspiyskogo morya v 1836 g. ZIRGO, IV. kitap, SPB. 1950;
- Bode, K., O turkmenskikh pokoleniyah yamudah i goklanah, ZIRGO, I-II.kitap, SPb 1849;
- Bode, K., Oçerki turkmenskoy zemli i yugo-vostoçnogo pribrejya Kaspiyskogo morya, Oteçestvenniye zapiski, VIII. kitap, 1856;
- Bregel, Yu. E., Horezmskiye turkmeni v XIX v., Moskva 1961;
- Bryullova-Şaskolskaya, N. V. 'Plemennoy i rodovoy sostav turkmen', Nardonoë xoz-yaystvo Sredney Azii, Taşkent 1927, N: 4;
- Buddelf, Narodı naselyayuşıye Gindu-kuş, Ashabad 1886;
- Buhbinder-Dehtyarenko, J. Ya. Turkmeni vo vtoroy polovine XIX v, (Yazma);
- Bundarı, Feth b. Ali el-İsfahanî, Zübde't-n-Nisra ve Nuhbetü'l-Usra, M. Th. Houtsma nşr, Leiden 1889, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Türkçe çvr. K. Burslan, Ankara 1999 (2. Bsk.);
- Bunyadov, Z. M. Gosudarstvo Harezmsşahov – Anuşteginidov (1097-1231), Moskva 1986;
- Bünyadov, Z. M. Azerbaycan Atabeyleri Devleti (1136-1225), Bakı 1985;

- Büyadov, Z. M. *Azerbaycan VII-IX esrlerde*, Bakı 1989;
- Cahen, C. "L'évolution de l'iqla du IX au XIII siècle", *Annales, Economies Sociétés Civilisations*, t. VIII, N: 1, Paris 1953;
- Chavannes, Ed. "Les Pays d'Occident d'après Heou Han-chou", TP, II/6, 1905;
- Chavannes, Ed. *Documents sur les Tou-kiue (Turc) occidentaux*, SPb. 1903;
- Chavannes, Ed. *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turc) occidentaux*, (Documents II), SPb. 1903;
- Cuveynî, Alaeddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Guşâ*, Mirza Muhammed Kazvinî nşr, London 1916, c. I-III;
- Cüzcanî, Minhâcû'd-din Ebû Ömer Osman. *Tabakat-i Nasirî*, Raverty nşr, London 1881, I-II; MİTT, t. I;
- Cüzcanî, *Tabakat-i Nasirî*, Kabil 1324;
- Czeglédy, K. *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, çev. E. Çoban, İstanbul 1998;
- Danilevskiy, G. I., *Opisaniye Hivinskogo hanstva*, ZIRGO, V. kitap, SPb. 1851;
- Davletov, Dj., *Turkmenskiy Aul v kontse XIX – načale XX veka*, Aşhabad 1977;
- De Guignes, J. *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarihi-Umûnisi*, çev. H. Cahit Yalçın, c. I-VIII, İstanbul 1923-1925;
- Demidov, S., *Turkmenskiye ovlyadı*, Aşhabad 1976;
- Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2000;
- Devlet, N., *Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ek cilt, İstanbul 1993;
- Devlet, N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999;
- Diakov, V. – Kovalev, S. *İlkçağ Tarihi I: Orta Doğu – Uzak Doğu – Eski Yunan*, çev. Ö. Ince, Ankara 1987;
- Dilaçar, A. *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1964;
- Djikiyev, A. 'Etnografiçeskie svedeniya o karkınax i sakarax kontsa XIX – načale XX v.', *Oçerki etnografii naseleniya Yujnogo Turkmenistana*, Aşhabad 1979
- Djikiyev, A. 'İstoriya turmen i narodnie predeniya', *Edebiyat ve sungat*, 1967, N:8;
- Djikiyev, A. 'K istorii rasseleniya turkmen-salırov v XVI – načale XX v.', *İssledovaniya po etnografii turkmen*, Aşhabad 1955
- Djikiyev, A. 'Materialı po etnografii mangışlakskix turkmen', *TİİAE AN TSSR*, t. VII, 1963;
- Djikiyev, A. 'Narodnie predaniya o prosojdenii turkmen', *Problemi etnogeniza turkmenskogo nardov*, Aşhabad 1977;
- Djikiyev, A. *Etnografiçeskie dannie po etnogenezu turkmen-salırov*, M. 1964;
- Djikiyev, A. *Etnografiçeskiy oçerk naseleniya Yugo-Vostoçnogo Turkmenistana (kontse XIX – načale XX v.)*, Aşhabad 1972;
- Djikiyev, A., *Turkmeni yugo – vostoçnogo poberejya Kaspiyskogo morya*, Aşhabad

1961;

- Djikiyev, A., *Etnografiçeskiy oçerk naseleniya yugo – vostoçnogo Turkmenistana* (Konets XIX – naçalo XX v.), Aşhabad 1972;
- Dmitriyev G.A., *Rasprostraneniye indiyskih izdaniy Srendey Azii ve kontse XIX – naçale XX v.*, Issledovaniya Materialı, Sb, G, Moskva 1962;
- Dunlop, M. D. *The history of the Jewish Khazars*, Princeton 1954;
- Durdımıradov, N. *Türkmen dilining alili şivesi*, Alımlık derjesi almak için dis., Aşhabad 1950;
- Eberhard, W. 'Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti', *Türkiyat Mesnuası*, c. VII, 1940;
- Eberhard, W. *Çin'in Şimal Komşuları*, çvr. N. Uluğtuğ, Ank. 1996 (2. Bsk.);
- Ebû'l-Farac, Gregory (Bar Habraeus). *Ebu'l-Farac Tarihi*, çvr. R. O. Doğrul, Ankara 1945, c. I;
- Ehmedov, T. *Azerbaycanın toponimikası*, Bakı 1991;
- El-Belazurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhtü'l-Buldan*, M. J. de Goeje nşr. Leiden 1866;
- el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çvr. N. Lugal, Ankara 1999 (2. Bsk.);
- el-Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Kahire 1909;
- el-Mukaddesî, *Aferineş ve't-Tarih*, Farsça çvr. M. Rıza Şafii, Tahran 1349;
- el-Mukaddesi, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed. *Ahsenti't-tekasim fi ma'rifeti'l-akalim*, M. J. de Goeje nşr, Leiden 1906;
- Eren, M., *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999 (2. bsk.);
- Esin, E. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihine Giriş*, Türk Kültürü El Kitabı, seri II, c. I/b'den ayn basım, İstanbul 1978;
- Fiseyev, F.S., *Kto oni tak nazıvayemye "golubiye tyurki?"*, istoriçnikovedeniye i istoriya tyurkskih yazıkov, Kazan 1978;
- Firdovsî, *Şah-name*, Behare nşr, Tahran 1934-35;
- Gadjarov, N. *'İsroeiko-etnografiçeskie svedeniya o turkmenax Irana, Sirti i Yujnoy Anatolii v XIX-naçale XX v'*, Oçerki etnografii naseleniya Yujnogo Turkmenistana, Aşhabad 1979
- Gagangatvatsi, M. *Istoriya Agvan*, Per. Patkanov, SPb. 1863;
- Galkin, M.N., *Etnografiçeskiye i istoriçeskiye materialı po Sredney Azii i Orenburgskomu krayu*, SPb. 1868;
- Gardiner-Garden, J. R. *Heredit's contemporaries on Skythian geography and ethnography*, Bloomington 1987;
- Gardizî, Abu'l-Hayy b. ed-Dahhak. *Zeynu'l-Ahbar*, Muhammed Nazım nşr, London 1928;
- Gavurov, B. G. – Çubukids, D. I. *Aleksandr Makedonskiy i Vostok*, Moskva

1980;

Gazvinî, Senâ'î. *Divan*, British Museum, Or. 3302 (Z. Bunyadov'a Ait Fotokopisinden yararlanılmıştır);

Gazzalî, *el-Iktisad fi'l-İtikad*, Kahire 1962;

Genç, R. *Karahanlı Devleti Teşkilatı*, Ankara 1981;

Gerodot (Heradot), *Istoriya* (v devyat knigah), Perevod i primeçaniya G. A. Stratanovskogo, Leningrad 1972;

Glauson, S. G. "Turk, Mongol, Tunguz", *Am, New Series*, VIII/1, London 1960;

Godovoy otçet Ashabadskogo ofitser'skogo ekonomičeskogo obşestva, s 1 iyulya 1915 g. po 1 iyulya 1916 g., Ashabad 1916;

Godovoy otçet o deystvii Mervskogo obşestva vzaimnogo kredita, za 1904 g., Ashabad 1905;

Gordlevskiy, A. *Gosudarstvo selđjukidov Maloy Azii*, M-L. 1941;

Gordlevskiy, V. A. *Izbrannyye soçineniya*, Moskva 1962, t. II;

Granet, M. *Danses et Legendes de la China ancienne*, Paris 1959;

Grodekoy, N. I., *Voyna v Turkmenii*, SPb. 1883;

Gulibef de Blokvil, *Çetmatsatimesyacıny plen u turkmentsev. Vsenirnny Puteşestvennik*, 1867, N:31 – 33;

Gumilev, L. "Efraliti i ih sosedi v IV v.", *VDI*, 1959, N: 1;

Gumilev, L. "Eftaliti-gotsı ili stepnyaki?", *VDI*, 1967, N: 3;

Gumilev, L. *Eski Türkler*, çevr. A. Batur, İstanbul 2002 (2. Bsk.);

Gumilev, L. *Hunlar*, A. Batur, İstanbul 2002;

Havendşah, Muhammed. *Kitáb Tarih-i Rövzatü's-Safa*, Bombay 1266, c. V;

Hayit, B., *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995;

Hinru, Liu. "Migration and Settlement of the Yuezhi – Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies", *Journal of the History, Univers. of Hawai'i Press*, 12, N: 2, 2001;

Hirth, F. "Nachworthe sur Inschrift des Tonjukuk Beitrage zur Geschichte der Ost-Türken im 7. Und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen", *AIM* 1899;

Hirth, F. "Story of the Travels Chang Kien's Embassy", (126 B. C.), *JAOS*, XXXVI, 1917;

Hududu'l-Alem, V. Minorsky bşr, London 1938;

İbn Fazlan, *Seyahatname* (çev. R. Şeşen), İstanbul 1995;

İbn Havkal, *Surat el-Arz*, el-Hayat nşr,

İbn İslendiyar, Bahae'd-din Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Taberistan*, Abbas İkbâl nşr, Tahran 1320, c. I-II;

İbn'ü-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. *el-Kamil fi't-Tarih*, C. J. Tornberg nşr, Leiden 1851-1876; aynı metin Kahire bsk. 1290-1303;

İbragimov, S. – Nuriyev, A. – Övlüyağulyev, M. – Rahimov, N. – Hanımira-

dov, G. – Yazlyev, Ç. *Türkmenistanın Tarihi*, Aşgabat 1994;

İbrahimov (Şahin), T.A., *İran Komünist Partiyasının yaranması*, Bakı 1963;

İdrisi, Nüzhetü'l-Müşak, çevr. R. Şeşen, bkz. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ank. 1985 içinde;

İlyasov, A., *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, Sbornik arhivnih dokimentov, AN TSSR, Aşhabad 1960;

Iomudskiy, N.N., *O rodoslovnoy turkmen-iomudov ili osobennosti, znaçeniye rodoslovnoy, protsess obrazovaniye rodovih deleniy i ih nazvaniy*, Taşkent 1927;

Isakov, M. "İşçasnıvşiy gorod v Dagestana", Jİ, 1941;

İstoriçeskiy jurnal bıvşey 1781 i 1782 godoh na Kaspiyskom more Rossiyskoy eskadri pod komandovaniyem flota kapitana vtorogo ranga grafa Voynoviça, Moskova 1809

İstoriya mongolov po armayanskim istoçnikom, Per. K. P. Patkanov, SPb. 1873;

İstoriya SSSR, Moskva 1976;

İstoriya SSSR, Moskva 1978,

İstoriya TSSR, Aşhabad 1957, 1. I

Ivanov P.P., *Oçerki po istorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX v.)*, Moskva 1958;

Jdanko, T.A., *Oçerki istoriçeskoj etnografii karakalpakov, Rodoplemennaya struktura i rasseleniye v XIX – naçale XX v.*, Moskva – Leningrad 1950;

Jdanko, T.A., *Patriarhalno-feodalniye otnoşeniya u polusedlogo naseleniya Sredney Azii*, Taşkent 1958;

Kafesoğlu, İ. 'Selçuk'un Oğulları ve Torunları', *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İst. 1958;

Kafesoğlu, İ. "Selçuklu Tarihinin Meseleleri: "Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu" Adlı Eserin Tenkidi Dolayısıyla", *Belleten*, c. XIX, Sayı: 76, Ankara 1955;

Kafesoğlu, İ. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ank 1956;

Kafesoğlu, İ. *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İst. 1953;

Karamullin, A. G., *U Istokov tatarskoy knigi (ot naçala vozniknoveniya do 60-h gg. XIX v.)*, Kazan 1971;

Karelin, G.S., *Puteşestviye po Kaspiyskomu moryu, ZIRGO po obşey geografii*, SPb 1883;

Karpov, G. İ. 'O turkmenax esenxanskogo yurta', *İTFAN SSSR*, N: 3-4, 1946;

Karpov, G. İ. *Türkmenkie plemena*, Aşhabad Türkmenistan Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi, Yazma;

Karpov, G. İ. 'Rodovie tamgi u turkmen', *İTFAN SSSR*, 1945, N: 3-4;

Karpov, G. İ. 'K istorii turkmen alieli (ala-el)', *SE*, N. 3, 1947;

Karpov, G. İ. 'Turkmeni-oguzi', *İTFAN SSSR*, 1945, N: 1;

Karpov, G. İ. *Plemennoy i rodovoy sostav turkmen*, Poltoratsk 1925;

Karpov, G. İ. *Turkmenское племя теке*, Aşhabad, Türkmenistan Bilimler Akade-

- misî Merkez Kütüphanesi, Yazma;
- Karpov, G.I., Batser, D.M., *Hivinskiye turkmeni i konets Kungradskoy dinastii*, Aşhabad 1930;
- Karpov, G.I., *Etničeskiy sostav turkmen*, Aşhabad 1942;
- Karpov, G.I., *Turkmeni-Oguzi, Materialı k etnogenezu turkmenskogo naroda*, ITFAN SSSR, 1945, N: 1;
- Karnev A. K. – Roslyakov, A. A. – Agadjanov, S. G. 'Problemi etnogeneza turkmenskogo naroda v istoričeskoj literature', VSETN, Aşhabad 1967
- Karnev, B. A. 'Ob epose Ker-oglı', İAN TSSR, SON, 1965, N: 3;
- Karneyev, A., Moşkova, V.G., Nasonov, A.N., Yakubovskiy, A. Yu., *Oçerki po istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v XIII – XIX vv.*, Aşhabad 1954;
- Karneyev, A., *Turkmenskiye plemena v pervoy polovine XIX v.i ih borba protiv agreszii sosednih feodalnih gosudartsv*, Moskva 1947;
- Kaşgarlı, Mahmud. *Divan Lügat'it-Türk*, K. Rifat nşr, İstanbul 1333-1335; B. Atalay nşr, Ankara 1939-1941;
- Kazvinî, Gazî Ahmed Gaffar-i. *Tarih-i Cihan 'Ara*, Tahran 1963;
- Kennedy, J. "The Secret of Kaniska", JRAS, 1912;
- Kitapçı, Z., *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1993, (3. bsk.);
- Klyashorniy, S. G. "Orhun Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı (Etno-toponimigi)", çev. İ. Kaynar, Belleten, c. XVIII, Sayı: 69, 1954;
- Knudtzon, J. A. *Assyrische Geberte an den Sonnengott für Staat und Königliches Haus der Zeit Asarhaddon und Assurbanapis*, Leipzig 1893, II;
- Komarov, A.B., *Kratkiye statističeskiye svedeniya o plemenah ersarı, obitayuşılı na levom beregu Arnu-Dari ot pograničnogo s Afganistanom seleniya Bossagi do Çardjuya*, SMA, SPb., 1887;
- Komov, A.A., *Stereometriya: Uçebnik elementarnoy geometrii dlya nizşih tehničeskikh, promışlennih i jeleznodoroznih uçılış*, Ashabad 1899;
- Kononov, A.N., *Rodoslovniya turkmen, Soçineniye Ahu-l-Gazi, hanı Hivinskogo*, Moskva-Leningrad, 1958;
- Konow, S. "On the Nationality of the Kusanas", ZDMG, LXVIII, 1914;
- Konukçu, E. *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973;
- Kossanyi, B. "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Kumanlar'ın Tarihine Dair", Belleten, Sayı: 29, 1944;
- Kovalevskiy, A. P. *Kniga Ahmeda İbn Fadlana o yego puteşestvii na Volgu*, Harkov 1956;
- Köprülü, F. *Salur*, İA;
- Köprülü, F. *XVI. Yüzyılın Sonlarına Kadar Türk Saz Şairleri*, İstanbul 1930;
- Köymen, M. A. 'Kirman Selçukluları Tarihi', DTCTF Dergisi, IV/1, Ank. 1943;
- Köymen, M. A. "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu

- İmparatorluğu Devrine Ait Mûnşeat Memuaları*", AÜDTCF Dergisi, Ankara 1951, VIII/4;
- Köymen, M. A. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ank. 1963;
- Köymen, M. A. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989;
- Köymen, M. A. *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, c. V;
- Köymen, M. A. *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976;
- Kraçkovskiy, İ. Yu., *Oçerki po istorii russkoy arabistiki*, Moskva – Leningrad 1958;
- Kriniskiy, A. *Istoriya Turtsii i yego literaturı*, Moskva 1916;
- Kulnıanov, G. *Geoklenskiy dialekt turkmenskogo yazıka (na teritorii SSSR)*, Dis. Kand. filol. Nauk, Aşhabad 1960;
- Kumar, B. *The Early Kusanas*, New Delhi 1973;
- Kurat, A. N. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972;
- Kurat, A. N. *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937;
- Kurat, A. N., *Rusya Tarihi*, Ankara 1949;
- Kurılev, V. P. *'K voprosu ob etimologii slov "buzok" i "uçok"*', SE, 1965, N: 6;
- Kurılev, V. P. *Obşestvennyy stroy oguzov po dannım eposa "Dede Korkut"*, M. 1964
- Kuzeyev, R. G., *Proishojdeniye başkirskogo naroda: Etničeskiy sostav, istoriya rasseleniya*, Moskva 1974;
- Kuzminkiy, A., *Kuşkinskiy boy 18-go marta 1885 g.*, Ashabad 1887;
- Lessar, P. M., *Yugo-Zapadnaya Turkmeniya*, SPb. 1884;
- Levi, S. *"Note additionnelle sur les Indo-Scythes"*, JA, N: 10, 1897;
- Lisovskiy, N. M., *Russkaya periodičeskaya peşat, 1703-1900*, Peteısburg 1915;
- Litvinskiy, B. A. – Moşkova, V. G. *'Izuçenie Taka-Yazıra, Duruna'*, Materialı Yu-TAKE, vıp. I, M. 1949;
- Litvinskiy, B. A. *Drevniy kočevniki "Krişi mira"*, Moskva 1972;
- Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, I-II, Wiesbaden 1969;
- Lukonin, V. G. *Iran v epohu pervih Sasanidov*, Leningrad 1961;
- Lukonin, V. G. *"Zavoyevaniya Sasanidov na Vostoke i problema Kuşanskoy obşolıutnoy khronologii"*, VDI, N: 2, 1969,
- Lukonnin, V. G. *"Kuşano – Sasanidskie moneti"*, Epigrafika Vostoka, N: XVIII, 1967;
- Magumgılı, *Saylanan eserler, İki tomluk*, Aşhabad 1983, I-II;
- Mahmudova, R., *İlve Litografik mathosida bosilgan asarlar, Uzbekistonda ijtimoiy fanlar*, 1967;
- Mahtumkuli, *Izbrannoye*, Moskva 1960;
- Makdisi, Ahsen et-Tekasim, M. J. de Goeje nşr, Leiden 1879;

- Maksimoviç, F.K., *Sotsialno-ekonomičeskiy stroy Zakaspiyskih turkmen nakanune prisoeдинeniya k Rossii*, Aşhabad 1960;
- Malov, S. Z. *Pamyatniki drevnatyurkskoy pismennosti*, Moskva-Leningrad 1951;
- Mammedov, A. *Oğuz Yurdu*, Bakı 1994;
- Mandelştam, A. M. "Harakteristika tyurok IX vv. "Poslanii Fathu ibnı Hakanu" al-Djahiza", *TIİAE AN Kaz SSR*, 1956, t. 1;
- Manenchen-Halfen, O. "Huns and Hun", *Byzantion*, 1944/45, XVII;
- Markwart, J. *Wehrot und Arang. Untersucund zur mythischen und Geschichtlichen Landeskunde von Ostian*, Leiden 1938;
- Marquart, J. *Eranşahr nach der Geographie des Ps. Moses Horenaç'i*, Berlin 1901;
- Marshall, R. *Doğudan Yükselen Güç: Moğollar*, çev. F. Doruker, İst. 1995;
- Maşakov, N.A., *Çavdurskiy dialekt turkmenskogo yazıka*, Aşhabad 1949;
- Materialı po istorii turkmen i Turkmenii*, M.-L. 1938-1939, I-II
- Maviev, N. *Türkmen dilining arabaçı dialekti*, Alımlık derejesi için yazılmış, Aşhabad 1975;
- Mcartney, C. A. "On the Greek Sources for the History of Turks", *BSOAS*, XI, 1943-1946;
- Merçil, E. *Fars Atabegleri: Salgurlular*, Ank 1991;
- Merçil, E. *Fars Atabeyleri Salgurlular*, Ankara 1975;
- Merçil, E. *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989;
- Mes'udî, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin. *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, M. J. de Goeje nşr, Leiden 1894;
- Metgeldiev, S. *Sorsialno-ekonomičeskiy stroy turkmen sredney Amudari v XIX v.*, Aşhabad 1980;
- Miradova, S., *Halıcılık ve el işlerinin sözlüğü*, Aşgabat 1967;
- Mihaylov, O.A., *Tuzentsı Zakaspiyskoy oblasti*, Ashabad 1900;
- Mirhoncl, *Rövzettı's-Sefa*, Bombey 1270, I-VII;
- MITT: Materialı po istorii turkmen i Turkmenii*, M.-L. 1938 (t. II), 1939 (t. I);
- Mori, Masao, "Çin Kaynaklarındaki Türk ve Türük Adları", *Türk Kültürü El Kitabı*, İstanbul 1972, Seri II, c. 1/b;
- Moşkov, V. G. 'Nekatorie obşie elementi v rodoplemennom sostave uzbekov, karakalpakov i turkmen', *Tr. İn-ta istor. i arxeol. AN UzSSR*, Taşkent 1950, t. II;
- Moşkov, V. G. 'Turkmeni Samarkandskoy i Buxarskoy oblasti', *BAN UzSSR*, 1945, N: 4;
- Moşkov, V. G. *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskix plemen*, SPb. 1904;
- Moşkova, V.G., *Plemenniye "geli" v turkmenskikh kovrah*, *Sovet Edebiyatı*, 1946 N:1;
- Muhammed Kazim, *Name-ye alam ara-ya Nadiř*, c.I, Moskva 1960;

- Muhyev, H. *Türkmen dilining noxur dialekti*, Alımlık derejesi için yazılmıştır, Aşhabad 1959;
- Muravyev, N. N. *Puteşestviye v Turkmmiyu i Hivu v 1819 i 1820 godax*, M. 1822; Mustafa, Mahmud. *el-Adeb el-Arabiyye ve Tarih* (İi esrey sadr el-Islam ve'd-Devla el-Emeviyye), Kahire 1937;
- Mustevfi, Hamidullah b. *Tarih-i Gozide*, A. Nevaî nşr, Tahran 1339;
- Muxammedova, Z. B. *Issledovaniya po istorii turkmenskogo yazıka XI-XIV vv.*, Aşhabad 1973;
- Narşahi, *Tarih-i Buhara*, Per. N. Likoşina, Taşkent 1897, Moskva 1950 (2. Bsk.), Ch. Schafer'in Fransızca çevr. Paris 1892;
- Naşi sosedi v Sredney Azii, Hive i Turkmeniya, Vsemirny Puteşestvennik, SPb. 1879;
- Navşirovanov, Z.Ş., *Predveritelniye zametki o plennom sostave tyurkskih narodnostey, probivavşih na yuge Rusi i v Krımu*, İzvestiya Tavridskogo obşestva istorii, arheologi i etnografi, c.III, N: 60, Simferopol 1929;
- Necel, Ekber N. *Karahanlılar (Büyük Karahanlılar Devleti: Kuruluşundan İhiye Bölünmesine Kadar 766-1046/47)*, İstanbul 2003;
- Nişabürî, Zahir'e'd-din. *Selçuk-name*, Tahran 1332;
- Niyazkılıçev, K. *Turkmeni-çovduri*, K voprosu konsolidatsii turkmenskoy natsii. Dis. Kand. İstori. Nauk, Aşhabad 1968;
- Nunnuxammedov, K. *Etničeskaya istoriya i xozaystvı turkmenskogo naseleniya Axa-la v XVIII-XIX vv.*, İstor.-etnofrafik. Oçerk, Dist. Kand. İstori. Nauk, M. 1962;
- O. Pritsak, "Oğuz Yabgu Devleti'nin Yıkılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 104;
- Obezov, D. M. 'Rasselenie i etniçeskiy sostav Pribalxanskix turkmen v kontse XIX – naçale XX v', *Vesti. MGU*, N: 6, 1961,
- Obezov, D. M. 'Turkmeni-murçalı', *Tr. YuTAKE*, Aşhabad 1959, t. IX;
- Obzor Zakaspiyskoy oblasti s 1882 po 1890 g., Ashabad 1897;
- Ocak, A. Y. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler*, İstanbul 1999 (2. Bsk.);
- Ocak, A.Y., *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul 1999;
- Oçerki iz istorii turkmenskogo narodov i Turkmenistana v VIII-XIX vv, Aşhabad 1954;
- Orkun, H. N. *Eski Türk Yazıtları (ETY)*, Ankara 1986;
- Oıçet Ashabadlskoy voskresnoy şkoli za 1898 g., Ashabad 1899;
- Ovezberdiev, K. 'Materialı po etnografii turkmen-sarkov', *TİİAE AN TSSR*, t. VI, 1962;
- Ögel, B. 'Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler', *DTCF Dergisi*, VI/4, 1948;
- Ögel, B. 'Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar', *Belleten*, Sayı:81, 1957;

- Ögel, B. 'Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüce-Çi'ler', DTCF Dergisi, XV/1-3, 1957;
- Ögel, B. 'İlk Töles Boyları', Belleten, Sayı: 48, 1948;
- Ögel, B. 'Uygurların Menşei Efsanesi', DTCF Dergisi, VI/1-2, 1948;
- Ögel, B. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, c. I;
- Ögel, B. *Türk Mitolojisi*, Ank. 1971 (I. cilt), 1995 (II. cilt);
- Özaydın, A. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ank. 1990;
- Özaydın, A. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990;
- Pahomov, E. A. "Krupnyie pamyatniki sasanidskoy arhitektury v Zakavkaze", Problemy GAIMK, N: 9-10, 1933;
- Pervaya vseobşaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1987 g., Zakaspiyskaya oblast, SPb. 1904;
- Petruseviç, N.G., *Turkmeni mejdu starym ruslom Amu-Dari (Uzboyem) i severnini okrainami Persii*, Zapiski KOIRGO, XI. Kitap, Tiflis 1880;
- Piankov, I. "Istoriya Persii" Krestiya i sredneaziatskiye satrapii Ahamenidov v kontse V v. do. n. e ", VDI, N: 2, Moskva 1965;
- Piankov, I. "Askataki-skifi i vostochnye Kaspii", Pamirovaniye, vip. I, Duşambe 1984;
- Piankov, I. "Discoveries of German and Pakistani Scholars in Chilas and Gilgit", International Association for the Study of the Cultures of Central Asia, Information Bulletin, N: 15, Moskva 1989;
- Piankov, I. "Drevneyşie gosudarstvenniye obrozovaniya", Istoriya tadjikskogo naroda, Duşambe 1998;
- Piankov, I. "The Ethnic History of the Sakas", Bulletin of the Asia Institute, N. S. Vol. VIII/1994, Bloomfield Hills, 1996;
- Piankov, I. *Srednyaya Aziya v antiqnoy geografičeskoj traditsii*, Moskva 1997;
- Pigulevskaya, N. B. *Vizantiya i Iran na rubeje VI i VII vekov*, Moskva-Leningrad 1945;
- Pigulevskaya, N. V. *Goroda Irana v rannim srednevekovie*, Moskva-Leningrad 1956;
- Polyakov, S. P. *Etničeskaya istoriya Severno-Zapadnoy Turkmenii v srednie veka*, M. 1973;
- Povest vremennih let*, Moskva-Leningrad 1950, t. I;
- Prikazaniya po Zakaspiyskoy oblasti i voyskam v onoy raspolojennim za 1887 god, N: 1-77, Ashabad 1897;
- Prikazi po Zakaspiyskoy oblasti i voyskam v onoy raspolojennim, za 1891g. N: 1-101 Ashabad 1891;

- Prikazi po Zakaspiyskoy oblasti i voyskam v onoy raspolojennim, za 1895 g. N: 1-539, Ashabad 1895;
- Pritsak, O. "Polovetsler ve Ruslar", Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1995, N: 95;
- Problemi etnogeneza turkmenskogo narodov*, Ashabad 1977; *Oçerki etnografii nasele-niya Yujnogo Turkmenistana*, Ashabad 1979;
- Pugaçenkova, G. A. "K ikonografii Geraya (O nekatorih voprosah rannekuşans-koy istorii)", VDI, N: 1, 1965;
- Pugaçenkova, G. A. *Halçayan. K problema Hudojesrvennoy kulturi Severnoy Baktrii*, Taşkent 1966;
- Pugaçenkova, G. A. *Iskusstvo Baktrii epohu Kuşan*, Moskva 1979;
- Puri, B. N. *Kusana Bibliography*, Calkutta 1977;
- Puteşestviye Samuila Gotliba Gmelina po Kaspiyskomu moryu na vostochniy bereg v 1773 g.*, V kn: Trudi TGO, vup. 1. Ashabad 1958;
- Puteşestviye v Buharu leytenanta Ost-İndskoy kompaneykskoy slujbi Alesksandra Born-sa v 1831, 1832 i 1833 gg.*, kısım 1-3, Moskva 1850;
- Radlov, V.V., *Opit slovaryä tyurkskih nareçiy*, SPb 1893 – 1911;
- Ravendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhat-üs-Sudür ve Âyet-üs-Stürür*, çev. A. Ateş, Ankara 1999, c. I-II;
- Reşideddin, Fazlullah b. *Cami et-Tevarih*, Berezin, *Sbornik letopisey*, Trudi VOİRAO, V. 1858; VII, 1861;
- Roslyakov, A. A., 'K voprosu o gosudarstvennoy organizatsii u turkmen v srednei ve-ka', ITFAN SSSR, 1951, N:1;
- Roslyakov, A. A., *K voprosu ob etnogeneze turkmenskogo naroda*, ITFAN SSSR;
- Roslyakov, A. A. *Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana*, Ashabad 1956;
- Roslyakov, A. A. 'K voprosu o gosudarstvennoy organizatsii u turkmen v srednie ve-ka', ITFAN SSSR, 1951, N:1
- Roslyakov, A. A. 'Pervie seldjukidi' ITFAN SSSR, 1951, N: 3;
- Roslyakov, A. A. 'Turkmeni i oguzi' Uç. Zap. TGU, vup. 73, Ashabad 1955;
- Roslyakov, A. A., *Türkmenistan tarihının gıskaç oçerki*, Aşgabat 1956;
- Rossiya i Turkmeniya v XIX v.*, Sbornik arhivnih dokumentov, Ashabad 1946;
- Roux, Jean – Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. A. Kazancıgil), İstanbul 1998, (2. bsk.);
- Ruşça- Türkçe Sözlük, İstanbul 1972;
- Russko-turkmenskiye otnoşeniya v XVIII-XIX vv. (do prisoyedineniya k Rossii)*, Sbornik arhivnih dokumentov, Ashabad 1963;
- Samolin, "Hun, Gun, Turk", CAJ, 1957-1958, III;
- Samoylovich, A. "Oçerki po istorii turkmenskoy literaturı", Turkmeniya I, 1929;
- Samoylovich, A., *Iz turkmenskoy starini*, ZIRGO po otdeleniyu etnografii, c. 34,

1909;

Saray, M., "Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlamento", Türk Kültürü, N:197;

Saray, M., *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1995;

Selskohozyaistvenniy obzor Turkestanskogo kraya za 1915 g., Taşkent 1916;

Sericlov, M., *Azerbaycan Miflik Telefkürtütün Kaynakları*, Bakı 1983;

Sevim, A. – Merçil, E. *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995;

Sevim, A. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989;

Seydi, *Saylama goşgular*, Aşgabat 1959;

Shiratori, K. "On the Territory of Hun Prince Hsin t'u Wang", MRDTB, 1930, V;

Shiratori, K. "A Study of Su-t'e, or Sogdiana", MRDTB, 1928, II;

Shiratori, K. "The guene among the peoples of Northern Asia", MRDTV, IV, Tokyo 1929;

Simoniç I.O., *Vospominaniya polnomoçnogo ministra, 1832-1838 gg.*, Moskva 1967;

Soçineniya Konistanrina Bogrynarodnogo "O jemah" i "O narodah", Predisl. G. Laksina, Moskva 1899;

Sogdiyskiye dokumenti s gorı Mug: Çteniyе, perevod, kommentarii, yuridiçeskiye dokumenti i pisma, Moskva 1962;

Sogiyskie dokimneniy s gorı Mug. Çtenie, perevod. Komment rii, Yuridiçeskiye Dokumenti i pismo, M. 1962, vıp. 2;

Spear, P. *India. A Modern History*, Michigan 1961;

Spisok Izdaniy Vişedşih v Rossii (SIVVR), SPb. 1886-1907;

Spuler, B. *Iran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 1987;

Ssu-ma ch'ien, Shih-chi (Tarihi Hatıralar), Edisyon Chung-hua Shu-chü, Pekin 1975,

Statistiçeskiy yejegodnik 1917-1923 gg., Poltoratsk 1924;

Slaviskiy, B. Y. "Srednyaya Aziya v Ahemenidskuyu epohu", *Istoriya tadjikskogo naroda*, Moskva 1998;

Stelbnitskiy, I., *Zametki o Turkmenii*, Tiflis 1871;

Struve, V. V. *Etyudy po istorii Severnogo Priçernomor'ya, Kafgaza i Sredney Azii*, Leningrad 1968;

Sultanov, T. I. *Koçevnie plemena Priaralya v XV-XVII vv.*, (Voprosi etniçeskoy i sotsialnoy istorii), M. 1982;

Sümer, F. 'Ağaç Eriler', *Belleter*, XXIV/103, s. 521-528;

Sümer, F. 'Avşarlara Dair', F. Köprülü Armağanı, s. 453-478;

Sümer, F. 'Bayatlar', *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV, s. 373-389;

Sümer, F. 'Bayındır, Peçenek ve Yüregirler', *DTCF Dergisi*, XI, s. 317-344;

- Sümer, F. 'Boz-Oklu Oğuz boylarına Dair', DTCF Dergisi, XI, s. 65-103;
- Sümer, F. 'Dokuz Oğuzlar', İA, XII, s. 420-427;
- Sümer, F. 'Döğörlere Dair', Türkiyat Mecmuası, X, s. 139-158;
- Sümer, F. 'Oğuzlara Dair Destani Mahiyette Eserler', DTCF Dergisi, XVII, s. 359-455;
- Sümer, F. 'Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Üç-Oklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller', İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, N: 1-4, s. 437-508;
- Sümer, F. 'Peçenekler: IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli', Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1995, N: 94
- Sümer, F. 'XVI. Yüzyılda Anadolu, Suriye ve Irakta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış', İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, N: 1-4, s. 509-522;
- Sümer, F. 'Yıva Oğuz Boyuna Dair', Türkiyat Mecmuası, IX, s. 151-168;
- Sümer, F. Eski Türklerde Şehircilik, İst. 1984;
- Sümer, F. Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları, İst. 1992;
- Sümer, F. Safevî Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999;
- Sümer, F. Türklerde Atçılık ve Binicilik, TDAV, İst. 1983;
- Şamıradov, K. Türkmen dilining yomut dialektining qunbatar qepleşiqi, Alımlık derejesi için yazılmış, Aşgabad 1960
- Şaniyazov, K., K etniçeskoj istorii uzbekskogo naroda, Taşkent 1974;
- Şeşen, R. İbn Tavlân Seyahatnamesi, İst. 1995;
- Şeşen, R. İslâm Coğrafiyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ank. 1985;
- Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerir. Tarih er-Rusul ve'l-Müluk, M. J. de Goeje, I-III, Lugduni Batarorum, 1879-1901;
- Tanışev, E. R. Stroy salarskogo yazıka, M. 1976;
- Taşagıl, A. 'Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış', Mimar Sinan Ü. Fen-Edebiyat Dergisi, Sayı:1, 1991;
- Taşagıl, A. "550-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımı", Mimar Sinan Üniversitesi FEF Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Aralık 1991;
- Taşagıl, A. Göktürkler, I-II, Ank. 1996 (I. cilt), 1999 (II. cilt);
- Tekin, T. Hunların Dili, Ankara 1993;
- Togan, Z. V. Oğuz Destanı: Resideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlil, İstanbul 1982 (2. Bsk.);
- Togan, Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981 (3. Bsk.);
- Tolstov, S. P. 'Goroda guzov', SE, 1947, N: 3;
- Tolstov, S. P. 'Oguzi, peçenegi i more Daukara', SE, 1950, N: 4
- Tolstov, S. P. 'Prejiti totemizma i dualnoy organizatsii u turkmen', Problemi istorii dokapitalistiçeskix obşestv, 1935, N: 9-10;
- Tolstov, S. P. Istoriya osvoeniya drevney delti Sır-Deri, Tezisi dokladov na zaseda-

- niyax posvyaşennix itogam polevix issledovaniy v 1960 g, M. 1961;
- Tolstov, S. P. *Priaralskie skifi i Xorezm*, M. 1960;
- Traver, K. V. *Oçerki po istorii kultury drevney Armenii*, Moskva-Len, ngrad 1953;
- Trever, K. V. *Istoriya Uzbekistane*, Taşkent 1964, t. I;
- Tsirkulyar po voyenno-narodnomu upravleniyu Zakaspiyskoy oblasti*, N: 1-119, Ashabad 1900;
- Tsirkulyar po voyenno-narodnomu upravleniyu Zakaspiyskoy oblasti*, za 1899 g., N: 1-202, Ashabad 1899;
- Tsirkulyar po Zakaspiyskoy oblasti s 3-go yanvaryä jü 30 noyabryä 1901g.*, N: 1-139, Ashabad 1901;
- Tsirkulyar po Zakaspiyskoy oblasti za 1903 g.*, N: 1-73, Ashabad 1903;
- Tsirkulyar po Zakaspiyskoy oblasti za 1904 g.*, N: 1-66, Ashabad 1904;
- Tsirkulyar po Zakaspiyskoy oblasti za 1905 g.*, N: 1-50, Ashabad 1905;
- Tsirkulyar po Zakaspiyskoy oblasti za 1906 g.*, N: 1-63, Ashabad 1906;
- Tsirkulyar po Zakaspiyskoy oblasti za 1910 g.*, N: 1-202, Ashabad 1910;
- Tugan – Mirza Baranovskiy, V.A., *Ruslar Ahalkedede: 1879*, Aşgabat 1993;
- Tunianoviç, O., *Türkmenistan i türkmeni*, Ashabad 1926;
- Turan, O. *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İst. 1969;
- Turan, O. *Selçuklular ve İslâmiyet*, İst. 1971;
- Turan, O. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst. 1971;
- Turan, O. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1958;
- Turan, O., *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, İstanbul 1994;
- Türkmen poeziyasının antologiyası*, Aşgabat 1958;
- Türkmenistan SSR'nın Tarihi*, c.I, birinci kitap, Aşhabad 1959;
- Türkmenistan v period inostrannoy voyennoy interventsii i grajdanskoy voynı*, Aşhabad 1957;
- Vamberi, A. *Bir Sahte dervişin Orta Asya Gezisi*, çvr. N. Ahmet Özalp, İst. 1993
- Vamberi, A. *Puteşestviye po Sredney Azii*, M. 1867;
- Vamberi, A., *Oçerki Sredney Azii*, Moskva 1862
- Vasileva, G. P. 'Etničeskie komponenti v sostave turkmen', Problemi etnogeneza turkmenskogo nardodov, Aşhabad 1977;
- Vasileva, G. P. 'İz istoriii turkmenskogo naseleniya zapadnix rayonov Taşauzskoy oblasti', Tr. İIAİE AN TSSR, 1963, t. VII;
- Vasileva, G. P. 'Kto takie "soy": K voprosu ob etnogeneza turkmen', SE, N: 6, 1979;
- Vasileva, G. P. 'Türkmeni-noxurlu', Sredneaziatskiy etnografičeskiy sbornik, vıp. I, M. 1954;
- Vasileva, G. P. *Preobrazovanie bitı i etničeskie protsessi v Severnom Türkmenistane*, M. 1969;

- Vasilyeva, G.P., *Preobrazovaniye bita i etniçeskiye protsessi, v Severnom Turkmenistane*, Moskva 1969;
- Veselovskiy, N., *Oçerk istoriko – geografiçeskikh svedeniy o Hivinskom hanstve ot drevneyşih vremen do nastoyaşego*, SPb. 1877;
- Vinnikov, Ya. R. 'Materiali po etnografii turkmenskii', Kr. Soobş. In-ta etnografu, vip. XXXIV, M. 1960;
- Vinnikov, Ya. R. 'Turkmeni Djilikul'skogo rayona Tadzhikskoy SSR', Kr. Soobş. In-ta etnogr. Im. N.N. Mukluxo-Maklaja, vip. XVI, M. 1952;
- Vinnikov, Ya. R. 'Rodoplemennoy i etniçeskiy sostav naseleniya Çardjouskoy oblasti Turkmen'skoy SSR i ego rasselenie', Tr. In-ta istor. arxeol. i etnografi, Ser. etnograf. Aşhabad 1962, t. VI;
- Vinnikov, Ya. R., *Hozayastvo, kultura i bit selkogo naseleniya Turkmen'skoy SSR*, Moskva 1969;
- Wilson, H. *Arian Antiquae. A Descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan*, Delhi 1971;
- Xudaybergenov, J. *Türkmen dilining emreli dialekti*, Aşhabad 1977;
- Yakubovskiy, A. Yu. 'Seljukskoe dvijenie i turkmeni v XI v', IAN SSSR, OON, 1937, N: 4;
- Yakubovskiy, A. Yu. 'Voprosi etnogeneza turkmen v VIII-X vv', SE, 1947, N: 3;
- Yakubovskiy, A. Yu. *altın Ordu ve Çöküşü*, çev. H. Eren, ankara 1992;
- Yakut el-Hamevî, *Mücem el-Buldan*, çev. R. Şeşen, bkz. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ank. 1985 içinde;
- Yazberdiyev, A., *Izdatelskoye delo v dorevolutsionnom Turkmenistane*, Aşhabat 1993
- Yeremeyev, D.E., *Etnogenez turok (proishojdeniye i osnovniye stani etniçeskoy istorii)*, Moskva 1971;
- Yeremeyev, D.E., *K semantike tyurkskoy etnonimii*, Etnonimi, Moskva 1970;
- Yıldız, H.D., *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976;
- Yinanç, M. H. *Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri, I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944;
- Yomudskiy, N. N. 'Iz narodnogo predniya turkmen', V sb. V. V. Bartold, Taşkent 1927;
- Yusupov, N. *Priuzboyskie turkmenskii plemena v XIV-XV vv*, Aşhabad 1975;
- Yüan-Ch'ao Pi-shi, *Mongol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi)*, çev. A. Temir, Ankara 1986;
- Zahoder, B. N. 'Xorasani i obrozovanie gosudarstva seldjukov', VI, 1945, N: 5-6, çev. I. Kaynar 'Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sirasında Horasan', Belleten XIX/76, 1955, s. 491-527;
- Zakaspiyskaya kalendar na 1901 g.*, Tiflis 1902;

Ziganşina, N.A., *Iskusstvo knigi v Uzbekistane*, Taşkent 1978;

Zuyev, Yu. K. '*Iz drevneyurkskoy etnonimiki po kitayskim istochnikam*', Tr. II AiE AN KazSSR, Alma-Ata 1962, t. XV;

Zuyev, Yu.K., *K semaitike etnonima inur (inir)*, Izvestiya AN TSSR, 1968, N:4;

Arşiv Belgeleri

ABPR, fon Afganskiy delo, 1763 – 1766, bölüm 378/1 dosya 1

ABPR, fon Glavnyy arhiv 1-9, bölüm 8, 1832 – 1848, dosya 5

Arhiv b. MID, 1 – 9, 1836 – 1856 gg., dosya 2

Arhiv b. MID, 1 – 9, 1851 – 1855 gg., dosya 7

R/F Iyail in. Mahtumkuli AN TR, inv. N:5

Salıtkov – Şedrin adındaki Rusya Devlet Halk Kütüphanesi, El yazma, fon 4, dosya 839

TsGA TR, fon 1, bölüm 2, dosya 69, 3662, 4941, 5158, 5159, 7732

TsGA TR, fon 97, bölüm 1, dosya 69

TsGA TR, fon 616, bölüm 1, dosya 70

TsGA TR, fon 127, bölüm 5 "a", dosya 2; dosya 2, N: 5,6,7

TsGVIA Rossii, fon Kantselyarii VUA, dosya 19255, 20619, 20631, 20647, 18549, 6935, 20666, 21221, 18542, 18549, 6935

TsGVIA Rossii, fon 400, bölüm 260 / 910, dosya 60

Gazete ve Dergiler

Aziatskiy Vestnik, 1872, N:1

Krasniy Arhiv, 1939, N:2

Russkiy Arhiv, 1888, N:2

Sovet Edebiyatı, 1946, N:1;

Turkmenovedeniye, 1929, N:2-3,4; 1930, N:2-3;

Turkenskaya Iskra, 13 Ekim 1964;

Türk Kültürü, N:197;

Yaş Kommunist, 20 Eylül 1985;

Zakaspiskoye Obozreniye, 14 Aralık 1893;

Zakaspiskoye Obozreniye, 15 Şubat 1903;

Zakaspiskoye Obozreniye, 13 Kasım 1904;

İndeks

- Abbasiler 108
Abdal 46, 214, 217, 249, 259, 261
Abdallar 203, 208, 212
Abdullah b. Amir 104
Abdullah b. Hâzm 107
Abdullah b. Semûra 104
Abdullah b. Sevvar 104
Abdullah b. Talha 110, 111
Abdurrahman Nurmıhammet oğlu
Niyazi 307
Abdülkerim Satuk Buğra Han 113
Abiverd 222
Abulgazi Bahadır Han 44, 45, 233,
237, 238, 242, 253
Adil Şah ile üç dervişin hikayesi 308
Afganistan 47, 72, 76, 86, 104, 180,
200, 214, 221, 224, 231, 232, 254,
259, 266, 267, 269, 278, 314, 317
Afşar 187, 211, 215, 224, 226, 239,
243, 301
Afşin 109
Ağarlar 147
Ağvan Tarihi 61
Ahal 47, 214, 215, 216, 224, 228,
229, 238, 239, 240, 254, 262, 313,
318, 320, 321, 326
Ahal-Teke 229, 234, 265, 271, 278, 279
Ahça 232
Ahmed b. Fadlan 43
Ahmet Yaşar Ocak 31, 296
Ahşunvar 100, 101
Ak Hun 63, 92
Ak Mescit 261
Ak Şah 151
Ak Tiler 50, 63, 92, 98
Ak-Hun Devleti 94
Ak-kannlı 203
Akdeniz 81
Akderi 245
Akhun 65, 83, 87, 89, 90, 91, 99,
100, 101
Akıncı b. Koçkar 149
Akkoyun 92
Ahmet Taşağıl 38, 101
Aklar 203
Aksaçlılar Meclisi 293
Alaeddin Atsız 44
Alay vadileri 68
Albanya 81, 153
Albay Dolgorukov 272
Albay Markozov 263, 265
Albay Rutkosky 275
Albay V. Beker 293
Aleksandr Gerasimov 258
Aleksandriya 75
Ali Han 140, 141, 142, 147, 170, 232
Alihan-Avarskiy 233, 250, 252, 253,
262, 318
Alili 22, 203, 210, 213, 214, 215,
216, 228, 236, 239, 240, 252, 253,
254, 313
Alişir Nevai 308
Allahkulu Han 239
Alma-Ata 21, 261
Alp Aıslan 148, 156, 170, 174, 178,
179, 180, 181
Altay Dağları 53, 55
Altı Oğuz 64, 114, 115
Amida 94
A-t'e ırmağı 38

- Amorg 69
- Amuderya 45, 75, 76, 79, 80, 84, 201, 202, 205, 208, 211, 213, 214, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 231, 232, 236, 245, 292, 309, 313, 319, 325, 326
- An-hsi Memleketi 80
- Anadolu 11, 23, 61, 163, 170, 177, 180, 186, 187, 188, 189, 198, 199, 200, 202, 203, 238
- Anadolu Selçukluları 185
- Anaulu 203, 210, 215, 239
- Andalip 225, 305
- Arabacılar 203, 208
- Arablı 203
- Aral 14, 65, 130, 131, 134, 163, 180, 188, 192
- Aral Gölü 53, 99, 128, 130, 133, 134, 140, 180, 190, 192, 208, 248
- Arap 11, 20, 21, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 40, 43, 49, 54, 62, 95, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 124, 127, 130, 131, 134, 137, 144, 146, 149, 153, 155, 164, 179, 292
- Araplar 37, 250
- Araz nehri 41, 69
- Arçinyan 228
- Arıklar 203
- Arminius Vambery 44
- Asiler 78, 79
- Askil 91
- Astrahan 46, 213, 259, 260, 262, 316, 320
- Aşnas 140
- Ata 203, 250, 253
- Atabey 141, 170, 171, 176, 184, 185, 186, 187, 203, 206, 244
- Atıncı 203
- Atropatena 69, 81, 95
- Avesta 39, 92
- Avrupa 11, 52, 91, 130, 141, 152, 164, 166, 187, 194, 256, 313, 315, 317
- Ay-dervişli 203
- Aymakılar 203
- Azadi 305
- Azerbaycan 41, 60, 68, 69, 76, 95, 108, 139, 153, 154, 170, 176, 179, 181, 184, 185, 186, 187, 189, 199, 200, 202, 203, 221, 246, 260, 267, 280, 281, 310, 317
- Babek 109
- Bacgirt 133
- Bacnak 133
- Badraklar 203
- Bagalar 203
- Bagvace 222
- Bağdat 175, 183, 185, 193
- Baındur (Bayındır) 235
- Bak/Bey Tekeleri 262
- Bakşılar 203, 300
- Baktriya 75, 76, 77, 79, 80, 87
- Bakü 260, 268, 310, 311
- Balazuri 109, 124
- Balhan 15, 93, 95, 97, 99, 103, 106, 107, 108, 110, 127, 148, 152, 153, 155, 156, 157, 187, 202, 203, 206, 213, 214, 222, 230, 245, 246, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 296, 297, 312
- Bancane 133
- Baranlu 140, 142, 147, 152, 157, 170, 187, 190
- Barçınlık 140
- Barlık 114, 115
- Barsiler 153
- Basmıllar 112, 121, 128
- Bavert 239
- Bay-laṅg-shan 58

- Bayındırlar 203
 Baykal 52, 53
 Bayna Sangun 114, 115
 Bayram Han 305
 Bayram Şah 244
 Bayram-şanlılar 203
 Bazır Arslan Kara Han 135
 Behram Gur 90, 95, 96, 99, 100
 Bekelke 203
 Bekevül 245
 Bekevül (Beyevil) 245
 Bekler 203
 Bekranî 44
 Belh 75, 82, 88, 90, 96, 106, 140, 157, 170, 171, 179, 214, 226, 236
 Bendesen 271
 Berdi Murat Han 262, 270
 Berkyaruk 184, 185, 186
 Beşirli 203
 Beyhakî 44, 129, 155
 Beylikli 48
 Birunî 29, 30, 40, 42, 90, 144, 147, 155
 Bizans 34, 49, 53, 105, 134, 135, 165, 166, 179, 180
 Bombay 308
 Bozacı 46, 203, 208, 209, 278
 Bucaklı 203
 Buda 31
 Buhara 20, 48, 87, 104, 106, 124, 126, 127, 140, 168, 169, 197, 231, 236, 259, 260, 261, 307, 316, 317, 318, 319, 320
 Buhara Hanlığı 260
 Buhbinder-Dehtyarenko 18
 Bulgar 51, 130
 Buncuk 46
 Buntürk 51, 65
 Buran 77, 79, 142
 Burhaneddin Sivaslı 305
 Burkazlar 203, 207, 208
 Buruncuklar 203
 Bust 104
 Buyangala 228
 Buzacı 203, 249
 Caferbey 244
 Caferbeyli 203
 Cahiz 62
 Celaleddin 152, 163
 Cengiz Han 193, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 292
 Cent 125, 126, 140, 150, 163, 168, 169, 191, 192, 197, 198, 200, 207
 Ch'ih-lo 51
 Ch'un-ch'ü 50
 Chang-Ch'ien 21
 Chou 50, 63, 99
 Chü-hai 38, 41, 54, 112
 Ci-ci Han 52
 Cüneyitler 244
 Cüneyitli 203
 Cürcan 107, 144, 154, 155, 160
 Cürcanî 42, 163, 190
 Çağil 264
 Çağatay 197, 201, 205
 Çağrı Bey 171, 178, 179
 Çakır 245
 Çar III. Aleksandr 268
 Çarcev 232, 319, 321, 322, 325
 Çardey 228
 Çarşangalı 203
 Çarvılara 235
 Çatrak 245
 Çavuldur 45, 46, 143, 147, 247, 248, 249
 Çeker-Bekdili 203
 Çekiç 245, 284
 Çekir 245

- Çeleken 311, 321, 323
 Çeryayev 261
 Çigil 41, 56
 Çilgez 228
 Çin 19, 33, 34, 35, 36, 39, 52, 53, 54, 57, 59, 62, 63, 64, 72, 73, 74, 77, 83, 85, 98, 99, 105, 106, 117, 129, 133, 139, 298
 Çomnlar 235
 Çovdur 16, 45, 206, 208, 209, 212, 213, 216, 217, 235, 236, 237, 247, 248, 249, 255, 259
 Çovdurlu 203
 Çu 39, 56, 75
 Çukkanlı 203
- D. Batser 315
 Dadik 70
 Danacı 245
 Darius 70
 Dazlu 203
 Deccal 306
 Dede Korkut 15, 135, 136
 Dehistan 46, 103, 106, 107, 145, 154, 155, 157, 159, 160, 161, 188, 199
 Deli 203, 236
 Deli ile Muhtarın Hikayesi 308
 Demirkazık Türkmenistan 271
 Demodam 71
 Devlet Duması 282
 Deyçe 228
 Dıkma Serdar 262, 274, 275, 276, 277
 Dış Salur 46, 143, 206, 207, 208, 209, 212
 Divan-ı Kamil 308
 Dokuz Oğuz Beyliği 116, 117, 120, 124, 126
 Domuz 62, 73
 Domuz çeşme 228
- Döger 23, 45, 82, 83, 86, 87, 91, 143, 147
 Döger/Tohar 82
 Dukak 166, 167
 Dun-Dyan 33
 Dunga-hu boyları 57
 Durun 16, 158, 159, 162, 199, 210, 217, 222, 229, 238, 254, 279
 Düzölüm 271
- Ebû Muhammed Talha b. Abdullah el-Huzaî 109
 Ecehe 159
 Eftalit Devleti 91, 99, 100
 Eftalitler Devleti 97, 101
 Egsili 203
 el-Maverdi 176, 335
 Emevî Hilafeti 103, 104
 Emir Aytak 159, 160
 Emreli 22, 203
 Eneveli 22, 210, 228, 313
 Enkeş 135, 136, 137, 138
 Erkekli 203, 235
 Ermeni 51, 60, 61, 83, 153, 280
 Ermenistan 51
 Ersan 6, 46, 47, 207, 213, 216, 217, 224, 226, 231, 232, 233, 236, 245, 246, 254, 314, 325
 Ertaş 171
 Esad b. Abdullah el-Kasrî 111
 Esenhan 45, 206, 208, 209, 212
 Esenmenli 245
 Eski Guzeli 126
 Eşârilik 297
 Etrek 46, 137, 201, 209, 215, 222, 229, 235, 243, 247, 278, 315, 322, 324, 326
 Euseniler 94
 Eymür 45, 143, 147, 203, 204, 206
 Eymürlü 203

- F. Sümer 23, 45, 47, 56, 61, 116, 122, 124, 133, 134, 139, 141, 142, 154, 159, 163, 166, 168, 199, 202, 207, 248, 249, 250
- Fars 11, 19, 20, 23, 65, 102, 179, 181, 187, 206, 217, 224, 280, 301, 307, 335, 340
- Fergana 68, 71, 75, 77, 79
- Fransa 260
- Fuzuli 305
- Gandahar 88
- Ganî Mahmud Kicüvan 46
- Garaca 245
- Gardiner-Garclen 68, 78, 335
- Gardizî 96, 129, 335
- Garkın 45
- Garnatî 44
- Gayıbî 305
- Gazne 49, 104, 155, 157, 163, 170, 171, 178, 180, 181, 211
- Gazneli Devleti 49
- Gazneliler 155, 157, 163, 170, 171, 178, 181, 211
- General A. P. Yermolov 257
- general Borch 272
- General Knyaz Witgenstein 270
- General Kont Borch 269
- General Lomakin 267, 270, 271, 272, 274, 278
- General M. D. Skobelev 274
- General Petruseviç 275
- General Skobelev 275, 276, 277
- Gerdizî 44
- Gergezler 204
- Gırmsalar 244
- Gışık 204, 235
- Gışıklar 204
- Gızılacak 245
- Gindepe 228
- Gobi Çölü 52
- Goşa depe 228
- Goşagum 228
- Gozgansu 228
- Gök Tanrı 31, 60
- Gök-Tepe 238, 239, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 280
- Göklenler 7
- Göktürk 19, 34, 36, 37, 38, 41, 49, 52, 55, 56, 64, 78, 101, 102, 112, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 127, 128, 133, 164, 341, 345
- Göktürk İmparatorluğu 41, 53, 101, 112, 128
- Gözlü-Ata 264
- Graf Paskeviç 258
- Graf Suhtelen 258
- Grek 69, 70, 76, 89, 165
- Grumbates 94
- Gurama 245
- Guz b. Mamsak 135, 138, 140
- Güllü gölü 314
- Güllügala 228
- Gültak 245
- Güneş 58, 59, 60, 89, 111, 114, 182, 204
- Güneşli 204
- Güney Chin sülalesi 59
- Gürcü 51, 179
- Gürek 106
- Gürgeç 54, 95, 140, 216
- Gürkan Derya 46
- Hahamenîşi 68
- Halife Me'mun 109
- Halife Mehdi 124, 125
- Hameclan 180, 185
- Hami 53, 168, 176, 179, 341
- Han hanedanlığı 57.

- Hanefilik 297
 har 13, 18, 72, 75, 82, 84, 86, 87, 121
 Harezm 23, 44, 46, 47, 106, 107, 110, 141, 148, 149, 150, 151, 152, 159, 160, 161, 162, 163, 169, 171, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 205, 213, 216, 238, 239, 247, 298, 308, 309, 319, 324, 333, 337
 Harezmşah Atsız 150, 151
 Harezmşah II-Arslan 159, 160, 161
 Harezmşah Muhammed 151, 193, 196
 Hazar denizi 41, 46, 53, 67, 79, 81, 92, 93, 99, 103, 140, 144, 146, 152, 191, 205, 217, 221, 222, 223, 230, 243, 261, 274, 278, 322
 Hazar Ötesi Gubernatörlüğü 224, 287, 294, 311, 325
 Heliocles 75
 Herat 76, 103, 109, 171, 250, 320
 Hristiyan 102
 Hindistan 67, 68, 69, 72, 76, 85, 87, 88, 89, 90, 100, 269, 308, 317
 Hint 65, 84, 86, 89, 104, 162, 318
 Hirkania 92
 Hive 45, 46, 48, 202, 205, 215, 216, 223, 227, 231, 235, 236, 243, 249, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 301, 307, 308, 311, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324
 Hive Hanlığı 46, 215, 223, 235, 236, 249, 261, 265, 308, 322, 324
 Ho'ta 38
 Ho-pi-shi 38
 Ho-shih 38, 41, 54, 112
 Ho-t'o-su 38
 Hoca Ahmet Yesevi 253, 305
 Hoca Nepes 261, 316
 Hocakala 240, 271
 hocalı 176
 Hokand 75
 Hond Han 149
 Horasan Türkmenleri 47
 Hov-han 59, 62
 Hsia 50, 72, 73
 Hsiung-nu 51, 57, 64, 72, 74, 77, 78, 86, 139
 Hun 50, 51, 52, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 67, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 83, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 102, 103, 139, 149, 154, 238, 242, 300
 Hun İmparatorluğu 50, 51, 52, 57, 58, 73, 86, 97, 342
 Hurremî 108, 109
 Huvişka 89
 Hülakü 199, 201
 Hyon 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 107, 153, 154
 Hyonlar 91, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100
 Hz. Ali 103, 105, 254
 Hz. Muhammed 102
 I. Kanişka 87, 90
 I. Kujula 87
 I. Petro 256, 261, 316
 I. Şapur 90
 II. Şapur 94
 II. Yekaterina 307
 II. Yezdegert 96, 99
 III. Darius 70
 İğdir 45, 46, 147, 204, 206, 208, 213, 249, 259
 İbn Funduk 129, 130
 İbnü'l-Esir 103, 104, 105, 109, 124, 129, 147, 148, 149, 151, 154, 159, 160, 161, 171, 173, 179, 181, 184, 185, 197

- İbrahim Yınal 171, 173
İbranî 102
İç Salur 46, 136, 143, 206, 209, 212
İçki Salurlar 46
İdil Bulgarları 43
İgdir 244
İğdirli 204
İlhanlı 199, 201, 205
İli 24, 75, 109, 208, 213
İmam Hüseyin ve Hasan 61
İmreli (İmralı) 203
İngiltere 259, 260, 267, 268, 269, 277, 279
İpek Yolu 88, 101
İrak 23, 51, 111, 170, 173, 176, 180, 185, 186, 189, 200, 333, 345
İran 49, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 80, 81, 82, 87, 89, 90, 93, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 173, 175, 180, 184, 187, 188, 189, 192, 193, 199, 200, 201, 202, 203, 209, 211, 215, 216, 217, 221, 223, 224, 226, 231, 239, 243, 244, 247, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 266, 267, 269, 271, 273, 274, 292, 304, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321
İran Kaçarları 274
İrgız 191, 192
İrtiş nehri 52
İsevi 102
İslahan 184, 185, 318
İsficab 40, 54, 112, 113, 125, 126, 140
Isık Göl 39, 74, 75, 78, 86, 112
İskender Bey Münşi 46, 209
İslâm 13, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 40, 42, 43, 44, 54, 61, 79, 95, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 112, 113, 124, 126, 127, 129, 130, 148, 150, 151, 157, 158, 159, 162, 166, 169, 175, 176, 177, 178, 193, 198, 199, 210, 253, 256, 274, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 306, 307, 314
Jehol 57
Jihonika 87
Jit 140, 345
K'ang-kuo 38
Kabasakal 245
Kabil 42, 75, 87, 90, 334
Kaçarlı 204
Kadış-Hun 91
Kalmuk 44, 45, 46, 150, 205, 212, 213, 216, 248, 261
Kam Şebşen 264
Kan 11
Kandehar 75
Kangha 39, 133
Kangkü 39, 85, 133
Kanglı 78, 133, 192
Kanlı 204, 215, 275, 301
Kanpure 308
Kaoche 50
Kara Hitaylar 193
Kara-Ahmedli 204
Kara-Bakaulu 204
Kara-Balkan 204, 235
Kara-Balkanlı 204
Kara-Çoka 204, 243, 244
Kara-Çokalı 204
Kara-Hocalı 204
Kara-İncikli 204
Kara-Taşlı 204
Kara-Yılğanlı 204
Karacaoğlan 305
Karaçuk 140, 166
Karadağ 43

- Karadaşlı 215, 216, 228, 236, 239, 255
 Karadeniz 53, 81, 166, 339
 Karahan 28, 36, 37, 42, 56, 98, 107, 112, 113, 127, 129, 135, 139, 152, 168, 178, 179, 180, 181, 190, 191, 228, 296, 336, 341
 Karahanlılar 28, 36, 37, 42, 56, 98, 107, 112, 113, 127, 129, 135, 139, 168, 178, 179, 181, 190, 296, 341
 Karakalpaklar 245
 Karakoyun 92, 187
 Karakulu Serdar 262
 Karaman Bey 147, 188
 Karasu 52, 229
 Kayaşar 53
 Karatau 39
 Karelin 231, 234, 235, 236, 258, 321, 337
 Karkın 18, 45, 143, 147, 206, 249, 334
 Karluk 27, 28, 29, 37, 40, 41, 42, 45, 49, 54, 109, 112, 113, 121, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 138, 139, 201, 213, 298
 Karnak 140, 188
 Karnava 228
 Karravı 204
 Karırkala 255, 313
 Kaspi kavimleri 68
 Kaspir 68, 69, 70
 Kaufman 270
 Kays 107, 252
 Kaysor 252
 Kazak 46, 52, 68, 71, 127, 140, 149, 192, 204, 208, 216, 221, 230, 238, 248, 256, 261, 264, 278
 Kazakistan 71, 221, 230, 238, 260
 Kazaklı 204
 Kazan 136, 137, 138, 246, 280, 303, 307, 310, 335
 Kazan Bey 136, 147
 Keke 204
 Kelat 222
 Kengerler 39, 133
 Kepse gölü 314
 Kerekuçi Hoca 166
 Kerim Berdi İşan 262
 Kerki 232, 325
 Kerrig 235
 Kılıç Arslan 141
 Kılık Bey 147
 Kınık 166, 187
 Kıpçak 133, 142, 147, 148, 149, 152, 156, 158, 164, 165, 166, 180, 189, 190, 192, 202, 205
 Kırım 62, 258, 260, 280
 Kırmızı Hun 91, 92
 Kırmızı Tiler 50, 51, 63, 64
 Kızıl-Ertenecli 204
 Kızıl 59, 63, 92, 155, 204, 215, 227, 235, 264
 Kızıl Dağ 59, 63
 Kızılbat 46, 240, 322
 Kızılbaşlı 204
 Kızıl-Su 264
 Kızıldeniz 81
 Kiat Han 258
 Kimekler 127, 128, 134
 Kionit 91, 94
 Kirman Selçukluları 23, 185, 338, 340
 Kiros 69
 Kitab el-Cemahir 29
 Kitap mesalik el-memalik 43
 Kitay 117
 Kitolo 90
 Knyaz Dolgorukov 270
 Kokand Hanlığı 260
 Koltuklu 204

- Konstantinos Porphyrogennetos 134
 Koşu 56, 252
 Köne Bavert 228
 Koni Tiriğ 114, 115
 Köpet Dağı 221, 254, 262
 Kör-Hasankulu 204
 Kör-Köse Kelli 204
 Krasnovodsk 275, 278, 279, 280, 309, 310, 311, 323, 325
 Krupinki 286, 287, 333
 Kserks 70
 Kuban 31
 Kûfe 104
 Kunian 31, 32, 167, 269, 292
 Kumiş 69
 Kun-Kıpçak 142, 147, 148, 189, 190, 192
 Kunı 117, 120, 124, 125
 Kur'an 175, 299, 306, 307
 Kura nehri 41
 Kurama 204, 260
 Kurban Murad İşan 270, 277
 Kuşan Devleti 82, 86, 87, 88, 89, 90
 Kuşanlar 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 100
 Kuşlıcar 228
 Kuştasp 68
 Kuteybe b. Müslim 107
 Kutigurlar 52
 Kutluk Kağan 117
 Kuzey Kafkasya 41, 248
 Küçek 204
 Küçük Ağa 204
 Kül Tigin yazıtları 61
 Külüg Çur 114, 115
 Külüg Tutuk 114, 115
 Laknan 308
 Lamma 245
 Latin 65
 Lebaş 47, 225, 226, 319, 325, 326
 Loinsu 228
 Lung-hu 53
 Lyav-dung 58, 59
 Lyu-ching 58
 Macar 52, 92, 134, 165
 Magrupı 305
 Mahmud 46, 144, 159, 184, 185, 186
 Mahmut Kaşgarlı 249, 305
 Mahtumkulu 223, 305, 306, 307
 Mahtumkulu İlan 262
 Maiora Biddelf 286
 Maktumlu 204
 Mâlikilik 297
 Mamaş 245
 Mamsak 135, 138, 140
 Mançurya 57
 Mangışlak 9, 15, 16, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 54, 93, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 164, 180, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 216, 217, 224, 230, 236, 237, 240, 245, 248, 255, 261, 278, 279, 280, 291, 312, 316, 317, 319, 320, 334
 Mangışlak Salur-Oğuz Devleti 140, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 158, 191
 Mangışlak Türkmenleri 46, 151, 216, 261, 312
 Mangışlaklı 143, 153, 156, 191, 204
 Mangıtlar 248
 Mani 31, 35
 Marama 204
 Marcellinus 94

- Margiana 75
 Maslahat 293
 Massaget 65
 Mathura 89
 Mâtüridilik 297
 Mau-tun 52
 Maverâünnehr 37, 38, 39, 90, 95, 99, 104, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 124, 125, 126, 129, 130, 134, 160, 168, 169, 180, 181, 190, 202, 296, 298
 Mazandaran 160
 Meceur 233
 Mecmua-i Kamil 308
 Mecûsî 30
 Mehirlî 228
 Mehmet Sapa 262
 Mengli-Hocalu 204
 Merv 68, 71, 75, 76, 87, 95, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 110, 153, 157, 171, 186, 197, 198, 199, 201, 210, 214, 216, 224, 226, 227, 232, 233, 234, 239, 250, 251, 252, 253, 254, 270, 273, 277, 278, 279, 294, 309, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325
 Mervazî 30
 Mes'ûdî 95
 Meşrikli 204
 Mevdud 171
 Mie-ts'u 53
 Mihaylov 274, 292, 322
 Mirhond 193
 Mitridat 75
 Moğol 42, 56, 57, 58, 62, 70, 73, 82, 84, 97, 98, 142, 143, 150, 151, 152, 157, 161, 163, 171, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 207, 209, 210, 211, 217, 255, 291, 322
 Moğollar 56, 57, 70, 151, 152, 163, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201
 Molla Kara 262
 Monghol-un Niuça Tobça'an 195
 Moskova 20, 214, 226
 Moyunçur 121
 Muaviye 103, 104
 Muhammed b. Anuştegin 149
 Muhammed b. Necip Bekran 153
 Muhammed Kazım 47, 215, 224, 233, 238
 Muhammed Tapar 23, 184, 186, 342
 Muhammet Munisi 308
 Muhammet Rıza Aragi 308
 Mukan/Muğan 41
 Mukanna 109, 110, 124, 129, 134
 Mukn 204, 225
 Muncuk 46, 240
 Muñşi Nul-Kişvar 308
 Murçeli 199, 204
 Murgab 68, 71, 198, 199, 201, 214, 318
 Murgab Suyu 68
 Mus'ab 109
 Musa İnanç 171
 Musevî 102, 157
 Mücmelü't-Tevarih 129, 135, 138
 Mürçeli 215, 228, 239, 313
 Nadir Şah Afşar 47, 188
 Nadir Şahın 239, 324
 Nâme-i âlem ârâ-yı Nadiñ 47
 Narin 75
 Narodnaya Gazeta (Halk Gazetesi) 282
 Nasr b. Ahmed 112
 Naukerde 133
 Naymanlar 193

- Nazamlı 204
 Nedimli 204
 Neşri 30
 Nevai 305, 308
 Nişaburî 125, 126
 Nizamü'l-Mülk 174, 175, 181, 182, 183, 184, 185
 Nohurlu 15, 162, 199, 204, 210, 215, 228, 239, 252, 254
 Nourek 228
 Novrek çeşme 228
 Nu-şe-Pi 56
 Nur 126, 127, 169
 Nurberdi Han 262, 263, 265, 266, 268, 270, 273, 274
 Nurmuhammed İşan 262
 Oğaniş/Okaniş 204
 Ogurlar 52, 53
 Öğru 204
 Oğulcak Kadir Han 113, 135
 Oğuz 9, 14, 15, 23, 27, 28, 29, 30, 33, 35, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 67, 79, 82, 86, 91, 97, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 180, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 212, 217, 246, 248, 249, 251, 298
 Oğuz eli 45, 56
 Oğuz-Türkmen boylan 45, 190, 246
 Okyüz 204
 Onar 245
 On-ok 41, 56, 121, 125, 128, 129, 131
 Onogurlar 52
 Oraz Mehmet Han 262
 Oraz Muhammed Han 270
 Orsukçı 244
 Orta Asya 9, 10, 11, 20, 21, 28, 29, 38, 42, 44, 49, 51, 60, 65, 67, 68, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 82, 86, 91, 93, 104, 105, 106, 109, 131, 142, 150, 152
 Orta Doğu 49, 67, 88, 188, 306, 334
 Orus-Koşçu (Rus Kovan) 204
 Osmanlılar 36, 174, 176, 188, 274, 296, 297
 Otamış 204, 262
 Otrar 112, 133, 140, 193, 197
 Ögedey 197, 201
 Ökratid 75, 76
 Öküz 244, 325
 Ötüken 37, 55, 128
 Öz Yiğen Alp Turan 114, 115
 Özbekler 232, 307
 Pa-ye-wei 38, 41, 112
 Pamir 67, 68
 Pamir-Alay 67
 Pangli 204
 Partlar 69, 75, 76, 80, 81, 87, 88, 89
 Paruşapura 88
 Peçenek 23, 41, 83, 128, 133, 134, 135, 137, 166
 Pei-Shih 38, 50, 51, 53
 Pend 213, 232, 246, 252
 Perrengli 204
 Pers 67, 68, 69, 70, 89, 99, 101, 133, 204, 241
 Persler 67, 70, 241
 Persli 204
 Peter B. Golden 28

- Petersburg Ermitaj Müzesi 21
 Pıtır 204, 235
 Pıtırılı 204
 Pi-kan 38, 41, 54, 112
 Po-hu 38, 54, 112
 Prokopios 92
 Proto-Moğollar 57
 Rafı b. Leys 109, 111
 Ravendi 176, 177, 180, 182, 185, 343
 Rıza Kulu Han 247
 Roma 69, 87, 91, 92, 94, 97, 102
 Rudbar 228
 Rudhana 228
 Rus 11, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 31, 43, 45, 163, 164, 165, 166, 204, 212, 223, 224, 226, 227, 229, 231, 232, 240, 241, 244, 246, 247, 248, 249, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 288, 294, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 314, 316, 317, 318, 320, 321, 323, 326
 Rusya 20, 21, 24, 46, 213, 221, 222, 224, 230, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 267, 268, 269, 274, 277, 278, 279, 283, 284, 286, 294, 310, 312, 313, 316, 317, 320, 321
 Ruzayk 108, 109
 Rüstem 108, 160
 Sabat el-acizin (Acizin Direnişi) 308
 Sabran/Şabran 140
 Safeviler 46, 239
 Saffariler 111
 Sak 9, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 82, 91
 Sakallı 204
 Sakarlı 204, 236
 Sakasen 71
 Saklar 51, 67, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 85
 Salak 244
 Salaklı 204
 Salur 9, 45, 46, 47, 48, 135, 136, 137, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 156, 158, 164, 180, 187, 191, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 214, 216, 217, 233, 234, 237, 242, 250, 314, 324
 Salur Kazan 136, 137, 138
 Salurlu 204
 Saman Hudat 109
 Sâmanîler 28, 29, 41, 42, 102, 107, 108, 111, 112, 113, 127, 129, 130, 135, 169
 San-suo-yen 53
 Sancar 148, 149, 150, 152, 170, 186, 188, 189, 197
 Saragurlar 52
 Sarık 46, 47, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 233, 237, 250, 251, 252, 255, 262, 279, 291, 313, 314, 324
 Sank gölü 314
 Sankamış 202, 208, 213, 214, 264
 Sanklı 204
 Sarılı 245
 Sayatlı 204
 Sayın-Hanlı Türkmenleri 204
 Selçuk Bey 125
 Selçuklu Devleti 14, 170, 183, 184, 185
 Selçuklular 10, 13, 27, 49, 107, 126, 127, 141, 155, 156, 157, 163, 166, 168, 169, 171, 173, 175, 177, 182, 185, 187, 189, 192, 200, 211, 230, 297
 Selenga 116
 Selevikoslar 71, 75

- Selm b. Ziyad 106, 107, 108
 Semerkand 38, 40, 53, 112, 126, 168, 307, 322
 Semipalatinsk 261
 Sengirikli 204
 Senrik 235
 Serahs 198, 214, 222, 224, 228, 233, 238, 240, 279, 322, 326
 Seydlı 204
 Seyhun ve Ceyhun 38
 Seyyid Muhammed Rahim 264
 Shang-guo 58
 Shansi 50
 Sıçmazlı 204
 Sıgnak 126, 140, 166, 188
 Sırderya 38, 39, 40, 45, 49, 52, 54, 67, 68, 69, 70, 71, 83, 86, 112, 122, 125, 126, 127, 128, 131, 133, 134, 135, 137, 138, 140, 142, 147, 152, 163, 169, 188, 190, 191, 197, 201, 205, 246
 Sırderya Oğuz Yabgu Devleti 131, 140, 190
 Sibt el-Cevzî 148
 Sicistan 72, 76, 104, 108, 181
 Siyah Kulu 43
 Siyahkulu 145, 146
 Siyahkuhîler 145
 Sofi Han 262
 Sogd 19, 20, 27, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 54, 74, 75, 76, 78, 93, 95, 105, 133
 Sogdiyana 37, 38, 39, 40, 74, 75, 76, 78, 93, 95
 Solclat [Asker] 284
 Sovranlı 204, 235
 Sovyet 10, 13, 17, 31, 97, 278, 294, 296
 Sovyetler 13
 Söyünhan 45, 46, 206, 208, 209, 212
 Ssu-ma ch'ien 21
 Starbon 76
 Stavropol 46, 213
 Su-shın'lar 57
 Sufi Allayari 308
 Sufyan 47
 Sui 33, 36, 38
 Sul 103, 107, 127, 154, 155
 Sultan Alp Arslan 148, 156, 178, 181
 Sultan Melikşah 181, 183
 Sultan Muhammed Tuğrul 171, 178
 Sumbar 222
 Sung 59
 Suhi 245
 Surhi 245
 Suriye 180, 181, 185, 187, 189
 Suriye Selçukluları 185
 Süleyman 179, 245
 Sünçeli 215, 228
 Sünnî 256, 295, 296, 297, 299, 301
 Sükent 140, 188
 Şahendi 305
 Şafilık 297
 Şah Gazi Rüstemi 160
 Şah Melik 45, 141, 147, 171
 Şair Kamili 308
 Şaman 31, 253, 298
 Şamil 260, 263
 Şaş 40, 133
 Şecere-i Terakime 45, 135, 136, 138, 155
 Şehr-i İslâmı 158, 159, 162, 199
 Şeybaniler 256
 Şeydayî 305
 Şeyh Şamil 260
 Şta 61, 301
 Şiberkan 232
 Şit 254, 301
 Şine Usu 121
 Şor 235

- T'iao-chih Memleketi 81
T'ieh-le'ler 38
T. İ. Sultanov 17, 202
Ta Yüan Memleketi 77, 78, 79
Ta Yüe-çi Memleketi 79, 80
Taberî 95, 96, 103, 106, 109, 153, 154, 155
Taberistan 160, 171, 336
Tabgaçlar 59
Tacikler 231, 232
Tacü'd-devle Tekiş 185
Tagan 245
Tahirîler 108, 110, 111, 128, 130
Tak-Yazırları 16
Talas 39, 41, 56, 112, 125, 126, 129, 133, 135
Talha b. Tahir 110
Talış 68
Tang 57
Tanrı Dağları 53
Tarban 133
Taşkent 39, 71, 112, 261, 264
Taşkı Salurlar 46
Tecen 216, 222, 224, 228, 233, 240, 279, 280, 313, 320, 322, 325, 326
Tecen Türkmenleri 233
Tecen-Saragt 313
Teke 46, 47, 48, 96, 106, 128, 204, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 233, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 248, 249, 250, 253, 254, 255, 262, 265, 271, 278, 279, 292, 304, 313, 314, 317, 318, 320
Teke gölü 313, 314
Temircin gölü 314
Ter-Arvat 262
Terken 184, 185
Tersakan 271, 314
henüz 19, 28, 55, 82, 114, 118, 128, 184, 200, 297
Tırmak gölü 314
Ti 38, 39, 40, 41, 50, 51, 52, 54, 56, 63, 64, 65, 86, 89, 92, 96, 98
Tibet 59, 74
Tiflis Genel Gubernatörlüğü 258
Ting-ling 50, 51, 52, 53, 55, 63, 133
Tobalar 52, 59, 98
Togaçı 245
Toğuz-Guz 55
Toktasınılı 204
Tola 53, 116
Tola nehri 53
Tonra 117, 118, 120, 124, 125
Tonyukuk 55, 117, 120
Tork 164, 165, 166
Töles 19, 38, 40, 41, 42, 50, 51, 52, 53, 54, 63, 64, 97, 98, 103, 107, 110, 112, 113, 125, 127, 128, 154, 208, 342, 345
Tso-chuan 50
Tu-kyu 36, 37, 50
Tu-yü-hunlar 59
Tugşınılı 166
Tuğrul 45, 149, 163, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179
Tuğrul! Tegin 149
Tumaçcanalı 204
Tumaçyaralı 204
Tung-hular 62
Tunguz 55, 56, 57, 62, 73, 119, 194
Turan 23, 114, 295
Türgis Devleti 125, 129
Türgişler 41, 113
Türk 11, 13, 21, 27, 28, 30, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 53, 54, 65, 70, 73, 82, 83, 85, 86, 90, 92, 97, 102, 113, 118, 120, 121, 124, 128, 133, 134, 143, 145, 153, 155, 164, 166, 174,

- 175, 177, 178, 182, 184, 188, 189, 200, 211, 215, 216, 217, 239, 245, 251, 256, 257, 278, 281, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 314
- Türkistan 104, 126, 127, 188, 198, 232, 261, 278, 279, 294, 298
- Türkistan Genel Valiliği 261, 294
- Türkiye 23, 24, 304, 308
- Türkler 11, 24, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 43, 61, 62, 64, 82, 85, 89, 97, 104, 109, 112, 113, 145, 146, 148, 151, 154, 155, 164, 169, 175, 178, 191, 201, 215, 217, 245, 250, 253, 295, 296, 297, 298, 300, 314
- Türkmən 127, 133, 134, 136, 142, 143, 148, 149, 150, 152, 157, 158, 163, 164, 175, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 222, 223, 224, 226, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 239, 242, 243, 246, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 287, 288, 289, 291, 294, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 313, 314, 315, 316, 318, 321, 322, 323, 324, 326, 327
- Türkmen Eli 110, 112, 113, 122, 125, 126, 127, 130, 131
- Türkmenistan 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 42, 43, 44, 46, 48, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 80, 81, 82, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 110, 131, 142, 150, 157, 159, 162, 163, 186, 187, 189, 201, 203, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 221, 222, 224, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 237, 240, 243, 245, 248, 250, 252, 254, 255, 259, 263, 268, 269, 270, 271, 274, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 291, 294, 308, 309, 310, 311, 312, 317, 320, 325
- Tyan-şan 67
- Ubeydullah b. Ziyad 104
- Ugan 55, 64, 304
- Ulduz Kuzici 141
- Ulu-tepeli 204
- Ulutepe 245
- ural 41, 135, 140, 164
- Uruz Koca 136, 138
- Uşagon 245
- Uşak 244
- Uşaklı 204
- Uygur Devleti 121
- Uygurlar 52, 64, 113, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 201
- Uz 164, 165, 166
- Uzlağ Şah 152
- Uzun Kuyu 264
- Uzunada Portu 322
- Ürgenç 47, 319, 321
- Üstyurt 43, 48, 224, 236
- Vanışka 89
- Vekilkel 2-14
- Verniya 261
- Veryovkin 261
- Vesudeva 89
- Vgindur/Bavandur 51
- Vinka Kadphises 87
- Vistasp 92

- Vusun 73, 75, 77, 85
 Vusunlar 21, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 82, 86
 Wei-shu 50
 Wu-huan 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 114, 115
 Wu-na-ho-kuo 99, 100
 Yabanı 58, 245
 Yahudiler 144
 Yaka Türkmenleri 46, 206, 209
 Yakın Doğu 168, 202, 267, 310, 313
 Yakuti 44
 Yandaklı burun 228
 Yangak 204
 Yangaklı 204
 Yar Muhammed Han 273
 Yarı-Gökçrli 204
 Yayık 135, 144
 Yazı 58, 199, 225, 288
 Yazır-Oğuz Beyliği 108, 159, 161, 162
 Yazırlar 15, 16, 54, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 199
 Yazırlı 163, 204
 Yecüc – Mecuc 30
 Yetli Su 129
 Yenneli 215, 216, 228, 236, 239
 Yen-ts'ai Memleketi 78
 Yengikent 140, 147, 168, 190
 Yeni Guzeli 140
 Yenisey 52, 114
 Yerli 97, 133
 Yeşil Tiler 50, 52, 63
 Yıkaylar 204
 Yo-Beg-ping 58
 Yokutan 232, 246, 279
 Yolmalı 204
 Yolotan 252, 279
 Yomut 46, 47, 48, 204, 206, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 229, 233, 234, 235, 242, 243, 244, 248, 250, 257, 263, 265, 266
 Yomutlar 46, 47, 204, 235, 236, 242, 244, 255, 263, 265, 292, 317, 324, 325
 Yu. Yakubovskiy 14, 197
 Yunan 65
 Yüe-çiler 21, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 82, 85, 86
 Yüzbaşı Makhuki 273
 Zariadra 68
 Zavul 91
 Zaysan 129
 Zeran 104
 Zerdüşt 31, 35, 103, 104